

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

Л. Ю. Посохова

**На перехресті
культур, традицій, епох:
православні колегіуми України
наприкінці XVII – на початку XIX ст.**

Харків – 2011

УДК 94:[378.6:271.2(477)«16/18»
ББК 63.3(4Укр)
П 62

Рецензенти:

А. Ю. Андреев – доктор історичних наук, професор кафедри історії Росії XIX – початку XX ст. Московського державного університету імені М. В. Ломоносова;

В. О. Дятлов – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка;

Н. М. Яковенко – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 3 від 25 березня 2011 р.)*

Посохова Л. Ю.

П 62 На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. : монографія / Л. Ю. Посохова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.

ISBN 978-966-623-812-5

Книгу присвячено вивченню історії православних колегіумів України – Чернігівського, Харківського та Переяславського. В монографії на широкій документальній базі висвітлена специфіка православно-го колегіуму як типу навчального закладу. В результаті дослідження визначені етапи еволюції освітньої моделі, організаційні основи та змістовне наповнення навчально-виховного процесу, проаналізовано колективний портрет учнів та викладачів, відносини колегіумів із місцевим суспільством, показано прояви культурної амальгами західноєвропейської та східнослов'янської традицій.

Видання розраховано на тих, хто цікавиться історією освіти на українських землях у ранньомодерну добу.

УДК 94:[378.6:271.2(477)«16/18»
ББК 63.3(4Укр)

ISBN 978-966-623-812-5

© Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна, 2011
© Посохова Л. Ю., 2011
© Дончик І. М., оформлення, 2011

Вступ	5
--------------------	----------

***Розділ 1. Православні колегіуми України на тлі трансформації
освітніх форм у Європі (XVII – перша половина XVIII ст.)***

1. Основні тенденції розвитку освіти в Західній, Центральній та Центрально-Східній Європі у XVII – першій половині XVIII ст.	19
2. Східноєвропейські освітні форми: запозичення та вироблення власних освітніх зразків (XVII – перша половина XVIII ст.)	31

Розділ 2. Православний колегіум як тип навчального закладу

1. Зміст навчання. Навчальні курси	53
2. Методи виховання	170

***Розділ 3. Учні та викладачі православних колегіумів України
наприкінці XVII – на початку XIX ст.***

1. Учні православних колегіумів України: колективний портрет	197
2. Корпорація викладачів православних колегіумів України: основні характеристики	233

Розділ 4. Колегіуми і місцеве суспільство

1. Територія просвіти в місті: колегіумський локус 275
2. Колегіуми в соціокультурному середовищі міст та регіонів 287

Розділ 5. Реформування освіти в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і доля православних колегіумів України

1. Проекти освітніх реформ і колегіуми	305
2. Реформа духовних навчальних закладів 1808 р. та православні колегіуми	316
Висновки	323
Список джерел і літератури	327
Список скорочень	353
Додатки	355
Список ілюстрацій	387
Показчик імен	389

Словосполучення «православний колегіум» інтригує читача, адже традиційно колегіумами називали католицькі (єзуїтські) навчальні заклади, які були поширені та здобули визнання у багатьох країнах Європи. Насправді «колегіум» став трансконфесійною освітньою моделлю, яка відобразила синтез/зіткнення/зустріч культурних традицій Заходу та Сходу Європи. Безсумнівно, православні колегіуми мали генетичний зв'язок із єзуїтськими. Він виявлявся у схожості всієї організаційної структури, у наявності таких же «класів» та порядку їх проходження, програмі освіти (фактично зорієнтованої на єзуїтську «Ratio Studiorum»)¹. Важливою ознакою православних колегіумів вважається всестановий

---

1 Про єзуїтські колегіуми див.: Hammerstein N. Aufklärung und katholisches Reich. Untersuchungen zur Universitätsreform und Politik katholischer Territorien des Heiligen Römischen Reichs deutscher Nation im 18. Jahrhundert. – Berlin, 1977; Hengst K. Jesuiten an Universitäten und Jesuitenuniversitäten. – Paderborn; München; Wien, 1981; Scaglione A. The Liberal Arts and the Jesuit College System. – Amsterdam; Philadelphia, 1986; O'Malley J. The First Jesuits. – London, 1993; Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст.: дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2004; Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005.

склад учнів, однак єзуїтські колегіуми також не знали станових обмежень. Втім, у конфесійному плані це були різні навчальні заклади. Звісно, на східнослов'янських землях панували традиції, догмати та норми Православної Церкви, які впливали на зміст освіти. Найбільш відомим з православних був Київський (Могилянський) колегіум, який здобув статус «академії» від уряду Речі Посполитої, а згодом і від Російської держави. Як відомо, вже до середини XVII ст. київський митрополит Петро Могила зумів успішно адаптувати деякі західноєвропейські освітні форми, результатом чого й стало створення Київського колегіуму. Наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. на українських землях, які входили до складу Російської імперії, були засновані ще три православні колегіуми – Чернігівський, Харківський та Переяславський (відповідно, у 1700, 1726, 1738 рр.). Окрім зазначених навчальних закладів, у Російській імперії не існувало інших із такою назвою. Більше того, до реформи духовних навчальних закладів у Російській імперії 1808 р. (яка була спрямована на подальшу професіоналізацію духовної освіти та, відповідно, уніфікацію духовних навчальних закладів) колегіуми зберігали своєрідність освітньої моделі.

Синкретичний характер православних колегіумів був зумовлений декількома факторами. Ці навчальні заклади виникли на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, згодом Московської держави (Російської імперії). Час виникнення та існування православних колегіумів (XVII–XVIII ст.) дослідники визначають як важливий етап «зустрічі» та взаємодії традицій Заходу та Сходу у всіх сферах культури та на різних її рівнях. У ході такої взаємодії й була вироблена культурно-освітня форма православного колегіуму, який, базуючись на «латинській ученості», став сплавом західноєвропейської та східнослов'янської культурних традицій. Вибір Петра Могили на користь моделі єзуїтського колегіуму, заснованого на принципах поєднання гуманітарно-філологічної освіти з релігійно-моральним вихованням, означав поворот до європейських освітніх стандартів, при цьому, як зауважують дослідники, він відповідав потребам суспільства та церковної реформи¹. Саме цей успішний досвід Києво-Могилянського колегіуму, результатом якого було прищеплення досягнень західноєвропейської освіти на ґрунті православно-руської культурної традиції, сприяв появі та стрімкому розвитку Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів.

Актуальність теми визначається насамперед необхідністю виявлення специфіки православних колегіумів України як типу навчального закладу, як варіанту адаптації певних освітніх форм у Східній Європі, а також оцінки їх місця та ролі в освітньо-культурних процесах цього періоду. Таке завдання в історіографії ставиться вперше. У сучасних дослідженнях містяться суперечливі загальні оцінки діяльності православних колегіумів. Дослідниками

1 Ševčenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla // *Harvard Ukrainian Studies*. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8. – № 1–2. – P. 9–44; Sysin F. Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Western Works: Divergent view on seventeenth century Ukrainian culture // *Harvard Ukrainian Studies*. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8. – № 1–2; Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – К., 1997; Шарипова Л. Еще о «человеке многих миров»: Петр Могила – традиционалист, реформатор, оппортунист // *Ab Imperio*. – 2000. – № 1. – 53–73; Sharipova L. Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632–1780. – Manchester, 2006.

не були вироблені критерії, які лежать у основі їх віднесення їх до того чи іншого типу навчальних закладів, недостатньо проаналізовано генетичний зв'язок єзуїтських та православних колегіумів, не охарактеризовано сутність еволюції цієї освітньої моделі на тлі процесів, які розгорталися у Російській імперії. Сьогодні все частіше мова йде про те, що православні колегіуми могли розвинути до рівня університетів за прикладом ряду католицьких колегіумів, але це твердження не підкріплено відповідними аргументами.

Модель православного колегіуму XVII–XVIII ст. відобразила складні історичні реалії тогочасного життя Гетьманщини та Слобідської України, взаємодію різних культурно-освітніх та церковно-історичних традицій. Православні колегіуми України виникли на перехресті культур, традицій, епох. За короткий час ці освітні інституції встигли розквітнути та згаснути, являючи собою не тільки освітній, але й культурний феномен. Відповідно, хронологічні межі дослідження зумовлені часом існування православних колегіумів, від кінця XVII ст. до початку XIX ст.

Дослідження історії православних колегіумів розпочалося ще на початку XIX ст. й пройшло декілька етапів. Спостереження за цим процесом не лише дозволяє визначити дискусійні аспекти історіографії цих навчальних закладів, а й виводить на проблеми, які стосуються більш загальних питань історії освіти та культури XVIII – початку XIX ст. Якщо звернутися до праць та довідників, виданих у XX ст., можна розгубитися в широкому спектрі оцінок, які надають дослідники православним колегіумам. На початку XXI століття діапазон оцінок у вітчизняній історіографії не зменшився. При значній амплітуді коливань із визначеннями (майже завжди без зазначення критеріїв, які лежать в основі характеристик колегіумів), важко аналізувати й порівнювати освітні та культурні рухи на заході та сході Європи. Проблема «типології» шкіл, вочевидь, потребує дослідження й, зокрема, вимагає такого аналізу модель православного колегіуму. Тим більше, що в узагальнюючих працях з історії освіти, культури, історії педагогіки можна прочитати про десятки типів шкіл, які виникли в Україні у XVII–XVIII ст.¹

Спроби визначити місце православних колегіумів у «системі освіти» України XVIII століття приводили до оцінок рівня освітньої програми колегіумів у категоріях «середній» або «вищий». Прагнення вибудувати таку «систему» спостерігаються вже у XIX ст., хоча тоді історики освіти досить обережно ставилися до проблеми статусу колегіумів, визначаючи їх особливості у порівнянні із духовними семінаріями². Втім, і ці дослідники визначали рівень освітньої програми колегіумів як «середній»³, так і «вищий»⁴.

1 Мазур П. Отчі світильники. Сторінки з історії школи і педагогічної думки в Україні епохи Відродження (XV ст. – поч. XVIII ст.): навч. посібник. – Донецьк, 1998. – С. 16–17; Руденко Ю. Д., Губко О. Т. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. – К., 2007. – С. 34.

2 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881. – С. 157, 213; Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. 1. Время Комиссии Духовных Училищ. – Вильна, 1908. – С. 5.

3 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 242.

4 Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII и XIX веках. Т.1. – СПб., 1912. – С. 68; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 193.

У працях істориків радянської доби думки також розділилися: зустрічалися визначення колегіумів як «вищих навчальних закладів»¹, «середніх навчальних закладів»², так й «закладів підвищеного типу»³. У сучасних дослідженнях з історії освіти в Україні XVII–XVIII ст., при визнанні відсутності системи та спадкоємності типів шкіл, нерідко у тих самих працях, послідовно проводиться лінія від початкової ланки освіти, через середню (колегіуми) до вищої⁴. Виокремлення «ступенів освіти» в дослідженнях можуть дещо відрізнятися⁵, при цьому колегіуми відносять як до вищого рівня освітньої програми⁶, так і середнього⁷, або ж до «середньо-вищого»⁸. Коли ж дослідники, маючи на увазі православні колегіуми, говорять, що «багато шкіл, створювалися за зразком Києво-Могилянської академії», які були «головними освітніми центрами» своїх регіонів⁹, а також про «престижні навчальні заклади», центри науково-педагогічної думки¹⁰, складається враження, що в Україні існувала мережа колегій–академій–університетів. Іноді пишуть, що у системі «загальнонаціональної системи освіти» колегіуми були школами нового типу – «училищними (дочірніми) колоніями Київської академії»¹¹.

Другий вимір цієї (значною мірою «неявної») дискусії про модель колегіуму пов'язаний із твердженнями про «становий/позастановий» заклад. В історичній літературі радянської доби паралельно існували характеристики колегіумів як «церковних станових закладів», так і «всестанових навчальних закладів». Сьогодні більшість дослідників називають колегіуми «всестановими центрами

- 1 Возняк М. С. Історія української літератури. Т. 3. Віки XVI–XVIII. – Львів, 1921–1924. – С. 14; Грушевський О. Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 83; Попов П. М. З листування Г. С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – № 18. – С. 58; Боголюбов А. Н. Российская наука XVIII века // Вопросы истории. – 1980. – № 4. – С. 92; Шип Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К., 1988. – С. 9.
- 2 Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVIII–XVIII ст. – Харків, 1954. – С. 203–204.
- 3 Медынский Е. Н. Школа и педагогика в России в первой половине XVIII в. // Очерки по истории педагогики. – М., 1952. – С. 86.
- 4 Історія української культури: в 5 т. Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2003. – С. 432.
- 5 Руденко Ю. Д., Губко О. Т. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. – К., 2007. – С. 208.
- 6 Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков: От крепости до столицы: Заметки о старом городе. – Харьков, 1998. – С. 135; Шевченко В. Соціокультурні та філософські підстави вищої освіти у Чернігові // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів. – Чернівці, 2001. – С. 7; Історія української культури: в 5 т. Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2003. – С. 692;
- 7 Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994. – С. 138; Попович М. Нарис історії культури України. – К., 2001. – С. 247.
- 8 Дем'янчук В. М. З історії Переяславського колегіуму // Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали: зб. наукових праць. – К., 1992. – С. 371.
- 9 Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII - перша половина XIX століття): дис. ... доктора пед. наук. – К., 1996. – С. 27.
- 10 Мазур П. Отчі світильники. Сторінки з історії школи і педагогічної думки в Україні епохи Відродження (XV ст. – поч. XVIII ст.): навч. посібник. – Донецьк, 1998. – С. 63, 64.
- 11 Андрущенко М. Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст. – К., 1999. – С. 130, 153.

просвіти»¹, хоча навіть у спеціальних розвідках можна зустріти й таке визначення, як «позастановий духовний заклад»². Продовженням цієї ж дискусії є встановлення спрямованості навчання колегіумів за критерієм «прогресивний – архаїчний». Зрозуміло, радянські дослідники були одностайні в оцінці колегіумів як архаїчних закладів. У новітній історіографії також можна віднайти оцінку Харківського колегіуму як закладу, що за спрямованістю та структурою належав до архаїчного типу³. У науковій літературі ознака «архаїчний» виникає тоді, коли православні колегіуми порівнюють із моделлю класичного університету, риси якої починають формуватися у другій половині XVIII ст. Але реально епоха «класичного» (модерного) університету розпочнеться на межі XVIII–XIX століть. Тому православні колегіуми слід було б порівнювати із відповідною «докласичною» стадією європейського університету й середньовічними та ранньомодерними формами європейських навчальних закладів.

На оцінку моделі православних колегіумів впливає відповідь дослідників на питання: вона є запозиченою чи власною? Від цього залежить розуміння наведених вище аспектів дискусії. У XIX ст. історики колегіумів, фіксуючи «зразок Києво-Могилянської академії» у моделі колегіуму, визначали спільні риси цих закладів із єзуїтськими колегіумами (організаційні засади, структура навчального плану, шкільні порядки тощо). Ці науковці дійшли висновку, що від Києво-Могилянської академії колегіуми перейняли модель й західноєвропейські освітні традиції⁴. Саме при такому підході було вперше поставлено питання про змістовне наповнення терміна «колегіум». У той же час спостерігалось прагнення визначити основні риси колегіуму (в тому числі через порівняння із єзуїтськими та іншими школами⁵). Учені розглядали складові моделі єзуїтських та православних колегіумів як явища одного порядку (хоча не завжди чітко це формулювали). Для підкреслення своєрідності, місцевого колориту колегіумів було запропоновано декілька цікавих термінів, наприклад «місцевий університет»⁶.

У сучасній українській історіографії поширилися висновки про те, що основними тенденціями розвитку українського шкільництва було формування «українського типу освіти»⁷, «становлення національної школи вищого типу»⁸. Серед визначальних рис такої школи (в тому числі колегіуму)

- 1 Любжин А. И. Харьковский коллегіум в XVIII – начале XIX в. // Вопросы образования. – 2008. – № 3. – С. 255.
- 2 Андрущенко М. Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст. – К., 1999. – С. 158.
- 3 Лаптева Л. П. История Российских университетов XVIII – начала XX века в новейшей отечественной литературе (1985–1999 годы) // Российские университеты в XVIII – XX веках: сб. науч. статей. – Воронеж, 2000. – Вып. 5. – С. 17.
- 4 Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегіума. – Харьков, 1881. – С. 1; Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. – К., 1904. – С. 29, 50.
- 5 Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – К., 1895. – С. 65.
- 6 Войтков А. Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украйны (1771–1776) // Труды КДА. – 1903. – № 6. – С. 323.
- 7 Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як фактор формування національної самобутності української культури // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5: Prosphonema: історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю академіка Я. Ісаєвича: зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 461.
- 8 Історія української культури: в 5 т. Т. 3. Українська культури другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2003. – С. 431.

перш за все називається «демократизм», «демократичний дух»¹. При цьому «демократизм форми» вбачають у тому, що у колегіумах не вели обліку учнів², а демократичні тенденції пояснюють бідністю³.

Втім, як відомо, «латинські» школи, середньовічні та ранньомодерні (докласичні університети) Європи не мали «національної» забарвленості⁴. Регіоналізація посилювалася разом із процесом конфесіоналізації освіти в епоху Реформації та після неї, суто національні моделі – це вже явище більш пізнє. Зазначимо також, що у 1990-ті роки пролунали важливі спостереження українських та канадських істориків про латинське шкільництво і шкільний гуманізм в Україні, які повертали дослідження історії колегіумів на українських землях у річище загальноєвропейських студій, орієнтували дослідження на порівняння і зіставлення результатів вивчення історії православних колегіумів із висновками досліджень європейської гуманістичної школи і університету⁵.

Отже, історіографія історії православних колегіумів пройшла ряд етапів у своєму розвитку. Перший етап охоплював XIX – початок XX ст. Вже на початку XIX ст. з'явилися перші невеличкі історичні довідки та статті з історії колегіумів, наприкінці століття – спеціальні наукові розвідки з історії окремих колегіумів. Автори узагальнюючих праць з історії міст, єпархій, з історії освіти, церкви, культури, не оминали увагою православні колегіуми та їх діячів. У цей період було зібрано, опрацьовано, запроваджено до наукового обігу значний архівний матеріал, історіографія просувалася від фактографічних досліджень, систематизації матеріалу, виявлення ключових проблем до встановлення зв'язку історії колегіумів із загальними процесами в історії освіти, церкви і культури. Чимало авторів, які зацікавилися історією колегіумів, не були професійними істориками, але завдяки їх працям маємо змогу отримати інформацію з джерел, які не збереглися. Сучасні історики нерідко не тільки апелюють до цих розвідок, а й, не звертаючи уваги на аматорські прийоми досліджень, наслідують постановку задач, послідовність викладення та аналізу матеріалу.

У радянську добу відбулися настільки суттєві зміни щодо підходів та спрямованості досліджень з історії освіти в цілому й колегіумів зокрема, що можемо говорити про розрив із попередньою історіографічною традицією. Класовий та атеїстичний підходи зумовили агресивно-тенденційні оцінки колегіумів, які панували декілька десятиліть. На жаль, не тільки фактичні помилки з праць радянських істориків продовжують «дрейфувати» з од-

1 Жуковський А. Київська Академія – місце формування Сковороди // Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали: зб. наук. праць. – К., 1992. – С. 273.

2 Історія української культури : в 5 т. Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2003. – С. 467.

3 Кононова О. В. Музична культура Харкова (кінця XVIII – початку XX ст.). – Харків, 2004. – С. 12.

4 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – М., 2009.

5 Пилип'юк Н. Педагогічна теорія і українська література XVII–XVIII ст. // Українське барокко: матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців. – К., 1993; Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. // КС. – 1997. – № 1/2.

ного дослідження до іншого. У деяких сучасних працях можна зустріти й відгомони загальних оцінок попередньої доби. Наприклад, під впливом праць радянських істориків й сьогодні лунає однозначна негативна оцінка єзуїтської освіти як такої та її впливів, подекуди зустрічаються твердження про духовну освіту як архаїчну. Серед прикладів, які, вочевидь, належать ще початковому періоду дослідження теми, – розвідки, у яких, навіть за невеличких обсягів, автори намагаються охопити увесь спектр питань від фінансово-господарських до навчального процесу, числа учителів та учнів¹. Такий підхід нерідко поєднується із тим, що історія колегіуму розглядається лише під кутом зору характеристики діяльності місцевих архієпископів².

Безсумнівно, у сучасній вітчизняній історіографії освіти можна спостерігати й пошуки нових підходів, намагання урахувати загальноєвропейські тенденції у цій галузі³. Заслуговує на увагу діяльність Науково-дослідного центру «Спадщина Києво-Могилянської академії». Під час «Днів науки» у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» відбуваються засідання круглих столів «Проблеми освіти й освіченості в ранньомодерній Україні» (керівники Н. Яковенко та М. Яременко). У науковому часописі «Київська Академія» вітчизняні та зарубіжні науковці презентують результати розвідок, які спираються на сучасні підходи до дослідження історії освіти в Україні.

Характеризуючи сучасну історіографію питання, слід відзначити й деякі праці зарубіжних дослідників. До них перш за все слід віднести фундаментальну узагальнюючу працю європейських дослідників з історії університету, в якій він розглядається як соціальний інститут⁴. Зокрема, на увагу заслуговують ті сторінки, на яких йдеться про кризові явища в освіті та спроби її реформування на зламі XVIII–XIX ст. Відзначимо також роботи Я. Кусбера, присвячені дослідженню перенесення освітніх концепцій із Західної Європи до Росії й появі нового соціального про шарку освічених людей у післяпетровські часи (автор вивчав всі установи виховання, професійної та загальної освіти від духовних семінарій до кадетських корпусів)⁵. Г. Мюльпфордт також розглядав процес проникнення деяких ідей Просвітництва (пієтизму, раціональної філософії) до Російської імперії, роблячи акцент на

1 Ципляк Н. Чернігівська духовна семінарія на зламі XVIII – XIX ст. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. праць. – Чернігів, 2007.

2 Лоха В. А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. – К., 2006.

3 Горський В. Європейська академічна традиція в Києво-Могилянській академії // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській Академії: європейський контекст / Редкол. В. С. Горський та ін. – К., 2002; Поляков Н. В., Савчук В. С. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса. – Днепропетровск, 2007.

4 A History of the University in Europe. Vol. 1. Universities in the Middle Ages / Ed. by H. Ridder-Symoens. Cambridge, 1992; A History of the University in Europe. Vol. 2. Universities in Early Modern Europe (1500–1800) / Ed. by H. Ridder-Symoens. Cambridge, 1996.

5 Kusber J. Eliten- und Volksbildung in Zarenreich während des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Studien zu Diskurs, Gesetzgebung und Umsetzung (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 65). – Stuttgart, 2004; Kusber J. Individual, Subject, and Empire. Toward a Discourse on Upbringing, Education, and Schooling in the Time of Catherine II // Ab Imperio. – 2008. – № 2.

ролі навчальних закладів, діячів церкви, науковців¹. Важливими виглядають й оцінки єзуїтської освіти та Києво-Могилянської академії, які містяться у ряді праць сучасних польських істориків².

На пострадянському просторі єдиним прикладом застосування компаративістики до історії освіти XVIII – першої половини XIX ст. є монографія А. Ю. Андреева, в якій подається порівняльна історія російських та європейських університетів, розв'язуються проблеми входження навчальних закладів Російської імперії до університетської історії Європи³. Процес виникнення університетів у різних країнах Європи представлений у ній як розповсюдження («трансфер») певних зразків вищої освіти. Показано, як він поступово охоплював різні країни й з Центральної Європи (в тому числі й через навчальні заклади на українських землях) прийшов до Росії. Останнім часом у російській історіографії спостерігаємо активні пошуки нових підходів до вивчення історії освіти у XVII–XVIII ст., про що свідчить проведення вже третіх «Ліхудівських читань» (із виданням збірників статей), поява новаторських праць з історії духовної освіти⁴.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що охарактеризована вище дискусія про ознаки моделі православного колегіуму свідчить про кризу тих підходів, в основі яких були і залишаються намагання оцінювати навчальні заклади, орієнтуючись на дуальні семантико-структурні та семантико-аксіологічні опозиції типу схід–захід, свій–чужий, прогресивний–архаїчний. Подолання жорстких лінійних опозицій, переорієнтація дослідження на взаємопроникнення та руйнацію протистояння *vis-à-vis* дасть змогу не лише краще з'ясувати особливості моделі навчального закладу (у даному випадку колегіуму), зіставити їх з ознаками європейських освітніх інституцій, а й простежити прояви трансферу й адаптації європейських культурно-освітніх форм на українських землях.

Відповідно, мета цієї праці полягала у тому, щоб, ґрунтуючись на сучасних методах історичних досліджень, визначити сутність феномену православного колегіуму, який втілював особливості української культури кінця XVII – початку

1 Mühlpfordt G. Russlands Aufklärer und die Mitteldeutsche Aufklärung: Begegnungen, Zusammenwirken, Partnerschaft // *Deutsch-russische Beziehungen im 18. Jahrhundert* / Hrsg. C. Grau, S. Karp. – Wiesbaden, 1997; Мюльпфорт Г. Система образования в Галле и ее значение для России 1696–1831 гг. (ученые, учителя, училища, школьные реформы, книги, дидактика) // *Немцы в России: русско-немецкие научные и культурные связи: сб. статей* / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2000.

2 Див. огляд сучасної польської історіографії: Grzebiel L. Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury // *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami* / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004; Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво як чинник національно-культурного розвитку в польській історіографії XIX–XX ст. // *Схід – Захід*. Вип. 7: Спеціальне видання. Університети та нації в Російській імперії: історико-культурологічний збірник. – Харків; К., 2005; Chynczewska-Hennel T. Akademia Kijowsko-Mohylańska w polskiej literaturze historycznej // *KA*. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 197–207.

3 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – М., 2009.

4 Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века: дис. ... канд. ист. наук. – СПб., 2008.

XIX ст. Завданнями дослідження є виявлення характерних рис освітньої моделі православного колегіуму; розкриття специфіки православного варіанту гуманістичної школи шляхом порівняльного аналізу із іншими навчальними закладами; дослідження як організаційних основ православних колегіумів, так і змістовного наповнення навчально-виховного процесу; визначення етапів еволюції освітньої моделі; аналіз колективного портрету учнів та викладачів православних колегіумів; з'ясування основних форм відносин колегіумів із місцевим суспільством, які стали певним культурним явищем; виявлення місця колегіумів у загальних проектах освітніх реформ; з'ясування змін, які відбулися у всіх складових моделі православного колегіуму в ході реалізації реформи духовних навчальних закладів 1808 р. у Російській імперії.

Саме розв'язання поставлених завдань дозволить виявити риси освітньо-культурної моделі православного колегіуму, а також охарактеризувати процес трансферу та адаптації західно- та центральноєвропейських культурно-освітніх форм на землях Східної Європи. При вирішенні цих завдань враховувалося те, що європейські освітні інституції того часу переживали кризу й одночасно процеси трансформації, які привели до виникнення так званої «класичної моделі» університету, що йшла на зміну докласичному (середньовічному) університету, з відповідною моделлю початкової та середньої освіти (оскільки у XVIII столітті, особливо в другій його половині, в усіх країнах Європи відбувалися пошуки та вибудовувалася система освіти, із визначенням щаблів та меж кожного з рівнів освіти).

Характеризуючи комплекс джерел з історії православних колегіумів, за традицією розпочнемо із законодавчих актів. Більшість із тих, які використані у даному дослідженні, визначали загальні умови функціонування навчальних закладів, але були й такі, які стосувалися безпосередньо колегіумів (наприклад, Духовний Регламент, Жалувана грамота Харківському колегіуму та ін.). Зазначені актові джерела дають можливість встановити загальні положення, на підставі яких діяли єпархіальні архієреї у сфері управління духовними школами, основні принципи функціонування цих шкіл у Російській імперії, а також специфічні риси саме православних колегіумів. Ці джерела в основному були опубліковані, хоча до дослідження були залучені деякі проекти перетворень духовних навчальних закладів, які зберігаються у архівосховищах й до сьогодні не були оприлюднені.

Численну групу джерел становить справочинна документація, яка має декілька різновидів. Перш за все вона представлена указами, розпорядженнями, інструкціями, «промеморіями» єпископів, які вони направляли до колегіумів. Значною частиною цієї групи є рапорти та донесення ректорів колегіумів, які містили відомості про отримання указів, інструкцій та розпоряджень, а також повідомляли про хід їх виконання, стан справ у колегіумах, призначення викладачів тощо. Для цього дослідження не менш важливими справочинними джерелами були офіційні листи, рапорти, донесення, подання єпископів до Синоду з питань, які стосувалися колегіумів, у яких повідомлялося про певні події, ставилися конкретні питання, містилися пропозиції, прохання, клопотання. Серед справочинної документації надзвичайну інформаційну цінність має звітна документація. Звіти єпископів до Синоду містять докладні характеристики загального стану справ у колегіумах, інформацію про значні події в їх діяльності.

Звітна документація єпископів як джерело з історії розвитку освіти в єпархії має велике значення, тим більше що вона не відклалася на місцевому рівні (є лише окремі звіти у вигляді фрагментів чернеток). Окрім чисельності викладачів та учнів, у звітній документації фіксувався обсяг навчальних дисциплін, які викладали у колегіумах. Ці джерела надають змогу встановити не тільки кількість навчальних дисциплін, але і їх змістовне наповнення, посібники, твори (особливо для другої половини XVIII ст.), за якими велося викладання. Справочинна документація колегіумів представлена також декількома видами: довідки, розпорядження, рапорти, звіти викладачів, реєстри, списки студентів, «атестати» тощо. Такі джерела відкривають можливості для дослідження всього розмаїття повсякденного життя студентів та викладачів, дозволяють визначити як загальноприйняті для того часу норми, так й відхилення від них. Спираючись насамперед на ці джерела проводилося дослідження «академічної повсякденності» як конкретного способу існування викладачів та студентів, а також сукупності ритуалів, комунікативних та повсякденних практик, сформованих колегіумським співтовариством у сфері «академічного життя». До правочинної документації відносяться також каталоги (реєстри) бібліотек православних колегіумів, а також описи книжкових зібрань, які належали викладачам колегіумів. Змістовне наповнення справочинної документації настільки різноманітне, що зумовило використання її в усіх складових дослідження. Справочинна документація зберігається в архівах та відділах рукописів бібліотек та музеїв.

Ще однією важливою групою джерел виступають книги навчального характеру, наукові твори, які використовували як посібники у процесі навчання. До цієї ж групи належать праці професорів колегіумів (друковані та рукописні), представлені передусім посібниками з різних дисциплін, проповідями та проповідними словами, а також переклади праць європейських вчених, які робили викладачі та студенти колегіуму переважно із навчальною метою. Важливими джерелами для реконструкції змістовного наповнення процесу навчання виступають рукописні курси лекцій, ряд рукописів навчального характеру (зошити з вправами, нотатки, записники тощо).

Джерела особового походження XVIII ст. становлять особливий інтерес. До дослідження залучалися епістолярії, спогади, автобіографії, які переважно належали професорам та випускникам колегіумів, а також деяким діячам церкви. Переважна більшість цих джерел опублікована, проте в рідкісних місцевих періодичних виданнях XIX ст.

Наступну групу джерел становлять твори художньої літератури. У творах таких письменників, як Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, В. Наріжний та інших, містяться справжні «картини-замальовки» локального середовища, де своє місце належало і колегіумам. Ці твори надають можливість побачити певні соціальні і культурні процеси, які пов'язували колегіуми та місцеве суспільство, адже з вуст деяких літературних персонажів іноді лунають відповіді на потенційні питання культурної та інтелектуальної історії.

Нечисленною, але важливою групою джерел виступають економіко-географічні праці, записки вчених-мандрівників. До дослідження були залучені окремі зображальні джерела, архітектурні пам'ятки.

Значна частина джерел, перш за все справочинних, була виявлена в архівосховищах та в рукописних фондах бібліотечних зібрань України та

Російської Федерації й вперше введена до наукового обігу. Було опрацьовано більше десяти фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві, окремі фонди Державних архівів Чернігівської та Харківської областей. Значний комплекс документів з історії духовних шкіл України відклався у Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі, зокрема у фондах Синоду. Цінність документальних джерел цих фондів полягає у різноманітності матеріалів, й тому, що більшість документів, представлених в синодальних фондах, не збереглася в архівах консисторій відповідних єпархій та колегіумів. Окремі документи були знайдені у Російському державному архіві давніх актів та Державному архіві Російської Федерації (м. Москва), Державних архівах Белгородської та Курської областей. Враховуючи завдання дослідження, неабияке значення мало опрацювання фондів та колекцій рукописних відділів бібліотек України і Росії (Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; Російської державної бібліотеки (м. Москва), Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург), а також відділів рукописів музейних збірань, зокрема Державного історичного музею Російської Федерації (м. Москва).

Підсумовуючи, підкреслимо, що при зазначеній розпорошеності джерел по різних архівосховищах, після їх опрацювання маємо достатньо повну та репрезентативну джерельну базу дослідження, яка дозволяє всебічно охарактеризувати модель православного колегіуму України.

Методологічну основу роботи становить полідисциплінарний підхід, зорієнтований насамперед на використання принципів інтелектуальної та культурної історії, історії ментальностей, повсякденності, компаративістики, просопографії. Були залучені також деякі напрацювання, концепції та технології, які застосовують у дослідженнях з історії науки та інтелектуальних товариств. Особливе значення мають принципи культурної історії, які застосовувалися задля дослідження складових елементів західноєвропейських освітніх традицій, що сприйняли та розвивали православні колегіуми, а також креативної адаптації цих традицій до нових соціальних умов Гетьманщини та Слобідської України. Напрацювання в галузі історії повсякденності використовувалися при дослідженні не тільки її типових об'єктів (практик дозвілля тощо), але й «академічної повсякденності» колегіумів. Методи компаративістики залучалися з метою дослідження близьких за змістом явищ інтелектуальної діяльності, розповсюджених у навчальних закладах Західної, Центральної та Східної Європи. Порівняння здійснювалося при вивченні ступеня готовності інтелектуальних співтовариств Східної Європи до сприйняття ідеї університету. Просопографічні методи використовувалися при створенні колективного портрету викладача православного колегіуму. Таке дослідження здійснювалося на основі бази даних «Викладачі православних колегіумів» (у MS Access), до якої було внесено інформацію про 255 осіб.

Оскільки у роботі одне з основних завдань полягало у виявленні характерних рис моделі православного колегіуму, які сформувалися у процесі трансферу та адаптації західно- та центральноєвропейських культурно-освітніх форм, важливо було з'ясувати деякі, пов'язані із цим, теоретичні питання. Тим більше, що проблеми культурного трансферу й адаптації у контексті

історичних зв'язків різних культур та субкультур набули останнім часом неабиякої актуальності. Сучасні підходи до їх вивчення, на думку багатьох європейських істориків, спрямовані на подолання настанов та схем, що мають вроджені вади, на кшталт «зразок і копія», «модель і імітація», «транслятор і той, хто сприймає», «першість і відсталість»¹. Рецепцію явищ культури все більше розуміють вже не тільки як пасивне сприйняття та засвоєння певних культурних форм, але і як активний процес, під час якого адаптація супроводжується відбором, внесенням змін, різноманітними доповненнями, а часто й іншим тлумаченням змісту цих форм, аби з часом вони могли називатися «своїми». Відповідно, до програм досліджень культурного трансферу мають включатися завдання не тільки виявлення того, що переносилося до іншого культурного середовища, але й тих трансформацій, що неодмінно відбувалися під час такого «переносу». Представники цього дослідницького напрямку підкреслюють пріоритет «того контексту, в якому приживаються та інтегруються елементи інших культур, перед впливом та дифузиею»².

Ще декілька важливих зауважень щодо теоретичних підходів дослідження. Сучасною історичною наукою чимало зроблено для того, щоб охарактеризувати українську культуру XVII–XVIII ст. як посередника між Заходом та Сходом Європи³. У результаті було зроблено важливий висновок щодо відкритості української культури по відношенню до надбань західноєвропейської культурної спадщини. Українська культура, яка сприймала такі досягнення, вбирала та переосмислювала різні її складові, у тому числі й освітні форми. Сьогодні не без підстав стверджується, що «поліморфізм» українського культурного простору виступав як стрижневий елемент культурного коду⁴. «Поліморфізм» виявлявся у багатшаровості, мінливості та податливості на зовнішні впливи, у мовному та конфесійному плюралізмі. Як відзначив Марк фон Хаген, саме «розпливчастість кордонів, прозорість культур, мультиетнічність, яка склалася історично, можуть зробити історію України

1 Шарф К. Монархия, основанная на законе, вместо деспотии. Трансфер и адаптация европейских идей и эволюция воззрений на государство в России в эпоху Просвещения // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи. – М., 2008. – С. 14.

2 Там само.

3 Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. – Edmonton, 1985; Ševčenko I. Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. – Edmonton; Toronto, 1996. (у перекладі українською: Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авторизований переклад з англійської М. Габлевич. – Львів, 2001); Yakovenko N. Early Modern Ukraine Between East and West : Projecturies of an Idea// Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Towards a Discipline of «Regionology» / Ed. by Kimitaka Matsuzato. – Sapporo, 2000. – P. 50–69; Матеріали І українсько-італійського симпозиуму «Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи». – К., 1996; Наливайко Д. Вступ. Українське бароко: типологія і специфіка // Українське бароко. Т. 1. – Харків, 2004.

4 Brogi Bercoff G. Rus, Ukraine, Ruthenia, Wielkie Ksiestwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Srodkowo Wschodnia: o wielowarstwowosci I polifunkcjonalizmie kulturowym // Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti / ed. Alberto Alberti et al. – Pisa, 2003. – P. 325–387; Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI - кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. – К., 2009. – С. 58, 95.

вельми сучасною цариною досліджень»¹. Втім, не можна не погодитися із Н. Яковенко, що сьогодні існують радше декларації солідарності з поглядом на Україну як територію, якою проходив рухливий кордон взаємодії між західною та східною цивілізаціями, ніж конкретні дослідження².

При вивченні широкого історико-культурного контексту освітніх процесів у Російській імперії XVIII ст., були враховані й ті тенденції у розвитку освіти в Європі, які характеризуються науковцями як поєднання трьох складових: поширення, диференціації та професіоналізації³. Зокрема, при аналізі каналів та ступеня впливів європейського університету на Російську імперію у XVIII ст. враховувалася періодизація, запропонована Петером Моравом, згідно з якою виділяють три університетські «моделі» (які відповідають трьом епохам історії європейських університетів) – докласичну, класичну та посткласичну⁴. Криза докласичної моделі університету у XVII й особливо у XVIII ст. спонукала католицькі, лютеранські та кальвіністські університети до пошуків виходу із стагнації, шляхів та форм модернізації, оновлення, нового вигляду. Такі зміни дають підстави для постановки питання про те, наскільки трансформації докласичного (середньовічного) університету вплинули на такий європейський за своєю природою інститут як православний колегіум.

В історії православних колегіумів (Чернігівського, Харківського та Переяславського) яскраво відобразився синкретичний характер української культури XVIII ст., у концентрованому вигляді представлені різноманітні впливи та тенденції. Хоча дослідників перш за все приваблювала яскрава історія Києво-Могилянської академії, колегіуми, якщо розглядати їх як важливі культурні феномени епохи, можуть стати для істориків важливими маркерами «внутрішніх кордонів» та культурних дифузій, які відбувалися в українській культурі у XVIII – на початку XIX ст.

Показ моделі православного колегіуму як такої, що мала зв'язок із освітніми формами Західної та Центральної Європи й засвідчувала єдність європейських освітніх процесів, важливий не лише для нашого дослідження, але узагалі як підхід, актуальність якого очевидна в сучасних умовах європейського вибору України.

***

Маю приємну нагоду висловити подяку своїм колегам – науковому консультанту професору В. В. Калініченку та викладачам кафедри історії України

---

1 Hagen Mark von. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. – 1995. – Vol. 54. – № 3 (у перекладі російською: Хаген М. Имеет ли Украина историю? // Ab Imperio. – 2000. – № 1. – С. 48).

2 Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 168. Втім, нещодавно з'явилося декілька праць, концептуальними основами яких стали положення «прикордонності» Слобідської України та Харкова (Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. – Харків, 2008; Кравченко В. В. Харьков / Харків: столица Пограничья. – Вильнюс, 2010).

3 A History of the University in Europe. – Vol. 2. – P. 79.

4 Moraw P. Aspekte und Dimensionen älterer deutscher Universitätsgeschichte // Academia Gissensis: Beiträge zur älteren Giessener Universitätsgeschichte. – Marburg, 1982. – S. 1–43; Wittrock B. The Modern University: the Three Transformations // The European and American University since 1800 / Ed. Sh. Rothblatt, B. Wittrock. – Cambridge, 1993. – P. 303–361.

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, особливо доценту В. О. Кулікову. Чимало важливих тез роботи були обговорені під час засідань Круглого столу «Проблеми освіти й освіченості в ранньомодерній Україні», який щороку проходить у Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Окрему подяку висловлюю професору Московського державного університету імені М. В. Ломоносова А. Ю. Андрееву, професору Національного дослідницького університету – Вищої школи економіки О. А. Вішленковій та доценту Національного університету «Києво-Могилянська академія» М. В. Яременку, з якими неодноразово обговорювалися ідеї цієї книги. Із вдячністю хочу згадати Німецький історичний інститут у Москві, який уможливив роботу з архівними та бібліотечними зібраннями Москви та Санкт-Петербурга, його першого директора-засновника професора Б. Бонвеча, а також наукового співробітника А. В. Дороніна за їх щирі підтримку та поради. Завдячую Дослідній Фундації ім. Олега Ольжича (США), від якої була надана підтримка на певному етапі роботи над монографією.

Окрему подяку висловлюю працівникам архівів та бібліотек, які надавали мені допомогу під час збору матеріалу. Особливо хочу подякувати співробітникам Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна І. І. Кононенко, М. І. Бобровій і Ю. Ю. Поляковій.

Ця книга є частиною міжнародного проекту «Ubi universitas, ibi Europa» (трансфер і адаптація університетської освіти в Російській імперії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.), який підтримувався Німецьким історичним інститутом (м. Москва) та Фондом Герди Хенкель (Gerda-Henkel-Stiftung, AZ 02/SR/08).

Висловлюю щирі вдячності шановним рецензентам за поради і критичні зауваження.

Дякую працівникам Видавництва Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна й особисто його директору І. М. Дончик.

Присвячую цю книгу своєму чоловікові Сергію Посохову.

Православні колегіуми України на тлі трансформації освітніх форм у Європі (XVII – перша половина XVIII ст.)

---

1. Основні тенденції розвитку освіти
в Західній, Центральній
та Центрально-Східній Європі
у XVII – першій половині XVIII ст.

Поняття «перехідний період» при вивченні явищ культури має використовуватися вельми обережно. Культура як така не передбачає чітких меж та однозначних характеристик. Тим не менш, очевидно, що ми можемо спостерігати зародження, розквіт, відносну стабільність, кризу і нарешті згасання ряду явищ, які встановлюють «обличчя культури», створюють той або інший її «образ»¹. Явища культури перехідного часу уже не належать попередній епосі, але ще не відповідають новій. У ці періоди не тільки доживають залишки старого, але й проростають пагони нових явищ. Так само й у європейській культурі перехідного періоду від Середньовіччя до Нового часу, який Й. Хейзінга назвав «Осінь Середньовіччя», окрім рис зів'язання культури,

---

1 Черная Л. А. Русская культура переходного периода от Средневековья к Новому времени: Философско-антропологический анализ русской культуры XVII – первой трети XVIII в. – М., 1999. – С. 7–12.

спостерігаються риси культури, яка народжувалася: «причинно-породжувальне мислення», «переміщення інтересу від символізму до природного розвитку», «прихід нових форм», «звернення до античності, поєднання земного та містичного»¹. В англomовній літературі вже давно застосовується й прижився термін *Early Modern Times*, яким позначається ранній Новий час як епоха, яка пролягала між середніми віками та безпосередньо Новим часом. Але оскільки «кордони культурних епох проходять у різних країнах по-різному»², сьогодні історики зорієнтовані саме на дослідження таких особливостей.

У перехідний період від Середньовіччя до Нового часу на протікання основних процесів у культурно-освітньому житті суттєво вплинула криза середньовічного університету. Сучасні історики освіти зазвичай користуються періодизацією університетської історії, запропонованою Петером Моравом, згідно з якою виділяють три університетські «моделі», що відповідають трьом епохам історії європейських університетів – докласичній, класичній та посткласичній³. У докласичний період, який охоплював XII–XVIII ст., університети являли собою середньовічні корпорації, які набували певні права та привілеї від верховної влади (світської та церковної)⁴. Поділяємо точку зору про те, що «в дискурсі про вищу освіту в Україні варто розглянути передусім середньовічне та ренесансне підложжя цього культурного явища»⁵. Саме тому, на нашу думку, розгляд особливостей моделі православного колегіуму варто розпочати із виокремлення основних тенденцій в розвитку освіти в Західній та Центральній Європі. Оскільки дослідники ведуть пошуки місця православного колегіуму на вищих щаблях «системи освіти», а також через те, що ряд католицьких колегіумів здобували статус університетів, вважаємо логічним позначити передовсім процеси змін у докласичних університетах та гуманістичних школах ранньомодерного часу, докладно не розглядаючи історію шкіл, які надавали виключно початкову освіту.

Кризові явища в докласичному (середньовічному) університеті назрівали поступово, мали специфіку та своєрідність протікання у різних країнах Західної Європи. Важливо розуміти, що певні риси моделі докласичного університету могли залишатися (консервуватися), переходити у наступ-

- 1 Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. – М., 1988. – С. 280, 290–297, 355–368.
- 2 Сазонова Л. И. Литературная культура России. Раннее Новое время. – М., 2006. – С. 16.
- 3 Moraw P. Aspekte und Dimensionen älterer deutscher Universitätsgeschichte // Academia Gissensis: Beiträge zur älteren Giessener Universitätsgeschichte. – Marburg, 1982. – S. 1–43; Wittrock B. The Modern University: the Three Transformations // The European and American University since 1800 / Ed. Sh. Rothblatt, B. Wittrock. – Cambridge, 1993. – P. 303–361; Андриеев А. Ю. Гумбольдтовская модель классического немецкого университета // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 48.
- 4 Маффеи П. Некоторые особенности средневековых университетов // Страницы истории: сб. науч. статей, посв. 65-летию со дня рождения профессора Григория Алексеевича Тишкина. – СПб., 2008. – С. 110.
- 5 Богачевська-Хомяк М. Quem di oderunt, paedagogum fecerunt // Схід – Захід. Вип. 7: Спеціальне видання. Університети та нації в Російській імперії: історико-культурологічний збірник – Харків; К., 2005. – С. 7.

ну епоху і в дещо видозміненому вигляді продовжувати своє існування й у моделі класичного університету. Занепад університету в ранньомодерний час, падіння його авторитету, поява нових видів навчальних закладів і наукових установ, свідчили про те, що основні засади цієї моделі університету не відповідали викликам й потребам часу, переживали глибоку системну кризу. Нові явища в політичному, економічному та культурно-освітньому житті, ідеологічні процеси в суспільстві поступово приводили до видозмін, або ж вимагали суттєвих коректив основних параметрів докласичного університету.

Які ж параметри моделі докласичного університету дослідники визначають як основні, базові? Відзначимо, що визначення цих параметрів має давню історіографічну, історико-юридичну традицію. Дотримуючись термінології римського права, середньовічні юристи називали університетом (*universitas*) будь-яку організовану спілку людей, будь-яку корпорацію (*corpus*)¹. Себто корпорація, організована задля передачі та отримання знань, була різновидом організації союзу людей. Серед основних параметрів, що сформували модель докласичного університету, перш за все називають «університетську автономію», яка в середньовічному розумінні включала ряд складових. Дослідники традиційно висувають на перший план «академічну свободу», яка трактувалася як право здійснення власного суду за університетськими законами й, відповідно, звільнення від юрисдикції місцевої влади; самопоповнення членів корпорації через вибори; самоуправління, яке виражалось у регулярних виборах ректора та інших посадовців; фінансову самостійність. Не менш важливо назвати й право на надання вчених звань, які визнавалися на теренах всього християнського Заходу. Такі ознаки моделі докласичного університету визначали як дослідники XIX століття, так і сучасні історики². Кожна з цих ознак університетської автономії наприкінці XVII – у XVIII ст. піддавалася нищівній просвітительській критиці, в суспільстві поширювалися уявлення про те, що університет як тип навчального закладу застарів, став непотрібним³. Тому XVIII ст. нерідко називають нижчим щаблем університетської історії⁴. Особливої напруги додавало «перевиробництво» наукових ступенів – явище, відоме всім європейським університетським країнам⁵. Можна назвати ще одну серйозну проблему, яка окреслилася після Реформації, – «розмивання» статусу європейського університету. На цей статус (окрім університетів)

1 Суворов Н. С. Средневековые университеты. – М., 1898. – С. 1.

2 Там само. – С. 78–85; Поляков Н. В., Савчук В. С. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса. – С. 30–32; Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 63–64.

3 Суворов Н. С. Средневековые университеты. – С. 213–215; Хаммерштейн Т. Университет в Новое время: отношение с властью // *Alma Mater*. – 1999. – № 12. – С. 43; Поляков Н. В., Савчук В. С. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса. – С. 72–75.

4 Броклис Л. Университет в ранний период современной европейской истории: учебные планы (реферат) // *Alma Mater*. – 2002. – № 7. – С. 50.

5 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 92–93.

почали претендувати колегії та академії (у цей час деякі колегії та академії надавали наукові ступені, отже мали елементи академічної свободи ¹).

Ранньомодерний період розвитку освіти в Європі характеризувався поступовим становленням ієрархії освітніх закладів, що в перспективі створюють систему, в якій буде закладена можливість послідовного сходження від нижчих ступенів до вищих. Як відомо, у середньовічні часи «середня» освіта ще не виокремилася із «вищої». Філософський факультет європейського університету займав проміжне становище між латинською школою та спеціальними факультетами, оскільки був підготовчою загальнонауковою установою². Дослідники університетів зазначають, що ці інституції ще «не були університетами у повному сенсі слова»³, особливо якщо дивитися на них із позицій моделі модерного університету XIX ст. Артистичний (філософський) факультет виконував функції підготовчого етапу, фактично функції середньої школи. Курс цього факультету відповідав курсу гімназій, які почали масово виникати у XVII–XVIII ст. у всіх європейських країнах.

Важливо відзначити, що досягнення гуманізму були враховані у навчальних програмах як католицьких, так й протестантських університетів та гімназій. Достатньо зауважити, що перший етап програми «Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu», яка була розроблена для єзуїтських навчальних закладів, співвідносився із курсом протестантської гімназії⁴. Як відомо, єзуїтські колегії були середнього та вищого рівнів. У колегіях першого типу надавали типову освіту гуманістичного рівня з трьох граматичних класів і двох «гуманістичних» (поетики і риторики). Повні колегії мали й вищі класи – філософії та теології⁵. Дослідники одноставні в оцінці того, що граматичні класи, класи поетики і риторики та філософські лекції (етапу studia superiora) співвідносилися із програмою артистичного (філософського) факультету, богословські студії відповідали богословському факультету⁶.

У суспільстві у XVII ст. поступово викристалізовувалася потреба не тільки у більш чіткому розподіленні окремих ступенів освіти (нижча, середня, вища), а також у встановленні відповідності між ними задля послідовного проходження цих етапів. Одночасно відбувалося розуміння необхідності створення певних умов для функціонування такої системи (підготовка педагогічних кадрів для кожної з ланок освіти, адміністративний апарат, фінансування тощо). У Європі у XVI–XVII ст. зростало не тільки загальне число шкіл, але ставало все більше різних типів шкіл, програми яких не збігалися. Дослідники

1 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 89.

2 Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. – М., 1908. – С. 68–69.

3 Петров Ф. А. Зарождение системы университетского образования в России // Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия / под. ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – М., 1997. – С. 64.

4 Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. – С. 90–91.

5 Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. // КС. – 1997. – № 1/2. – С. 17.

6 Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. – С. 90–91; Блинова Т. Б. Иезуиты в Белоруссии. – Минск, 1990. – С. 26; Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 85.

називають цей процес диференціацією освітніх закладів. З'явилися, стали популярними й швидко поширювалися школи, які пропонували навчальні курси, що фактично відповідали програмі артистичного (філософського) факультету університету. Це були гімназії, або ж «академічні гімназії». Різні «вчені школи» (так вони, наприклад, називалися у Німеччині), міські та державні, свідомо розширювали навчальну програму до початків «академічного викладання», відчували потреби перш за все заможних городян й відгукуючись на них¹. У ці заклади йшла молодь, яка прагнула здобути освіту значно більшу, ніж початковий щабель, хоча далеко не всі планували подальші наукові студії на спеціальних факультетах університетів. Число шкіл різних типів стрімко зростало, особливо у великих містах, задовольняючи потреби міських станів у освіті такого рівня. Їх значення важко переоцінити, адже вони поступово стали ядром всієї середньої освіти, яка ґрунтувалася на наукових основах². Мережа цих навчальних закладів, шкіл та колегій, у яких викладали світські дисципліни, розвивалася успішно, оскільки вони були доступні для всіх станів й завдяки тому, що процес викладання з часом був переведений на рідну мову³. М. Окенфус звернув увагу на те, що класична латинська форма освіти в Європі поступово втрачала свою колишню незаперечну позицію⁴. У Німеччині, Франції, Англії та інших країнах, у школах «нової моделі» все частіше відмовлялися від латинської програми на користь освіти на мові певного народу. Цей процес стане визначальним тільки в середині XVIII століття.

В умовах швидкого зростання кількості шкіл різних типів, нові університети відкривалися не часто. Задля залучення молоді окремі університети утримували у своїй структурі й гімназії. У таких університетах навчання у гімназичному циклі було організоване як просування класами, а навчання на факультетах – як лекції по кафедрах⁵. Така «двоскладність» університетів передбачала, що студенти одночасно відвідували і класи гімназії, і лекції певних факультетів. Подібна практика фіксує ступінь розмитості кордонів середнього та вищого рівнів освіти. При аналізі історичної ролі та місії певного навчального закладу дослідники мають враховувати цей історичний контекст. Принагідно зазначимо, що для вступу до середньовічних університетів не існувало станових обмежень, тому вихідці із середніх та нижчих станів складали достатньо високий відсоток студентства. Дослідники зафіксували, що в різних університетах Європи вихідці місцевого бюргерства поступово починають переважати інші стани⁶. Отже,

1 Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. – С. 72.

2 Там само. – С. 74.

3 Жучков В. А. Немецкая философия эпохи раннего Просвещения (конец XVII – первая четверть XVIII в.). – М., 1989. – С. 22.

4 Okenfuss M. J. The Jesuit Origins of Petrine Education // The Eighteenth Century in Russia / Ed. J. G. Garrard. – Oxford, 1973. – P. 125.

5 A History of the University in Europe. Vol. 2. – P. 65; Поляков Н. В., Савчук В. С. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса. – С. 69.

6 Струков Б. Г. Имущественный и социальный статус немецкого студенчества в конце XIV – первой половине XV вв. // Из истории университетов Европы XIII-XV веков: Межвузовский сб. научн. трудов. – Воронеж, 1984. – С. 49; Нехаева Е. В. К вопросу о положении университета в позднесредневековом обществе (На примере Флорентийского) // Университеты Западной Европы. Средние века. Возрождение. Просвещение. Просвещение: межвузовский сб. науч. трудов. – Иваново, 1990. – С. 68–71.

європейський університет докласичного типу був щільно пов'язаний із міським середовищем, міською культурою.

Хоча межі між середньою та вищою школою у XVII–XVIII ст. не визначилися, можна стверджувати, що середня ланка освіти базувалася (при відмінностях, які існували у різних країнах) на доктрині «гуманістичної школи». «Гуманістичною школою» у сучасних працях з історії педагогіки зазвичай називають тип школи, в якій новолатинська освіта була універсальною передумовою для учнів, які у подальшому сподівалися стати студентами медицини, права або теології¹. До «гуманістичної школи» відносять перш за все протестантські гімназії, англійські «посполиті школи» (grammar schools) та єзуїтські колегії², число яких швидко зростало. Гуманістична школа являла собою всеєвропейський тип шкільництва, підпорядкований ідеалу *pietas litterata* – освіченого благочестя, «зрощення» християнської душі на відповідно підібраних зразках латинської літератури, ключем до якого мало стати бездоганне володіння класичною латиною³. Отже, у цей час у європейських країнах утворювалася універсальна шкільна культура⁴. Зазначимо, що у Речі Посполитій перша кальвіністська школа гімназійного рівня була заснована у середині XVI ст., на українських землях кальвіністська школа гуманістичного типу з'явилася у м. Дубецьку у 1559 р.⁵

Окрім названих тенденцій, необхідно враховувати, що у XVII–XVIII ст. у Європі почали виникати спеціальні школи – військові, інженерні, медичні, гірничі, торговельні, сільськогосподарські, ветеринарні тощо, які засновувалися як державні (без будь-яких корпоративних прав). Такі школи виконували завдання професійної освіти, надаючи мобільну відповідь на прагматичні потреби суспільства, які висувалися до освіти.

Характеризуючи загальні процеси у європейській культурі та освіті, не слід забувати, що важливою ознакою освітніх закладів у часи Реформації стала конфесіоналізація⁶. Щоправда, це зовсім не означало ворожості до педагогічного досвіду педагогів інших конфесій, радше навпаки⁷. Впливи конфесіоналізації на освіту особливо наочно ілюструє приклад історії німецьких університетів. Не університет (університетська корпорація), а місцевий князь встановлював віросповідання й, відповідно вчення,

1 Пилипюк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. – К., 1993. – С. 75.

2 Там само. – С. 76.

3 Ткачук М. Філософські курси Києво-Могилянської академії в контексті європейського схоластичного дискурсу // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 49.

4 Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. // КС. – 1997. – № 1/2. – С. 11–13.

5 Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замоїська академія // Історія української культури: в 5 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 577.

6 Поляков Н. В., Савчук В. С. Классический университет: от идей античности к идеям Боннского процесса. – С. 69.

7 Історія Львова: у 3 т. / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів, 2006. – Т. 1. – С. 179–180.

яке мали викладати на богословському факультеті. Дослідники історії середньовічних університетів зазначають, що насправді не таким простим є питання визначення, чи був університет церковною (духовною) або світською (мирською) корпорацією. До речі, самі університети (наприклад, Гейдельберзький) нерідко називали себе церковними корпораціями¹. Ректори всіх середньовічних університетів обов'язково мали духовний сан, й загальне число духовенства в університетах (викладачів і студентів) було достатньо значним². Слово «клір» у той час використовувалося не тільки для позначення особи духовного звання, але і як синонім вченого³. Ідеологи різних конфесій у своїх філософсько-богословських концепціях відводили школі велике значення. При цьому їх метою у цей час все більше ставало «практичне просвітництво», що передбачало організацію шкіл, розповсюдження їх на все нові території, пошуки педагогічних прийомів, які б привертали до релігії, робили її неформально привабливою⁴.

З процесами конфесіоналізації пов'язане явище «земельних» університетів, осередків освіти, перед якими ставилося завдання виховувати вчителів, священників, чиновників для потреб певної невеликої території. «Земельні» університети були зовсім незначними як за числом професорів, так й студентів. Із збільшенням «земельних» університетів відбувалися певні втрати універсального та інтернаціонального характеру середньовічного університету. Область або велике місто прагнули стати особливою релігійною та церковною одиницею із власним університетом⁵. Подібний процес можемо спостерігати й на прикладі академічних гімназій, інших навчальних закладів. Отже, конфесіоналізація та регіоналізація процесів були взаємопов'язані й взаємозумовлені, становлячи важливу характеристику розвитку освіти.

Як відомо, Реформація привела до звуження сфери церковної компетенції, і поступово церква відійшла від освітньої сфери⁶. Цей складний, суперечливий і тривалий процес відбувався по-різному у різних країнах й навіть у окремих регіонах відповідно до церковних традицій і особливостей міжконфесійних відносин. Втім, вектор змін був очевидний у всіх європейських країнах – «змирщення» університету, більш тісний зв'язок із державою та у перспективі «одержавлення»⁷. Такі ж процеси «змирщення»

1 Суворов Н. С. Средневековые университеты. – С. 95.

2 Струков Б. Г. Имущественный и социальный статус немецкого студенчества в конце XIV – первой половине XV вв. // Из истории университетов Европы XIII–XV веков: Межвузовский сб. научн. трудов. – Воронеж, 1984. – С. 46-47; Струков Б. Г. Экономическое и юридическое положение первых немецких университетов конца XIV – начала XV вв. // Из истории университетов Европы XIII–XV веков: Межвузовский сб. научн. трудов. – Воронеж, 1984. – С. 35.

3 Андреева О. А. Трактат XIV в. «О похвале клиру» как источник по ранней истории немецких университетов // Университеты Западной Европы. Средние века. Возрождение. Просвещение: межвузовский сб. науч. трудов. – Иваново, 1990. – С. 131–141.

4 Зюсс В. Становление и развитие социокультурных и образовательных связей России и Германии: эпоха Петра I // Немцы в России: российско-немецкий диалог: сб. статей / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2001. – С. 150.

5 Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. – С. 67.

6 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 74.

7 Там само. – С. 77.

паралельно відбувалися й у середній школі. Однак сучасні дослідники слушно підкреслюють, що не варто перебільшувати секуляризаційні тенденції у культурі взагалі й в освіті зокрема. Праці, які спеціально присвячені католицькому, протестантському та єврейському Просвітництву, остаточно перемістили аксіому про непримиренну ворожнечу Просвітництва та релігії до сфери історіографічних переказів¹. Сьогодні Просвітництво розглядають як синтез світської та духовної культур, який характеризується такими суперечливими (на перший погляд) тенденціями, як секуляризація релігії та сакралізація культурних та політичних інститутів². Можна погодитися із австралійським дослідником С. Гаукроджером стосовно того, що зв'язок між релігією та наукою у цей час за деякими параметрами став ще більш щільним, а «натурфілософія раннього Нового часу приводилася до дії природно-теологічними спонуканнями», «асиміляція відбувалася у сфері релігії, а не як засіб заміни релігійного авторитету науковим та світським авторитетом»³. Окрім того, достатньо давно дослідники дійшли висновку, що «рушійною силою розвитку світської культури», зокрема німецької, у XVII ст. було пієтистське духовенство, яке перетворило ідеологію Реформації в гармонійний сплав християнства, античності, нової науки⁴. Пієтисти виступили проти схоластики, за створення на базі латинської школи нової шкільної системи⁵.

Отже, основними тенденціями розповсюдження вищої освіти в Європі XVI–XVII ст. були поширення, диференціація та професіоналізація⁶. Але можна сказати, що вони були характерні для розвитку освіти в цілому. Внаслідок їх розгортання поступово відбувалося становлення щаблів й системи освіти як такої.

Територія Речі Посполитої була частиною європейського культурно-освітнього процесу, який сучасні дослідники уявляють як трансфер (або «експансію») певних зразків вищої освіти⁷. Динаміка розповсюдження університетів у цій частині Європи була дещо повільнішою, що пояснюється істориками порівняно меншою урбанізованістю й особливостями культурного та економічного розвитку. Перший університет у цьому великому регіоні – Краківський (1364) – довго був єдиним закладом, який отримав легітимні права від королівської та церковної влади, в тому числі й право надавати ступені магістрів та докторів. У ньому оформилися всі чотири факультетські корпорації. Цей університет довго залишався

1 Див. про це: Цапина О. А. Православное Просвещение – оксюморон или историческая реальность? // Европейское Просвещение и цивилизация России / отв. ред. С. Я. Карп, С. А. Мезин. – М., 2004. – С. 301.

2 Там само. – С. 301.

3 Гаукроджер С. Научная революция, современность и Запад // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 11. – М., 2004. – С. 24.

4 Жучков В. А. Немецкая философия эпохи раннего Просвещения (конец XVII – первая четверть XVIII в.). – С. 22.

5 Рехневский Ю. Очерк истории народных школ в Германии // ЖМНП. – 1860. – Ч. 108. – С. 17, 27–28.

6 A History of the University in Europe. – Vol. 2. – P. 79–80.

7 Там само. – P. 80.

єдиним центром вищої освіти у країні, аж поки Товариство Ісуса не запропонувало свою систему католицької освіти. Товариство Ісуса заснувало успішно діючу мережу єзуїтських колегіумів, й через певний час деякі з них успішно подолали шлях до набуття академічного (університетського) статусу. Привілеї Віленської академії забезпечувалися відповідними документами короля, Римського папи, сейму. Правовий статус Віленської академії (університету) нічим не відрізнявся від університетів Західної Європи. При цьому університет мав право надавати наукові ступені в галузі філософії та богослов'я, тобто було сформовано тільки два з чотирьох університетських факультетів¹. У Віленській академії, як і в деяких інших єзуїтських університетах, навчання на цих двох факультетах було об'єднане у єдину навчальну програму планом «Ratio studiorum». До речі, неповний склад факультетів не був чимось екстраординарним, і не всі католицькі університети Європи мали всі чотири факультети. Нерідко вони довгий час вони існували в неповному обсязі, у складі філософського та богословського факультетів (університети в Оломоуці, Вроцлаві, Бамберзі, Трнаві). Неповнота факультетів зустрічалася в університетах всіх європейських країн². Замойська академія, третій університет на мапі Речі Посполитої, отримала академічні привілеї від вищої церковної (1594 р.), потім королівської влади (1600 р.). У цій академії богословський факультет був відкритий дещо пізніше (1648 р.), й ще через певний час почали надавати докторські ступені³. Навчання у Замойській академії здійснювалося під великим впливом єзуїтської програми. Подібно до Падуанського та Краківського університетів, у Замойській академії було п'ять «студентських націй»: польська, руська, литовська, прусько-лівонська, нація іноземців. Серед студентів академії було чимало молоді з українських земель, в тому числі тих, хто стояв біля витоків Київської колегії⁴. Особливе місце Замойської академії, яка розташовувалася безпосередньо на українсько-польському пограниччі, зумовлювалося не тільки тим, що вона була близькою територіально, а передовсім відсутністю «явної релігійної заангажованості у спрямуванні університетських студій»⁵.

Отже, академії Речі Посполитої набули основних ознак, притаманних моделі європейських докласичних університетів, хоча вони відрізнялися

1 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 102.

2 Хаммерштейн Т. Университет в Новое время: отношение с властью // Alma Mater. – 1999. – № 12. – С. 46.

3 Chachaj M. Studia włoskie profesorów Akademii Zamojskiej w XVI–XVIII wieku // Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej / red. Jacek Staszewski, Krzysztof Mikulski i Jarosław Dumanowski. – Toruń, 2002. – S. 175–176; Gmiterek H. Promocje doktorskie w Akademii Zamojskiej // W kręgu akademickiego Zamościa / red. Henryk Gmiterek. – Lublin, 1996. – S. 225–227, 231–232.

4 Див. про це: Gmiterek H. Młodzież Kijowszczyzny w Akademii Zamojskiej (1595–1784) // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 230–241; Гмітерек Г. Молодь з українських земель в Замойській академії в XVI–XVII століттях // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 2. – К., 2003. – С. 11–21.

5 Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія // Історія української культури: в 5 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 591.

між собою набором наук, які у них викладали. Найбільшу повноту мала Краківська академія. Натомість Віленська й Познанська академії за обсягом дисциплін викладання філософського та богословського циклів мало чим відрізнялися від колегій вищого типу (або академічних гімназій)¹. Познанська академія не надавала вчені звання, не мала поділу на факультети². М. Петров відзначав, що організатори єзуїтської освіти насамперед піклувалися про набуття академічного (університетського) статусу, відкладаючи на майбутнє більшу спеціалізацію та «прирощування» наук. Така позиція мала сенс, адже високий статус завжди приваблював більше молоді. Саме цей, «спрощений єзуїтами тип академій», як оцінив його М. Петров, став орієнтиром для Києво-Братської колегії на шляху здобуття нею академічного статусу³.

До речі, деякі дослідники вважають єзуїтські колегії особливим типом навчальних закладів, який відрізняється від університетів⁴. Одним з головних аргументів є те, що заснування цих шкіл було приватною справою Товариства Ісуса, відбувалося за рахунок його коштів та пожертвувань місцевої шляхти. У факті заснуванні цих закладів не було злиття бажання світської та духовної влади, не було волі монарха (окрім Віленської академії), не було офіційної санкції держави на підготовку еліти суспільства. Натомість інші дослідники вважають, що не слід виокремлювати модель католицького чи протестантського університету, оскільки вони походять від єдиної середньовічної моделі⁵. Достатньо влучним виглядає порівняння А. Андреевим лютеранських, кальвіністських та католицьких університетів із родинними коріннями яких сягало загальноєвропейської середньовічної моделі⁶. На думку дослідника, це краще ілюстрували єзуїтські університети, які утворили стандарт, що почав успішно поширюватися Східною Європою. До речі, у німецьких землях, окрім католицьких і протестантських університетів, існували ще й «змішані» університети, в яких під одним дахом середньовічної моделі мирно уживалися два богословські факультети⁷.

У XVII – на початку XVIII ст. у Речі Посполитій єзуїтські навчальні заклади поширювалися білоруськими землями, де відкрилося близько двох десятків єзуїтських колегій (у Пінську, Бересті, Гродно, Вітебську, Орші, Мінську, Бобруйську, Слуцьку та в інших містах та містечках). Деякі з цих колегій були колегіями вищого типу. В Полоцьку, Несвіжі, Орші, Пінську існували філософські та богословські класи, які сучасні дослідники ототожнюють із відповідними факультетами університетів⁸.

Усього за станом на 1648 р. на теренах Корони Польської і Великого князівства Литовського діяло 32 єзуїтських колегіуми, в тому числі тринадцять.

1 Скубала З., Токарский З. Польские университеты. – Варшава, 1960. – С. 44.

2 Там само.

3 Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – С. 115.

4 Див. про це: Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 103–104. Р. А. Мюллер у праці про єзуїтів на півдні Німеччини використав термін «напівуніверситети».

5 Там само. – С. 11.

6 Там само. – С. 94.

7 В германских университетах // ЖМНП. – 1869. – Ч. 108. – С. 106.

8 Блинова Т. Б. Иезуиты в Белоруссии. – С. 65–70.

цять з них були засновані на українських землях¹. Першим на українських землях у 1575 р. почав діяти Ярославський колегіум, який мав академічний рівень. На початку XVII ст. відкрилися колегіуми у Львові та Луцьку, а після цього кожні декілька років такі заклади виникали у нових та нових містах. Деякі з колегій мали й вищі класи. Вищі колегії називали також «повними колегіями», адже як навчальний заклад вищого типу вони користувалися правами академій². Важливо зупинитися на прагненнях вищих колегій здобути привілеї, які б відповідали статусу академій. 1661 роком датується «справа Львівської єзуїтської колегії», яка знаменувала спробу здобути статус академії (університету)³. Дослідники, оцінюючи результати цієї справи, висловлюються, що *de jure* Львівська єзуїтська школа не набула академічного статусу, оскільки бажаний привілей так і не був отриманий⁴. Інші наполягають на тому, що у ході цієї справи фактично були розпочаті лекції з богословських предметів, заклад почав іменуватися «академією» і тільки політичні обставини, конкуренція із Краківською та Віленською академіями, привели до відкликання рішень верховної влади. Тобто точкою відліку університетської історії Львівської колегії визнають 1661 рік⁵.

Єзуїтські колегіуми виникли на всіх українських землях, які входили до складу Речі Посполитої: у Галичині (Ярослав, Львів, Кросно), на Волині (Луцьк, Острог), на Поділлі (Кам'янець-Подільський, Вінниця, Бар), на Придніпров'ї (Київ), на Лівобережжі (Переяслав, Новгород-Сіверський). Зрозуміло, що нашу увагу особливо привертають останні. У 1635 р. переяславський староста Лукаш Жулкевський склав фундаційний акт, на підставі якого у Переяславі згодом була відкрита школа. У 1637 році відкрились граматичні класи, з 1645 – клас поетики, з 1646 р. – клас риторики⁶. У 1636 році єзуїтську резиденцію у Новгороді-Сіверському заснував київський каштелян і новгородський староста Олександр Пісочинський. Школа із класом граматики з'явилася у 1636 р., згодом відкрилися інші класи, включно із поетикою⁷.

Як можна визначити основні риси єзуїтського колегіуму? Які компоненти та функції відбивають його суттєві характеристики? Історіографія історії єзуїтських колегіумів дозволяє відповісти на ці питання. Як вже зазначалося, рішення про заснування єзуїтських колегіумів приймалося Товариством Ісуса.

-
- 1 Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія // Історія української культури: в 5 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 584.
  - 2 Кіку В. Єзуїтський університет у Львові (1758–1773), або захист «істинин закону» // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 4. – К., 2004. – С. 102; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 56.
  - 3 Кметь В., Дух О. «Ratio Studiorum» в історії європейської та української освіти // Ratio Studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / Р. Паранько (пер.), А. Маслюха (пер.). – Львів, 2008. – С. 17–18.
  - 4 Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 2004. – С. 77.
  - 5 Поляков Н. В., Савчук В. С. Классический университет: от идей античности к идеям Бонского процесса. – С. 127–128.
  - 6 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 139–141.
  - 7 Там само. – С. 142–144.

Джерелом формування колегії були фундації (маєтки чи грошові суми), при чому фундаційний акт мав забезпечувати засобами прожитку щонайменше двадцять осіб навчального та обслуговуючого персоналу¹. Найвищий щабель керівництва всіма колегіумами здійснював генерал Ордену єзуїтів. Ректор колегіуму безпосередньо керував та відповідав за управління закладом, ходом навчання та виховання. Ректор затверджувався на цій посаді генералом за представленням провінціала. Помічником ректора був префект, який затверджувався провінціалом за представленням ректора. Суттєвою ознакою єзуїтської освіти у колегіумах були принципи програми «Ratio studiorum», яка передбачала послідовне проходження класів (граматичні, класи поетики, риторики, філософії, богослов'я)². Ця програма фактично стала підґрунтям освітньої та наукової діяльності єзуїтів, систематизувала роботу єзуїтських шкіл, визначила межі компетенції та обов'язки посадових осіб, зміст і структуру навчального процесу³. Програма була настільки продумана та послідовна, відповідала потребам часу, що відомий німецький педагог XIX ст. Карл Шмідт назвав її «єзуїтським навчальним кодексом»⁴, який швидко розповсюдився багатьма країнами Західної і Центральної Європи. Можна говорити про те, що «Ratio studiorum» була навчальним кодексом Європи й належала до визначальних компонентів моделі єзуїтського колегіуму. Продовжуючи характеристику цього типу шкіл, слід виокремити латинську мову викладання, що дало підстави називати їх «латинськими школами». Хоча, назвавши програму «Ratio studiorum» як типологічну характеристику, тим самим фактично вже включили до неї латину. Немає потреби додатково характеризувати значення вивчення латини – мови європейської науки, юриспруденції, універсальної мови спілкування, риси середньовічної «вченості». Єзуїтські колегіуми характеризувалися також відкритістю щодо навчання у них представників різних суспільних станів. Такі ознаки називають визначальними в моделі єзуїтських колегіумів дослідники різних часів⁵. При цьому дослідники зазначають, що «Орден не створив принципово нової навчальної програми, перейнявши та застосовувавши до власних потреб програми та виховні методи університетських колегій і протестантських гімназій»⁶. Важливо відзначити, що за формами організаційної побудови єзуїтська шкільна система була централізованою, підлягаючи централізованому керівництву та

1 Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія // Історія української культури: в 5 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 584

2 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 53–57; Bednarski S. Podstawowe zasady szkolnictwa jezuickiego // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce / red. J. Paszenda. – Kraków, 1994. – S. 20–24.

3 Див.: Piechnik L. «Ratio studiorum» fundament: działalności edukacyjnej i naukowej jezuitów // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborem / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 69–90.

4 Шмідт К. История педагогики / пер. Циммермана. Т. 3. – М., 1880. – С. 216.

5 Недзведзь Я. Значення шкільної риторики в Україні в першій половині XVIII ст. // Схід – Захід. Вип. 7: Спеціальне видання. Університети та нації в Російській імперії: історико-культурологічний збірник. – Харків; К., 2005. – С. 13–14.

6 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 8.

єдиному статуту, протестантське шкільництво було децентралізованим¹. Середину XVII ст., а саме 1647/46 навчальний рік вважають еталонним в історії єзуїтської освіти в Україні з огляду на досягнення нею максимального ступеню екстенсивного розвитку в цьому регіоні².

Отже, у Речі Посполитій, в тому числі й на українських землях, які входили до її складу, у XVII – на початку XVIII ст. відбувалися культурно-освітні зрушення, подібні до тих, що мали місце в інших регіонах Європи. На спрямованість та зміст цих змін впливали процеси конфесіоналізації, яка виявлялася як у католицькому, так і в протестантському варіантах. У цей же час утворилися умови для диференціації шкіл, що у подальшому буде визначати зміни в освітній сфері. Наявність на українських землях навчальних закладів різних конфесій, тих освітніх форм, які вже поширилися у Європі, сприяло виникненню такого феномену, як православний колегіум.

2. Східноєвропейські освітні форми: запозичення та вироблення власних освітніх зразків (XVII – перша половина XVIII ст.)

У сучасній історіографії вже набуло сталості твердження про те, що українська культура у XVII ст. відігравала важливу роль посередника між Сходом і Заходом³. Останнім часом особливу увагу дослідників було зосереджено на вивченні перш за все європейських культурних впливів. Деякі із цих істориків вважають, що передумовою наукового погляду на українську культуру має стати саме розуміння розмітченості української культури на європейський інтелектуальний спадок. Вочевидь, українська культура, сприймаючи «західнолатинську» культуру, вибирала, переосмислювала, адаптувала різні її складові, в тому числі й освітні форми. Провідні діячі української культури того часу реалізували західноєвропейські програми освіти на базі латинської вченості, розробляючи, по суті, концепцію синтезу західноєвропейської та слов'янської культури⁴. Погляд на українські землі як на смугу культурного порубіжжя, вимагає, на нашу думку, звернення до більш загальної проблеми семіотичного простору та його кордонів. Адже саме прикордонні смуги, на думку культурологів, виступають найбільш «гаражними» точками семіосфери, оскільки вони одночасно належать обом прикордонним культурам, обом взаємно прилягаючим семіосферам⁵. Саме кордон створює механізм переведення тексту чужої семіотики на свій і стає смугою трансформації «зовнішнього» у «внутрішнє». Проблеми адаптації нових

1 Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія // Історія української культури : в 5 т. Т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 576–577.

2 Серяков С.О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст.: дис... канд. іст. наук. – Харків, 2004. – С. 43.

3 Див.: Грачотті С. Українська культура XVII ст. і Європа // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом: матеріали I-го українсько-італійського симпозіуму, 13–16 вересня 1994 р. – К., 1996. – С. 1; та інші статі збірки; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 336–365.

4 Історія української культури: 5 т. Т. 3. – С. 67–68.

5 Лотман Ю. М. Семіосфера. – СПб., 2000. – С. 262.

культурних моделей (в тому числі й освітніх) можна розглядати під різними кутами зору. У цьому випадку сконцентруємо увагу на процесі трансферу та адаптації деяких освітніх інституцій.

Міркування про культурні впливи, переведення «чужого» у «своє» ставить питання про своєрідність освітніх форм, які виникали на українських землях, про співвідношення їх із тими моделями навчальних закладів, та досвідом, який сприймали із заходу Європи. У сучасній українській історіографії широко розповсюдилися думки, що основними тенденціями розвитку українського шкільництва у XVII–XVIII ст. було формування «українського типу освіти»¹, системи спеціальної професійної освіти, а також «становлення національної школи вищого типу»². Наскільки освітні зразки, які утворилися на теренах України можна вважати втіленням окремої національної моделі? Проблема «типології» шкіл потребує ретельного дослідження, адже у літературі все частіше звучать твердження про «десятки типів шкіл», які виникли в Україні у XVII ст.³ В історико-педагогічних працях останніх десятиліть набули розповсюдження твердження, що формулюються як аксіоми, хоча вони, вочевидь, потребують верифікації. Як приклад, можна навести таке: «Українське шкільництво швидко вбирало в себе педагогічний досвід західноєвропейського суспільства, поєднуючи його з національним, що базувався на глибокій культурній традиції Київської Русі»⁴. Наступний висновок також здається таким, що не потребує коментарів: «Киево-Могилянська академія була тим засобом, за допомогою якого українці здійснювали селективний синтез духовних надбань, досягнень науки і культури Заходу і Сходу Європи, сприймали, переосмислювали і засвоювали ті з них, які відповідали їх власним культурним традиціям і потребам»⁵. Але як тільки ми поставимо питання про те, які форми, інституції запозичувалися, які культурні традиції закріпилися і які зміни у них відбулися, то напевно чи зможемо так само впевнено щось стверджувати.

До того ж, типовим для багатьох досліджень є очевидне бажання наближити минуле до сучасного. Так, у працях з історії освіти в Україні XVII – початку XVIII ст., одночасно із визнанням відсутності системи та спадкоємності типів шкіл, проводиться лінія від початкового шабля освіти, через середній (колегіуми) до вищого⁶. Виокремлення «ступенів освіти у системі навчання» у розвідках може відрізнитися⁷, але поняття багатоступенєвої «системи освіти» широко застосовується при характеристиці освітніх процесів на українських землях XVII – XVIII ст. Дослідники також пишуть про чималу

1 Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як фактор формування національної самобутності української культури // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5: Prosphonema: історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю академіка Я. Ісаєвича: зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 461.

2 Історія української культури: в 5 т. Т. 3. – С. 431.

3 Руденко Ю. Д., Губко О. Т. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. – С. 34.

4 Історія української культури: в 5 т. Т. 3. – С. 432.

5 Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К., 2001. – С. 15.

6 Історія української культури: в 5 т. Т. 3. – С. 432.

7 Руденко Ю. Д., Губко О. Т. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. – С. 208.

кількість шкіл, які створювалися за зразком Києво-Могилянської академії¹, про всестанові центри просвіти². Розмитість критеріїв, неоднозначність понять, які застосовували історики освіти, педагогіки, культури, очевидна й вимагає спеціальних історіографічних досліджень.

Історики церкви, літератури, культурного життя Східної Європи XVII – початку XVIII ст., які писали свої праці у другій половині XIX – на початку XX ст., неодноразово висловлювалися про боротьбу двох протилежних напрямків – «візантійсько-слов'янського» та «латино-польського» (при цьому останній традиційно представляли «київські вчені»)³. Цей загальний висновок був деталізований у спеціальних працях з історії освіти. Приміром, відомий дослідник духовних навчальних закладів П. Знаменський наголошував, що пануючим мотивом духовної освіти на теренах Російської імперії першої половини XVIII ст. було «розлиття латинських вчень» і «боротьба попереднього елітно-слов'янського напрямку з латинським»⁴. «Київську школу», її модель, «дух і напрямок» визначали як «латинську освіту»⁵ (знаменно, що з появою «київських вчених» пов'язували початок нового, «латинського» періоду в історії Московської слов'яно-греко-латинської академії, який прийшов на зміну «грецькому»⁶). При цьому деякі науковці зазначали, що наслідком прийняття «латинського зразку» стало викривлення національних зразків⁷. Для радянської історіографії було властиво заперечення зазначеної орієнтації на єзуїтські школи й намагання підкреслити власну, незахідну культуру⁸. Підхід, який наголошував на боротьбі двох напрямків «просвіти» як основній лінії освітніх процесів, перейшов до сучасної російської історіографії⁹.

Хоча терміни «латиняни» та «грекофіли» міцно закріпилися у науковій літературі, вони потребують не тільки уточнення та роз'яснення, а й спеціальних студій, які б реконструювали історико-культурну ситуацію. Так, О. Пахльовська щодо Києво-Могилянської академії зазначила, що тільки на перший

1 Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 27.

2 Любжин А. И. Харьковский коллегиум в XVIII – начале XIX в. // Вопросы образования. – 2008. – № 3. – С. 255.

3 Морозов П. Феофан Прокопович как писатель. Очерк из истории русской литературы в эпоху преобразования. – СПб., 1880. – С. 52.

4 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 10.

5 Смирнов С. К. История Московской славяно-греко-латинской академии. – М., 1855. – С. 81; Архангельский А. Духовное образование и духовная литература в России при Петре Великом. – Казань, 1883. – С. 12–13.

6 Смирнов С. К. История Московской славяно-греко-латинской академии. – С. 17; Родников В. Очерки по истории русской педагогики. – К, 1909. – С. 34–35.

7 Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII века. – Ярославль, 1874. – С. IV.

8 Медынский Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI–XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. – М., 1954. – С. 4–5.

9 Богданов А. П. Из предыстории петровских преобразований в области высшего образования // Реформы второй половины XVII – XX вв.: подготовка, проведение, результаты. Результаты: сб. науч. тр. – М., 1989. – С. 45; Петров Ф. А. Зарождение системы университетского образования в России // Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия / под. ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – М., 1997. – С. 67.

погляд видається парадоксом, що «конфесійна догматичність мозкового центру православ'я межує з незвичною для ортодоксії відкритістю до «латинської науки»¹. Сьогодні, якщо спиратися на результати дослідження Л. І. Сазонової, стає очевидним, що негативний відтінок терміна «латиняни» корінням сягає у церковну полеміку XVII ст. щодо порушення православної догматики та ухилення в католицизм, й означав конфесійну приналежність, а зовсім не опонентів, які орієнтувалися на західноєвропейський культурний досвід². На конфесійну ознаку також перш за все вказував і термін «грекофільство». Певну плутанину може внести (й вносить!) використання термінів без відповідного пояснення, адже з історико-культурної точки зору справжніми грекофілами були саме латиняни, які визнавали авторитет Аристотеля та зробили античність культурною умовністю³. Конкретно-історична ситуація з її богословською полемікою наповнила термін «грекофіли» специфічним змістом, який аж ніяк не пов'язаний з його етимологією. Саме тому ще у 1920-ті рр. М. Н. Сперанський, шукаючи термін, який би відповідав історичній ситуації та адекватно характеризував процеси, які відбувалися у літературному житті, назвав представників цієї течії «консерватори-елліністи»⁴. Продовжуючи термінологічні пошуки майже через століття, Л. І. Сазонова запропонувала використовувати терміни «ортодокси» або «грекофіли-ортодокси». Її висновок після вивчення праць представників обох літературних течій: навряд чи існувала якась несумісність між латино- та грекофілами⁵. Відомий російський історик та культуролог Г. С. Кнабе показав, що як «елінофільству», так й «латинству» – обом цим культурним комплексам була притаманна двоїстість, зв'язки між ними, їх взаємопроникнення, формування на цій основі єдиного античного канону було набагато сильнішим та яскравішим⁶. Історики освіти мають враховувати наведені висновки не тільки тому, що вони характеризують загальне культурне тло, але й тому, що у програмах цих культурних комплексів містилася й освітня компонента. Без необхідного трактування цих термінів важко розібратися й у поглядах сучасних дослідників на освітні процеси. Зокрема, Я. Ісаєвич вже висловив думку про те, що в Україні XVII ст. «змагання між «візантійно-слов'янською» і «латинською» орієнтацією завершилося витворенням стійкої моделі, яка передбачала поєднання або й синтез обох елементів»⁷.

Наскільки історіографічні міфи й «усталені» терміни впливають на оцінки конкретних освітніх форм, стає зрозумілим, якщо навести

- 1 Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як фактор формування національної самобутності української культури // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5: Prosphonema: історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю академіка Я. Ісаєвича: зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 461.
- 2 Сазонова Л. І. Литературная культура России. Раннее Новое время. – С. 94.
- 3 Сазонова Л. І. Литературная культура России. Раннее Новое время. – С. 94–95.
- 4 Сперанский М. Н. История древней русской литературы. – СПб., 2002. – С. 533.
- 5 Сазонова Л. І. Литературная культура России. Раннее Новое время. – С. 96.
- 6 Кнабе Г. С. Русская античность. Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России. – М., 2000. – С. 88–89, 92.
- 7 Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом: матеріали I-го українсько-італійського симпозіуму, 13–16 вересня 1994 р. – К., 1996. – С. 131.

декілька прикладів. Так, в історіографії грекофільський підхід до освіти на східнослов'янських землях традиційно пов'язувався із діяльністю в Москві братів Ліхудів. Проте брати Ліхуди за своєю освітою, науковими та педагогічними методами були тими самими «західниками». Ліхуди здобули освіту у Венеції та Падуї й зовсім не відмовлялися від латини як однієї з основ освіти¹. Цей висновок, до речі, стосується не тільки названих діячів, але й багатьох інших. Враховуючи, що самі «освічені греки» отримували цілком західну освіту, виникає питання, що являла собою «грецька модель» освіти, яку вони начебто пропонували й боролися за її впровадження на східноєвропейських землях? Російський історик М. Ф. Каптерев ще наприкінці XIX ст. дійшов висновку, що греки взагалі не могли перемогти в освітній справі, оскільки «у них не існувало своєї вищої школи, де б вони одержували наукову освіту»². Це зауваження сприйняли вчені початку XX століття³. Освіта греків, їх «вченість» у цей період була західною, оскільки вони здобували її у латинських школах Західної Європи. Саме тому Ліхуди у створеній ними Московській школі не могли дотримуватися виключно грецької мови викладання й перейшли у викладанні на латину (цією мовою були написані книги, без яких Ліхуди не могли викладати).

Говорячи про два типи європейської культури – західноєвропейський та греко-слов'янський, В. Нічик слушно зазначила, що їх не варто аналізувати в категоріях «вищий» і «нижчий», вони могли взаємодоповнювати та взаємозбагачувати один одного, що й було запропоновано Києво-Могилянською академією⁴. І все ж важливо зазначити, що греко-візантійська культурна традиція у цей час не могла запропонувати конкретний зразок або форму (конструкцію) освітньої інституції.

Утім, проблема «вибору» моделі освітньої інституції на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, не була простою та однозначною. Дослідники підкреслювали, що в умовах реформаційних течій, «різні суспільні угруповання, прагнучи популяризувати свої погляди, приділяли особливу увагу шкільній освіті і друкарству»⁵. Це сприяло активізації шкільної справи, й кількість шкіл, які засновували представники різних конфесій, швидко зростала, створюючи ситуацію певного змагання. Політична система Речі Посполитої, шляхетське суспільство та його культура дискусії, як показав А. Брюнінг, зробили можливим діалог, який впливав на вибір таких зразків⁶.

1 Сперанский М. Н. История древней русской литературы. – С. 534.

2 Каптерев Н. Ф. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. – М., 1885. – С. 497.

3 Верховский П. В. Учреждение Духовной коллегии и Духовный регламент. К вопросу об отношении церкви и государства в России. Исследование в области истории русского церковного права Т. 1. – Ростов-на Дону, 1916. – С. 99.

4 Нічик В. М. Роль Києво-Могилянської академії в розвитку філософії в Україні // Українське барокко: матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 1990 р.). – К., 1993. – С. 79

5 Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом: матеріали I українсько-італійського симпозіуму, 13–6 вересня 1994 р., Київ. – К., 1996. – С. 117.

6 Brüning A. On Jesuit Schools, Scholasticism and the Kyivan Academy – Some Remarks on the Historical and Ideological Background of its Founding // KA. – 2007. – Вип. 4. – С. 5–19.

Дослідження моделі православного колегіуму передбачає також оцінку здобутків Острозької та Києво-Могилянської академій. Деякі сучасні дослідники обережно окреслюють їх роль та статус, зазначаючи, що ці заклади «потенційно могли б представляти перші в Європі православні університети»¹, а Д. Чижевський висловився про те, що Острозьку школу та Києво-Могилянську академію можна вважати «університетами *sui generis*»². Характерними є пошуки типології навчальних закладів, які ведуть сучасні українські дослідники. Приміром, історик освіти А. М. Алексюк вважає, що для встановлення типу Острозької школи необхідно відповісти на питання про цілі, які ставили організатори перед школою, склад викладачів, коло навчальних дисциплін, причетність викладачів до науково-дослідної роботи, про репутацію закладу, розголос про її діяльність, оцінки учнів та викладачів³. Усі зазначені питання важливі, але тип школи перш за все визначається шляхом порівняльного аналізу. Очевидно, що концентрація уваги на «внутрішніх» аспектах не дозволяє побачити зв'язки із західноєвропейськими освітніми моделями. Хоча назва «Острозька академія» закріпилася в історіографії, статус закладу встановити складно (статут, інші програмні документи не збереглися)⁴. У результаті аналізу наявних джерел І. З. Мицько дійшов висновку, що формально цей заклад не був академією, а його статус співвідноситься із колегіями вищого типу. Однак, Острозька колегія, на думку дослідників, стала закладом «нового типу колегії – слов'яно-греко-латинської»⁵. Можна погодитися, що Острозька школа уособлювала «початок реального компромісу між східнослов'янськими просвітницькими традиціями і «латинською» наукою»⁶. Вибір трьох мов (слов'янської, грецької та латини) відбивав тенденцію до поєднання «східної» та «західної» традицій⁷.

При характеристиці освітніх рухів, які відбувалися на українських землях у цей час, слід згадати й братські школи. Православні братства, за висловленням Я. Ісаєвича, «свідомо стали на шлях синтезування східних і західних культурно-освітніх традицій»⁸. Історики в другій половині XIX ст. зробили припущення, що православне братство було аналогом духовних гільдій Західної Європи (схожість устрою, напрямків діяльності тощо)⁹. Як відомо, деякі з братств під час проїзду через українські землі східних патріархів от-

1 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 115.

2 Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Мюнхен, 1983. – С. 24.

3 Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : підручник для вузів. – К., 1998. – С. 19, 22.

4 Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С. 25.

5 Там само. – С. 26, 30; Сазонова Л. И. Восточнославянские академии XVI–XVIII вв. // Педагогика. – 1995. – № 5. – С. 76.

6 Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. – М., 1989. – С. 271.

7 Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом: матеріали I українсько-італійського симпозіуму, 13–6 вересня 1994 р., Київ. – К., 1996. – С. 118.

8 Там само. – С. 117.

9 Скабаланович Н. Западноєвропейские гильдии и западнорусские братства // Христианское чтение. – 1875. – Ч. 2. – С. 302, 319.

римували ставропігію – право судової незалежності від місцевого єпископа й право підлягати суду тільки патріарха. На підставі порівняння правових положень деякі сучасні дослідники говорять навіть про те, що корпоративна природа православних братств співвідноситься із «академічною свободою» університетських корпорацій¹.

Дослідження статусу православних колегіумів України обов'язково передбачає й визначення здобутків Києво-Могилянської академії у XVII – на початку XVIII ст. Це надає змогу встановити орієнтири, якими керувалися інші православні колегіуми. Відомо, що академія мала генетичний зв'язок із єзуїтськими колегіумами Речі Посполитої, що втілювалося у всіх елементах організації та змісту навчання й виховання, що й дає змогу багатьом авторам казати про неї як цілком західний за змістом і формами навчання заклад², але водночас й про синтез здобутків європейської освіти на ґрунті православно-руської культурної традиції³. Принагідно зазначимо, що побудова академії за моделлю вищих єзуїтських шкіл свідчить про виняткову ідеологічну гнучкість⁴. Зрозумілим і природним було прагнення Києво-Могилянського колегіуму отримати від королівської влади привілеї академії (католицького університету). Це передбачало включення до курсу викладання вищих наук (філософії та богослов'я), набуття права власного академічного суду над професорами та студентами, а також незалежності від світської та духовної влади та ін. Науковці називають декілька найважливіших кроків керівництва Київської школи на шляху здобуття академічних привілеїв. З. І. Хижняк у спеціальній розвідці, присвяченій правовому статусу Києво-Могилянської академії, зауважила, що офіційне юридичне визнання вона отримала за Гадяцьким трактатом у 1658 р.⁵ (щоправда, раніше авторка визначала час отримання статусу академії 1701 роком). Утім, критична репліка щодо 1701 р. залишається чи не єдиною в українській історіографії⁶.

Наступними віхами в історії академії були грамоти, отриманням яких могилянці прагнули в нових історичних умовах закріпити привілеї свого закладу вже від московської влади. Царською грамотою від 11 січня 1694 р. колегіум підтвердив право викладати вищі науки, його керівництву

1 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 120.

2 Okenfuss M. J. The Jesuit Origins of Petrine Education // The Eighteenth Century in Russia / Ed. J.G. Garrard. – Oxford, 1973. – Р. 110, 114; Raeff M. Russian Intellectual History an Anthology. – New Jersey, 1978. – Р. 13; Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом: матеріали I українсько-італійського симпозіуму, 13–6 вересня 1994 р., Київ. – К., 1996. – С. 117; Наливайко Д. Поетики й риторики епохи бароко // Українське бароко. Т.1. Харків, 2004. – С. 220.

3 Наливайко Д. Поетики й риторики епохи бароко // Українське бароко. Т. 1. –Харків, 2004. – С. 221.

4 Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як фактор формування національної самобутності української культури // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5: Prosophonema: історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю академіка Я. Ісаєвича: зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 457.

5 Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Правовий статус (1615–1819 рр.) // Наукові записки НаУКМА. – 1998. – Т. 3. Історія. – С. 100.

6 Яременко М. Чи був 1701 р. рубіжним для Могилянської академії у сприйнятті київських професорів XVIII ст.? // 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008). – Warszawa, 2008. – S. 623–624.

надавалося право суду над студентами, без будь-якого втручання військових та світських чинів¹. Петро I грамотою від 26 вересня 1701 р. підтвердив попередню грамоту, закріпивши права академії². Учені XIX–XX ст. наголошують, що статус, який академія набула після отримання привілеїв, відповідав навчальному закладу університетського типу³, такому, який склався у Західній Європі в попередні століття⁴, вищому навчальному закладу⁵, «справжньому університету»⁶. Утім, Н. Яковенко зазначає, що реальний статус академії через низку причин не дорівнював університетському зразкові Західної Європи⁷. Взагалі в історіографії стосовно визначення статусу Києво-Могилянської академії можна знайти зовсім різні твердження. Наприклад, автори монографії з історії розвитку освіти і педагогічної думки в Україні зазначають, що й до 1701 р. заклад нічим не поступався західноєвропейському університету⁸. З. Хижняк і М. Яременко свідомо загострили питання правового статусу колегії (академії), зробили акцент на необхідності продовжити студіювати співвідношення статусів Києво-Могилянської академії та європейських університетів. Зокрема, М. Яременко зазначив, що у самому тексті грамоти 1701 р. параметри судового імунітету академії встановлені у занадто вузьких межах, що ж до інших сфер академічного життя, він зробив висновок про «примарність автономії навчального закладу»⁹. Все це вимагає пояснення змісту ряду історико-правових термінів й того, як розуміли/трактували та застосовували їх у різні часи (і представники академічних кіл, і представники влади). Можна погодитися із тим, що вживання назви «академія» у царській грамоті 1701 р. могло бути результатом механічного перенесення фраз із прохання могилянців та київського митрополита¹⁰. Варто поставити питання й про те, як московські урядовці у той час розуміли статус академії (достатньо згадати долю «Привілею» Московської академії, автором якого був Сильвестр Медведев), взагалі наскільки рівень культури та освіти, політична культура Московської дер-

1 Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Т. 2. – К., 1846. – С. 320–321.

2 Там само. – С. 325–334.

3 Вишнеvский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1903. – № 9. – С. 66; Жуков В. И. Университетское образование: история, социология, политика. – М., 2003 – С. 26.

4 Попович М. Нарис історії культури України. – С. 248.

5 Заштовт Л. Людвік Яновський і початок польських досліджень історії університетів Російської імперії // Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування (1805–1820). – Харків, 2004. – С. XXX.

6 A History of the University in Europe. Vol. 2. – P.48.

7 Про змагання Києво-Могилянського колегіуму за статус університету ширше див.: Яковенко Н. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської Колегії на університет) // 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008). – Warszawa, 2008. – S. 305–326.

8 Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси. (X – початок XX ст.). – К., 1991. – С. 90.

9 Яременко М. Чи був 1701 р. рубіжним для Могилянської академії у сприйнятті київських професорів XVIII ст.? // 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008). – Warszawa, 2008. – S. 636–637.

10 Там само. – S. 635–636.

жави дозволяли сприймати академічну свободу в європейському розумінні. При цьому варто дослухатися зауваження дослідника історії університетів В. Фрійхофа про те, що труднощі оперування традиційною термінологією при визначенні університету особливо виявляються у Східній Європі (хоча й для університету інших регіонів важко віднайти універсальні критерії)¹.

До речі, дослідники європейського університету звертали увагу на те, що верховна влада (приміром, німецькі князі) не тільки зберігала широкі можливості втручання у внутрішньоуніверситетське життя, але й нерідко свідомо це демонструвала, обмежуючи перш за все право вибору професорів. В епоху Просвітництва влада вважала свій вплив на університети доречним й справедливим. Адже лише вона могла забезпечити університети, які ніколи не мали абсолютно незалежного економічного становища. Ці парадокси врешті-решт стали одним з виявів кризи університетської автономії у XVIII ст., її переродження у майбутньому². У цьому контексті варто навести достатньо виважене визначення університетів ранньомодерного часу, яке надається сучасними істориками університетської освіти й ґрунтується на здобутках досліджень європейської освіти. Університети/академії трактуються як установи, котрі були засновані владою певної території та видавали дипломи, які визнавалися з боку церковної та світської влади³.

Враховуючи освітні рухи на українських землях виникає питання якою мірою зразки європейських освітніх інституцій вплинули на інші православні школи, які утворювалися наприкінці XVII – на початку XVIII ст., наскільки ці заклади ставили перед собою завдання йти шляхом Києво-Могилянського колегіуму в набутті прав та привілеїв. Чи знали вони про такий досвід й чи могли засновники колегіумів використати певні документи як зразок? Починаючи дослідження цих питань, варто наголосити на необхідності дотримуватися порівняння правового статусу православних колегіумів України і європейських освітніх структур саме ранньомодерної доби. У науковій літературі виникає плутанина й робляться некоректні висновки через те, що православні колегіуми порівнюють із «класичним» університетом, риси якого починають формуватися із середини XVIII ст., а постав університет такого типу на початку XIX ст. У попередній час докласичний європейський університет переживав системну кризу, втрату сенсу багатьох понять, які визначали правовий статус та суспільне значення цієї інституції. Тому православні колегіуми слід порівнювати із відповідною докласичною стадією європейських університетів.

Аналізуючи правовий статус православних шкіл, важливо враховувати, що використання назв навчальних закладів у XVII–XVIII ст. відбувалося до певної міри вільно, без дотримання чіткості та якихось правил. Так, в актовій та справочинній документації XVIII ст. Києво-Могилянську академію іменували також «колегією», «київськими школами». Назва «колегіум» співіснувала із назвами «академія», «чернігівські (харківські, переяславські) школи»,

1 Фрійхоф В. Начало Нового времени: Паттерны // Alma Mater. – 1999. – № 3. – С. 43.

2 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 64–65.

3 A History of the University in Europe. Vol. 2. – P. 80.

«слов'яно-латинські школи», «архієрейська школа», «семінарія». Вивчення побутування назв у різних сферах життя, різних середовищах, літературних пам'ятках має важливе значення, проте, для дослідження статусу варто зосередитися на документах суто правничого характеру і певних юридичних практиках.

Показово, що православні колегіуми зробили декілька кроків, які можна кваліфікувати як спробу йти шляхом Києво-Братського колегіуму в оформленні зовнішніх корпоративних прав. Важливо відзначити, що ініціатива створення православних колегіумів належала місцевому архієрею. Наприкінці XVII ст. повноваження архіпастирів щодо розвитку освітніх закладів у єпархії не регламентувалися законодавчими актами Московської держави чи Московської патріархії. Витоки Чернігівського колегіуму пов'язують зі «школами», які заснував у Новгороді-Сіверському один із видатних ієрархів Лазар Баранович. Загальновідомо, що Лазар Баранович навчався у Києво-Братському колегіумі, Віленській академії, вчителював й був ректором Києво-Братського колегіуму. В 1657 р. він став єпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським. З праць дослідників XIX століття дізнаємося, що школу, яку створив Лазар Баранович у Новгороді-Сіверському, було переведено до Чернігова у 1670–80-ті рр. (дослідники називали різні дати – 1671, 1672, 1689, але для встановлення точної дати не маємо документів)¹. На жаль, щодо новгород-сіверського періоду існування школи не збереглося свідчень. Хоча маємо декілька документів, якими єпископ Лазар Баранович підтверджував права на землі різних монастирів (деякі опубліковані, деякі знаходяться в рукописних відділах бібліотек і архівосховищах), жодного повідомлення про школи у цих актах не знайшлося. Перша згадка в офіційному документі про чернігівську школу міститься в грамоті московського патріарха Адріана, якою у 1694 р. Феодосій Углицький затверджувався архієпископом Чернігівським². Це найбільш ранній акт, який нам вдалося відшукати (до речі, його не фіксували дослідники історії Чернігівського колегіуму). У тексті згадуються школи, в яких чимало учнів навчалися «божественных писмен чтению и свободных наук»³. Підкреслимо використання в грамоті права викладання «вільних наук». Згадка про школи вельми важлива, адже вона засвідчує певну правову традицію, яка існувала на цих землях. Достатньо згадати, що для Київської братської школи мали значення визнання та підтримка з боку православних патріархів. У 1620 р. єрусалимський патріарх Теофан надав декілька грамот Братству, в яких згадав й благословив школи⁴. Звісно, наприкінці XVII ст. чернігівські ієрархи мали інші реалії церковного життя. Однак намагання зафіксувати визнан-

1 Сумцов Н. Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Вып. 1. Лазарь Баранович. – Харьков, 1885. – С. 24; Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1896. – № 6. – С. 214–215; Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – Чернігів, 2000. – С. 9–12.

2 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. Ч. 1. Т. V. – К., 1872. – С. 395–403.

3 Там само. – С. 400.

4 Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Правовий статус (1615–1819 рр.) // Наукові записки НаУКМА. – 1998. – Т. 3. Історія. – С. 99.

ня школи з боку московських патріархів можемо розглядати як прагнення місцевого архієрея до юридичного оформлення заснування школи, визнання вищою церковною владою згідно із певною традицією.

Для оцінки правового статусу православних колегіумів, особливо тих, які виникли пізніше (Харківського та Переяславського), маємо охарактеризувати «Духовний Регламент»¹ – законодавчий акт, яким регулювалося церковне життя Російської імперії впродовж XVIII–XIX ст. «Духовний Регламент» був затверджений 25 січня 1721 р., й у ньому з більшою чіткістю (ніж у законодавстві попереднього часу) були визначені питання освіти, зокрема суспільна користь та значення освіти, запропонована «схема» заснування школи, дано деякі інші поради та рекомендації. Автор документа Феофан Прокопович описав основні засади функціонування шкіл, правила організації навчального процесу та напрямків виховної роботи. Науковці неодноразово наголошували на близькості теоретичних засад «Духовного Регламенту» із працями Самуїла Пуфендорфа та інших представників школи природного права². Деякі вчені навіть називали документ програмою Російської Реформації³.

Учені давали загальну оцінку Прокоповичу як просвітителю, «вченому-борцю із схоластикою, який вивільнився від традиції латинсько-єзуїтської освіти» (яскравий прояв, як вважають, це знайшло саме у Регламенті)⁴. Разом із цим, М. І. Кедров зробив слушне зауваження про те, що, хоча у «Проекті академії» (складової «Регламенту») Прокопович закликав «внутрішній та зовнішній устрій побудувати на інших началах», відмінних від латинсько-єзуїтської освіти, йому не вдалося повністю звільнитися від педагогічних понять, в яких він сам виховувався, які панували у Київській колегії⁵. Це зауваження породжує питання про освітню модель, яку проектували та практичну реалізацію проекту, можливості його втілення. Важливо розуміти, що «Регламент» не був ані фіксацією здобутків Київської академії, ані проектом, який можна було реалізувати в Російській імперії у найближчі десятиліття. За влучною оцінкою Г. Флоровського, «Регламент» був радше «міркуванням, а не уложенням», наближався до політичного памфлету, маніфесту, був декларацією нового життя⁶. Різні частини документа (характеристика організаційних моментів, навчально-виховного процесу, матеріального забезпечення шкіл) із різною мірою деталізації розкривали освітні задуми законодавця. Якщо уважно придивитися до «Проекту академії», побачимо, що статус академії в ньому виглядає зовсім не «академічним» у порівнянні зі статусом (привілеями), який у той час був зафіксований актами Києво-Могилянської або Московської академії. Цей статус взагалі не виокремлено, хоча його можна «зібрати» із

1 ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 3718.

2 Темниковский Е. Н. Один из источников Духовного Регламента // Сборник ХИФО. – 1909. – Т. 18. – С. 524–534; Верховский П. В. Очерки по истории русской церкви в XVIII и XIX ст. Вып. 1. – Варшава, 1912. – С. 56–57.

3 Флоровский Г. Пути русского богословия. – К., 1991. – С. 84.

4 Cracraft J. Feofan Procopovich // The Eighteenth Century in Russia / ed. J.G. Garrard. – Oxford, 1973. – P. 75–105.

5 Кедров Н. И. Духовный регламент в связи с преобразовательной деятельностью Петра Великого. – М., 1886. – С. 189.

6 Флоровский Г. Пути русского богословия. – С. 84–85.

окремих позицій (розпорощених по параграфах). «Регламент» проектував «систему» духовних шкіл в імперії, нижчим щаблем яких мали стати архієрейські школи, вищим – академія. Обов'язок заснування архієрейських шкіл у єпархіях законодавець покладав на архіпастирів (вони мали це зробити із коштів єпархії). Щодо академії, то з тексту витікає державна ініціатива її заснування. Право призначення ректора та префекта надавалося Духовній колегії (Синоду), їй же належало право звільняти учителів, які не впоралися зі своїми обов'язками (за поданням ректора). Диплом академії, як було зафіксовано у «Регламенті», мав надавати його власнику перевагу на державній та церковній службі. Курс передбачався восьмирічний, без виокремлення ступенів, завершувався філософським та богословським класами. Отже, у цьому акті не було й натяку на академічні привілеї та академічні права. До речі, назва «академія» у «Духовному Регламенті» вживалася як іменування навчального закладу, а під терміном «семінарія» законодавець розумів бурсу-інтернат (приміщення) при ній. Назву «семінарія» для найменування духовних шкіл в єпархіях Російської імперії почали використовувати тільки з 1737 р., хоча протягом усього XVIII ст. семінарія не вважалася попереднім щаблем академії¹.

Отже, «Духовний Регламент» закликав архієреїв засновувати школи в єпархіях. Незважаючи на декларації про суспільну користь й цивільну службу, «Регламент» проектував освіту, яка за своїми завданнями тяжіла до вирішення професійно-станових завдань. Церковна освіта мала вбудовуватися в державний механізм станового типу. В Російській імперії обов'язковість станової професії зумовлювала й обов'язкову освітню підготовку до неї². Втім, «Регламент» не був першим актом, фактично він продовжив лінію щодо обов'язкової освіти дітей духовенства, яка простежується в законодавстві із початку XVIII ст.³ Безперечно, «Духовний Регламент» став важливою віхою в історії розвитку освіти в Російській імперії, після його прийняття процес створення «станових архієрейських шкіл латинського типу» пішов набагато швидше⁴.

У перші роки після прийняття «Духовного Регламенту» архієреями, випускниками Києво-Могилянської академії та її колишніми викладачами було засновано чимало слов'яно-латинських шкіл (Тверська, Суздальська, В'ятська, Холмогорська, Вологодська, Коломенська, Рязанська, Псковська, Устюзька, Астраханська та ін.). Насправді процес їх організації нерідко розтягувався на десятиліття. Проблеми, з якими стикалися засновники шкіл, полягали не тільки у матеріальному забезпеченні. Вважаємо, що основною причиною було повільне сприйняття (а то й відверте неприйняття) самої освітньої моделі латинської школи. Тому чимало з названих шкіл існували декілька років й закривалися одразу після переходу архіпастиря до іншої єпархії. Через певний час школи знов відкривали (деякі з них «засновува-

1 Смоліч И. К. История русской церкви. 1700–1917. Ч. 1. – М., 1996. – С. 395, 409.

2 Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII и XIX веках. Т. 1. – С. 394.

3 Див про це: Посохова Л. Ю. Православні колегіуми та формування стану духовенства в Україні в XVIII ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія. – Харків, 2007. – Вип. 39 (762). – С. 53–55.

4 Верховский П. В. Учреждение Духовной коллегии и Духовный регламент. – С. 406.

ли» декілька разів). До середини століття процес адаптації архієрейських шкіл у великоросійських єпархіях, вочевидь, проходив із значними труднощами. Показово, що через рік, 31 травня 1722 р., був прийнятий акт (його рідко згадували дослідники), яким на законодавчому рівні значно знижувалися (у порівнянні із «Регламентом») вимоги до організації єпархіальних шкіл, дозволялося засновувати елементарні школи, в яких навчали лише граматиці¹. Дослідники XIX ст. дійшли висновку, що в Російській імперії (особливо у першій половині XVIII ст.) у багатьох єпархіях не були створені школи, а більшість відкритих духовних шкіл далеко не відповідали накресленому у «Регламенті», оскільки їх курси обмежувалися лише слов'янською та латинською граматикуєю². Деякі історики підкреслювали, що в Російській імперії у XVIII ст. існував лише «тип» духовних шкіл, який був доволі невизначеним з точки зору як сукупності предметів, так і градації цих шкіл³.

Підкреслимо, що, хоча законодавець наголосив на необхідності заснування шкіл, протягом декількох десятиліть влада жодним чином не контролювала місцевих архієреїв. Школи, духовна освіта в цілому протягом всього XVIII ст. перебували у підпорядкуванні кожного окремого єпархіального архієрея і повністю від них залежали. Щоправда, спроба створення єдиного керуючого органу була зроблена 21 липня 1721 р., коли Синод затвердив «Типографскую контору» під головуванням архімандрита Гавриїла Бужинського. У постанові Синоду з цього приводу зазначалося, що Київські та Чернігівські школи підлягають своїм архієреям і при необхідності мають звертатися до контори⁴. Ця установа існувала зовсім короткий час й не здійснила заходів із координації освітньої справи. Як свідчать результати дослідження П. Знаменського, адміністративна діяльність Синоду в XVIII ст. обмежувалася тим, що він лише спонукав засновувати школи⁵. Все інше – організація школи, пошук засобів існування, визначення кількості класів (навчальних дисциплін), призначення вчителів – було у повній компетенції єпархіальних архієреїв. Отже, можна погодитися із тим, що духовні школи не були пов'язані із офіційним органом управління й не мали загального нагляду⁶.

На цьому тлі приклад Харківського колегіуму є унікальним з точки зору становлення його статусу. Відомо, що белгородський єпископ Єпіфаній Тихорський у 1722 р. заснував архієрейську школу у Белгороді, яку в 1726 р. перевів до Харкова⁷. Єпіфаній Тихорський, очевидно, орієнтувався на досвід

1 ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 4021.

2 Истомин Г. Постановления имп. Екатерины II относительно образования духовенства // Труды КДА. – 1867. – № 9. – С. 580; Хитров М. Наше белое духовенство в XVIII столетии и его представители // Странник. – 1896. – № 8. – С. 511–512.

3 Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. Т. 2. – М., 1992. – С. 548.

4 ПСПР. – Т. I (1721). – № 153 (132).

5 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 189.

6 Малицкий Н. В. История Владимирской духовной семинарии. Вып. 2. – М., 1902. – С. 5; Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. – С. 83.

7 Див. дискусію про дату переведення школи до Харкова: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків, 1999. – С. 20–22; Посохова Л. Ю. Використання архівних документів при вирішенні дискусійних питань з історії Харківського колегіуму // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 73–76.

Києво-Могилянської академії у справі оформлення правового статусу школи, адже «Духовний Регламент» зовсім не передбачав привілеїв чи пільг для архієрейських шкіл. Оцінюючи статус Київського Братського Училищного монастиря, історики пишуть, що назва «Училищний» визначає, що головною функцією монастиря було утримання академії, професорів та незаможних студентів¹. Подібну назву у Російській імперії здобув лише Харківський колегіум. При чому Єпіфанію Тихорському вдалося заснувати новий монастир і вже для нього домогтися зазначеного «статусу». У зверненні до Синоду 18 січня 1729 р. белгородський єпископ Єпіфаній після повідомлення про створення школи в єпархії та описання її успіхів, просив приєднати до цієї школи Покровську церкву (яка стояла поряд) й утворити Училищний монастир². Важливо, що у зверненні Єпіфаній апелював до статусу «Московского и Киевского училищ», тобто до існуючої моделі, а не до «Духовного Регламенту». За цим же академічним зразком Єпіфаній Тихорський просив зробити ректора школи архимандритом Покровського монастиря. Постановою від 5 травня 1729 р. школу об'єднали з Покровською церквою і комплекс отримав назву «Покровский училищный монастир», на чолі із архимандритом (він одночасно був ректором)³. Підкреслимо, що посада ректора була тільки в академіях⁴. Указ Синоду від 26 жовтня 1742 р. надавав право ректору Харківського колегіуму «за прикладом ректора Московської академії» носити мантию зі скрижалями, хрест, панатію та використовувати рипіди при богослужінні⁵. Хоча у наведених документах статус «Харківського Покровського училищного монастиря» не пояснювався спеціально, із звернень Єпіфанія Тихорського та його наступників очевидно їх прагнення назвою «училищный» підкреслити особливість цієї інституції (монастиря) та його настоятеля, відмінність від інших монастирів, а також закріпити цей спосіб фінансового забезпечення колегіуму.

Середньовічна традиція здобуття привілейованого статусу для навчального закладу від монарха наочно виявилася у ще одному зверненні белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського до вищої влади з проханням видати грамоту для підкріплення школи. Жалувана грамота Харківському колегіуму від Анни Іоанівни (16 березня 1731 р.) дозволяла навчати дітей різних станів, фіксувала привілей учити їх не тільки піїтиці, риториці, але й філософії, богослов'ю, судити викладачів та учнів, а також захищала від втручання військової та світської влади⁶. Вважаємо, варто порівняти грамоти, надані Києво-Братському і Харківському колегіумам. Нижче надано ті уривки текстів грамот, у яких йдеться про привілеї закладів.

1 Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Правовий статус (1615–1819 рр.) // Наукові записки НаУКМА. – 1998. – Т. 3. Історія. – С. 98–99.

2 РГИА, ф. 796, оп. 10, д. 39, л. 1.

3 ПСПР. – Т. VI. – № 2217.

4 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 190.

5 Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. Т. 1. – Харьков, 2004. – С. 27.

6 ПСЗ. – Т. VIII. – № 5716.

Жалувана грамота Києво-Могилянському колегіуму (11 січня 1694 р.)	Жалувана грамота Харківському колегіуму (16 березня 1731 р.)
<p>...детемъ Російского народа, всякихъ чинов и изыныхъ странъ приходящимъ, благочестивой Грекоросійской веры ревнителемъ, не токмо Поэтики, и Реторики: но и Философіи, и Богословіи ученія и веденія: Славено-російскимъ, и Еллиногреческимъ, и Латинскимъ языкомъ преподавать: со усерднымъ тцаніемъ, и раденіемъ, отнюдь неотлучаяся нивъчемъ Святые восточные Церкви исповеданія; а неспокойныхъ, и вражды творящихъ учениковъ унимать и смирать, и ни до какова своевольтва ихъ не допускать: и таковыхъ въ собраніе ученическое не-принимать.</p> <p>И Нашимъ Царского Величества, всякихъ чиновъ, Ратнымъ людемъ, розныхъ половъ, и Кіевского, и иныхъ полковъ же, полковникомъ, и казакомъ и Кіевскому войту, и мещаномъ: никакихъ ему, Ректору, и Учителемъ, и ученикомъ, в школахъ будучимъ: обидъ, и утесненія, нечинить. И силою сей Нашей Царского Величества, жалованной Грамоты, те школы, и въ нихъ свободное ученіе.</p>	<p>А учить всякаго народа и званія детей православныхъ,</p> <p>не только Піитике, Риторике, но и Философіи и Богословіи, Славено-Греческимъ и Латинскимъ языки.</p> <p>...и преподавать ученіе съ усерднымъ тцаніемъ, ревностію и раденіемъ, отнюдь не отлучаясь ни въ чемъ Святые Восточные Церкви исповеданія; а неспокойныхъ, и вражды творящихъ учителей и учениковъ унимать и смирать, и ни до какова своевольтва не допускать. Чего ради сею Нашею Императорскаго Величества жалованною Грамотою, тотъ Харьковской училищный Покровской монастырь и въ немъ школы и въ нихъ свободное ученіе утверждаемъ; и при томъ повелеваемъ всемъ Нашимъ подданнымъ, какъ военнымъ, такъ и статскимъ, и всякаго званія и чина людямъ, тому училищному монастырю въ немъ Ректору, учителямъ и ученикамъ, въ школахъ обретающимся, такожде вне монастыря живущимъ подданнымъ и слугамъ монастырскимъ отнюдь обидъ и утесненія никакого не чинить.</p>

Порівняння грамот дає змогу говорити про близькість правових конструкцій, у яких були зафіксовані привілеї, надані закладам, навіть послідовність їх викладення. Привертає увагу повний збіг окремих речень (вони виділені курсивом). В обох грамотах надавалося право навчати дітей різних станів, визначалося коло навчальних дисциплін, до яких включалися вищі класи (філософії та богослов'я), наголошувалося на обов'язковому дотриманні віросповідання «східної» церкви, а таож закріплювалося право судової влади над учнями і учителями, гарантувався захист від втручання військової і світської влади. Хоча дослідники неодноразово зазначали, що Києво-Могилянська академія була зразком для інших закладів, в тому числі й колегіумів, не було зроблено порівняльного аналізу конкретних юридичних актів, які визначали їх статус. У результаті порівняння жалуваної грамоти Харківського колегіуму із жалуваною грамотою Києво-Могилянському колегіуму (11 січня 1694 р.) можна стверджувати, що статус Харківського колегіуму наближався до статусу академії. Якщо ж порівнювати ці права з усталеними уявленнями та юридичною практикою оформлення правового статусу європейських університетів, можемо констатувати їх близькість до «академічної свободи» у її середньовічному (корпоративному) розумінні.

Статус колегіумів фіксують й розпорядження архієреїв (оригінали їх втрачено, маємо лише уривчасті публікації у періодичних виданнях XIX ст.). Найцікавішим видається розпорядження белгородського єпископа Петра Смєлича (1737 р.), яким духовенство міста Харкова зобов'язувалося розквартирувати по 2-3 учня колегіуму й доглядати за ними¹. Разом із цим духовенство звільнялося від постоевої повинності. Відомо, що архієрей направив промеморії до губернської, воєводської та військової канцелярій, які запросили відомості про число учнів, розміщення їх у певних осіб². Розпорядження привертає увагу тим, як єпископ на місцевому рівні намагався створити сприятливі умови діяльності колегіуму. Також маємо характерне клопотання до Синоду Митрофана Слотвинського (1743 р.), у якому йшлося про те, щоби викладачі підлягали тільки академічному суду, а не світським чиновникам (окрім кримінальних справ)³.

Система управління православного колегіуму була вписана до організаційної структури Православної Церкви. Фундаторами православних колегіумів були місцеві архієреї – чернігівський, белгородський, переяславський. Із попереднього огляду законодавства зрозуміло, що в Російській імперії у XVIII ст. ініціатива створення школи, перелік та обсяги навчальних курсів, залучення учителів перш за все залежали від зусиль архієпископа. Архієрей керував всіма складовими навчального процесу: призначав та звільняв викладачів, затверджував їх за класами (навчальними дисциплінами), розглядав їх прохання та рапорти з усіх питань, затверджував розклад занять тощо. Від завязатості архієрея залежало й число учнів колегіумів, забезпечення їх всім необхідним для навчання. Тільки від архієрея повною мірою залежав добробут колегіуму. В багатьох випадках він здійснював суд над викладачами та учнями. Головним управителем колегіуму був ректор. До його обов'язків належав безпосередній контроль за навчальним процесом. Префекти Чернігівського та Переяславського колегіумів до появи ректорської посади поєднували всі обов'язки ректора і префекта (останній наглядав за поведінкою учнів). Обов'язки ректора і префекта колегіумів були тотожними функціям цих посадовців Києво-Могилянській академії⁴. Дослідники історії академії підкреслювали, що у першій половині XVIII ст. обов'язки посадових осіб не були оформлені певними інструкціями, порядок внутрішнього життя тримався «звичаями академічними»⁵. У православних колегіумах обов'язки посадових осіб були сформовані на основі звичок і норм, які фундатори колегіумів та вчителі винесли із своєї *Alma mater* – Києво-Могилянської академії.

Досліджуючи православні колегіуми і порівнюючи їх із відповідними європейськими інституціями, очевидною є подібність способів фінансового забезпечення. Дослідники відзначали схожість економічного устрою

1 Духовно-нравственная деятельность православного русского духовенства // КЕВ. – 1874. – № 14. – С. 670–671; № 16. – С. 762–765.

2 Некоторые сведения о духовных школах // КЕВ. – 1873. – № 14. – С. 670; № 16. – С. 762.

3 ОДД. – СПб., 1911. – Т. 23 (1743 г.). – Стб. 297.

4 Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1. Общий обзор епархии. – Чернигов, 1873. – С. 124.

5 Вишневецкий Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1902. – № 1. – С. 34, 57.

колегіумів із Києво-Могилянською академією¹. Забезпечення Чернігівського та Переяславського колегіумів відбувалося із прибутків монастирів, Харківського – із доходів училищного монастиря. Крім того, колегіуми володіли маєтками (землями, угіддями, селами із залежним населенням), прибутки від яких йшли також на потреби колегіумів. Історія демонструє поширену практику благодійних внесків на колегіуми. Завдяки пожертвуванням особливо багатими володіннями відрізнявся Харківський колегіум². Цей заклад навіть будував у місті крамниці та здавав їх в оренду³. Так, ректор колегіуму Митрофан Слотвинський 17 вересня 1735 р. звернувся до імператриці з проханням про видачу окружної грамоти на училищні землі⁴. Отже, керівництво колегіуму в оформленні земельних володінь намагалося дотримуватися європейських традицій. До речі, дослідники відзначають прагнення і тогочасного Московського університету як корпорації мати земельні володіння за прикладом європейських університетів⁵. Відомо й те, що викладачі та студенти колегіумів користувалися також і прибутками від церков, до яких чимало з них було приписано (напрошуються паралелі із бенедикціями). Значить, певна фінансова самостійність колегіумів існувала де-факто. «Духовний Регламент» не передбачав їхнього державного утримання, що довгий час гальмувало виникнення духовних шкіл на теренах імперії, які у багатьох єпархіях виникли лише тоді, коли їм були призначені державні оклади⁶. «Духовним Регламентом» на утримання шкіл передбачався лише так званий «хлібний збір» – тридцята частка від прибутків церков та двадцята від монастирів відповідної єпархії. На утримання колегіумів архієреї також віддавали частину прибутків архієрейського дому (при цьому вигадували гнучкі «схеми» збору, описували та вивчали доходи щоби не завдати шкоди церковним господарствам)⁷. Утім, для повноцінного існування закладу одного «хлібного збору» не вистачало, зібрати його у повному обсязі було важко. Він збирався спочатку в натуральній формі, потім у грошовій. Труднощі збору цього основного джерела матеріального забезпечення шкіл були такими, що Синод дозволив архієреям зменшити число учнів у школах, у зв'язку із чим чимало шкіл закрилося (у Ростові, Ярославлі, Суздалі)⁸.

- 1 Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. – С. 29.
- 2 Див. докладно про це: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 25–28.
- 3 ВР ІЛ, ф. 37, спр. 360, арк. 115–116.
- 4 РГИА, ф. 796, оп. 16, д. 321, л. 1.
- 5 Кулакова И. П. Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII века. – М., 2006. – С. 263.
- 6 Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII века. – С. 316.
- 7 [Лотоцкий И.]. К истории учреждения семинарии в Переяславе // КС. – 1888. – № 1–3. – С. 35–39; Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 426–427; Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1762–1805) // КС. – 1899. – № 1. – С. 115–116; Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1903. – № 22. – С. 777–779; Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 243.
- 8 Покровский И. О способах содержания духовных училищ в России // Странник. – 1860. – Август. – С. 116–118; Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 106–109.

Зазначене джерело фінансування не могло забезпечити існування мережі шкіл. Натомість інші джерела, якими користувалися колегіуми, дозволяли останнім досить успішно розвиватися.

Окрім численних пожертвувань від широкого кола благодійників – представників різних верст суспільства, у православних колегіумів були й меценати, які на початкових етапах пожертвували їм земельні володіння (їх учинки можна порівняти із діяльністю вельмож, які надавали фундуші та піклувалися про європейські університети). Таким меценатом Чернігівського колегіуму називають Івана Мазепу¹. У «Зерцалі от Писанія Божественного» (Чернігів, 1705), з присвятою гетьману, у передмові до читача говориться, що тільки завдячуючи його допомозі у 1705 р. архієрейська кафедра дістала змогу спорудити шість кам'яних училищ під одним дахом². Меценатом та захисником Харківського колегіуму був князь генерал-фельдмаршал М. М. Голіцин, який не тільки подарував колегіуму села, але й надавав всіляку підтримку (згодом це продовжили його нащадки)³. З тих свідоцтв, які ми маємо, зрозуміло, що між М. М. Голіциним та засновником колегіуму єпископом Єпіфанієм Тихорським були тісні стосунки. Дослідники наводили розпорядження М. М. Голіцина, які по суті були охоронними грамотами. Скажімо, розпорядженням від 19 березня 1730 р. захищалися земельні володіння колегіуму, наголошувалося, щоб ніхто заклад не кривдив, без грошей нічого не брав у колегіуму, «высшим – под опасением воинского суда, а нижним – наказания на теле, по силе преступления»⁴.

Модель православного колегіуму окреслиться ще наочніше, якщо проаналізувати законодавчі акти кінця 1730-х років, які зафіксували наступні кроки уряду Російської імперії щодо духовних навчальних закладів. Указом Синоду від 24 січня 1737 р. розпочався збір відомостей з єпархій імперії щодо наявності у них духовних шкіл, числа учнів, які в них навчалися, навчальних дисциплін, прибутків⁵. Згідно з указом ці відомості єпархіальні архієреї мали надсилати до Синоду щорічно. Невдовзі після цього, 7 вересня 1737 р., з'явився законодавчий акт, яким у Російській імперії була розпочата епоха духовних «семінарій» як навчальних інституцій⁶. У цьому указі наголошувалося на обов'язковому заснуванні у всіх єпархіях «семінарій» для навчання дітей духовенства. Обсяги навчальної програми знов не були чітко визначені. Внутрішня організація шкіл також не була прописана, не передбачалося створення керівного органу. Указом від 9 червня 1738 р. Синод зобов'язувався розробити статут для новоутворених семінарій, який мав включати визначення числа учнів, перелік і зміст навчальних курсів, навчальні посібники, встановити число вчителів (а також відповісти на питання, звідки їх брати) тощо⁷. Проте цей статут так і не був розроблений. У зазначених законодавчих актах робився

1 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 13–14.

2 Маслов С. І. Етюди з історії стародруків. – К., 1925. – С. 57–58.

3 Див.: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 22–25.

4 Цит. за: Федоровский Д. Очерк истории Харьковского духовного коллегіума // ДБ. – 1863. – Т. 18. – № 23. – С. 177–178.

5 Амвросий. История Российской иерархии: в 6 ч. Ч. 1. – М., 1807. – С. 435–436.

6 ПСЗ. – Т. X. – № 7364.

7 Амвросий. История Российской иерархии: в 6 ч. Ч. 1. – С. 440–441.

акцент на обов'язковості освіти для дітей духовенства, їх поява була пов'язана із так званими «розборами» духовенства, прагненням держави визначити та оптимізувати число осіб духовного звання (тобто спонукати, далекими від освітнянських проблем)¹. Модель семінарії як навчальної інституції законодавець знов залишав вельми нечіткою, позначивши її тільки в загальних рисах. Деякі історики вважали, що з 1737 р. семінарії можна визначати як середні навчальні заклади на тій підставі, що у названих актах пропонувалося створення і нижчих духовних навчальних закладів². Однак, у наступні десятиліття мережа початкових шкіл не виникла, більшість новоутворених семінарій надавали тільки початкову освіту³. До того ж, курс академій не відрізнявся від курсу деяких потужних семінарій і колегіумів. Деякі дослідники також підкреслили, що хоча назва «семінарія» закріпилася в літературі, й створюється враження, що в цих закладах готували священиків, це не відповідало дійсному стану речей⁴. Отже, 1737 р. не можна розглядати як віху у створенні моделі семінарії у Російській імперії.

Таким чином, на межі 1730 – 1740-х років загальноімперське керівництво формулювало «державне замовлення» щодо станової духовної школи лише у загальних рисах. Саме це зробило можливим збереження status quo, й місцеві архієреї залишалися повновладними керівниками освітньої справи в єпархіях, продовжували розбудову «своїх» шкіл на власний розсуд фактично до початку XIX ст.⁵ Щодо православних колегіумів це означало можливість продовження їх існування у тих формах, з тією внутрішньою організацією, яку вони мали у попередній період. Примітно, що за таких умов колегіуми здобули й певні успіхи у боротьбі за свій статус. У 1730–1740-ті роки не тільки в місцевій справочинній документації⁶, але й у синодальній Чернігівський та Харківський колегіуми нерідко називали академіями⁷. У ці роки архієпископи демонстрували прагнення зберегти модель православного колегіуму, навіть чинили певний опір деяким діям Синоду. Зокрема, у 1720–1730-ті роки київський митрополит і чернігівський архієрей свідомо відмовлялися надавати інформацію про учнів академії та колегіуму, вбачаючи в цьому обмеження прав та свобод. Таких випадків було декілька. У 1727 р. керівництво Чернігівського колегіуму, відповідаючи на вимогу Синоду повідомити число учнів, писало про те, що невідомо, скільки учнів буває у школах, по-перше, через те, що їх ніде не записували, по-друге, що їх не можна записувати, оскільки це вільні люди⁸. Більш чітко ця позиція

1 Посохова Л. Ю. Православні колегіуми та формування стану духовенства в Україні в XVIII ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія. – Харків, 2007. – Вип. 39 (762). – С. 59–60.

2 Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII века. – С. 312.

3 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 551.

4 Madariaga I. The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II // The Slavonic and East European review. – 1979. – Vol 57. – No. 3. – P. 369.

5 Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вип. 1. – С. 6.

6 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1477, арк. 1; ф. 2007, оп. 1, спр. 24, арк. 10; ф. 2009, оп. 1, т. 1, спр. 200, арк. 2; спр. 600, арк. 1; Госархив Курской обл., ф. 186, оп. 1, д. 33.

7 РГИА, ф. 796, оп. 20, д. 251, л. 1; оп. 22, д. 175, л. 1; оп. 23, д. 804, л. 1-2; ОДД. – СПб., 1907. – Т. 15 (1735 г.). – Стб. 469; Т. 16 (1736 г.). – Стб. 114, 262.

8 ОДД. – СПб., 1885. Т. 7 (1727 г.). – Стб. CXXXVI.

сформульована в одному з донесень Київської академії до Синоду (1738 р.), у якому відмову обґрунтовували тим, що у школах приймають вільних людей і скільки хто бажає, то й вчиться, тому в один час число учнів прибуває, в інший зменшується, оскільки переходять до інших шкіл: Чернігівських, Харківських та за кордон; до того ж, зазначалося, що колегіум Київський за прикладом іноземних училищ найміцнішими високомонаршими грамотами укріплений¹. Це офіційне листування фіксує існування на практиці вільного пересування членів колегіумських корпорацій (важливої риси докласичного університету), на яке, за думкою керівництва колегіумів, посягав Синод. Історико-юридичний аналіз цієї та інших постанов й порівняння прав колегіумів, які вони мали, свідчить, що держава поступово змінювала свій погляд на академічні права цих інституцій. Попередні права хоча й не відмінялися певним указом, але застосування їх у нових умовах ускладнювалося (згодом унеможлиблювалося) тими змінами, які відбувалися у Російській імперії, поступово визначаючи життя й на українських землях.

Статус православних колегіумів можна зіставити зі статусом єзуїтських колегіумів, а також «неповних» університетів Європи. Колегіуми, очевидно, мали потенціал для подальшого розвитку у «повний» університет докласичного типу. Розширення академічних прав та закріплення правового статусу на рівні вищої влади приводило до реформування багатьох західноєвропейських колегіумів на «повні» університети (академії). Розмірковуючи про перспективи православних колегіумів, оцінюючи їх права, закріплені законодавством, не варто забувати й про загальні умови розвитку культури і освіти в Російській імперії у XVIII ст.

У зв'язку із питанням про статус православних колегіумів, їх прав та привілеїв постає проблема статусу Московської слов'яно-греко-латинської академії у XVIII ст. Дослідники XIX ст. висловили думку, що вона була «першим російським університетом»². Привілеї, які мали Київська та Московська академії, «академічні свободи» (в середньовічному розумінні), дозволяють і деяким сучасним дослідникам уважати ці академії «православними університетами»³. А. Ю. Андреев пояснює поняття «православний університет» за аналогією з тими термінами, які позначали у той час університети інших конфесій (католицькі, лютеранські, кальвіністські). Поняття «православний університет», на думку дослідника, означає, що православ'я було офіційним віросповіданням, яке підтримувалося в університеті (це поняття не тотожне визначенням «церковний університет» або «університет Руської Православної Церкви», ширше, адже університет створювався за участю церкви та держави, відповідав інтересам церкви і держави, як й інші університети «докласичної» епохи)⁴.

1 ОДД. – Пг., 1915. Т. 18 (1738 г.). – Стб. 615.

2 Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII века. – С. 117.

3 Андреев А. Ю. «Идея университета» в России (XVIII – начало XX в.) // «Быть русским по духу и европейцем по образованию»: Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII – начала XX в.: сб. ст. – М., 2009. – С. 11.

4 Там само. – С. 11–12.

За висновками дослідників, Московський університет у XVIII ст. також не набув усіх елементів докласичного університету, добре знайомих західній культурі¹. Університет не мав навіть основ автономії (університетського самоуправління), влада не надала йому права присвоювати вчені ступені, у ньому не склалася професорська корпорація². Існували й інші суттєві відмінності від європейської моделі. Сучасний дослідник історії університетів Ф. О. Петров підкреслює, що європейські університети виникли як вільні корпорації професорів та учнів, у Росії роль держави одразу була визначальною³. Проте приналежність Московського університету до університетської родини не викликає заперечень (до речі, як і у інших докласичних університетах, вища освіта в ньому співіснувала із середньою). Відповідно є всі підстави для переосмислення багатьох оцінок та характеристик такого явища як православний колегіум.

***

Отже, на українських землях у XVII – на початку XVIII ст. при становленні моделі православного колегіуму були відчутні процеси взаємодоповнення і взаємозбагачення, культурної конвергенції таких потужних культурних течій, які в літературі традиційно називають «елінофільством» («грекофільством») і «латинством». Модель православного колегіуму сформувалася у ході трансферу і адаптації форми «латинської школи» загальноєвропейського зразка, зокрема такого його різновиду, як єзуїтський колегіум. Як і інші школи цієї доби вона мала конфесійний характер. Сприйняття західноєвропейського культурно-освітнього досвіду відбувалося на різних рівнях шляхом запозичення окремих елементів цього досвіду, в тому числі організаційних форм. Разом із цим, варто нагадати висновок Ю. Лотмана про ілюзорність уявлення, що розповсюдження тієї чи іншої культурної моделі є автоматичним процесом, не пов'язаним із якісними трансформаціями⁴. Дослідження історії «латинських» шкіл в Україні демонструє, що їх виникнення та поширення вкладається у загальні етапи «експансії культурного впливу»⁵. На думку вченого, імпортована культура спочатку захоплює провідні позиції, а «своя» традиція піддається засудженню як така, що «відстала». На наступному етапі «нова» культура починає сприйматися як своя та споконвічна. Дійсно,

1 Уваров П. Ю. Университеты Российской империи глазами медиевиста (в защиту «идола истоков») // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 7. – М., 2001. – С. 214.

2 Петров Ф. А. Зарождение системы университетского образования в России // Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия. – М., 1997. – С. 101; Петров Ф. А. Система российского университетского образования // Университет для России. Т. 2. Московский университет в александровскую эпоху. – М., 2001. – С. 152; Ершов А. Г. Влияние Московского университета на развитие государственной системы образования в России (1755 – середина XIX в.): автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 2003. – С. 17–18.

3 Петров Ф. А. Система российского университетского образования // Университет для России. Т. 2. Московский университет в александровскую эпоху. – М., 2001. – С. 153.

4 Лотман Ю. М. Архаисты-просветители // Лотман Ю. М. Собрание сочинений. Т. 1. Русская литература и культура Просвещения. – М., 2000. – С. 244.

5 Там само. – С. 248.

православні колегіуми виникли як реакція на загальноєвропейські культурно-освітні рухи. Із часом нова форма настільки прижилася, що київські вчені у Росії сприймалися вже як носії «латинської» вченості (для «киян» вона була давно своєю). Говорячи про Києво-Могилянську академію, В. Нічик слушно зауважила, що «вирішальна роль у засвоєнні явищ інонаціональної культури все ж належить сприймаючій культурі, процес їх відбору регулюється рівнем її розвитку, традиціями, а також внутрішніми духовними потребами, котрі можна назвати зустрічною течією»¹.

Яскравим свідченням того, що «латинський» освітній зразок прижився на українських землях, стало виникнення колегіумів – Чернігівського, Харківського і Переяславського. Апеляція колегіумів до власної традиції, що виявлялося у відносинах із структурами Російської імперії, демонструє бажання зберігати й відстоювати свою модель закладу. Православні колегіуми, перебуваючи у смузі культурного порубіжжя, демонстрували переведення моделі колегіуму із площини «іншого» у площину «свого».

---

1 Нічик В. Від ренесансної Італії до реформаційної Німеччини // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 96.

Православний колегіум як тип навчального закладу

---

1. Зміст навчання. Навчальні курси

Запозичення форми єзуїтського колегіуму, яке відбувалося на українських землях у XVII ст., не було механічним процесом, супроводжувалося певними перетвореннями, зумовленими новою соціокультурною основою. У даному випадку зосередимо увагу на з'ясуванні змісту навчального складника у православних колегіумах, зокрема виявленні міри присутності програми «Ratio Studiorum» у реальних навчальних практиках, а також спробуємо простежити ті зміни, які відбувалися з часом у навчальному процесі під впливом реалій соціокультурного життя Гетьманщини і Слобожанщини, Російської імперії у цілому, й виявити певні етапи на цьому шляху.

Дослідження навчальних планів навіть західноєвропейських університетів ранньомодерного часу перебуває на початковій стадії¹. Зацікавлення істориків довгий час концентрувалося на діяльності факультетів та окремих професорів, тому, як зазначають дослідники, у європейській історіографії спостерігається дефіцит спроб

---

1 Броклис Л. Университет в ранний период современной европейской истории: учебные планы (реферат) // Alma Mater. – 2002. – № 1. – С. 44.

синтезувати відомості про навчальну діяльність та навчальні заклади на більш-менш значній території. Щоб надати матеріал для узагальнень, необхідно дослідити навчальні плани інституцій кожного регіону. Єдиним надійним засобом відтворити те, що відбувалося у класній кімнаті, є реконструкція навчальних курсів, які читалися (і друкувалися) професорами, а також навчальних планів¹. Очевидно, що подібні завдання стосовно колегіумів України не менш важливі.

Як відомо, навчальна програма «Ratio Studiorum»² виникла в ході обговорень, дискусій, після чого неодноразово друкувалася у Європі у XVII ст.³ Програма стала «навчальним кодексом» для значної частини навчальних інституцій. У єзуїтських освітніх закладах ця програма була своєрідною конституцією (хоча із плином часу зміни у програмі відбувалися). Говорячи про існування на практиці цієї програми у православних колегіумах, слід розуміти, що фундатори колегіумів, викладачі та учні «офіційно» про неї не згадували, не звіряли свою працю з її вимогами. Програма існувала *de facto*. Разом із цим, міру присутності «Ratio Studiorum» у навчальних програмах православних колегіумів України XVIII ст., фактичне проникнення і пристосування її до навчальної повсякденності слід з'ясувати.

Про значний вплив «Ratio Studiorum» на Києво-Могилянський колегіум у XVII ст. вже йшлося у загальних працях з історії закладу й у спеціальних розвідках⁴. Однак, коли мова йде про православні колегіуми XVIII ст., які утворювалися у інших політичних, культурно-історичних умовах, видається некоректним механічне приписування їм всього «масиву» культурних явищ (в тому числі й певних освітніх практик), характерних для Києво-Могилянської академії, навіть на підставі загальноновизнаного факту, що колегіуми були створені за її зразком. Для дослідження периферії культурних явищ важливим завданням є з'ясування того, як приживалися на місцевому ґрунті різні сегменти освітнього процесу й у чому виявилися відмінності від Києво-Могилянської академії.

Граматичні класи

Навчальний процес у православних колегіумах був організований як послідовне проходження класів за зразком, який практично не відрізнявся

-
- 1 Броклис Л. Университет в ранний период современной европейской истории: учебные планы (реферат) // *Alma Mater*. – 2002. – № 1. – С. 44. – С. 44.
  - 2 Див. публікацію українською мовою: *Ratio Studiorum*. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / Р. Паранько (пер.), А. Маслюха (пер.). – Львів, 2008.
  - 3 Див. про це: *Piechnik L.* «Ratio studiorum» fundament: działalności edukacyjnej i naukowej jezuitów // *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami* / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 69–90.
  - 4 *Серяков С. О.* Характерні риси єзуїтського шкільництва в освітній діяльності Києво-Могилянської академії в XVII столітті // *Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. – К., 2000. – Т. 18. – С. 24–28; *Кметь В., Дух О.* «Ratio Studiorum» в історії європейської та української освіти // *Ratio Studiorum*. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / Р. Паранько (пер.), А. Маслюха (пер.). – Львів, 2008. – С. 7–31.

від навчальних закладів Товариства Ісуса й Києво-Могилянського колегіуму XVII – початку XVIII ст. Навчання передбачало послідовне проходження граматичних класів, поезії, риторики, філософії та теології. Відмінністю православних закладів була наявність підготовчого класу аналогії (або фари), якого не було в єзуїтських колегіумах¹. Існування цих класів спостерігається з моменту заснування колегіумів. На відміну від єзуїтських колегіумів, у православних у початковий період їх існування не зустрічаємо інструкцій чи інших нормативних документів, якими б регламентувалися обсяги та зміст навчання у кожному класі.

Латинська мова. У першому підготовчому класі, аналогії, учнів навчали елементарному читанню та письму латинською мовою.

В інфимі, нижчому граматичному класі, розпочиналось вивчення латини, яке передбачало опанування правил граматики, граматичний розбір, перші вправи з перекладу. Ці заняття продовжувалися в наступному граматичному класі. Така навчальна практика існувала й у Києво-Могилянській академії наприкінці XVII ст.² Посібником з латинської мови у православних колегіумах була праця Емануїла Альвара «De institutione Grammatica libri tres», яка широко застосовувалася в єзуїтських навчальних закладах³ і в Києво-Могилянській академії⁴. Д. Вишневецький назвав цю книгу підручником всієї Західної Європи, Польщі й майже всіх шкіл XVIII ст.⁵ Існує чимало свідчень, що саме з Альвара починали навчання учні граматичних класів колегіумів. Велика кількість цих підручників зафіксовано в «Реєстрі» книг бібліотеки Харківського колегіуму, складеному в 1753 р.⁶ М. Стеллецький писав, що у перші десятиліття існування Харківського колегіуму в ньому навчалися за виданнями Альвара для польських колегій⁷. Підручник Альвара був у особистій бібліотеці першого ректора Харківського колегіуму Платона Малиновського⁸. Про викладання синтаксису за Альваром свідчить «Schola Syntaxeos» – лекції та вправи, розроблені Пилипом Гошкевичем у Переяславському колегіумі у 1742–1743 та 1743–1744 н. р.⁹, а також граматичні вправи учнів Чернігівського колегіуму в 1734 р.¹⁰ У ці роки витрати «на покупку алваров» були звичайною статтею видатків колегіумів¹¹. У першій частині підручника систематично викладалися основні поняття про частини мови, пропонувалися приклади із перекладами для вивчення напам'ять. Посібник відповідав загальним

1 Серяков С. О. Характерні риси єзуїтського шкільництва в освітній діяльності Києво-Могилянської академії в XVII столітті // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2000. – Т. 18. – С. 24.

2 Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – С. 75.

3 Ratio Studiorum. – С. 52.

4 Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – С. 75, 78–79.

5 Вишневецкий Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1902. – № 5. – С. 112.

6 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 1817/с 895, арк. 4 зв.

7 Стеллецкий Н. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. Ч. 2. – С. 512.

8 ОДД. – СПб., 1912. – Т. 34 (1754 г.). – Стб. 617.

9 ОР РГБ, ф. 152, д. 127, л. 96 об. –166.

10 ІР НБУВ, ф. І, спр. 3958, арк. 222–230.

11 ОДД. – СПб., 1906. – Т. 16 (1736 г.). – Стб. 659.

тенденціям тогочасної дидактики, як більшість посібників того часу, він був складений у вигляді питань і відповідей на них.

У синтаксичному класі колегіумів переходили до вивчення наступної частини підручника Альвара. Невизначеність обсягів матеріалу, який проходили у кожному з класів відзначали й історики Києво-Могилянській академії. Щодо колегіумів перших десятиліть XVIII ст. точну інформацію про такі подробиці навчального повсякдення встановити важко.

У середині XVIII ст. постала необхідність заміни цього посібника на більш сучасний. В інструкції єпископа Самуїла Милавського ректору Харківського колегіуму Йову Базилевичу та префекту Михайлу Шванському у 1769 р. йшлося про проведення занять з латинської граматики не за посібником Альвара, а за посібником Целларія (у переробці Геснера, видання Московського університету 1762 р.)¹. Посібники Кристофа Целларія (Cellarius Christoph) були надзвичайно популярними у багатьох країнах Європи. Їх автор – німецький філолог, педагог, професор елоквенції та історії в університеті Галле, автор праць із класичної філології і всесвітньої історії. У православних колегіумах посібники Целларія були у великій кількості, різних років видання². Про навчання за цими посібниками можна дізнатися не тільки з інструкції Самуїла Миславського, про їх використання на заняттях свідчать звіти викладачів, їх закуповували у великій кількості у всіх колегіумах. Скажімо, тільки у 1774 р. Переяславський колегіум придбав у Москві 140 примірників³. Посібник постійно брали читати студенти, що зафіксовано у документації колегіумів⁴.

Із знайдених нами нечисленних шкільних вправ учнів колегіумів зрозуміло, що для перекладів учителі пропонували молитви, тропарі, кондаки, латинські прислів'я. Такі вправи містяться у збірниках Чернігівського колегіуму 1742 р.⁵ та Харківського колегіуму 1750–1753 рр.⁶ Поступово вправи ускладнювалися, вчителі задавали учням для перекладу короткі уривки з Євангелія, діалогів Себастьяна Кастелліо (французький гуманіст, перекладач Біблії латиною та французькою)⁷, листів Цицерона. При виконанні вправ використовувалися також так звані «Лангieve разговори» (їх називали також «разговори Лонгия»⁸). Насправді ця праця називалася «Школьные разговоры» й була написана професором богослов'я в Галле Йоганном Йоахимом Ланге (Johann Joachim Lange). До перекладу цього популярного в Єв-

1 Лебедев А. С. Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – М., 1886. – С. 71

2 Целларий К. Краткая латинская грамматика, сочиненная г. Целлариєм; исправленная и умноженная г. Геснером; с немецк. на российский. язык переведена, при Императ. Московском университете, элоквенции профессором Антоном Барсовым. – [М.], 1762.

3 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 848, арк. 7, 46.

4 Там само, ф. 1973, оп. 1, спр. 2154, арк. 1.

5 ІР НБУВ, ф. 28, спр. 846, арк. 36–114.

6 ОПІ ГИМ, ф. 310, д. 72, л. 1–22.

7 Литинский В. Картины из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1897. – № 6. – С. 225.

8 Бугославский П. Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский и первые годы Черниговский семинарии // Вера и жизнь. – 1913. – № 21. – С. 44.

ропі посібника долучився ректор Петербурзької академічної гімназії Мартин Шванвіц (який прибув із Польщі й чимало зробив для популяризації праць західноєвропейських авторів у Російській імперії)¹. Подібні вправи із «Лантія» робили й учні Києво-Могилянської академії². П. Левицький, спіраючись на розповіді, писав, що в Переяславському колегіумі кожен учень забезпечувався книжкою, яка містила найбільш розповсюджені розмовні фрази/конструкції³. У цих розмовах викладалися граматичні правила, а предметами діалогів були ситуації навчальної повсякденності учнів. У такий спосіб учням прищеплювали певні моральні норми, правила поведінки, знайомили із різного роду поняттями. Подібні «стереотипні» латинські фрази зустрічаються у збірках вправ, які виконували учні різних колегіумів (типовими є упорядковані латинські висловлювання у збірці вправ учнів Чернігівського колегіуму 1742 р.⁴). До занять латиною в православних колегіумах залучали й так звані «лексикони Кнапіуша». Це були праці Григорія Кнапського (Gregorii Snaipski), відомого укладача словників, лексиконів (польсько-латинських, польсько-латино-грецьких), які призначалися для єзуїтських навчальних закладів й у XVII ст. друкувалися у Кракові, Познані, Львові⁵. У православних колегіумах лексикони були представлені великою кількістю примірників різних видань, про що, зокрема, свідчить реєстр бібліотеки Харківського колегіуму 1753 р.⁶

У науковій літературі неодноразово згадувалася й аналізувалася цікава рукописна збірка 1738–1743 рр. учня Харківського колегіуму Івана Ушивського. Коли збірку вивчали історики літератури, їх перш за все цікавили «живі літературні інтереси школярів XVIII ст.»⁷. Проте, цей рукопис – типова учнівська збірка вправ із перекладу, подібна до інших (указаних вище). Іван Ушивський виконував завдання під керівництвом учителя Самуїла Люлянського під час навчання у граматичних класах⁸. Під таким кутом зору дослідники не розглядали рукопис, хоча він виступає аутентичним джерелом для характеристики навчальних занять. Цю збірку відрізняє від інших більший обсяг, вона є чистовим варіантом (без закреслень, чорнильних плям, вирваних аркушів, що характерно для більшості подібних джерел). Ця пам'ятка дає змогу уявити певний спектр різновидів вправ, а також їх «типовий» зміст. Серед вправ (фраз), які перекладав учень, були звичайні привітання вчителя, коли він заходив до класу, й фрази, які описували

1 Ланге И. Школьные разговоры / переводил с лат. на российской язык Мартин Шванвиц, гимназии ректор. – St.-Petersburg, [1750].

2 Линчевский М. Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 8. – С. 453, 456–459.

3 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 430.

4 ІР НБУВ, ф. 28, спр. 846, арк. 257–309.

5 Snaipski G. Gregorii Snaips... collectum et recensum Synonyma seu dictionarium Polono-Latinum. – [Lwów], 1691.

6 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 1817/с 895, арк. 5, 6, 8 зв., 13, 13 зв.

7 Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVIII века. Киевская искусственная литература XVIII века, преимущественно драматическая. – К., 1880. – С. 2–5.

8 ІР НБУВ, ф. 301, спр. 661 п.

типові «шкільні ситуації», що відбувалися в колегіумському класі («этаков рассудительный ученик, который скривляясь просит увольнения от учителя, назначаема ему упражнения»)¹. Збірка демонструє палітру вправ із перекладу коротких уривків, прислів'їв, висловлювань, які учитель обрав із різних джерел: духовних книг, творів античних авторів (сентенції Епіктета, Езопа, розповіді про Сократа, Фалеса), світських повістей західноєвропейського походження. Учителю пропонував для перекладу й чимало прислів'їв народного походження (деякі були видозмінені), при чому в рукописі бачимо прислів'я російські, польські й українські («Баба з воза, колесам легше», «Осмак копи стереже», «Який пан, такий його крам» тощо).

У спогадах колишніх вихованців колегіумів можна віднайти згадки про авторів, уривки з творів яких також використовували для перекладів у граматичних класах (серед них найбільше згадується Корнелій Непот²). Для з'ясування кола авторів, твори яких перекладали у цьому класі, можна долучити й реєстри книг, які купували колегіуми для навчальних потреб. Так, згадки учнів Переяславського колегіуму перегукуються із відомостями, що колегіум закупив праці Корнелія Непота (20 примірників), Цицерона та ін.³ Цікавою знахідкою вважаємо свідчення про придбання Переяславським колегіумом праці Я. Коменського «Видимый свет»⁴, яку також використовували для перекладів у цьому класі⁵. Подібні завдання виконували й учні єзуїтських колегіумів. У програмі «Ratio Studiorum» йшлося про вивчення у середньому граматичному класі листів Цицерона, у вищому граматичному – окремих праць Овідія, Тібулла, Вергілія, Проперція⁶. Відомо, що в середньому граматичному класі єзуїтських колегіумів зазвичай робили переклади листів Цицерона, вибраних місць Овідія, у вищому граматичному класі перекладали також Катулла, Тібулла, Проперція, уривки із «Георгік» та «Енеїди» Вергілія⁷, крім того «Життєописання» Корнелія Непота, байки Федра, діалоги Лукіана⁸. Гуманістичний підхід до викладання мов передбачав, щоб кожне граматичне правило ілюструвалося прикладами, взятими з античної літератури. Основні дидактичні прийоми у цих класах були спрямовані на спонукання учнів розмовляти латиною в школі і вдома, а також на виконання щоденних письмових вправ.

Дослідники колегіумів неодноразово підкреслювали, що дидактичні і педагогічні прийоми, які використовували у колегіумах, були перейняті з досві-

1 IP НБУВ, ф. 301, спр. 661 п, арк. 71, 98.

2 Крамаренко И. Из воспоминаний об учителях, бывших в полтавско-переяславской семинарии в первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1880. – № 9. – С. 404.

3 ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 848, арк. 46–46 зв.

4 Там само.

5 Коменский Я. Иоанна Амоса Комения Видимый свет на латинском, российском, немецком, италианском и французском языках представлен, или Краткое введение, которым изъясняется, что обучающемуся юношеству легким способом не только языку, разумным упражнением, но также и вещи достойныя знания самонужнейшия. – [М.], 1768.

6 Ratio Studiorum. – С. 187.

7 Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – С. 75.

8 Харлампович К. В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. – Казань, 1898. – С. 84.

ду Києво-Могилянській академії¹. Проте, чимало педагогічних знахідок були запозичені академією із єзуїтської педагогіки. Важливо виявити прийоми єзуїтської педагогіки, які застосовувалися у православних колегіумах, а також відрізок часу, коли цей досвід активно використовувався. У ході дослідження навчального процесу в граматичних класах православних колегіумів можна виявити декілька прийомів єзуїтської педагогіки, які відігравали велику роль у опануванні молодшими школярами латини. Приміром, задля того, щоб привчати учнів колегіумів до латини, їх зобов'язували розмовляти цією мовою у школі і вдома. Для цього використовували такий засіб, як «calculus»². Це був паперовий сувій, в якому записували ім'я учня, що порушив правило говорити лише латиною (або припускався помилки). Учень прагнув передати «калькулюс» іншому учню, адже той, у кого переночував «калькулюс», мав бути покараний учителем. «Калькулюс» відомий із досвіду всіх колегіумів.

Організація шкільних вправ у православних колегіумах також свідчить про запозичення не лише форм, але й назв видів робіт із єзуїтських шкіл. Інструкція Самуїла Милавського 1769 р. фіксує, що назви видів робіт міцно закріпилися, й у російськомовній кальці ними продовжували оперувати без пояснень значення цих слів³. Вправи виконувалися як у класі (exercitio), так й задавалися як домашня робота (occupatio). У спогадах вихованців православних колегіумів, які навчалися вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст., з усіма подробицями описані «екзерциції» і «окупації», інші складові шкільної повсякденності, відомі з єзуїтської педагогіки. Чимало спогадів пересипані латинськими словами, які відбивали процес навчання. Особлива увага авторів спогадів надавалася системі оцінювання, яку застосовували вчителі колегіумів, й вони навели чимало прикладів, що фіксують широкий діапазон вчительських оцінок від схвалення (laudatissimo) до засудження (pessimo), які формулювалися в декількох словах або у розлогіх характеристиках⁴. Відомим колегіумським переказом став діалог викладача Переяславського колегіуму Йосипа Козачківського з учнем, після того, як учитель зробив таку оцінку учнівській вправі: «Taliter qualiter – nihil fundamentaliter» (так-сяк, не буде нічого фундаментального). Коли учитель запропонував учню перекласти оцінку, той відповів, що на його гадку, це означає «не терши, не м'явши – не буде калач»⁵. Вчитель, подумавши кілька секунд, погодився із перекладом. Можна навести ще один переказ переяславських школярів. Учень-початківець скаржився префекту на свого товариша: «Domine Praefecte! Ego

1 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 430.

2 Там само. – С. 430–431.

3 Інструкція надрукована: Лебедев А. С. Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 60–79.

4 Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века // ПЕВ. – 1876. – № 11. – С. 432; Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 190–193; Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 91–92; Крамаренко И. Из воспоминаний об учителях, бывших в полтавско-переяславской семинарии в первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1880. – № 9. – С. 403.

5 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 431.

йшов, ille – пхнув, ego покотився, nasus розбився, а sanguis – дзюр-дзюр!»¹. У подібних спогадах вихованців відобразилися реальні труднощі опанування латини, й те, що вона ставала складовою повсякденного життя.

У всіх православних колегіумах застосовувався ще один відомий прийомом єзуїтської педагогіки – організація змагання учнів. Викладач оприлюднював «рейтинг» успішності учнів, але кожен з школярів міг виконати вправу, підписати її «de loco» й вказати прізвище учня, на місце якого він претендував. Якщо він виконував завдання краще, його місце у списку підвищувалося. Ця практика організації змагань учнів докладно описана у спогадах вихованців Чернігівського колегіуму², вона була традиційною й для Переяславського колегіуму³. У збірках граматичних вправ також можна знайти фрази, у яких зафіксована практика змагань (рукописна збірка 1738–1743 рр. учня Харківського колегіуму І. Ушивського)⁴. У спогадах вихованців колегіумів описана також практика «аудиторства», перевірки знань обраними учителем кращими учнями⁵.

Спогади колишніх учнів рясніють яскравими, колоритними подробицями навчального побуту, у них можна віднайти спільні методи навчання у православних і єзуїтських колегіумах, які зберігалися аж до початку ХІХ ст. Спогади І. Крамаренка, В. Демідовського, І. Кулжинського схожі між собою, читаючи їх, можна на мить забути, атмосферу якого європейського колегіуму відтворює автор. Тотожність великих сегментів спогадів учнів православних колегіумів, які стосуються методів вивчення латини, є яскравим свідченням прилучення православних колегіумів до загальноєвропейської навчальної повсякденної культури гуманістичного шкільництва. У колегіумах повною мірою була сприйнята система педагогічного стимулювання учнів, яка була розроблена в єзуїтських навчальних закладах, й активно застосовувалася в Києво-Могилянській академії.

Необхідно зазначити, що методи єзуїтської педагогіки, особливо з організації змагання учнів, по-різному оцінювалися істориками педагогіки. У ХІХ ст. чимало відомих педагогів, в тому числі західноєвропейських, вельми критично їх оцінювали, вважали, що змагання розвивало в учнях заздрощі, ревності тощо⁶. Проте на початку ХХ ст. розпочався складний та суперечливий процес переоцінки здобутків єзуїтської педагогіки, зокрема у польській історіографії⁷. У Російській імперії про це свідчила публікація статті

1 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 431.

2 Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 192.

3 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 431.

4 ІР НБУ, ф. 301, спр. 661 п, арк. 17.

5 Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного Черниговского семинариста // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 190–191; Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 91–92.

6 Раумер К. История воспитания и учения от возрождения классицизма до нашего времени. Ч. 2 (1561–1827). – СПб., 1878. – С. 390–391.

7 Сержаков С. О. Єзуїтське шкільництво як чинник національно-культурного розвитку в польській історіографії ХІХ–ХХ ст. // Схід – Захід. Вип. 7: Спеціальне видання. Університети та нації в Російській імперії: історико-культурологічний збірник – Харків; К., 2005. – С. 31–38; Grzebień L. Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów

М. Добролюбова, у якій містилися висновки про те, що оцінку прийомів організації змагання як засобу псування дитячої натури не можна вважати справедливою, адже мета змагань була зумовлена бажанням полегшити та «підсолодити» для вихованців навчальну працю¹. Однак цей процес переоцінки принципів єзуїтської педагогіки не набув розвитку у радянській історіографії, подекуди не сприймається вітчизняними істориками й досі.

У середовищі православних колегіумів не тільки застосовували апробовані педагогічні прийоми, але й вели власні методичні пошуки. Міркування як зробити опанування латини більш цікавим і корисним, можемо вчитати в інструкції Самуїла Миславського (1769 р.). Задля того щоб учні могли закріпити у пам'яті деякі «розважальні» слова, розумні задуми і швидкі відповіді, в інструкції пропонувалося узяти для перекладів з російської на латину книгу «Товарищ разумный»². Самуїл Миславський мав на увазі твір, рекомендація якого для духовного закладу може виглядати дещо дивно, адже він був спрямований на освіту світської особи, яка мала поводитися відповідно до норм дворянського середовища³. Варті уваги рекомендації Самуїла Миславського учителям класу латинської граматики, щоби вони не мордували учнів заучуванням напам'ять правил та винятків. Очевидно, автор неодноразово обдумував ці поради, оскільки звертав увагу викладачів на те, що дитина може вивчити напам'ять всі правила якої-небудь кращої граматики, однак від цього допомоги для розуміння й написання не буде, якщо вона не буде їх постійно використовувати у власних творах⁴. У спогадах вихованців колегіумів містяться описання методичних підходів, які використовували викладачі латини, щоби учні різних здібностей засвоїли мову. І. Крамаренко згадував, що вчителі Переяславського колегіуму Г. Адамович і А. Лосієвський розхвалювали учнів за правильні переклади з латини, якщо ж хтось з учнів не упорався із прикладом, пропонували легший, якщо й новий виявлявся непосильним, давали вправу ще легшу, й так до тих пір, доки учень розумів переклад⁵. Це давало позитивний результат.

У спогадах вихованців колегіумів знаходимо й свідчення про те, що вдалі педагогічні прийоми не завжди втілювалися на практиці, а серед викладачів зустрічалися й не дуже талановиті. Примітивні методи викладання

і под зaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 33–34.

- 1 Добролюбов Н. А. Очерк направления иезуитского ордена, особенно в приложении к воспитанию и обучению юношества // Русская школа. – 1911. – № 10. – С. 58.
- 2 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 72.
- 3 Семенов П. Товарищ разумной и замысловатой, или Собрание хороших слов, разумных замыслов, скорых ответов, учтивых насмешек и приятных приключений знатных мужей древняго и нынешняго веков, переведенной с французского и умноженной из разных латинских к сей же материи принадлежащих писателей как для пользы, так и для увеселения общества. – М., 1787.
- 4 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 73.
- 5 Крамаренко И. Из воспоминаний об учителях, бывших в полтавско-переяславской семинарии в первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1880. – № 9. – С. 404.

самі учні в спогадах оцінювали негативно, порівнюючи учителів між собою. І. Кулжинський, колишній учень Чернігівського колегіуму, писав, що були учителі, які задавали вивчити урок «отсель дотоле», проте, тоді учнів рятувала практика, домашні та класні вправи¹.

Історики XIX–XX ст. неодноразово відзначали, що більшість учнів православних колегіумів достатньо вільно володіли латиною: читали, робили переклади². Зрозуміло, що опанування латини, як і інших дисциплін, залежало й від здібностей, старанності учнів, інших факторів. У граматичних класах викладання поступово переходило на латину, й від її засвоєння залежало подальше навчання в цілому. Саме тому вихованець Харківського колегіуму Є. Топчієв писав, що у перших трьох класах панування латини було таким, що з класу до класу переводили виключно за успіхами в її засвоєнні³. Інструкція 1769 р. визначала, що до граматичного класу не можна приймати учнів, які не вміють читати і писати латиною та російською мовами⁴. У спогадах неодноразово згадувалися учителі латини, які вимагали від своїх учнів думати латиною⁵, тому учні знали латину настільки добре, що вели нею буденні розмови⁶. В автобіографії колишній учень Харківського колегіуму Я. Толмачов писав, що на третій рік навчання він міг добре розуміти латинських класиків й прочитав «Розмови» Еразма Роттердамського, історію Саллюстія⁷. Учень того ж колегіуму Ф. Луб'яновський згадував, що в граматичному класі «с учителями и товарищами болтал по-латыни, сочинял хрии и речи»⁸. Такі спогади учнів демонструють як латина, а разом із нею антична та середньовічна культурна спадщина ставала частиною навчальної повсякденності учнів вже молодших класів колегіумів.

У дослідженнях, присвячених окремим колегіумам, для підтвердження високого рівня знань латинської мови учнями, наводилося чимало прикладів запрошення їх (разом із вихованцями Києво-Могилянській академії) до медико-хірургічних закладів Російської імперії. Такі виклики із колегіумів почалися у 1750-х рр., у 1760-ті стали регулярними й продовжувалися до початку XIX ст.⁹ Медична колегія офіційно зазначила (24 жовтня 1768 р.), що вбачає єдиним надійним джерелом набору до медико-хірургічної науки запрошення студентів перш за все з «малоросійських семінарій», оскільки вони особливо здатні до медико-хірургічної науки завдяки добрим знанням

1 Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 193.

2 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 431.

3 Топчиев Е. Воспоминания // Южный край. – 1883. – № 881.

4 Лебедев А. С. Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 71

5 Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 91–97.

6 Крамаренко И. Из воспоминаний об учителях, бывших в полтавско-переяславской семинарии в первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1880. – № 9. – С. 404.

7 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 702.

8 Лубяновский Ф. П. Воспоминания // РА. – 1872. – Вып. 1. – С. 100.

9 Див. докладніше про це: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 75–76.

латинської мови та інших споріднених наук¹. Отже, свідченням рівня адаптації латинської мови в колегіумському середовищі може бути потреба в Російській імперії вихованців колегіумів як осіб, які вільно володіли латиною. Дослідники історії духовних шкіл неодноразово відзначали, що у першій половині XVIII ст. у великоросійських школах латину не сприймали як необхідну складову навчання, традиції її викладання не існувало, що зумовлювало дефіцит викладачів (за відсутності викладачів вологодський архієрей сам викладав латину в новозаснованій ним школі)². Утім, деякі сучасні російські дослідники, на підставі звернення тільки до інструкції Самуїла Миславського, пишуть про мізерність програми вивчення латини в Харківському колегіумі³. Вважаємо, щоб коректно оцінити складність програми і рівень викладання, слід порівнювати процес опанування латини в колегіумах із практиками тогочасних навчальних закладів імперії (а не співвідносити наявну в колегіумі літературу з масивом латиномовної літератури, яку читали енциклопедисти або провідні російські вчені). Якщо ми оберемо такий спосіб аналізу, одразу побачимо, що дослідники вважають однією з гострих проблем розвитку університетської освіти у Росії XVIII – початку XIX ст. недостатнє число студентів, які могли розуміти лекції латиною⁴. Ця проблема існувала у Московському університеті, а професор Казанського університету М. Булич писав, що у перші роки існування університету він взагалі не міг читати лекції, адже жоден студент не знав латинської мови (як і німецької, і французької)⁵.

Свідченням високого рівня викладання латини можна вважати також прагнення викладачів до створення власних навчальних посібників. Найбільшим успіхом на цьому шляху стало видання декількох латинських хрестоматій (у 1810–1811, 1817 рр.), які уклав ректор Харківського колегіуму Андрій Прокопович. Хоча вони були надруковані на початку XIX ст., але підготовлені були раніше, адже Андрій Прокопович чимало років працював викладачем колегіуму, розпочавши цей шлях з викладання у граматичних класах⁶. Відсутність друкарні у Харкові надовго затримала вихід цих та інших праць. Латинські хрестоматії, укладені Прокоповичем, стали своєрідною «символічною» ознакою передачі латинської культури навчальному закладу, який не тільки хронологічно, але й стадіально наслідував колегіум – Харківському університету. Адже ці латинські хрестоматії у перші десятиліття XIX ст. використовували студенти обох закладів – Харківського колегіуму та Харківського університету.

1 РГИА, ф. 796, оп. 67, д. 472, л. 1.

2 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 119, 416.

3 Любжин А. И. Латинская образованность и римская литература в России в XVIII – начале XX века // Вестник древней истории. – 2004. – № 1. – С. 192.

4 Пономарева В. В. Университет в русской культуре XVIII века // Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия / под. ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – М., 1997. – С. 267.

5 Булич Н. Из первых лет Казанского университета (1805–1819). Ч. 1. – СПб., 1904. – С. 169.

6 Докладно про А. Прокоповича див.: Посохова Л. Ю. Доля українського інтелектуала: Андрій Прокопович (1757–1826) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Сер. Історія. – Вінниця, 2008. – С. 25–30.

Слов'янська мова. Викладання церковнослов'янської мови у православних колегіумах велося за «Граматикою Словенською» Мелетія Смотрицького. Цей посібник здобув величезну популярність у школах України, Росії та Білорусі¹, використовувався у різних навчальних закладах майже два століття. Дослідники вважають, що автор цього посібника першим в історії нашого мовознавства подав повний курс граматики в її тодішніх основних частинах². М. Смотрицький створив ґрунтовний підручник, в якому здійснив кодифікацію церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції³. Мовознавці зазначають, що цей посібник був призначений для викладачів та учнів⁴. Варто уваги те, що Мелетій Смотрицький при складанні «Граматики» врахував і використав чимало відомих європейських граматик (в тому числі й латинську граматику Альвара), їм була обрана популярна на той час форма викладу матеріалу у вигляді «запитання – відповідь». Відомо, що «ГраMATика» була вперше видана у 1619 р., наступне її видання (1721 р.) Синод розіслав по єпархіях (гроші сплачували архієрейські доми)⁵. До речі, цим й обмежилася допомога Синоду в забезпеченні посібниками духовних шкіл. Примірники цієї книги зафіксовані у каталогах колегіумських бібліотек. Велику роль «Граматики» М. Смотрицького в розвитку граматичної думки та освіти східнослов'янських народів сучасні мовознавці вбачають у з'ясуванні структури церковнослов'янської (словенороської) мови, в її кодифікації, чим були закладені й основи вітчизняної лінгвістики⁶.

Церковнослов'янську мову в колегіумах викладали тільки в нижчих граматичних класах. Її вивчення відбувалося насамперед шляхом читання текстів, які використовували під час богослужіння⁷. П. Знаменський зазначив, що викладання цієї мови поступово зміщується не тільки до підготовчих класів, але й на рівень приватної (домашньої) освіти⁸. Цим і пояснюється дивна на перший погляд ситуація, на яку звернув увагу К. Суторіус⁹, що деякі студенти філософії та богослов'я колегіумів не могли читати книг церковнослов'янською¹⁰. Привертає увагу й те, що в спогадах, інших джерелах особового походження й справочинній документації практично не зустрічаємо відомостей щодо вивчення цієї мови.

- 1 Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. – К., 1983. – С. 21.
- 2 Німчук В. В. ГраMATика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства // Смотрицький М. ГраMATика. – К., 1979. – С. 30.
- 3 Там само. – С. 111.
- 4 Німчук В. В. Києво-Могилянська академія і розвиток української лінгвістики XVII–XIX ст. // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К., 1988. – С. 62.
- 5 Амвросий. История Российской иерархии: в 6 ч. – Ч.1 – М., 1807. – С. 428.
- 6 Німчук В. В. Основоположне значення «ГраMATики» М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. – К., 1982. – С. 6–20.
- 7 Кравецкий А. Г., Плетнева А. А. История церковнославянского языка в России (конец XIX–XX в.). – М., 2001. – С. 30.
- 8 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 436.
- 9 Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века. – С. 80.
- 10 ЦДІАК України, ф. 1973, оп.1, спр. 58, арк.1.

Можемо констатувати, що серед викладачів колегіумів існував інтерес і до «простої» мови. Зокрема, засновник Харківського колегіуму єпископ Єпіфаній Тихорський, який свого часу був викладачем граматичних класів Києво-Могилянської академії, мав у особистій бібліотеці «Лексикон словеноросійський» Памви Беринди. Ця книга разом із іншими була передана за його духовною до Харківського колегіуму¹. До бібліотеки Чернігівського колегіуму цей лексикон був переданий разом із бібліотекою померлого чернігівського архієрея Кирила Ляшевецького².

Російська мова. Питання про початок вивчення російської мови у колегіумах, як це не дивно, практично не досліджувалося науковцями, тому сьогодні в науковій літературі про перші кроки викладання цієї мови маємо лише поодинокі згадки. Жалувана грамота Харківському колегіуму від 16 березня 1731 р. – один з перших офіційних документів, в якому йшлося про російську мову викладання. Нагадаємо, що після переліку «наук», які мали вивчати у колегіумі, зазначалося те, що варто намагатися, щоб ці науки викладали російською мовою³. У літературі зустрічалося твердження, що початок викладання російської мови у колегіумах можна вести від цієї грамоти. На слово «намагатися» («старатися») ці автори не звернули уваги. Якщо законодавець й прагнув до цього, посібників російської мови, тим більше посібників різних курсів, написаних російською, або ще не існувало, або вони були у мізерній кількості. На нашу думку, переконливим аргументом на користь того, що окреме викладання російської мови у колегіумах розпочалося не раніше 1760-х років, свідчить інструкція Самуїла Миславського (1769 р.). Перший пункт щодо викладання російської граматики сформульований досить дивно. Єпископ зазначив, що учитель має підписуватися саме як «учитель російской грамматики»⁴. Нічого подібного ми не зустрічаємо щодо учителів латинської чи грецької мов або інших предметів. Із самого тексту рекомендації також зрозуміло, що це були перші кроки викладання мови. Вивчення російської граматики, як вказував у інструкції Самуїл Миславський, мало відбуватися за підручником Михайла Ломоносова⁵. Російська граматика М. В. Ломоносова у другій половині XVIII ст. стала найбільш поширеною, витримала у цьому столітті шість перевидань⁶. До колегіумів її закупували у великій кількості примірників⁷. Повертаючись до аналізу інструкції Самуїла Миславського, підкреслимо, що вивчення російської мови було пов'язане із вивченням латини. Це пояснюється не тільки паралельним вивченням цих мов. Якщо уважно читати інструкцію, стає зрозуміло, що використання латинських граматик, хрестоматій (автор радив при вивченні російської активно використовувати Целларія) було зумовлене значно більшими дидактичними

1 РГИА, ф. 796, оп. 12, д. 247, л. 38.

2 ОДД. – Пг., 1914. – Т. 50 (1770 г.). – Стб. 700.

3 ПСЗ. – Т. VIII. – № 5716.

4 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 74.

5 Там само.

6 Демков М. И. История русской педагогики. Ч. 2. Новая русская педагогия. – СПб., 1897. – С. 404.

7 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 848, арк. 7.

можливостями посібників латинської мови, до яких фактично прив'язували завдання із вивчення російської. Отже, хоча на перший погляд інструкція Самуїла Миславського надавала перевагу російській мові, реально латина ще довгий час зберігала провідне місце у навчальній практиці граматичних класів. Цей висновок підтверджується й справочинною документацією. Приміром, указ консисторії від 23 березня 1771 р. до Харківського колегіуму наголошував на обов'язковому вивченні орфографічних правил російської мови, які були вибрані із різних новітніх граматик¹. Указ зобов'язував викладачів колегіуму переписати правила, надати їх учням і точно їх дотримуватися.

У подальшому з'явився посібник з російської мови, який уклав викладач Харківського колегіуму Іван Переверзев (надрукований у 1782 і 1787 рр. у Москві)². У посібнику автор зосередився й на тих формах «українського діалекту», які відрізняли його від російського, особливу увагу приділив звукам та вимові. І. Переверзев добрав велику кількість прикладів, якими ілюстрував виклад. Посібник був зорієнтований на подолання помилок, яких припускалися носії української мови. М. Возняк назвав цю працю одним з кроків «московського походу проти української вимови»³. Посібник фіксував загальні тенденції посилення впливу російської мови, а також перебирання нею ролі латини в навчальному процесі. У 1780-ті роки таку ж політику щодо впровадження російської мови у Києво-Могилянській академії проводив київський митрополит Самуїл Миславський⁴.

Наприкінці століття російську граматику в колегіумах вивчали за ще одним популярним тоді посібником А. Барсова⁵.

Польська мова. Вивчення польської мови у православних колегіумах мало відмінності. Відомо, що в Чернігівському колегіумі з початку існування викладання велося слов'янською, латиною і польською⁶. У збірках, які походили з Чернігівського колегіуму, заклад називали «слов'яно-полоно-латинським»⁷. У звітах до Синоду (наприклад, за 1743, 1744 рр.) єпископи писали про класи «слов'яно-полоно-латинської» граматики та синтаксими⁸. Хоча В. Пархоменко зазначав, що у Переяславському колегіумі польську мову почали викладати з 1741/1742 н. р.⁹, за свідченням рапортів до Синоду єпископа Арсенія, викладання польської також почалося із заснування колегіуму¹⁰. Збереглися вправи, які робили учні синтаксичного класу Переяслав-

1 ЦДІАК України, ф. 1973, оп.1, спр. 263, арк. 1.

2 *Переверзев И. А.* Краткие правила русского правописания из разных грамматик выбранные и по свойству украинского диалекта для употребления малороссиянами дополненные в Харькове. – М., 1782.

3 *Возняк М. С.* Історія української літератури. Т. 2–3. – С. 11.

4 *Серебренников В.* Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. – К., 1897. – С. 157–159.

5 *Барсов А. А.* Краткия правила российской грамматики, собранныя из разных российских грамматик: в пользу обучающагося юношества в гимназиях Императорскаго Московскаго университета. – [М.], 1773.

6 *Пархоменко В. К.* історії образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 244.

7 ІР НБУВ, ф. 127, спр. 151, арк. 29.

8 РГИА, ф. 796, оп. 18, д. 32, т. 5, л. 253, 384.

9 *Пархоменко В. К.* історії образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 238.

10 ОДД. – СПб., 1913. – Т. 17 (1737 г.). – Стб. 77.

ського колегіуму в 1742–1744 рр., які містять типове «Adagia polono-latina» – вправи із паралельним польсько-латинським текстом¹. Подібне знаходимо у збірці Чернігівського колегіуму за 1742–1743 рр.² Учнівські вправи з польської мови виступають свідченням її студіювання паралельно із латиною. Польсько-латинські лексикони та словники, про які вже згадувалося (наприклад, Г. Кнапського) забезпечували викладання. Хоча історики відзначали, що вивчення польської мови в Чернігівському колегіумі відбувалося із перших років, вважаємо за необхідне підтвердити цей факт джерелами. У «Зерцалі от Писанія Божественного» (Чернігів, 1705), відомому виданні, пов'язаному із Чернігівським колегіумом, у присвяті гетьману Івану Мазепі, після віршів, у яких зазначалася його роль в організації Чернігівського колегіуму, розміщено звернення до нього польською мовою учнів класів інфими, граматики та синтаксису. Як зазначив С. Маслов, який надрукував уривки твору, «вихваляння гетьмана проводиться, пристосовуючись до всіх відмін, способів та інших дієслівних форм, різних синтаксичних конструкцій та стильових фігур», які вивчали у цих класах³. Учні граматичних класів намагалися продемонструвати опанування тонкощів польської мови. Про вивчення польської мови в Чернігівському та Переяславському колегіумах не тільки у перші десятиліття, а й у подальшому, свідчать копії атестатів, інші справочинні джерела, в яких указувалися предмети викладання й зазначалася польська мова⁴. Розклад занять, укладений для Переяславського колегіуму, фіксує збереження польської мови як предмета викладання наприкінці XVIII ст. (у 1798 р.)⁵.

Щодо викладання польської мови у Харківському колегіумі в історіографії переважала думка про те, що в цьому закладі її не викладали. Пошуки джерел не давали результатів⁶, хоча були відомі переклади з польської, які регулярно робили учні Харківського колегіуму⁷. Ці переклади студенти та викладачі здійснювали під керівництвом Андрія Прокоповича (викладача, потім ректора колегіуму) наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з метою популяризації наукових знань (насамперед сільськогосподарських). Андрій Прокопович був вихованцем тільки Харківського колегіуму⁸, напевно, він

1 ОР РГБ, ф. 152, д. 127, л. 166 об. –188 об.

2 ІР НБУВ, ф. 28, спр. 846.

3 Маслов С. І. Етюди з історії стародруків. – С. 53–54.

4 Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1065, арк. 1

5 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 20. – С. 720.

6 Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 95.

7 Месяцеслов на лето господне 1797-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней: пер. с польского в Харьковском духовном училище. – Харьков, 1799; Месяцеслов на лето господне 1799-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней: пер. с польского в Харьковском духовном училище. – Харьков, 1799; Хозяйственный способ узнавать погоды в 1806 году, с прибавлением краткого исторического известия о Слободско-Украинской губернии: пер. с польск. – Харьков, 1806; Хозяйственный календарь на лето господне 1808-е: пер. с польск. – Харьков, 1808; Хозяйственный календарь на лето господне 1809-е: пер. с польск. в Харьк. коллегииуме. – Харьков, 1808.

8 Див.: Посохова Л. Ю. Доля українського інтелектуала: Андрій Прокопович (1757–1826) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Сер. Історія. – Вінниця, 2008. – С. 25–30.

студіював польську мову у цьому закладі. Нами були знайдені шкільні вправи учнів Харківського колегіуму, які датуються 1750–1753 рр., й серед граматичних вправ віднайдені й латино-польсько-російські, а також переклади з польської й польською¹. Тобто можна стверджувати, що польську мову вивчали й у Харківському колегіумі, хоча, можливо, це не було постійною практикою.

Математика. У граматичних класах колегіумів учнів навчали також арифметиці. У спогадах вихованців Чернігівського та Переяславського колегіумів неодмінно згадується про вивчення цієї дисципліни у граматичних класах, але такі згадки відносяться до історії колегіумів другої половини XVIII ст.² Прикро, що в спеціальних розвідках, присвячених навчальному процесу в Чернігівському та Переяславському колегіумах, навіть побіжних згадок про математичну підготовку немає. Безумовно, даних про вивчення математики небагато, але відтворення навчального процесу передбачає заповнення й таких лакун. При дослідженні історії викладання математики слід враховувати, як відзначив Д. Вишневський стосовно Києво-Могилянської академії, що «система наук», якої дотримувалася й Київська академія, ставила її до розряду філософських наук, а іноді математику викладали у поетичному класі³. Згідно «Ratio Studiorum» математику мали викладати у філософському класі (другий рік навчання)⁴. Курс математики, який читав Феофан Прокопович у Києво-Могилянській академії, також був складовою курсу філософії⁵. Не дивно, що в реєстрі бібліотеки Харківського колегіуму 1753 р. декілька посібників з арифметики були розміщені у розділах філософської літератури⁶. Разом із цим, із практики академії і колегіумів відомо про спроби виокремити цю дисципліну, надати їй більш стійке місце в граматичних класах (у єзуїтських колегіумах з часом математику викладав окремий, спеціально підготовлений учитель⁷). При єпископі Петрі Смеличі в Харківському колегіумі почали окремо викладати математику та геометрію. П. Знаменський зазначав, що математичний клас колегіуму був розкішно організований, в ньому викладалися математика, геометрія, архітектура⁸. Існують відомості про викладання математики й у наступні, 1750-ті роки⁹ (хоча деякі дослідники писали, що викладання математики у цей час припинилося¹⁰). Відомо, що математичні книги були у бібліотеці Йоасафа

1 ОПИ ГИМ, ф. 310, д. 72, л. 17.

2 Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 193; Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 748.

3 Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1902. – № 5. – С. 132.

4 Ratio Studiorum. – С. 50.

5 Історія української культури: В 5 т. Т. 3. – С. 690–691.

6 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 1817/с 895, арк. 11 зв., 14 зв.

7 Darowski R. Zarys filozofii jezuitów w Polsce od XVI do XIX wieku // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 125.

8 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 460.

9 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 170.

10 Ніженець А. М. Діяльність Г. С. Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах //

Горленка, яка надійшла до Харківського колегіуму¹. У бібліотеці ректора цього ж колегіуму Платона Малиновського значилася «Арифметика» Л. Магницького².

Більше відомостей про викладання математики у колегіумах відноситься до 1760-х років. Можна назвати декілька посібників, до яких зверталися викладачі, які купували спеціально для занять у колегіумах. Це були посібники М. Курганова, які витримали декілька видань (були видання, що включали або не включали алгебру та геометрію)³. Значно частіше у різних реєстрах зустрічався посібник математики Д. Анічкова. Перу цього автора належало декілька посібників арифметики⁴, геометрії, тригонометрії. Важливо відзначити, що під цим же іменем у каталогах були зафіксовані твори, які Анічков переклав з латини. Вони належали перу видатного німецького математика, фізика і астронома Йоганна Фрідріха Вейдлера (Weidler Johann Friedrich), який викладав у Віттенберзькому університеті. Це були посібники з арифметики, алгебри, геометрії та архітектури. Праці Вейдлера були сучасними книгами, які були написані просто і лаконічно, відрізнялися стислим викладом матеріалу. Значення посібників Вейдлера, за визначенням історика науки О. Боголюбова, полягало в тому, що, незважаючи на «сухість» методу, вони привчали мислити, були кроком уперед у порівнянні із рецептурними методами старих авторів⁵. Відомо, що математику у Московському університеті наприкінці XVIII – на початку XIX ст. викладали також за посібником Вейдлера⁶. У 1771 р. для Переяславського колегіуму було закуплено 10 примірників одного з видань арифметики⁷. Я. Толмачов згадував, що як викладач Харківського колегіуму він готувався до занять за повним курсом математики Вейдлера, написаного латиною⁸. Посібники з математики Анічкова були рекомендовані митрополитом Самуїлом Миславським й для Києво-Могилянської академії⁹. Окреме викладання математики закріпилося й у інших колегіумах у 1760-ті рр., про що свідчать копії атестатів. Наприклад, в атестаті про закінчення Чернігівського колегіуму шляхтича Івана Лежицького-Рогалі значилося, що він (окрім інших дисциплін) із 1765 р. прослухав арифметику, геометрію, планометрію¹⁰. Прямітньо, що у XVII–XVIII ст. викладання математики у єзуїтських колегіумах та

Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. – К., 1972. – С. 193.

1 ОДД. – СПб., 1912. – Т. 34 (1754 г.). – Стб. 696.

2 Там само. – Стб. 611.

3 Курганов Н. Г. Универсальная арифметика, содержащая основательное учение как легчайшим способом разныя во обществе случающияся, математике принадлежащая арифметическая, геометрическая и алгебраическая выкладки производить. – СПб., 1757.

4 Аничков Д. С. Теоретическая и практическая арифметика: в пользу и употребление юношества. – [М.], 1764.

5 Боголюбов А. Н. Точные науки как предмет преподавания в университетах // Физика на рубеже XVII–XVIII вв. – М., 1974. – С. 109.

6 Андреев А. Ю. Московский университет в общественной и культурной жизни России начала XIX века. – С. 172–173.

7 ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 848, арк. 46.

8 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 704.

9 Серебрянников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. – С. 157.

10 Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 50.

академіях вочевидь розвивалося у подібному напрямку, а навчання велося за працями (посібниками) видатних математиків, представників Ордену¹.

Характеризуючи викладання математики, слід підкреслити, що особливістю Харківського колегіуму були так звані «додаткові класи», які з'явилися у 1768 р.² У «додаткових класах», згідно з інструкцією Катерини II губернаторові Є. О. Щербініну, мали викладати французьку та німецьку мови, математику та геометрію, малювання, а також інженерну та артилерійську справи, геодезію³. Учні колегіуму відвідували ці класи протягом чотирьох років, починаючи з граматичних класів, й навчаючись у класі поетики (іноді і риторики). З 1769 р. у Харківському колегіумі почали komponувати розклади занять таким чином, щоб учні могли відвідувати заняття як у колегіумі, так і в «додаткових класах». Подібних розкладів збереглося декілька (за різні роки), що свідчить про збереження такого порядку навчання й надалі⁴. Ці документи дають змогу встановити які дисципліни студіювали вихованці колегіуму в «додаткових класах». Вони відвідували заняття з арифметики, геометрії та інших дисциплін (німецької, французької та італійської мов, архітектури, живопису, малювання тощо). При тому, що посібники з математики у «додаткових класах» були такими самими, більша «спеціалізація» класів та додаткові години занять дозволяли поглибити знання. Відзначимо й те, що на ці класи були виділені значні кошти, на які закупили математичні та фізичні інструменти⁵. У наступні роки придбання різних приладів продовжувалося. Наприклад, у 1787 р. купили повітряну машину, магнітний камінь з якорем, барометр та мікроскоп⁶. Для Харківського колегіуму практика паралельного відвідування занять у «додаткових класах» виявилася надзвичайно важливою, адже навіть після приєднання «класів» до головного народного училища, більшість дисциплін залишилася у програмі колегіуму. Про позитивні наслідки такої «додаткової» програми свідчить й бажання учителів колегіуму поглиблено займатися математикою. Приміром, учитель Харківського колегіуму С. Антоновський написав посібник з арифметики⁷. Хоча посібник був опублікований дещо пізніше, привертає увагу, що на початку XIX ст. викладач створив курс за чітко продуманою системою. Зазначимо, що в інших подібних навчальних закладах Російської

1 Див. про це: *Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku / Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce.* – Kraków, 1994. – S. 183–191; *Pawlikowska-Brożek Z. Wybitne publikacje matematyczne polskich uczonych jezuickich siedemnastego wieku // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej.* – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 225–244; *Pawlikowska-Brożek Z. Podręczniki matematyczne dla polskich szkół jezuickich // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej.* – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 245–267.

2 Див. докладніше про них: *Посохова Л. Ю.* Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст. – С. 97–100.

3 ПСЗ. – Т. XVII. – № 12430.

4 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 662, 665, 666, 675.

5 Там само, ф. 1709, оп. 2, спр. 322, арк. 5.

6 Там само, спр. 1046, арк. 1.

7 [Антоновский С. И.] Арифметика, приспособленная к понятию юношества, начинающего обучаться сей науке: в 2 ч. – Харьков, 1811.

імперії окреме викладання математики було введено тільки наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Навіть у найкращих із них, таких як Петербурзька духовна академія, окремий курс математики з'явився лише у 1785 р.¹

Посібники, за якими викладали арифметику в колегіумах наприкінці XVIII – на початку XIX ст., свідчать про набуття арифметикою статусу однієї з дисциплін курсу «нової» гімназії початку XIX ст. Слід сказати, що аналогічні процеси відбувалися у викладанні математики у XVIII ст. у західноєвропейських навчальних закладах. Саме в цей час відбувалося й переміщення елементарної математики з університетів до шкіл².

Спрямованість навчання у «додаткових класах» Харківського колегіуму, обсяг дисциплін, який у них викладали (в тому числі й розширений курс математики), мали разючу схожість із тими завданнями, які вирішували шляхетські колегіуми Речі Посполитої (їх відкривали ордени театинів, піярів, єзуїтів)³. Програма навчання у першому у Речі Посполитій Collegium Nobilium, який відкрився у Львові (1749 р.) та в інших містах (у Варшаві, Вільно та ін.), засвідчувала, що вони далеко виходили за межі «Ratio studiorum»⁴. Обґрунтовуючи необхідність цих закладів, їх засновники апелювали до досвіду виховних закладів для еліти, які на той час успішно діяли в усіх «правовірних королівствах» Європи. До речі, шляхетські корпуси, які були відкриті у Російській імперії, вирішували схожі завдання.

Катехізис. Відомо, що катехізис починали вивчати у граматичних класах колегіумів, продовжуючи навчання в наступні роки⁵. У колегіумах, як і в Києво-Могилянській академії, вивчали так звану «малу» та «велику» інструкції⁶. Можна припустити, що викладання катехізису, як і в академії, довгий час не було постійним й не завжди входило до класних занять. В інструкції Самуїла Миславського було визначено посібник із катехізису та порядок його вивчення⁷. Це було одне з перших видань посібника московського митрополита Платона⁸, який у подальшому неодноразово перевидавався. У розкладі занять Харківського колегіуму на 1769–1770 н. р. для катехізису

- 1 Чистович И. А. История Санкт-Петербургской духовной академии. – СПб., 1857. – С. 77.
- 2 Боголюбов А. Н. Точные науки как предмет преподавания в университетах // Физика на рубеже XVII–XVIII вв. – М., 1974. – С. 98.
- 3 Див. про шляхетські колегіуми Речі Посполитої: Puchowski K. Jezuitckie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. – Gdańsk, 2007.
- 4 Див. про це: Piechnik L. Jezuitckie Collegium Nobilium w Warszawie (1752–1777) // Z dziejów szkolnictwa jezuitckiego w Polsce. – Kraków, 1994. – S. 151–182; Пуховський К. Єзуїтський Collegium Nobilium у Львові (1749–1773) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Харків, 2006. – Випуск 8 (715). – С. 117–125.
- 5 Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 193; Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 748; Лебедев А. С. Феоктист Мочульский, архиепископ Белгородский (1787–1799) и Курский (1799–1818). – Харьков, 1896. – С. 4.
- 6 Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1902. – № 5. – С. 131.
- 7 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 79.
- 8 Платон (Левшин). Православное учение. – М., 1766.

була відведена пообідня година в суботу¹. Із звітів викладачів у подальші роки зрозуміло, що викладання катехізису відбувалося за рекомендаціями Самуїла Миславського².

Спів. Як свідчать спогади колишніх вихованців, починаючи з граматичних класів учні навчалися нотному співу³. Ці заняття поєднували теорію і практику, адже учні обов'язково співали в колегіумському хорі. Ці хори брали участь у службах у колегіумських храмах, а також у святкуваннях визначних подій як у самих колегіумах, так і в місті⁴. Питання, які стосуються церковного співу, нерідко взагалі «випадають» з поля зору дослідників (навіть у монографіях, спеціально присвячених розвитку музики). Приміром, говорячи про розвиток викладання музики, згадують про музику в «додаткових класах» Харківського колегіуму, не згадуючи про церковний спів у самому колегіумі⁵. Небагато відомостей про навчання церковного співу міститься й у спеціальних статтях, присвячених музичному вихованню в Чернігівському колегіумі⁶ (дивними виглядають зауваження, що «музика не викладалася як окремий предмет»⁷). Із поодиноких відомостей можна дізнатися, що в «нотному відділі» Харківського колегіуму вивчали ноти, ірмолейний та партесний спів⁸. Відомо, що у 1747 р. півчі хору Харківського колегіуму були запрошені до хору при дворі у Петербурзі⁹. Із спогадів Р. М. Цебрикова стає зрозуміло, що ректор Харківського колегіуму Василь Базилевич захоплювався вокальною музикою й написав декілька духовних концертів, згадки про які залишилися у пам'яті мешканців Харкова¹⁰. Ймовірно, ці твори виконували учні колегіуму. Існують свідчення про те, що учні навчалися грі на різних музичних інструментах. Наприклад, у листі Самуїла Миславського до ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета (1770 р.) містилося прохання дозволити одному з учнів (сину протопопа Роменського) приватно вчитися грі на «клавикорді» (учень мав власний інструмент)¹¹. Зазначимо, що навчання музиці продовжувалося й

1 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 665, арк. 1–2.

2 Там само, спр. 1246, арк. 10; Преосвященный Самуил, епископ Белогородский. Его письма к архимандриту Лаврентию (1770–1774) // КЕВ. – 1888. – № 3. – С. 56.

3 Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 748.

4 Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 98, 100; Буткевич Т. И. Историко-статистическое описание Харьковского кафедрального Успенского собора. – Харьков, 1894. – С. 54.

5 Кононова О. В. Музична культура Харкова (кінця XVIII – початку XX ст.). – С. 12–16.

6 Коваленко О. З історії музичного виховання у навчальних закладах старого Чернігова // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів. – Чернігів, 2001. – С. 56; Масол Л. Музичне виховання у Чернігівському колегіумі та Чернігівській духовній семінарії // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів. – Чернігів, 2001. – С. 53.

7 Там само. – С. 51–55.

8 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2310, арк. 1.

9 Там само, спр. 49.

10 Там само, ф. 2040, оп. 1, спр. 99, арк. 3.

11 Преосвященный Самуил, епископ Белогородский. Его письма к архимандриту Лаврентию (1770–1774) // КЕВ. – 1888. – № 3. – С. 56.

у наступних класах, ускладнюючись, набуваючи нових форм (про це далі). Втім, навчання співу у православних колегіумах, так як й у єзуїтських¹, мало на меті досягнення передовсім «утилітарних» цілей: вміння співати під час церковної служби.

Німецька ті французька мови. Включення до програми викладання колегіумів німецької та французької мов відкривало нові можливості прилучення до досягнень європейської науки і культури. Одночасно це знаменувало початок деяких глибинних змін у навчальній програмі колегіумів. Викладання німецької та французької раніше за інші заклади почалося у Харківському колегіумі. Дослідники зазначали, що це відбулося за єпископства Петра Смедича (1736–1742 рр.), за часів правління Анни Іоанівни², тобто до 1740 року. Викладання цих мов у Києво-Могилянській академії було розпочато, відповідно, у 1738 та 1753 рр.³, а у більшості духовних шкіл Російської імперії вони з'явилися лише наприкінці століття⁴. Наприклад, у Казанській семінарії, одній із визнаних у Російській імперії, ці дисципліни почали викладати лише у 1785 році⁵. У Ярославській семінарії німецьку почали вивчати з 1803 р., французьку – з 1811 р., у Володимирській семінарії ці мови з'явилися, відповідно, у 1799 та 1804 рр.⁶ На початку XIX ст. у багатьох семінаріях «нові» мови або зовсім не викладали, або обмежувалися однією⁷. Викладання німецької мови в Переяславському колегіумі розпочалося з 1763 р.⁸, а в Чернігівському – з 1766 р.⁹ Викладання французької розпочалося пізніше, на початку 1780-х років. Про це, зокрема, свідчать відомості про курси, які прослухали учні Чернігівського колегіуму (французька зазначена у 1782 р.)¹⁰ Зазвичай, ці мови починали вчити з синтаксичного класу. Інструкція Самуїла Миславського для Харківського колегіуму 1769 р. забороняла у класах латинської і російської граматики вивчати інші мови й визначала, що вивчати їх необхідно з синтаксичного класу (зادля того, щоби у перші роки навчання учні повною мірою могли зосередитися на латині).

Відомо, що перших викладачів «нових мов» до Харківського колегіуму запросили з-за кордону, й дослідники неодноразово зазначали, що їх імена

- 1 Поп.: *Kochanowicz J.* Wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego // *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej.* – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 551–552.
- 2 *Стеллецкий Н.* Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году // *Вера и Разум.* – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 632.
- 3 *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. – К., 1981. – С. 81.
- 4 *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 458.
- 5 *Истомин Г.* Постановления имп. Екатерины II относительно образования духовенства // *Труды КДА.* – 1867. – № 9. – С. 604.
- 6 *Макарова И. В.* Деятельность преподавателей духовных семинарий Владимирской, Костромской и Ярославской губернии: 60-е годы XVIII – первой четверти XIX в.: дис. ... кандидата ист. наук. – Иваново, 2005. – С. 92–93.
- 7 *Титлинов Б. В.* Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. 1. – С. 12.
- 8 *Пархоменко В.* Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). – Полтава, 1910. – С. 141.
- 9 *Благовеценский М.* Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // *ЧЕИ.* – 1903. – № 22. – С. 770.
- 10 *Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 70.*

невідомі¹. Втім, нам вдалося розшукати відповідні документи й встановити імена перших викладачів-іноземців. Реєстр викладачів Харківського колегіуму, складений 10 грудня 1741 р., містить прізвище викладача німецької та французької мов – магістра Готфріда Юнгіуса². Проте учитель Бонеберг писав преосвященному Петру Смелічу, що з ним вчинили несправедливо, запросивши Юнгіуса, адже він займався з учнями дуже старанно, писав лекції (за відсутності друкованих навчальних книг), для усіх учнів, яких було у німецькій школі 23, а у французькій 54 чоловіка³. Отже, можна впевнено назвати час (1740 р.) та прізвища перших викладачів-іноземців, які започаткували викладання мов у Харківському колегіумі. Хоча дослідники зазначали, що викладання мов у колегіумі припинялося на деякий час, перерва у викладанні (якщо вона була) не перевищувала одного року, адже існують відомості про викладання німецької у 1740-ті роки⁴. Історія перших десятиліть викладання мов свідчить про бажання керівництва колегіуму запросити не просто іноземців, а осіб, які мали певну освіту, здобуту в європейських навчальних закладах. Так, у 1760 р. у листі ректора Харківського колегіуму Костянтина Бродського до белгородського єпископа Йоасафа Миткевича зазначалося, що йому та учителям стало відомо, що у Белгороді перебуває іноземець пан Герц, який у мовах німецькій та французькій вельми вмілий, тому йому запропонували (й він погодився) викладати їх у колегіумі⁵. Хоча у листі не вказувалося, які навчальні заклади закінчив Герц, підкреслювалося, що, окрім мов, він знавець геометрії та юриспруденції, які також може викладати. Існують відомості про те, що викладачі-іноземці запрошувалися до колегіуму й у подальшому. Так, на початку 1780-х рр. у Харківському колегіумі німецьку мову викладав виходець з Німеччини Карл-Йоганн Феген, який згодом перейшов до Києво-Могилянської академії⁶.

Із листа белгородського єпископа Самуїла Миславського слобідсько-українському губернатору Є. Щербініну (від 25 травня 1771 р.) стає зрозуміло, що в результаті певних зусиль вдалося «виписати» з Московського університету викладача французької мови іноземця Петра Оттона. Архієрей назвав цю подію щастям, на яке давно очікували⁷. З листування між Самуїлом Миславським і Є. Щербініним (яке було частково опубліковане) дізнаємося, що до пошуків цього учителя долучався куратор Московського університету І. І. Меліссіно. Хоча П. Оттон запрошувався у «додаткові класи», Самуїл Миславський писав про те, що він буде викладати французьку для всього Харківського колегіуму⁸. Дійсно, учні колегіуму відвідували та-

1 Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. – С. 14.

2 ВР ІЛ, ф. 37, спр. 360, арк. 26.

3 Письма партикулярные к Его Преосвященству от губернатора Щербинина // КЕВ. – 1874. – № 1. – С. 42.

4 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1478, арк. 1.

5 Цит. за: Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 223–224.

6 Сандалюк О. М. Феген Карл-Йоганн // КМА. – С. 559.

7 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 634.

8 Материалы для истории Курской епархии // КЕВ. – 1891. – № 19. – С. 335.

кож заняття в класах німецької та французької мов у «додаткових класах», які були відкриті у 1768 р. Приміром, у 1769 р. у класі німецької мови навчалося 10 колегіумців, французької – 30¹.

Окрім залучення іноземних викладачів до викладання мов, відомо про те, що студентів колегіуму відправляли за кордон для студіювання мов, з метою, щоб у подальшому вони ставали викладачами. Така практика не могла бути постійною, оскільки потребувала додаткових значних коштів, утім, вона існувала. Відомо, що єпископ Самуїл Миславський за свій кошт відправив двох студентів Харківського колегіуму до Німеччини, щоб вони, окрім інших наук, вивчали іноземні мови².

Справочинна документація рясніє відомостями про купівлю колегіумами великої кількості граматик німецької та французької мов, у чималій кількості вони були у власних бібліотеках викладачів, існують факти про видачу їх учням. Джерела містять чимало свідчень, що учні не розлучалися із німецькими та французькими граматиками, лексиконами. Проте далеко не завжди можна встановити які саме книги використовували у процесі викладання, адже авторів (місце видання) у цій документації не фіксувалося. Лише поодинокі згадки імен укладачів граматик можна віднайти у джерелах. Відомо, що при викладанні німецької мови у Чернігівському колегіумі наприкінці XVIII ст. використовували «граматику Голтергофа»³. Встановлено, що цю граматику створив Франц Голтергоф (Franz Holterhof), доктор теології з Галле, який у 1760-ті рр. був викладачем німецької мови та літератури у Московському університеті. Він написав посібник німецької граматики із короткою хрестоматією з уривків кращих німецьких авторів⁴. У документах Харківського колегіуму згадувалася ще один цікавий посібник – німецька граматика Готтшеда. Посібники граматики професора Лейпцизького університету Йоганна Кристофа Готтшеда (Johann Christoph Gottsched)⁵ мали великий вплив на формування норм німецької літературної мови⁶. Цей аспект важливо відзначити, адже дослідники зазвичай зосереджуються на філософських поглядах цього вченого або його внеску в німецьку літературу. Граматика Готтшеда була вперше видана у Лейпцигу у 1748 р., стала найбільш популярною в Німеччині у XVIII ст., а її видання у Петербурзі сприяло засвоєнню наукового методу граматичного описання⁷. Дослідники відзначають впливи цієї

1 ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 650, арк. 8, 9.

2 Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. – Харьков, 1902. – С. 165.

3 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1899. – № 2. – С. 84.

4 Гельтергоф Ф. Немецкая грамматика, в которой не токмо все части речи или произведение слов, но и синтаксис или сочинение слов, оба надлежащими примерами объяснены: в пользу российского юношества издана учителем немецкаго языка в Московском имп. Университете. – М., 1784.

5 Греч И. М. Готтшедова Немецкая грамматика, сочиненная в пользу и употребление благороднаго юношества при Сухопутном шляхетном кадетском корпусе. – [СПб.], 1760.

6 История зарубежной литературы XVIII века: учеб. для филол. спец. вузов / под ред. А. В. Сидорченко. – М., 1999. – С. 231–323.

7 Дюбо Б. А. Эпоха Просвещения и грамматические сочинения Готтшеда и Ломоносова // Русские и немцы в XVIII веке: встреча культур / отв. ред. С. Я. Карп. – М., 2000. – С. 286, 287.

граматики на посібник російської граматики М. Ломоносова¹. При викладанні німецької мови у колегіумах для перекладів нерідко використовували текст трагедії видатного німецького поета Фрідріха Клопштока «Смерть Адама»². Ця трагедія на сюжет Святого Письма була вельми популярною в різних аудиторіях Європи, в тому числі й студентських.

При викладанні французької мови в Харківському колегіумі використовували «Рестову граматику»³. Можна точно назвати цей популярний у той час у Європі посібник, який у колегіумах був у двох варіантах: французькою, так й перекладеним російською⁴. П'єр Ресто (Pierre Restaut) створив один з перших посібників спеціально для вивчення французької мови, яким користувалися в різних навчальних закладах (починаючи від Паризького університету). Показовим фактом прилучення викладачів колегіумів до методичних пошуків у викладанні мов виступають їх власні спроби написання посібників. На початку XIX ст. учитель французької мови Харківського колегіуму Яків Толмачов, як він писав у спогадах, уклав для своїх учнів посібник з французької граматики⁵. Цей посібник виявився настільки вдалим, що його чотири рази перевидавали у Москві, використовували в різних навчальних закладах у першій половині XIX ст.⁶ Якщо досліджувати книгу у пошуках секрету її популярності, можна відзначити, що автор врахував дидактичні прийоми, відомі із попередніх європейських граматик. Окрім граматичних правил французька граматика Я. Толмачова містить цікаві та доступні «дитячі розмови» на різні теми, в основі яких були ситуації повсякденного життя дитини вдома та у колегіумі (причому, одна з розмов починалася питанням, чи підете учень сьогодні до колегії). У граматиці наводилися анекдоти, дотепні діалоги, розмови «між батьком та сином» тощо. Книга не була сухим зведенням граматичних правил, а радше захоплюючою і веселою книгою для дітей. До того ж, всі розмови мали «педагогічне навантаження», поволі, невимушено прищеплювали норми моралі, поведінки, життєві орієнтири.

При вивченні французької мови для вправ із перекладу широко використовували твори різноманітного змісту. Вибір книг для перекладів вельми показовий, адже через них учні не тільки опановували мову, але й знайомилися із працями, якими зачитувалися в Європі, які презентували сучасні філософські, політичні, естетичні ідеї тощо. У джерелах згадуються ці твори для перекладів: «книги Телемака», французькі п'єси⁷. Роман Франсуа Фенелона «Пригоди

1 Дюбо Б. А. Эпоха Просвещения и грамматические сочинения Готтшпеда и Ломоносова // Русские и немцы в XVIII веке: встреча культур / отв. ред. С. Я. Карп. – М., 2000. – С. 287, 288.

2 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 636.

3 Там само. – С. 635.

4 Новая французская грамматика, сочиненная вопросами и ответами: собрана из сочинений г. Ресто и других грамматик / на рос. язык переведена Академией наук переводчиком В. Тепловым. – СПб., 1752.

5 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 707.

6 Толмачев Я. В. Французская грамматика, расположенная легчайшим способом, с присовокуплением хрестоматии. – М., 1809.

7 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 636.

Телемака» у цей час був надзвичайно популярним у Європі, його перекладали усіма європейськими мовами. У романі ставилися питання кращого державного устрою, відобразилися принципи освіченої монархії. Цей твір зустрічався в описах книг, які належали студентам колегіумів (1770 р.)¹.

У 1794 році у зв'язку із революційними подіями у Франції у духовних школах Російської імперії було заборонено викладати французьку мову, проте ця заборона була скасована вже у 1797 році².

Слід зазначити, що у XVIII ст. у Росії латинська мова сприймалася переважно як символ «попівської вченості», до якої в дворянському середовищі ставилися зверхньо, натомість володіння французькою було ознакою «дворянської вченості», вищого світу³. За німецькою мовою у XVIII ст. поступово затверджується роль мови вченого світу. В Російській імперії й у наступному XIX ст. кількість німецькомовних посібників з різних наук переважала російськомовні книги⁴. Увага керівництва колегіумів до викладання французької і німецької мов достатньо показова. Для православних колегіумів це означало змішування, поєднання церковної складової освіти і світської ученості. Вважаємо, що багаторічна історія викладання латинської мови в колегіумах надала викладачам необхідний досвід та дидактичні прийоми викладання інших мов. Акцент у викладанні робився на спонуканні учнів до розмовної практики, а також до виконання щоденних письмових вправ.

Маємо декілька колоритних свідчень про роздуми керівництва колегіумів щодо дидактичних прийомів викладання мов. Белгородський єпископ Самуїл Миславський відверто писав у листі губернатору Є. Щербініну (25 травня 1771 р.) про те, що його спілкування з учнями колегіуму французькою мовою виявило, що жоден з них недостатньо володів розмовною мовою, а всі учні були «французькими попутаями»⁵. Єпископ не тільки надав сувору оцінку досягненням учнів, але висловив сподівання, що учитель П. Оттон продемонструє на практиці шляхи, які зменшують навантаження учнів, але ведуть до результату короткими та надійними «стежами». Примітно, що архієрей продумав ці можливі шляхи. Він запропонував, щоб у Харківському колегіуму обрали чотирьох учнів (з риторичного, філософського або богословського класів), оселили їх разом із П. Оттоном задля постійного спілкування французькою й опанування всіх тонкощів мови. Самуїл Миславський назвав етапи вивчення мови. На першому етапі учитель з учнями мав проходити граматику, при чому обговорення правил мало відбуватися

1 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1., стр. 1909, арк. 1.

2 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 774.

3 Хорошилова Л. Б. Студенты // Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия / под. ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – М., 1997. – С. 231; Пономарева В. В. Университет в русской культуре XVIII века // Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия / под. ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – М., 1997. – С. 283.

4 Кацкова Т. А., Шютц С. Из истории преподавания немецкого языка в Санкт-Петербургском университете (XIX – начало XX в.) // Немцы в России: русско-немецкие научные и культурные связи: сб. статей / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2000. – С. 74.

5 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 634.

паризькою, а не гасконською вимовою. На наступному етапі, для здобуття гарного стилю й смаку, вони мали читати французькі газети й робити переклади російською. У подальшому учні повинні були перекладати статті з французької енциклопедії, а також листи славетних французьких письменників Руссо і Вольтера¹. При цьому Самуїл Миславський застерігав керівництво колегіуму, що у творах цих красномовних і дотепних авторів слід обирати ті місця, які не містять «предсуждение нашей веры и благочестия»². У наступні роки пошуки прийомів оволодіння мовами продовжувалося, про що свідчить інструкція для інспекторів Харківського колегіуму (1796 р.), у якій інспекторам (учням старших класів) наполегливо радили розмовляти з підлеглими учнями латинською та німецькою мовами³.

Переклади учнів з німецької та французької настільки прижилися у навчальній практиці колегіумів, що викликали пропозицію слобідсько-українського губернатора Є. О. Щербініна про створення у Харкові друкарні з метою видання студентських перекладів. Ця історія достатньо відома, її описували дослідники історії Харкова і колегіуму⁴. Подробиці листування Є. О. Щербініна із белгородським єпископом Самуїлом Миславським розкривають бачення ними користі вивчення іноземних мов і перекладів. На жаль, друкарня у Харкові в той час не була заснована. Тим більше, важливо встановити коло зацікавлених учнів і викладачів, які свого часу викликали увагу губернського і єпархіального керівництва. Вдалося відшукати рукописні переклади з німецької мови учнів Харківського колегіуму: «Житие графа Боневала» та «Краткое описание жизни Фридерика Августа, короля Польского та курфюрста Саксонского» (зроблені, відповідно, у 1754 і 1770 рр.⁵). У присвяті губернатору Є. О. Щербініну зазначено, що це перші недосконалі студентські переклади, що «плод сей по молодости своей еще есть не созрелый», але висловлювалося сподівання на «подальші подвиги» на цьому шляху⁶. Показово, що учні через такі вправи знайомилися із рядом праць значно раніше, ніж вони були опубліковані російською мовою (один із названих творів був надрукований у Росії значно пізніше⁷). Зберігся ще один переклад з французької, зроблений учнями Харківського колегіуму (1770 р.), під назвою «Достойный дворянин»⁸. Вдалося встановити, що це був переклад невеликого уривку твору Еразма Роттердамського «Colloquiorum familiarium opus» (книга свого часу була перекладена французькою і опублікована в Європі). У Харківському колегіумі обрали для перекладу розмову між Гарпалом та Несторієм про знатність. Студентський переклад був присвячений прокурору Слобідсько-Української губернії князю

1 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 635.

2 Там само. – С. 635.

3 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 83.

4 Див.: Посохова Л. Ю. Харьковский коллегиум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 93–94.

5 ОР ГИМ, собр. Чертков, д. 5 – 4°; д. 183 – 4°.

6 Там само, д. 183 – 4°, л. 2 об.

7 Примечания достойная жизнь графа Боневала, бывшего пред сим цесарского генерала от инфантерии, а потом командующаго при турецкой армии под именем Асман паши: переведенная с франц. на российский язык. – М., 1789.

8 ОР ГИМ, собр. Чертков, д. 182 – 4°.

Г. І. В'яземському (французький клас просив прийняти цей «опыт слабых своих юношеских сил»)¹. Позначки, зроблені князем на чистих аркушах рукопису, свідчать, що серед перекладачів був його син. В'яземський віддав належне якості роботи («в переводе твоём ошибок весьма немного») й відзначив, що обрані для перекладу розмови Роттердамського є приводом замислитися над історією і сучасним розумінням дворянської гідності, життєвих цінностей, обранням життєвого шляху². Коментарі В'яземського підкреслюють, що переклади мали завдання набагато ширші, ніж опанування граматичних правил. До речі, переклади не випадково опинилися у зібранні О. Д. Черткова, адже його родичем і попередником у справі колекціонування книжок був полковник С. І. Тевяшов, вихованець Харківського колегіуму.

Можна навести приклади й інших учнівських перекладів. На початку XIX ст. учні Харківського колегіуму переклали з німецької уривки однієї з праць Християна-Фюрхтеготта Геллерта (Christian Fürchtegott Gellert)³. Геллерт був професором словесності і етики Лейпцизького університету, читав лекції з моралі, опублікував їх. Принагідно зауважимо, що перший російськомовний переклад праці Геллерта з'явився трохи пізніше.

Характеризуючи вивчення німецької та французької мов у колегіумах, особливо учнівські вправи із перекладу, варто згадати цікаве поняття, яке запропонував Д. С. Ліхачов, – «літературна трансплантація»⁴. Говорячи про переклади, які робили у Російській імперії у XVIII ст., він відзначив їх властивість пересаджувати на новий ґрунт фактично не тільки окремі твори, а й культурні шари, які у нових історичних умовах починали новий цикл розвитку. Гадаємо, можна стверджувати, що процеси культурної трансплантації відбувалися й у колегіумах.

Отже, дослідження змісту навчання у граматичних класах православних колегіумів свідчить про сприйняття й поступове опанування освітніх традицій та основних методів навчання, які були відомі з практики гуманістичних шкіл Європи, у першу чергу єзуїтських колегіумів. Втім, із другої половини XVIII ст. у православних колегіумах все більш відчутною стає тенденція, яка позначилася й у розвитку європейської гуманістичної школи. Йдеться про те, що латинська мова почала втрачати колишнє значення у процесі навчання, яке вона зберігала декілька століть, поступово перестала відігравати роль загальноєвропейського засобу комунікації, перетворюючись на один з предметів викладання⁵. Зміни акцентів у викладанні латини й розширення застосування польської мови демонстрували у XVIII ст. єзуїтські колегіуми⁶, шляхетські колегіуми

1 ОР ГИМ, собр. Чертков, д. 182 – 4°, л. 2 об.

2 Там само, л. 11 об., 23 об. – 24.

3 Геллерт Х. Ф. Рассуждения, извлеченные из сочинений Геллерта / пер. с нем. в Харьковском коллегиуме. – Харьков, 1807.

4 Ліхачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков: Эпохи и стили. – Л., 1973. – С. 15–23.

5 Пилипюк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К., 1993. – С. 80.

6 Bajerowa I. Jezuiti w dziejach języka polskiego // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 434–435.

Речі Посполитої, у яких посилювалося викладання польської мови, французької та німецької мов¹. Процес поступової переорієнтації гуманістичної школи на локальні мови відбувся й на православних колегіумах, у яких російська мова починає перебирати на себе деякі функції латини. Разом із тим, традиції викладання латини суттєво вплинули на методи викладання нових мов. У цілому можна зазначити, що програма граматичних класів православних колегіумів поступово еволюціонувала до програм гімназій модерного типу.

Класи поетики та риторики

Дослідники різних часів неодноразово зверталися до аналізу давніх українських «шкільних» латиномовних поетик. Якщо у XIX ст. переважали оцінки, що шкільні поетики повністю залежали від західноєвропейських, то у XX ст. дослідники почали активні пошуки оригінальності і своєрідності поетичних курсів, створених в основному видатними професорами Києво-Могилянської академії. Важливо відмітити, що дослідження поетичних та риторичних курсів, особливо в останні десятиліття, здійснювалися перш за все вченими-мовознавцями і літературознавцями. Цих науковців насамперед цікавили питання, пов'язані із літературним процесом в Україні, із розкриттям авторами латиномовних поетик поняття поезії та художньої прози, ритміко-метричної структури вірша, стилістичної теорії тощо². Результати таких розвідок мають неодмінно враховуватися при вивченні курсів поетики православних колегіумів. Разом із тим, як слушно зауважила Н. Пилипюк, історики культури, літератури та філософії, які вивчали зазначені аспекти української шкільної спадщини, часто застосовували не відповідні історичному контексту критерії аналізу й оцінювання, «знехтувавши не тільки педагогічний контекст, в якому читалися курси поетики та риторики, але вік слухачів, для яких вони були призначені»³. На думку авторки, це привело до того, що поетикам і риторикам автори надавали незалежного статусу, якого вони ніколи не мали під час виховного процесу. До того ж, як зазначила Н. Пилипюк, такий підхід нерідко призводив до несправедливих порівнянь рукописних шкільних підручників Києво-Могилянської академії із друкованими текстами, які у Західній Європі призначалися читачам, дозрілим за віком і більш досвідченим у літературі. Філологи і літературознавці, які шукали в курсах поетики православних колегіумів перш за все оригінальні ідеї, нерідко робили висновки, якими наче виправдовували скромні досягнення учителів на ниві теорії поетики, а учнів – у відсутності оригінальності їх поетичних творів. Характерним у цьому плані є твердження про те, що Чернігівський колегіум хоча й не дав українській

- 1 Пуховський К. Єзуїтський Collegium Nobilium у Львові (1749–1773) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Харків, 2006. – Випуск 8 (715). – С. 120.
- 2 Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – К., 1983.
- 3 Пилип'юк Н. Педагогічна теорія і українська література XVII– XVIII ст. // Українське барокко: матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців. – К., 1993. – С. 72–73.

культури багато визначних особистостей, але все ж сприяв появі так званих «малих поетів»¹. Окреслений дослідницький підхід не враховує, що курси поетики і риторики в гуманістичних школах, в тому числі й у «київських школах», виконували завдання вивчення класичних мов, а також розвитку характеру і розумових здібностей учнів². Дослідження шкільних поетик та риторик, як справедливо наголосила Н. Пилипюк, обов'язково має враховувати дидактичну мету, призначення, методичні прийоми, які застосовували викладачі задля досягнення педагогічних цілей. При такому підході стає очевидно, що «наслідування» певного автора, авторитету, у давніх українських поетиках було одним із основних методів навчання³.

Вивчення навчального посібника, підручника, антології чи короткого курсу відноситься до такої сфери, в якій історики й до сьогодні не виробили чітких підходів та критеріїв. Характеризуючи стан вивчення підручників середньовічних європейських університетів, історики зазначають, що вони все ще мало досліджені. Більшість підручників не опубліковані, отже, недостатньо відомі. Деякі історики культури вважають, що ця вторинна література зовсім не цікава. Жаклін Амнесс підкреслює, що саме за цими скромними підручниками середньовічний інтелектуал вивчав обов'язкові предмети й знайомився із творами попередників⁴. Уважаємо, це стосується й учнівської аудиторії православних колегіумів. Отже, будемо намагатися розглядати зміст курсів поетики, а також методи їх викладання з точки зору того місця, яке відводили їм у процесі навчання та виховання особистості учня.

Характеризуючи дидактичні завдання, які ставилися у цьому класі, зазначимо, що курси поетики були насамперед спрямовані на подальше опанування латинської мови. На цьому етапі її вивчення учень мав настільки вільно володіти латиною, щоб самостійно писати твори на різні теми, перш за все із орієнтацією на зразок. Особливу увагу викладачі приділяли вмінню учнів переробляти прозу на поетичні рядки. Читання короткого посібника поетики із поясненням кожного невеликого уривка тексту, читання окремих частин творів античних авторів із докладними поясненнями, виконання вправ – такими були основні види занять у цьому класі. Читання та тлумачення уривків античних творів учнями разом із учителем відігравали як мовознавчу, так й етичну роль. Розділити ці завдання неможливо. Заняття поетикою відбувалися, очевидно, не заради того, щоб зробити із вихованців поетів. Клас поетики був тим щаблем навчання, на якому ускладнювалися, урізноманітнювалися й додавалися нові завдання та прийоми опанування латинської мови.

Висловлювання як учителів, так і учнів православних колегіумів свідчать, що вони добре розуміли завдання, які ставилися у процесі

1 Андрущенко М.В. Парнас віршотворний. – С. 144.

2 Pylypiuk N. The Humanistic School and Ukrainian Literature of Seventeenth- and Eighteenth-Century: Unpublished PhD dissertation, Harvard University, 1989. – P. 61–122, 241, 301.

3 Сивокінь Г. М. Давні українські поетики. – Харків, 1960. – С. 101.

4 Амнесс Ж. Схоластическая модель чтения // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / ред. сост. Г. Кавалло. – М., 2008. – С. 149.

тлумачення зразків поетичних творів античних авторів у курсі поетики. Так, Григорій Сковорода, як викладач Харківського колегіуму, писав 1762 р. у листі до свого учня Михайла Ковалинського: «Май на увазі, доказом твоєї любові до мене буде твоя любов до грецьких муз», а у 1763 р. знову повторював цю настанову: «любви грецькі музи разом з доброчесністю»¹. У спогадах учнів також віддавалося належне і ролі поезії для розвитку особистості учня. Так, Ф. Луб'яновський писав про те, що латинська мова привчала до простого, ясного і благозвучного викладення думок, а «без поезії, без одушевлення ума и сердца, проповедь в храме Божієм будет мертвая буква»².

Дослідники XIX – початку XX ст. неодноразово зазначали, що українські поетики XVII–XVIII ст. походили від ряду латинських посібників, підкреслюючи особливу близькість передовсім до праці Якова Понтана³. Згодом вчені уточнили цей висновок, зазначаючи, що київські поетики постали від поетичних посібників і трактатів італійських гуманістів XVI ст.⁴, а саме: Марка-Джіроламо Віді «Про поетичне мистецтво» (1527), Юлія Цезаря Скалігера «Поетика. В семи книгах» (1561), польського єзуїта Мацея Казимира Сарбєвського та інших⁵. Посібник Якова Понтана «Поетичні настанови» (1600), як вважали дослідники, найактивніше використовувався в українських школах саме тому, що виклад основних поетичних постулатів було пристосовано для потреб «шкільної науки». Цей посібник завоював шкільні аудиторії Європи, був одним із найпопулярніших і найбільш розповсюджених. Разом із тим, як свідчать результати вже проведених розвідок, важко встановити, з яких конкретно посібників (або їх частин) компілювався курс, який укладав викладач православного колегіуму (академії), адже ці посібники мали певну схожість. Названі трактати, у свою чергу, вели походження від двох провідних авторитетів – «Поетики» Аристотеля і «Послання до Пізонів» Горація⁶. Важливо відзначити, що названі посібники (різних років видання) були представлені у бібліотеках православних колегіумів, отже, були доступними професорам поетики.

Враховуючи те, що перші викладачі православних колегіумів були виключно вихованцями Києво-Могилянської академії, її професорами, маємо підстави стверджувати, що зміст, спрямованість і методи викладання поетики у цих закладах істотно не відрізнялися. Професори переходили з академії до колегіумів як у перші роки їх існування, так і надалі. Можна знайти приклади читання тих самих курсів одним викладачем у академії і колегіумі. Скажімо, у 1747/48 н. р.

1 Сковорода Г. С. Листи до М. Ковалинського // Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2 т. Т. 2. – К., 1973. – С. 223, 332.

2 Лубяновский Ф. П. Воспоминания // РА. – 1872. – Вып. 1. – С. 100–101.

3 Петров Н. И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 г. // Труды КДА. – 1866. – Кн. 7. – С. 320; Мочульский В. Отношение южнорусской схоластики XVII в. к псевдоклассицизму XVIII в. // ЖМНП. – 1904. – Ч. 354. – Август. – С. 362.

4 Наливайко Д. Становлення нової жанрової системи в українській літературі доби барокко // Українське барокко: матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців. – К., 1993. – С. 16.

5 Пилитюк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К., 1993. – С. 89.

6 Сивокінь Г. М. Давні українські поетики. – С. 39.

курс поетики в Києво-Могилянській академії читав Йоакимф Карпинський¹, який пізніше викладав у Харківському колегіумі. На жаль, у цьому разі ми не можемо достеменно довести спорідненість курсів, але інший приклад дає нам більше інформації. Так, Митрофан Слотвинський читав курс поетики у Києво-Могилянській академії у 1726/27 н. р., а в наступному році перейшов до Харківського колегіуму. Цей курс Митрофана Слотвинського, як зазначали дослідники, мав спільні риси із поетиками А. Донаті, Я. Понтана, Феофана Прокоповича². Про те, наскільки зберігалася наступність і традиція у викладанні курсів, свідчить, на нашу думку, такий факт. Встановлено, що джерелом курсу поетики, який був прочитаний у Тверській семінарії у 1745/46 н. р., був той же самий рукопис Митрофана Слотвинського 1726/27 н. р. (Митрофан Слотвинський був у цей час тверським архієпископом)³.

Якщо коротко охарактеризувати змістове наповнення курсу поетики, слід сказати, що «загальна поетика» включала визначення та пояснення її природи, користі та важливості, а також поетичних правил. У «спеціальній поетиці», яку вивчали у подальшому, йшлося про види поетичних творів, правила їх написання та зразки віршів⁴. Хоча в різних трактатах видів поезії виділялося від трьох до шести, у київських поетиках, за визначенням М. Петрова, трактувалися й найважливішими вважалися епічна поезія, драматична поезія, лірична поезія з елегійною, епіграматична поезія⁵. На думку цього та інших дослідників (В. Резанова, В. Перетца), розкриття всіх видів поезії здійснювалося під впливом названих трактатів пізніх гуманістів.

Перш ніж перейти до аналізу рукописів курсів різних дисциплін, які збереглися на сьогодні, варто зробити декілька загальних зауважень. Звернемо увагу на те, що дослідники історії Києво-Могилянської академії та колегіумів нерідко досить вільно й недостатньо обґрунтовано застосовують поняття «навчальний посібник» й особливо «підручник» до рукописів із записами лекцій різних дисциплін. Це може викликати певні непорозуміння (деякі приклади наведемо далі). Чи не вперше в українській та російській історіографії обговорення джерелознавчого наповнення термінів «рукописна книга», «навчальний посібник/підручник», «конспект курсу» стосовно латиномовних богословських курсів першої половини XVIII ст. розпочав Костянтин Суторіус⁶. Дослідник висловив сумніви щодо коректності застосування термінів «посібник/підручник» щодо студентських записів курсів, адже статус посібника передбачає записи викладача, а не студента, а також тому, що ці записи зазвичай неповні, уривчасті. К. Суторіус звернув увагу, що за винятком поодиноких випадків (богословські лекції Феофана Прокоповича),

1 Вишне夫斯基 Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1902. – № 10. – С. 225.

2 Резанов В. И. Из истории русской драмы. Школьные действия XVII–XVIII вв. и театр иезуитов. – М., 1910. – С. 40–41.

3 Там само. – С. 41–42.

4 Петров Н. И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 г. // Труды КДА. – 1866. – Кн. 7. – С. 312.

5 Там само. – Кн. 11. – С. 345.

6 Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века. – С. 92–96.

конспекти не намагалися видати друкарським способом не тільки у Російській імперії, але й у Польщі, де їх збереглося набагато більше. К. Суторіус висловив сумніви й щодо того, наскільки конспекти студентів можна називати «рукописними книгами», оскільки вони писалися й призначалися для власного використання, відповідно, у них не було функціональних завдань, які виконувала в соціально-комунікативному просторі рукописна книга¹. Більш доречно, на його думку, вести розмову про «рукописну традицію у добу книгодрукування». Заклик дослідника обережно оперувати зазначеними термінами не можна не підтримати.

Рукописи, які мають відношення до колегіумів, у більшості випадків були студентськими конспектами (записками) курсів (хоча нерідко практично неможливо встановити, хто їх писав: студент або викладач). Записи курсів поетики, які збереглися до сьогодні, становлять не розгорнуті трактати, радше конспективний виклад основних положень поетики, й вони вкрай невеликі за обсягом. Поетичні курси нерідко об'єднані із риторичними. Більшість рукописів, які збереглися, містять записи окремих теоретичних положень поетики (тобто те, що повідомляв викладач), а також фіксують різні форми (елементи) занять у класі. Часто ці «поетичні конспекти» є збірками сентенцій античних авторів, «морем» поетичних конструкцій, які розбирався учителем разом із учнями, пропонувалися для перекладу, заучування і подальшого використання, іноді вони є лише набором вправ. Отже, деякі конспекти місцями мають характер хрестоматій, словників, практичних вправ. Очевидно, що термін «підручник» до таких конспектів застосовувати неправильно, але в ряді випадків можна казати, що записи фактично мали значення посібника, принаймні ознаки посібника в таких записах присутні. Сам же противник терміна «посібник», К. Суторіус, навів приклади, коли єпархіальні архієреї при заснуванні семінарії навіть спеціально розшукували рукописи із конспектами курсів, щоб з їх допомогою організувати навчальний процес, а також зробив висновок про те, що викладачі нерідко користувалися курсами своїх попередників². Отже, рукописні записи курсів за змістовним наповненням й за характером їх використання дещо умовно можна розглядати як посібники. «Простий» характер цих конспектів, на нашу думку, не повинен розчаровувати дослідника, спонукати його до пошуків виправдань їх укладачів, намагання «підвищити» їх статус. Змістове наповнення курсів, різновиди вправ зумовлювалася потребами навчання «неопоетів», про що нерідко вказувалося вже на перших сторінках конспектів. Відшукувати в кожній із таких збірок новації теорії поезії не варто й некоректно по відношенню до аудиторії – студентів колегіумів.

Наявні рукописи курсів поетики засвідчують, що кожен викладач поетики готував «власний» курс, так само як це було прийнято у єзуїтських колегіумах Речі Посполитої, у Києво-Могилянському колегіумі. Подібність (збіги чи надзвичайна близькість) назв курсів, які викладали у різних колегіумах

1 Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века.. – С. 96.

2 Там само. – С. 97, 191.

(православних і єзуїтських), ті самі сентенції класиків, вправи із перекладу схожих уривків текстів античних авторів фіксують те, що не тільки змістове наповнення курсу поетики, але й методи її викладання у православних колегіумах були гомотетичними. Викладачі колегіумів пішли добре апробованими шляхами європейської гуманістичної школи. Навчання поетики продовжувалося із використанням основних, вже відомих учням із граматичних класів, завдань. Невеличке теоретичне положення засвоювалося шляхом виконання «екзерцицій», які писалися у класі під керівництвом учителя, а також «окупацій», домашніх вправ, які учитель потім перевіряв, робив зауваження. Професор пропонував учням набір синонімів до ряду понять з метою їх подальшого застосування. Типовим прикладом є «Conficiendae odae carmine heroico», фактично словник синонімів, який надав учням Переяславського колегіуму вчитель Пилип Гошкевич у 1742 р. для використання при складанні віршів¹. Хоча дослідники іноді зазначали, що такі прийоми не пробуджували «самостійність думки» учнів², однак не можна не визнати (з цим погоджувалися й критики), що початківцям необхідно було розвивати ерудицію для написання власних творів. Отже, такі методи в цілому непогано виконували свою навчальну функцію.

На сьогодні маємо суперечливі твердження щодо започаткування курсу поетики в Чернігівському колегіумі. Важливим свідченням щодо перших кроків її викладання виступає передмова до читача, яка міститься у відомому виданні чернігівської друкарні – «Зерцалі от Писанія Божественного» (Чернігів, 1705)³. У ній говориться про роль гетьмана Івана Мазепи в розвитку колегіуму й підкреслюється, що тільки завдяки його допомозі в 1705 р. архієрейська кафедра дістала змогу спорудити шість кам'яних училищ під одним дахом (тобто, окрім граматичних класів читалися поетика і риторика)⁴. Згадка у присвяті про шість училищ дає право стверджувати про існування класу поетики. Разом із цим, О. Травкіна зазначила, що поетичний клас не був відкритий до середини 1730-х рр. на підставі свідчення, що у 1721 р. один учитель викладав і поетику, і риторику⁵. Цей аргумент, на нашу думку, ще не виступає запереченням існування окремого викладання поетики, адже в історії колегіумів існували випадки, коли один учитель працював у різних класах. Окрім цього, можна навести факти існування рукописів, які свідчать про викладання поетики в 1730-ті роки. Саме з них й почнемо розгляд конспектів поетики.

Найбільш раннім латиномовним рукописом, який зберігся і має відношення до викладання поетики у православних колегіумах у XVIII ст., є запис «курсу поетики», який був прочитаний Германом Прохоровичем у Чернігівському колегіумі (датується 1730 р.)⁶. Рукопис відображає не увесь курс,

1 ОР РГБ, ф. 152, д. 127, л. 82–96.

2 Вишне夫斯基 Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1902. – № 10. – С. 255.

3 Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. Ч. 1 (1701–1764). – Львів, 1984. – С. 21.

4 Маслов С. І. Етюди з історії стародруків. – С. 57–58.

5 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 20.

6 ІР НБУВ, ф. 305, спр. 259.

лише частину, але він дає змогу досліджувати прийоми, які використовували в колегіумах задля подальшого опанування латини. Рукопис свідчить про застосування методів гуманістичної школи. Зокрема, в ньому міститься запис «моря солодкомовних поетичних конструкцій», які розбиралися в класі учителем разом із учнями, а також вправи з перекладу різних сентенцій, словник найбільш уживаних латиномовних висловів, афоризмів тощо. Цікаво, що курс поетики цього ж викладача, прочитаний у Чернігівському колегіумі у 1731 р., знаходився у рукописах Іркутської духовної семінарії¹. До Іркутська цей курс потрапив із кимось із студентів колегіуму, які були направлені туди для викладання (там же опинилися й деякі інші рукописні курси колегіумів).

Дослідження цих курсів православних колегіумів надає чимало аргументів на підтвердження думки про успадкування традицій Києво-Могилянської академії та єзуїтських колегіумів. Вивчаючи курс поетики, який прочитав у Чернігівському колегіумі Йоасаф Лип'яцький (у 1735/36 н. р.), В. Маслюк встановив, що курс мав чимало спільного із поетикою Митрофана Довгалецького, а також дослідник виявив у ньому вплив вчення про концепти трактату М.-К. Сарбєвського «De acuto et arguto»².

На жаль, до нашого часу не зберігся рукопис курсу поетики під назвою «Аполлоновий театр», який був прочитаний у Чернігівському колегіумі у 1745 р., однак у наукову літературу майже століття тому був уведений один з поетичних зразків з цього курсу – «Діалог Енея з Турнусом». Учителю поетики Чернігівського колегіуму після розповіді про риси трагедії і комедії, за традицією запропонував учням приклад трагедії, яку написав на вигаданий сюжет, створивши історію про змагання Енея з Турнусом. Цей діалог вперше опублікував М. Марковський (між іншим, він зробив висновок, що ця поезія не мала безпосереднього відношення до «Енеїди» І. Котляревського)³. У 1989 р. твір був перекладений українською мовою⁴. Дивно, що історики літератури, які вивчали зміст «Діалогу», його приховані сенси, пишуть про загадковість його призначення. В. Шевчук, наприклад, вважає однією із загадок аудиторію, якій адресувався твір («чи певній публіці, чи був висловом власних сокровених думок» автора)⁵. Цей висновок дослідника демонструє штучний відрив твору від середовища і контексту, коли поза увагою опиняється призначення курсів поетики у гуманістичній школі, традиції складання вчителем зразків поетичних творів. Цей твір, на нашу думку, виступає важливим свідченням, що викладачі колегіумів, окрім вивчення поетик західноєвропейських авторів XVI–XVII ст., безпосередньо зверталися до окремих праць античних авторів.

1 Рукописи Иркутской духовной семинарии южно-русского происхождения // Труды КДА. – 1892. – № 10. – С. 310.

2 Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – С. 35–37.

3 Марковський М. Найдавніший список «Енеїди» І. П. Котляревського й деякі думки про генезу цього твору. – К., 1927. – С. 42, 103–107.

4 Марсове поле. Кн. 2. Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII – початок XIX століть. – К., 1989. – С. 258–268.

5 Шевчук В. О. Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть: у 2 кн. Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К., 2005. – С. 524.

Нерідко встановити джерела курсів поетик (чи інших курсів) досить складно, у цьому ж випадку очевидно, що учитель Чернігівського колегіуму безпосередньо звертався до «Енеїди» Вергілія.

Серед нечисленних записів курсів поетик православних колегіумів, які збереглися, курс поетики, який був прочитаний у Чернігівському колегіумі у 1749/50 н. р.¹ Цей курс досліджувала М. Андрущенко й дійшла висновку, що поетика написана «повністю за традиційною київською схемою, латинською мовою і вона є відверто бароковою», «з викладом теорії емблематики, що ілюструються не лише прикладами, але й зображеннями»². Авторка розшифрувала ім'я автора курсу поетики – Серапіон Валуцький³.

Один із записаних курсів поетики та риторики, прочитаних у Переяславському колегіумі у 1742 р. Пилипом Гошкевичем, мав назву «Сад муз»⁴. На прикладі віршів і байок, якими ілюстрував виклад курсу цей учитель, В. Маслюк і М. Андрущенко засвідчили яскраве відображення впливу київської поетики⁵. Вважаємо, що на основі записів цього курсу можна казати, що як сама назва, так й структура викладу теоретичних основ відображала традиції гуманістичних поетик XVII ст. Названі дослідники звернули увагу на літературні переваги поетичних прикладів байок. Для нас важливо, що запис цього курсу демонструє дидактичні прийоми, які використовували викладачі класу поетики православних колегіумів у XVIII ст. Учитель поетики обирав тему – певну моральну сентенцію (з творів античних авторів, тексту Святого Письма, псалмів тощо), й за цим взірцем писалася віршована імітація латинською або слов'янською мовами. Науковці відзначали (щоправда, тільки на прикладах Києво-Могилянської академії), що в давніх поетиках часто використовувалися езопівські сюжети⁶. Переяславський учитель також звернувся до Езоповських творів, використав їх сюжети для створення своїх прикладів. Подібні методи були поширені у класах поетики як єзуїтських колегіумів, так й протестантських гімназій.

Розглянувши наявні рукописи, можна казати, що разом із релігійною спадщиною до програм колегіумів входив уважно відібраний античний матеріал. Н. Пилипюк зазначала, що важливо було б дослідити, які саме експурговані видання (тобто очищені та відібрані із урахуванням завдання плекання благочестя) входили до програми православної гуманістичної школи⁷. Це завдання непросто виконати на матеріалі православних колегіумів, проте окремі зразки поетичних рукописів дають змогу познайомитися із розповсюдженням, «типовим» ілюстративним матеріалом з античної спадщини, до якого зверталися викладачі.

1 ІР НБУВ, ф. І, спр. 6528.

2 Андрущенко М. В. Парнас віршотворний. – С. 140.

3 Там само. – С. 141.

4 ОР РГБ, ф. 152, д. 127, л. 1.

5 Маслюк В. П. Невідомі байки з Переяславської поетики 1742–1743 рр. «Сад муз» // Радянське літературознавство. – 1987. – № 4. – С. 63; Андрущенко М. В. Парнас віршотворний. – С. 148.

6 Крекотень В. І. Байки в українській літературі XVII–XVIII ст. // Байки в українській літературі XVII–XVIII ст.: пам'ятки давньої української літератури. – К., 1963. – С. 21.

7 Пилипюк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К., 1993. – С. 78–79.

Характеризуючи конкретні рукописні «посібники», слід мати на увазі, що під час їх підготовки могли використовуватися рукописи інших колегіумів, які містилися у бібліотеках. Дослідники неодноразово зазначали, що рукописний курс поетики Феофана Прокоповича вплинув на викладання і в інших навчальних закладах¹. На користь цього свідчить велика кількість курсів інших навчальних закладів, які зберігалися в бібліотеці Києво-Могилянської академії, а також у бібліотеках колегіумів. Приміром, опис бібліотеки Чернігівського колегіуму підтверджує наявність в ній курсу поетики, який був прочитаний у Харківському колегіумі у 1737 р.² Відомо, що в цьому році (і у попередньому³) курс поетики в Харківському колегіумі читав Стефан Вітинський. Він відзначився першими спробами використати принцип силабо-тонічного віршування, який був викладений у 1735 р. В. Тредіаковським у праці «Новый и краткий способ к сложению российских стихов». Стефан Вітинський склав вірш на честь перемоги під Хотиним, який після редагування Тредіаковським був надрукований у Петербурзі в 1739 р.⁴ Можливо, як викладач поетики Стефан Вітинський знайомив учнів із зразками своїх поетичних творів. Через розповсюдження конспектів курсів певні поетичні напрацювання викладачів могли поширюватися і в інших закладах.

Як відомо, у Переяславському (1753/54 н. р.) та Харківському (1759/60 н. р.) колегіумах курс поетики викладав Г. С. Сковорода. Конспект його курсу, на жаль, не зберігся, проте дослідники на підставі різних джерел, в тому числі й виходячи із усієї спрямованості творчості митця, наголошують на новаторському характері курсу⁵. Активні творчі пошуки Григорія Сковороди спричинили конфлікт із переяславським єпископом. Виклад поезії Сковородою відрізнявся від традиції, яка вже утвердилася у колегіумах, що викликало резонанс у духовних колах Переяслава. Ймовірно, Сковорода не відступив від положень курсу, який він читав у Переяславському колегіумі, коли перейшов до Харківського колегіуму. Можливо, що саме тоді, під час викладання курсу, виникла відома байка Сковороди про козеня і вовка, яка була написана для учнів. Написання наставником прикладів поетичних творів, зокрема байок на езопівські сюжети, як ми переконалися, було традиційним прийомом викладання в колегіумах. Історики літератури припускають, що з цією ж метою Г. Сковородою були написані дві «фабули» – зразки поетичних творів, якими він ілюстрував виклад матеріалу⁶, епіграма «Сармен», деякі інші поезії⁷. Названі приклади фіксують ще одне важ-

1 Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – С. 9.

2 Лилеев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – СПб., 1880. – С. 207.

3 ІР НБУ, ф. 306, спр. 323 п 100, арк. 1–83.

4 Див.: Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века, 1725–1800: в 5 т. Т. 1. – М., 1962. – С. 165.

5 Ніженець А. М. Діяльність Г. С. Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. – К., 1972. – С. 187–188.

6 Кречотень В. І. Байки в українській літературі XVII–XVIII ст. // Байки в українській літературі XVII–XVIII ст.: пам'ятки давньої української літератури. – К., 1963. – С. 56.

7 Філософія Григорія Сковороди. – К., 1972. – С. 25.

ливе явище – включення до курсів поетики творів, написаних польською та слов'янською мовами. Вже зазначалося, що гуманістична школа прийшла до використання місцевих мов.

У класах поетики єзуїтських і православних колегіумів застосовували й певні друковані посібники. За інструкцією Самуїла Миславського у класі латинської поезії Харківського колегіуму мали студіювати розділи про прозодію посібника граматики Целларія (про нього вже згадувалося вище). Продовження вивчення цього посібника підкреслювало завдання, які ставилися перед учнями класу поетики – удосконалення володіння латиною. Самуїл Миславський радив перекладати байки Федра, дистихи Катона, елегії Овідія, оди Горация. Оскільки учні мали перекладати латинські твори російською прозою, потім поетичними рядками, їм пропонувалася як посібник праця В. К. Тредіаковського¹.

Викладачі поетики колегіумів використовували рукописний курс поетики Феофана Прокоповича, тим більше відтоді, як цей курс був надрукований у 1786 р.² Ще одним друкованим посібником, який залучали у поетичних класах православних колегіумів, була риторика Бурга (її поетичні розділи). Вважаємо, що цей посібник відповідав запитам часу, завданням навчання в гуманістичній школі XVIII ст., тому цілком обґрунтоване його широке впровадження у навчальну практику колегіумів (докладніше про нього далі).

На початку XIX ст. була надрукована латинська хрестоматія, укладена ректором Харківського колегіуму Андрієм Прокоповичем, яка містила чимало уривків з творів латинських поетів³. Андрій Прокопович викладав у колегіумі понад 20 років, ця хрестоматія була результатом його багаторічної викладацької праці. Хрестоматія перевидавалася декілька разів, нею користувалися не тільки учні колегіумів, а й студенти університету.

Коло праць античних авторів, які використовували учителі для прикладів і перекладів, далеко не обмежувалося названими в інструкції Самуїла Миславського. Учителі розбирали із учнями твори Езопа, Вергілія, Саллюстія, Цезаря. Чимало фактів підтверджують, що й на початку XVIII ст. учителі колегіумів зверталися до античної спадщини. Відомо, що у «Зерцалі от Писанія Божественного» (Чернігів, 1705), упорядником якого був префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський, були і вірші на пошану гетьмана Івана Мазепи (польською мовою). Ці вірші містили велику кількість ремінісценцій у вигляді цитат із Теренція та Вергілія, згадок про Гелікон і муз, античних богів, міст та подій (Феба, Марса, Паладу, Белону, Паріса, Трої тощо)⁴. Вірші слов'янською та польською, як зрозуміло із присвяти гетьману, писали і перекладали викладачі Чернігівського колегіуму. «Зерцало» складалося із віршів і прозаїчних статей, присвячених Богоматері і Христу, які в основному були перекладами. Можна припустити, що ця збірка використовувалася викладачами як зібрання

1 Тредиаковский В. К. Новый и краткий способ к сложению российских стихов с определением до сего надлежащих званий. – СПб., 1735.

2 Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae juventutis roxolanae dictati Kioviae in Orthodoxa Academia Mohyleana anno domini 1705. – Mohiloviae, 1786.

3 Latina chrestomathia pro discentibus poesin. – Charcoviae, 1810.

4 Маслов С. І. Етюди з історії стародруків. – С. 52–53.

прикладів для навчання поезії і риторики. Хоча не тільки цією збіркою віршів могли користуватися викладачі Чернігівського колегіуму, а й іншими, які уклав фундатор колегіуму Іоан Максимович. Особливо варто відзначити твір Іоана Максимовича «Феатрон или позор нравоучительный» (Чернігів, 1708)¹, у якому щедро розсіпані вірші Гомера, Горація, Вергілія. Враховуючи тісний зв'язок Іоана Максимовича і Чернігівського колегіуму, учительний характер цього та деяких інших творів, виданих у Чернігові, можна казати, що до цих творів зверталися викладачі класу поетики. М. Докучаєв на підставі джерел бібліотеки Чернігівського колегіуму (які були втрачені пізніше) стверджував, що в класі поетики як зразок вивчали твір Лазаря Барановича «Лютя Аполлонова» (який містив вірші польською мовою), праці Іоана Максимовича «Алфавіт рифмами сложенный» (1705), «Богородице Діво» (1707) та інші². Примітно, що у передмові до праці суто церковного змісту «Алфавіт рифмами сложенный» (Чернігів, 1705)³ міститься присвята Чернігівському колегіуму, в якій Іоан Максимович називає його «Чернігівськими Афінами»⁴. Для порівняння зазначимо, що учні єзуїтських колегіумів у цьому класі вивчали твори Цицерона, Цезаря, Саллюстія, Лівія, Курція, Вергілія, оди Горація⁵. Твори цих авторів були визначені програмою «Ratio Studiorum»⁶. Отже, якщо порівняти коло читання в поетичному класі учнів православних та єзуїтських колегіумів, можна побачити чимало спільного.

Свідчення про залучення до процесу навчання названих античних авторів неодноразово зустрічаються у спогадах вихованців колегіумів. Колишні учні нерідко згадували й методи викладання в цьому класі. І. Крамаренко писав, що учитель Переяславського колегіуму Леонтій Іванович Савич, надзвичайно любив поезію, із щирою старанністю прагнув передати цю любов учням, декламував різні твори латиною і російською мовою, пропонував учням вірші для читання вдома⁷. Серед книг, які належали студентам колегіумів, неодноразово зустрічаємо і «Енеїду» Вергілія, і байки Езопа⁸. У бібліотеку Харківського колегіуму від архієрея Досіфея (Богдановича-Любимського) (1730-ті рр.) були передані поеми Гесіода, від інших архіпастирів та викладачів надійшло чимало праць Вергілія, Овідія, Цицерона, Горація⁹.

У Києво-Могилянській академії та в колегіумах у цьому класі також читали рукописні збірки моральних сентенцій. Однією з таких збірок була

1 Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. Ч. 1 (1701–1764). – С. 23.

2 Докучаєв Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712) // ЧЕИ. – 1870. – № 16. – С. 293.

3 Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. Ч. 1 (1701–1764). – С. 22.

4 Филарет (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы. 862–1863. Обзор русской духовной литературы. Кн. 1–2. СПб., 1884. – С. 212.

5 Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – С. 76; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – С. 44.

6 Ratio Studiorum. – С. 181, 184.

7 Крамаренко И. Из воспоминаний об учителях, бывших в полтавско-переяславской семинарии в первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1880. – № 9. – С. 407.

8 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2154, арк. 1.

9 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 1817 с 895, арк. 13, 13 зв., 15.

«*Pia desideria*» бельгійського єзуїта Германа Гуго (Herman Hugo), яка неодноразово друкувалася в Європі¹. Це була збірка емблем (сорок п'ять гра-вюр), кожна з яких супроводжувалася латинською елегією та прозовим текстом (із Святого Письма, Псалтиря). Про використання цієї збірки існує чимало здогадок, вона була представлена у бібліотеках викладачів, наприклад у бібліотеці Платона Малиновського – першого ректора Харківського колегіуму². В лютому 1732 р. ця книга потрапила до бібліотеки Харківського колегіуму із книжковим зібранням митрополита Стефана Яворського (про-ведене С. Масловим дослідження дало змогу атрибутувати цю працю Гер-мана Гуго³). Ця книга мала величезний вплив на творчі пошуки різних осіб, у тому числі Стефана Яворського, про що йдеться в спеціальних розвідках⁴. Втім, дослідники зазвичай не згадують про те, що книга надавала й чудовий матеріал для вивчення латинської поезії та прози, тому її так активно ви-користовували в шкільних аудиторіях всієї Європи. Поєднання емблеми та поетичних рядків посилювало дидактичний ефект.

Російська поетика. Окрім латинської поезії, з другої половини XVIII ст. у колегіумах розпочалося викладання й російської поезії. Так, у Харківсько-му колегіумі викладання російської елоквенції (красномовства) та поезії було розпочате із 1769 р. за розпорядженням єпископа Самуїла Мислав-ського. Одночасно було направлено двох студентів колегіуму до Москов-ського університету задля підготовки їх до викладання цієї дисципліни⁵. Як свідчить інструкція Самуїла Миславського, а також численні звіти виклада-чів, основним посібником з російської поезії була праця М. Ломоносова⁶. Відомо, що і в інших колегіумах учителі при викладанні російської поезії зверталися перш за все до цього посібника.

З другої половини 70-х рр. XVIII ст. у поетичних класах колегіумів по-чали використовувати також посібник, укладений професором поезії Мос-ковської академії Аполлосом Байбаковим (вперше надрукований у 1774 р., перевидавався не тільки у 1780–1790-ті рр., але й на початку XIX ст.)⁷. Це був посібник, який мав чимало спільного із «старими» латинськими поетиками, у своїй основі він спирався на поетику Герарда Воссіуса і лише почасти на праці В. Тредіаковського⁸. Він був присвячений і російській, і латинській вер-сифікації. З третього видання (1785 р.) у ньому з'явився поетико-історичний

1 Hugo H. *Pia desideria emblematis elegiis et affectibus ss. patrum illustrata*. Editio 9 emendata. – [Antwerpen], 1659.

2 ОДД. – СПб., 1912. – Т. 34 (1754 г.). – Стб. 617.

3 Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского. – С. 35, XXXVI, XXXVII.

4 Звездина Ю. Н. Книга из библиотеки Стефана Яворского – «*Pia desideria*» Германа Гуго // Книга в России XI – XX вв.: сб. науч. тр. Вып. 21. – СПб., 2004. – С. 69–79.

5 Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. – С. 167.

6 Ломоносов М. В. Краткое руководство к красноречию: Книга первая, в которой содержится риторика показующая общия правила обоего красноречия, то есть оратории и поэзии. – СПб., [1776].

7 Байбаков А. Правила пиитические: В пользу юношества, обучающагося в Московской славено-греко-латинской академии, в Заиконоспаском монастыре. – [М.], [1774].

8 Кадлубовский А. «Правила пиитические» Аполлоса Байбакова // ЖМНП. – 1899. – Вып. 7. – С. 195, 237; Попов П. М. З історії поетики на Україні (XVII–XVIII ст.) // Матеріали до вивчення історії української літератури. Т. 1. – К., 1959. – С. 403.

словник, місцями він наближався до хрестоматії, оскільки був насичений уривками латинської поезії, перекладами російською уривків з Вергілія (пісень з «Енеїди»), Овідія, які були розміщені паралельно із латинським текстом. Як ілюстративний матеріал наводилася поезія Феофана Прокоповича, Сильвестра Медведєва, Ломоносова, Хераскова, Сумарокова, Рубана, робилися посилання й на сучасну журналістику. Це був перший підручник поетики, написаний російською мовою, автор якого орієнтувався на сучасний йому стан російської мови та вірша. Тому дослідники XIX ст. зазначали, що цим посібником завершилося «обрусіння» цієї шкільної дисципліни, яке відбувалося поволі протягом XVIII ст.¹ Н. Пилипюк уточнила оцінку змін, які сталися після впровадження цього підручника у практику Києво-Могилянської академії, зазначивши, що це знаменувало «тріщину у гуманістичному профілі академії», переорієнтацію гуманістичної школи на локальні мови, свідчило про нову орієнтацію та систему пріоритетів у вивченні мови². Розповсюдження просвітительської ідеології в Європі передбачало розвиток національної літератури та мови науки³. Мусимо зазначити, що після впровадження цього друкованого підручника зупинилася практика створення «власних» поетик/риторик українськими професорами не тільки Києво-Могилянської академії, але й усіх колегіумів. Бажання викладачів колегіумів створювати посібники не зникло, й деякі з них робили спроби їх написання, відтепер російською мовою. Так, у Харківському колегіумі російську поетику викладав Яків Толмачов, який надрукував у Москві посібник, результат напрацювань декількох років викладання⁴. Цю працю обійшли увагою дослідники, навіть біографи Я. Толмачова. На наш погляд, у посібнику досить яскраво відбиваються впливи методики викладання латинської поезії в гуманістичній школі. Автор у поясненнях не може обійтися без застосування латинських слів (термінів, фраз), щедро пересипає текст прикладами з античної спадщини, й сама внутрішня логіка викладу матеріалу нагадує посібники латинської поезії. Панування латинської поезії відчувається в тому, що в джерелах (спогадах, діловодній документації) називається невелике коло авторів російських поетичних творів, які читали учні колегіумів. Скажімо, у Переяславському колегіумі в останній чверті XVIII ст. читали Г. Р. Державіна⁵, для занять поетикою купували поетичні твори М. М. Хераскова⁶.

Уже зазначалося, що гуманістичний підхід до викладання передбачав, що кожне правило ілюструвалося прикладами, взятими з античної літератури. У класах поетики та риторики гуманістичних шкіл були розроблені

- 1 Кадлубовский А. «Правила пиитические» Аполлоса Байбакова // ЖМНП. – 1899. – Вып. 7. – С. 239.
- 2 Пилипюк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К., 1993. – С. 80.
- 3 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 282.
- 4 Толмачев Я. В. Русская поэзия в пользу юношества, обучающегося в Харьковском коллегии. – М., 1805.
- 5 Крамаренко И. Из воспоминаний об учителях, бывших в полтавско-переяславской семинарии в первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1880. – № 9. – С. 406.
- 6 ЦДІАК України, ф. 990, оп.1, спр. 848, арк. 46.

методи аналізу та наслідування стилістичних засобів, форм класичних зразків. За оцінками багатьох дослідників, освітня практика Товариства Ісуса, спираючись на культ латинського слова, вводила в навчальний обіг тексти античних авторів, розробила техніку їх детального аналізу й наслідування як стилістичного еталона – *imitatio antiquorum* [наслідування давніх]¹. Складання учнями класу поезики власних творів, в тому числі віршованих, було одним із ключових методів навчання у цьому класі. Збереглися приклади цікавих творів, які були написані учнями цього класу різних православних колегіумів. У даному випадку ми не ставимо завдання визначити міру оригінальності цих учнівських вправ. Уважаємо, що такі праці варто аналізувати передовсім як культурні явища епохи, відшукувати в них відлуння ідей, етичних норм, конструкцій тих творів, які студіювали їх автори в колегіумських аудиторіях, й на які орієнтувалися, використовували як взірці при складанні власних поезій. Популярність заняття поетичною творчістю була настільки високою, що в спогадах колишніх колегіумців неодноразово можна вчитати: «все мы были поэтами»² або «появились среди нас и свои поэты»³. Дослідники неодноразово писали, що популярність класу поезики зумовлювалася й тим, що знання та навички, які отримували у цьому класі, набували певної суспільної ваги. Юні поети могли, як це було заведено, своїми віршами вітати різних поважних персон, що вони із задоволенням робили (й отримували винагороду). Важливим педагогічним прийомом було заохочення кращих вихованців виступати із латинськими віршами під час урочистих подій, які відбувалися в колегіумі та поза ним – у місті. За спогадами І. Тимківського, на святкові події від кожного класу виставляли кращого учня, який читав вірші ректору, архієрею⁴. Коли колегіуми відвідували поважні гості кращі учні читали латинські вірші, приміром коли принц Ангальт знайомився із Харківським колегіумом, Ф. Луб'яновський вітав його латинськими віршами⁵. Святкові події у місті не обходилися без віршованих виступів кращих вихованців колегіуму (про це докладніше далі).

Переходячи до аналізу поетичної творчості колегіумців, підкреслимо, що ми звертаємо увагу на ті зразки, які безпосередньо відносяться до колегіумського середовища, й свідомо виводимо за межі дослідження твори, які писалися випускниками чи викладачами після залишення закладу, через певний час, після набуття нового досвіду, вражень від ознайомлення із новими книгами або після продовження навчання в інших закладах (хоча саме так, на жаль, нерідко й чинять дослідники, що приводить до некоректності в оцінках). Уважаємо, важливо акцентувати увагу на тих думках, образах, проблемах, якими переймалися «неопоети» під впливом літератури, яку вони студіювали в класі.

1 Див. про це: Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія // Історія української культури: в 5 т. Т. 2. – К., 2001. – С. 575–576; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – С. 44.

2 Лубяновский Ф. П. Воспоминания // РА. – 1872. – Вып. 1. – С. 100.

3 Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста // ЧЕИ. – 1877. – № 8. – С. 214.

4 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 22.

5 Лубяновский Ф. П. Воспоминания // РА. – 1872. – Вып. 1. – С. 102–103.

Твори учнів колегіумів, які до нас дійшли, різні за стилем, але їх об'єднує панування античної тематики, насиченість образами античної міфології. Новоявлені поети перебували у полоні античного світу, античної літератури та її героїв. У повісті «Панна сотниковна» Г. Квітка-Оснóв'яненко описав характерний епізод виступу учня класу поетики Харківського колегіуму із привітанням сотнику (вірш був написаний учителем колегіуму)¹. «Гори Парнаські», вище яких злітав юнак, «дух мистецтва», Геркулес, Марс, Сатурн – типовий набір для вітального вірша. Цей приклад, який навів Г. Квітка-Оснóв'яненко, перегукується із багатьма подібними творами учнів, відомих з інших джерел. Так, у збірці віршованих (російських і латинських) привітань студентів префекту Переяславського колегіуму Федору Домонтовичу були презентовані російські і латинські вірші, в яких «соборы муз» на Парнасі, Кронос, Феб, Орфей, інші подібні персонажі були включені у віршовані рядки привітань². Студенти демонстрували префекту свої вміння складати поезії різних жанрів і форм (акровірші, канти, оди, рондо). У віршах на честь приїзду московського митрополита Платона від учнів Харківського колегіуму в 1804 р. звучали слова привітання, в яких вони називали себе «питомцями Харьковской Минервы»³. У привітаннях харківському єпископу Христофору Сулимі (від студентів різних років) Харківський колегіум поіменовано «Парнасом», «Харьковским Парнасом», «собором Парнаских муз», «храмом Паллады», себе ж студенти називали «чадами Паллады», які знаходилися «среди муз на Геликоне»⁴. Принагідно звернемо увагу, що оформлення віршованих привітань також відбиває впливи світу античної літератури. Наприклад, збірка віршів Федору Домонтовичу являла собою вишуканий зошит із зображеннями різних міфологічних божеств⁵.

Захоплення античністю, яке так виразно і яскраво демонстрували учні православних колегіумів у своїх віршах, поєднувалося із християнськими основами їх світогляду. Християнська символіка і тематика «не конфліктувала», а органічно поєднувалася із античною. При чому така культурна амальгама виглядає природно, що, очевидно, було результатом занять у класах поетики. Звертаємо на це увагу, адже дослідники, особливо за радянської доби, зовсім випустили цей сюжет. Іноді таке поєднання християнства та античності приводило до достатньо незвичного «сусідства» навіть в одному поетичному рядку. Так, у збірці віршованих привітань учнів Харківського колегіуму на честь приїзду Катерини II у 1787 р. в одному із кантив говорилося, що захоплення і радість від події переживали «Парнас и церковь»⁶.

Поруч із цим є й варіанти вплетіння античних символів в українське позиціонування. Так, разом із «Зефірами» та «Ефірами» у віршах натрапляємо

1 Квітка-Оснóв'яненко Г. Ф. Панна сотниковна // Квітка-Оснóв'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т. Т. 4. Прозові твори. – К., 1979. – С. 304.

2 Левицкий П. Образцы старо-семинарской поэзии // КС. – 1889. – № 11. – С. 450–454.

3 Цит. за: Багале́й Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): в 2 т. Т. 2. – Харьков, 1993. – С. 792.

4 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 682-р 1336/с, арк. 1, 30 зв., 57.

5 Левицкий П. Образцы старо-семинарской поэзии // КС. – 1889. – № 11. – С. 451.

6 Цит. за: Багале́й Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): в 2 т. Т. 1. – Харьков, 1993. – С. 470.

на визначення учнів самих себе як «наук Украинских птенцов»¹. У відомому віршованому похвальному слові на честь засновника Харківського колегіуму єпископа Єпіфанія Тихорського від учня І. Філіповича у 1727 р. звучали слова про радість «Украины» з приводу організації колегіуму². У віршованих партіях харківському єпископу Христофору Сулимі теж натрапляємо на побажання, щоб у колегіумах (на «Олімпі» та «Парнасі», як вони названі) «Украина процветала», була «Украина благословенна» й розквітав «сад украинских наук»³.

Ще однією характерною рисою учнівських творів було те, що вірші нерідко складалися так, щоб продемонструвати оволодіння спудеями різними формами віршів. Так, у «Зерцалі от Писанія Божественного» (Чернігів, 1705) бачимо «лабіринт», створений на пошану гетьману Івану Мазепі, в якому 961 літеру було розміщено так, що у будь-якому напрямку від центра можна прочитати речення: «Іоан Мазепа гетман Малороской земли». Разом із лабіринтом вміщено багатолітня у вигляді двовіршів латинською та слов'янською мовами⁴. У літературі описана рукописна збірка, яку склали вправи учнів Чернігівського колегіуму в 1749–1750 рр. (вона не збереглася до нашого часу)⁵. У збірці разом із вправами-перекладами із Овідія, духовними поезіями містилися епітафії чернігівському єпископу Амвросію Дубневичу. Вони примітні тим, що майже всі 14 віршів (написані слов'янською та польською мовами) були акровіршами, а сьомий вірш нараховував 167 рядків. Проте автори прагнули не тільки показати дотримання форми, віртуозність оволодіння різними прийомами, але й поділитися глибокими роздумами, виразити свої почуття.

«Шкільний вірш», попри всю його простоту, наївність, невігядливість, дозволяє окреслити коло навчальної літератури, яку вивчали в православних колегіумах й спрямованість вивчення поетики. Зазвичай дослідник не може відтворити це у всій повноті лише на основі діловодних джерел чи конспектів курсів поетики. З другого боку, учнівські поетичні твори якнайкраще відображують педагогічний сенс вивчення поетики, адже в них яскраво і наочно відбивається мета, яку ставили учителі перед поетичними заняттями, – плекання особистості учня, розвиток його моральних якостей.

Завершуючи огляд «шкільної поетики», варто зазначити, що дослідники не одне десятиліття сперечалися щодо визнання/не визнання «схоластичного характеру» шкільних поетик та риторик й навчальної програми православних колегіумів України загалом. Оскільки схоластичність є рисою всього навчання, вважаємо за необхідне торкнутися цього питання після розгляду наступних класів, принаймні риторичного.

Шкільний театр. Характеристика курсу поетики буде неповною, якщо не сказати окремо про шкільний театр православних колегіумів. Загально-

1 Излияние благодарных чувств Его Сиятельству кн. А. М. Голицыну от питомцев Харьковского коллегиума по случаю полученных новых милостей. – Харьков, 1806. – С. 5.

2 Див.: Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): в 2 т. Т. 1. – С. 460–461.

3 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 682-р 1336/с, арк. 2, 9.

4 Маслов С. І. Етюди з історії стародруків. – С. 55–56.

5 Жданович Я. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время» // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 134–155.

відомо, що в курсі поетики професори викладали теорію драми. За традицією наприкінці року викладач мав написати власний драматичний твір. Саме тому шкільні драми нерідко були додатками до курсів поетик. Ці твори ставили й розігрували учні. Шкільна драма, як відомо, зародилася в Західній Європі, згодом перейшла до Речі Посполитої, отримала розвиток у єзуїтських навчальних закладах¹. Саме польська драма, яка розквітла в єзуїтських колегіях, за визначенням дослідників історії літератури, здійснила значний вплив на шкільну драму Київської колегії². Інакше й не могло бути, адже теорія драми була представлена у посібниках риторики та поетики (перш за все Я. Понтана, Я. Масена), які здобули величезну популярність у Києво-Могилянській академії та інших колегіумах³. За оцінками Л. Софронової, М. Сулими, український шкільний театр повторював організацію польського шкільного театру, спирався на теоретичний та практичний досвід польських викладачів і драматургів⁴. Спектаклі шкільного театру були передбачені навчальним планом «Ratio studiorum»⁵ й мали сприяти вирішенню як дидактичних, так і педагогічних завдань. Попри критику шкільного єзуїтського театру, яка пролунала від істориків та педагогів XIX ст., сучасні вчені говорять про існування зв'язку між просвітительським і шкільним театром, адже обидва були театрами дидактичними, саме так формулювали свою мету, ставлячи її вище за естетичну функцію⁶. Сутність українського старовинного театру розкрита в розвідці Л. Софронової, в якій театр показаний як «одна зі знаменних точок перетину історико-культурних кордонів»⁷.

Шкільному театру та шкільній драмі присвячено не одне дослідження (М. Петров, В. Резанов, Л. Софронова), але у центрі уваги авторів традиційно перебувала київська шкільна драма. Щодо шкільного театру в православних колегіумах відомості у літературі відрізняються суперечливістю та поверховістю, відсутністю посилань на джерела. На початку XX ст. М. Петров зазначав, що існують свідчення про те, що у першій половині XVIII ст. київська шкільна драма з'явилася в Харківському колегіумі та деяких семінаріях Російської імперії й що ці вистави не претендували на новизну напрямку, а створювалися за готовими зразками, які були занесені з Києво-Могилянської академії її ж вихованцями⁸. Такі твердження мали підстави, адже відомо, що засновники

1 Огляд сучасної літератури з історії шкільного театру в єзуїтських колегіумах див.: Grzebień L. Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 39–41.

2 Стешенко І. Історія української драми // Україна. – 1970. – Т. 3. – Кн. 7. – С. 103–104; Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. – С. 60, 65, 67.

3 Резанов В. И. Из истории русской драмы. Экскурс в область театра иезуитов. – Нежин, 1910. – С. 247, 262, 289.

4 Софронова Л. А. Поэтика славянского театра XVII – первой половины XVIII в. Польша, Украина, Россия. – М., 1981. – С. 28; Сулима М. Українська драматургія XVII–XVIII ст. – К., 2005. – С. 13.

5 Ratio Studiorum. – С. 64.

6 Софронова Л. А. Польская театральная культура эпохи Просвещения. – М., 1985. – С. 42.

7 Софронова Л. А. Старовинний український театр. – Львів, 2004. – С. 297.

8 Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. – С. 216, 252.

колегіумів та їх викладачі добре знали традиції театру академії, брали участь у виставах. Приміром, Лазар Баранович брав участь у шкільному спектаклі, Йоасаф Горленко відомий як автор одного із драматичних творів¹. Хоча загальні роздуми про «перетікання» шкільного театру з Києво-Могилянської академії до колегіумів видаються логічними, у дослідженнях, вочевидь, бракує фактів, які б стосувалися існування шкільного театру у цих закладах. Якщо у монографії Л. Софронової «Старовинний український театр» відсутні згадки про шкільні вистави поза стінами академії, то М. Андрущенко підкреслила, що ми «не маємо свідчень, чи виставлялися у провінційних культурних осередках шкільні драми»². Не можемо погодитися із припущеннями дослідників історії театру, що у колегіумах (зокрема, Харківському) ставилися «насамперед твори таких популярних у ті часи авторів, як Ф. Прокопович, Г. Кониський, Л. Горка, М. Довгалецький, М. Козачинський, та інших письменників»³. За таких припущень, без посилок на джерела, перелік авторів може варіюватися, однак це не надає конкретних фактів для відтворення історії колегіумського театру. Отже, питання про існування шкільних вистав у колегіумах у XVIII ст. потребує ретельного дослідження.

Згадки про театральні вистави у колегіумах вдалося відшукати у деяких джерелах. Так, Петро Апостол, син гетьмана Д. Апостола, у своєму щоденнику писав, що 10 червня 1725 р. бачив постановку комедії, яку давали учні Чернігівського колегіуму⁴. Микола Ханенко 20 червня 1730 р. записав у щоденнику, що дав чернігівським «студентам інтермедіантам 1 рубль»⁵. Однак ці та подібні згадки, хоча й фіксували явище театральних постановок, занадто скупі. Існують ще деякі непрямі, але варті уваги свідчення, що підтверджують існування театру в колегіумах. Колишній викладач Харківського колегіуму Митрофан Слотвинський після призначення його тверським єпископом одразу створив семінарію, в якій за всіма канонами шкільної декламації не вдовзі була поставлена «Опера про Олександра Македонського»⁶. Відомо, що Митрофан Слотвинський сам читав курс поетики, в якому викладав і теорію драми⁷. Автором «Опери» був викладач семінарії Михайло Тихорський, родич Митрофана, який закінчив Харківський колегіум. Отже, є підстави припустити, що традиції ставити шкільну драму були вельми укорінені, викладачі продовжували їх на новому місці.

У літературі був описаний один із творів колегіумського театру. М. Петров зробив коротенький огляд п'єси «Благоутробіє Божіє», яка була поставлена у Харківському колегіумі у 1727 р. Хоча дійовими особами були абстрактні персонажі – Надія, Любов, Істина, Правосуддя, у творі помітні й

1 Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. – С. 66, 439.

2 Андрущенко М. В. Парнас віршотворний. – С. 157.

3 Новіков А. Слобожанський драматичний театр: нариси історії. – Харків, 2002. – С. 13.

4 Апостол П. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // КС. – 1895. – Т. 50. – №7/8. – С. 111.

5 Ханенко Н. Д. Дневник генерального хоружого Николая Ханенка. 1727–1753. – К., 1884. – С. 7.

6 Бадалич И. М., Кузьмина В. Д. Памятники русской школьной драмы XVIII века (по загребским спискам). – М., 1968. – С. 56–58.

7 Резанов В. И. Из истории русской драмы. Школьные действия XVII–XVIII вв. и театр иезуитов. – С. 40–41.

політичні впливи (згадувався Петро Перший тощо)¹. З описання М. Петрова витікає, що п'єса відносилася до творів духовно-релігійного характеру й належала до великоднього циклу. Автора можна з ймовірністю встановити, адже у 1726/27 н. р. курс риторики читав вихованець Києво-Могилянської академії Гавриїл Краснопольський².

Враховуючи зазначені вкрай скупі відомості про колегіумський театр, вважаємо справжньою вдачею те, що нам вдалося віднайти рукопис драматичного твору, який був написаний у Чернігівському колегіумі у 1706 р. Він мав назву «Риторской Сивиллы Первое Прововестие» і був присвячений Великомучениці Катерині. Цей твір міститься у одній збірці із курсом риторики «Clavis scientiarum», який читався в Чернігівському колегіумі³ (нами знайдена й рукописна копія цього твору, яка була зроблена у 1866 р. у Чернігові⁴). Драматичний твір був написаний паралельно латинською та російською мовами, складався із дванадцяти яв. Дійовими особами були мучениця Свята Катерина, імператор Максимін та філософи. Цей сюжет був достатньо популярним для шкільних театрів. Але вже з перших рядків стає зрозумілим, що життя Святої Катерини проектувалося на тогочасну військово-політичну ситуацію. Достатньо процитувати рядки першої яви:

*Дева Мученица Екатерина Святая
Сія Шведского Льва Еретического
Яко неистова в вере, оставляет...*⁵

Вивчаючи шкільні драми Києво-Могилянської академії, М. Петров зауважив, що автори драматичних творів зазвичай або починали розповідь із біблійних сказань, переходячи до сучасних подій, або ж одразу розпочинали із сучасності⁶. У даному випадку спостерігаємо другий підхід. Це не завадило автору твору одразу знайти місце для згадки й про свій колегіум («от сего снатного училища...»). У першій же яві автор упевнено говорить про перемогу російського царя (до речі, у п'єсі він декілька разів називається «восточным царем», «восточным царским орлом»):

*Делателю сея жатви суцу
Пресветлому государю нашему
Жниво вечной славы и победе даст приизобильно*⁷.

До цієї теми автор повертається ще раз, у десятій яві, в якій висловлено переконання, що благочестивий Государ не буде уражений супротивниками⁸. П'єса завершується подякою Богу та Святій Катерині.

До речі, ідея боротьби та перемоги була продовжена і розвинута у вірші «Mars Rossysky», який міститься із текстом п'єси. Вірш представлений у ви-

1 Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. – С. 254–255.

2 РГИА, ф. 796, оп.8, д. 223, л. 71–72.

3 ІР НБУВ, ф. І, спр. 206, арк. 23 зв. – 46.

4 Там само, спр. 303, арк. 1–15.

5 Там само, спр. 206, арк. 24.

6 Петров Н. И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 г. // Труды КДА. – 1866. – Т. 3. Кн. 12. – С. 560.

7 ІР НБУВ, ф. І, спр. 206, арк. 24.

8 Там само, арк. 42.

гадливій формі (у вигляді променів, що розходяться із центра)¹. Упевненість у перемозі «правовірного царя» у битві із іновірцями була ще раз виражена у канті, який у рукописі міститься після п'єси. Імовірно, його співали у Чернігівському колегіумі після виконання драматичного твору². Відомо, що музику активно використовували в єзуїтських шкільних театрах, накопичили великий досвід, виробили відповідні прийоми³. Дослідники вже звертали увагу, що в українську шкільну драму також включалася музика. Існують декілька розвідок, автори яких виявляли музичні номери в шкільних драмах, визначали драматургічну роль музики тощо. Разом із цим, дослідниця історії української музики Лідія Корній зазначала, що цю роботу ускладнює відсутність самих нотних записів⁴. Інші вчені також зазначали, що український кант цього часу недостатньо вивчено, наявний музично-поетичний матеріал не зібраний і не опублікований⁵. Оскільки нотні записи кантів, віднайдені у шкільних драмах, поодинокі, гадаємо, що знахідка канта Чернігівського колегіуму та його нотного запису буде у пригоді музикознавцям, історикам музичної культури України XVIII ст.

Занепад української шкільної драми М. Петров пов'язував із 1760-ми роками (у цей час були заборонені рекреаційні п'єси в Києво-Могилянській академії)⁶. За даними цього дослідника, у другій половині XVIII ст. продовжували існувати й були популярними драматизовані шкільні діалоги, уривки, сцени та вітальні вірші, які призначалися для середніх та нижчих станів суспільства, а також вертепні вистави напівшкільного, напівнародного походження та характеру⁷. Такі діалоги і сцени розігрували учні колегіумів поза їх стінами (про це йтиметься у четвертому розділі), але шкільний театр із тими функціями, які на нього покладалися раніше, у другій половині століття, вочевидь, зійшов нанівець.

Клас риторики

Курс риторики можна назвати концентрованим виразом сутності гуманістичної школи, її найбільш повним втіленням. Перш ніж аналізувати її викладання у православних колегіумах, слід звернути увагу на те, що риторика виконує різні функції у суспільстві, й ці функції змінювалися у різні епохи. Риторика розуміють як навчальну дисципліну, а також визначають «риторичне» як мовну практику⁸. Поліфункціональність риторики

1 ІР НБУВ, ф. І, спр. 206, арк. 47–48.

2 Там само, арк. 48–49 зв.

3 Kochanowicz J. Wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 553–554.

4 Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVII–XVIII ст. // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К., 1993. – С. 201.

5 Український кант XVII–XVIII століть / упор. Л. В. Івченко. – К., 1990. – С. 3.

6 Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. – С. 394.

7 Там само., – С. 398.

8 Лахманн Р. Демонтаж красноречия. Риторическая традиция и понятие поэтического: пер. с нем. – СПб., 2001. – С. 6.

неодмінно привертала увагу науковців, які формували різні дослідницькі програми, спрямовуючи свої студії на певні її функції. Сучасні вчені наголошують й на існуванні й різних рівнів риторики¹. Досліджуючи курси риторики, науковці найчастіше зосереджувалися на історії стилістичних теорій, особливостях риторичного знання XVII–XVIII ст. як специфічній формі узагальнення дійсності, культурно-просвітницьких завданнях риторики у суспільстві², а також на встановленні розбіжностей у розгляді окремих питань загальної та спеціальної риторики і поетики, показі значення цих курсів «не тільки у формуванні і розвитку естетико-літературної думки і художньої літератури в Україні у XVII – першій половині XVIII ст., а і в національній і соціальній боротьбі українського народу»³. Дійсно, у XVII–XVIII ст. риторичність характеризувала філософський, релігійний і політичний дискурси. Поза сумнівом, вихованці гуманістичних шкіл у подальшому житті осмислювали світ за допомогою категорій, які вони засвоїли під час студіювання курсу. Однак для дослідження саме навчальних курсів риторики у православних колегіумах важливим видається не «відірватися» й не «випасти» з контексту, в якому побутували ці курси. Не слід забувати про призначення курсів, склад аудиторії, для якої вони створювалися, дидактичну мету, яку вони вирішували разом із курсом поетики. На перший погляд, такі завдання очевидні, але й сьогодні дослідники роблять висновки, відірвані від навчального контексту й мети курсів. Приміром, нерідко можна прочитати, що курси поетики та риторики «сприяли становленню і розвитку українського письменства»⁴.

Курс риторики був зорієнтований на продовження виконання тих завдань, які були поставлені у попередніх класах. Опанування учнями латинської мови мало піднятися на таку висоту, щоб учень міг самостійно складати твори на різні теми, а також письмові та усні промови. Відповідно до програми «Ratio Studiorum» метою навчання учнів у класі риторики єзуїтського колегіуму був «вишкіл досконалого красномовства, яке охоплює дві найбільші вмідості – ораторську і поетичну», й зазначалося, що назагал завдання курсу «становлять три предмети: настанови мовлення, стиль і ерудицію»⁵. Основні методи навчання, які застосовували викладачі в риторичному та поетичному класах, були подібними. Учитель разом із учнями читав посібник, пояснюючи прочитаний уривок тексту, так само читалися і розбиралися твори античних авторів. Слід розуміти, що така інтелектуальна техніка, яка «додавалася» до вивчення класичного тексту, була відпрацьована і відшліфована в навчальних закладах Західної Європи протягом багатьох років. Дослідники історії читання вважають, що оскільки ця техніка опрацювання тексту зали-

1 Див. про це: Сазонова Л. И. Литературная культура России. – С. 113–114.

2 Вомперский В. П. Риторика в России XVII–XVIII вв. – М., 1988.

3 Маслюк В. П. Латинськомовні поетики і риторика XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – С. 7.

4 Литвинов В. До питання про ренесансний характер рукописних латинськомовних курсів поетики й риторики, читаних у Києво-Могилянській академії та Чернігівському колегіумі // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів. – Чернігів, 2001. – С. 17.

5 Ratio Studiorum. – С. 172.

шалася незмінною настільки тривалий час, то цей значний хронологічний відрізок важко навіть назвати «періодом»¹. Учні у різних куточках Європи крок за кроком проходили ряд етапів у навчанні, тренуючись «розкладати» текст на частинки. При цьому викладач неодноразово повертався до тексту, аналізуючи риторичні фігури, й обговорював всі факти, прийоми тощо. Одним із ключових гуманістичних методів навчання було саме досягнення учнем уміння легко «розсікати» текст, показуючи, за висловленням Е. Графтон, його «м'язи, нерви і кістки»². У «Ratio Studiorum» зафіксовані методи і форми роботи викладача риторики з учнями, вимоги до лекцій, принципи тлумачення правил, промов ораторів, віршів тощо³. Дещо пізніше, ніж у Західній Європі, такі методи почали відпрацьовуватися у православних колегіумах. Інструкція єпископа Самуїла Миславського 1769 р., дає змогу стверджувати, що такі вимоги мали висувати викладачі до учнів класу риторики при розборі промов Цицерона, Саллюстія, Курція тощо⁴. Учні цього класу вправлялися зі складання промов, вітань, панегіриків, листів з орієнтацією на зразки доказів та спростувань, запропоновані у посібниках (які стосувались судових, релігійних, політичних питань). Як і в поетичному класі, вивчення античних творів, окрім названої мети досконалого оволодіння мовою, мало виховне завдання плекання особистості учня.

На початку курсу риторики у вступній частині розглядався її предмет, мета, переваги, сутність та користь. Загальна риторика трактувала прийоми винайдення ораторських доказів на прикладах історій, притч, сентенцій (*inventio*), розглядалося їх розташування (*dispositio*), виклад (*elocutio*), запам'ятовування (*memoria*), вимова оратора (*pronuntiatio*). Так укладалися київські риторики⁵, ці складові помітні у риториках інших колегіумів. Вивчали також спеціальні правила різних видів ораторського мистецтва, причому особливу увагу в колегіумах приділяли епідектичним (святковим) промовам панегіричного характеру. Останнє, на думку Д. Вишневського, пояснювалося особливостями академічного життя й життя краю⁶. Хоча не слід забувати, що в гуманістичній школі похвала добродетельності становила стрижень педагогічної теорії, була основою виховання особистості учня. Тому оцінку курсів риторики, які викладалися у православних колегіумах, слід надавати вкрай обережно, із урахуванням їх призначення і аудиторії слухачів.

У конспектах курсу риторики колегіумів, які збереглися, нерідко зустрічаємо добірки фраз, які втілювали певне поняття і які мали використовувати учні у своїх вправах. Очевидно, що студенти записували їх, із поясненнями

1 Графтон Э. Гуманист за чтением // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / ред. сост. Г. Кавалло. – М., 2008. – С. 248–249.

2 Там само. – С. 249.

3 Ratio Studiorum. – С. 175–177.

4 Цит. за: Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 66–67.

5 Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К., 1982. – С. 6.

6 Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1902. – № 10. – С. 231–232.

вчителя. На такий характер занять вказує конспект піітики та риторики Чернігівського колегіуму 1730 р., який складається із «моря» відібраних сентенцій, вибраних із праць різних авторів, вправ з їх перекладу тощо¹. Цінність таких конспектів саме в тому, що вони відображають дидактичні прийоми, які застосовувалися на заняттях у колегіумах. Добірки сентенцій, які збереглися й у вигляді окремих збірок, використовувалися при виконанні вправ вищого рівня. Такі джерела свідчать про розповсюдження у православних колегіумах прийому, добре відомого із практики гуманістичних шкіл. Видання на кшталт «канонічних» «Adagia» Еразма Роттердамського (збірки афоризмів, влучних висловів та анекдотів, зібраних із античних авторів) пропонували учням під керівництвом наставника використовувати певні фрази, думки, влітаючи їх до своїх вправ. Важливо, що такі збірки за своєю сутністю наближалися до завдань посібників або ж хрестоматій, пропонуючи певні тексти, надаючи спудеям готові «вибірки» з античної культури. З такою ж метою у класі риторики застосовували велику кількість латинських лексиконів, які зафіксували каталоги колегіумських бібліотек та реєстри власних зібрань викладачів.

Зазвичай непросто встановити, якими саме лексиконами послуговувалися, адже посилання на них, як правило «глухі». Тільки у окремих випадках можемо встановити назви цих лексиконів. Колишній учень Харківського колегіуму Я. Толмачов згадував, що він, сидючи у кутку на лаві, закрившись фіранкою, вчив латинські слова з «Геснерова» лексикону, прагнучи весь лексикон вивчити напам'ять². Толмачов писав про достатньо популярний лексикон Йоганна Матіаса Геснера (Johann Matthias Gesner)³. Укладач лексикону – професор елоквенції Геттінгенського університету, засновник Філологічної семінарії, відомий тим, що в 1730–1740 роках підготував тексти античних авторів, ряд словників саме для навчальних потреб. Дослідники відзначали, що Геснер відкинув у своїх працях «давньо-гуманістичний наслідувальний метод» й увів новогуманістичний, за яким класики були матеріалом для естетико-літературної та історичної освіти⁴. Лексиконами Геснера (різних років видань) користувалися і в інших колегіумах. Так, для Переяславського колегіуму в 1774 р. було придбано 25 «Геснерових лексиконів»⁵. Читання збірок афоризмів і лексиконів із детальним розбором фраз, а також їх заучування учнями дослідники називають важливим дидактичним інструментом, використання якого становить характерну рису педагогіки Ренесансу⁶.

Звертаємо увагу на те, що в літературі неодноразово фіксували факти видання у Російській імперії (чи на її замовлення за кордоном) певної кількості

1 ІР НБУВ, ф. 305, спр. 259.

2 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 703.

3 Геснер И. М. Полной латинской Геснеров лексикон с российским переводом: с прибавлением к нему греческих слов и Российского реэстра / испр. и умнож. Моск. университета проф. философии Д. Синьковским. Ч. 1–3. – М., 1796–1798.

4 Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. – М., 1908. – С. 134–135.

5 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 848, арк. 46.

6 Графтон Э. Гуманист за чтением // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / ред. сост. Г. Кавалло. – М., 2008. – С. 250.

лексиконів (перш за все латино-російсько-німецьких). Проте існування цих видань не можна автоматично вважати ознакою їх наявності у навчальних закладах, адже їх тиражі були мізерними, а їх згадування у дослідженнях нерідко зумовлено тим, що вони самі по собі виступають історіографічним фактом/сюжетом¹. На жаль, у дослідженнях можна зустріти хибну практику механічного «приписування» комплексу лексиконів колегіумам та іншим закладам, що призводить до викривлення реальної картини навчального процесу.

Статус поетики і риторики як нормативних залишався недоторканим до кінця XVIII ст. Сучасна німецька дослідниця Р. Лахманн зауважила, що для оцінки підручників риторики, які складалися різними авторами у Західній і Східній Європі, важливо розуміти, що основний наголос робився не на досягненні оригінальності. Отже, очікування від підручника новаторства буде дорівнювати хибному розумінню його ролі як такого². Водночас у цих курсах була закладена можливість нового акцентування, відходу від традиційних дефініцій, можливості для критики. У слов'янському контексті таким автором вважають М. Сарбєвського, який створив оригінальні трактати з поетики та риторики, що стали зразками для авторів українських підручників³. Таким автором став також Феофан Прокопович. Дослідники неодноразово зазначали, що його «Риторика» знаменувала переломний момент в історії ораторського мистецтва у Києво-Могилянській академії⁴, його курси поетики та риторики стають хрестоматійними у XVIII ст. Хоча латинська риторика Прокоповича мала всі ознаки «консервативної доктрини», функції якої, однак, піддавалися реактуалізації⁵. Дослідники казали про те, що майже у всіх риториках, створених у XVIII ст., відчувається вплив курсу Феофана Прокоповича⁶. Серед таких професорів риторики називають Митрофана Довгалевського, Лаврентія Горку, Георгія Кониського, Порфирія Крайського (був харківським архієреєм у 1763–1768 рр.)⁷. Як уже зазначалося, типовою була практика, коли колишні професори Києво-Могилянської академії, які з часом очолювали єпархії, передавали свої рукописні курси (та інші конспекти із власних бібліотек) викладачам місцевих шкіл. Автори київських риторик, як встановлено дослідниками, зверталися до праць іспанських вчених XVI–XVII ст. – Бальтазара Граціана і Франціска Суареса (написання прізвищ могло бути іншим – «Соарій» та ін.)⁸, польських – М. Сарбєвського, С. Оріховського, Я. Квяткевича, В. Кояловича⁹. На польські риторики, у свою чергу, сильний вплив здійснили теорії риторики, які створювалися в італійських університетах і академіях.

1 Фролов Э. Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб., 1999. – С. 50.

2 Лахманн Р. Демонтаж красноречия. – С. 165.

3 Там само. – С. 166.

4 Вольтерский В. П. Риторика в России XVII–XVIII вв. – С. 36–37.

5 Лахманн Р. Демонтаж красноречия. – С. 173.

6 Вольтерский В. П. Риторика XVII – начала XVIII в. и их роль в описании процессов развития русского литературного языка и русской литературы // Филологические науки. – 1978. – № 5. – С. 42.

7 Леонская А. С. Русская ораторская проза в литературном процессе XVII в. – М., 1990. – С. 25.

8 Пилюк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К., 1993. – С. 89

9 Вольтерский В. П. Риторика в России XVII–XVIII вв. – С. 9, 29.

Викладання курсу риторики у православних колегіумах у першій половині XVIII ст. передбачало складання професорами «своїх» курсів. Можемо говорити про їх спорідненість із курсами риторики, які читалися в Києво-Могилянській академії. Всі перші викладачі риторики колегіумів, їх керівництво навчалися (іноді й викладали) у Києво-Могилянській академії. Причому, перший викладач риторики Харківського колегіуму Іларіон Григорович слухав риторику в академії¹. Знаменно, що завдяки особистим зібранням книг засновників колегіумів та їх викладачів до колегіумських бібліотек потрапляли названі праці іспанських вчених XVI–XVII ст. (Франціска Суареса та інших)². Чимало рукописних курсів, які були записані викладачами під час навчання у Києво-Могилянській академії, в інших закладах, також наявні у зібраннях бібліотек усіх колегіумів.

Рукописних записів курсів риторики, які викладали у православних колегіумах України у першій половині XVIII ст., збереглося більше, ніж записів поетичних курсів (їх нараховується 15). Починати аналіз цих записів курсів варто із самих їх назв. Типові пишномовні назви хоча й привертати увагу дослідників давньої української літератури, однак перш за все як прояв і приклад стилістичних барочних прикрас, які були притаманні часу. Втім, польський дослідник Я. Недзведзь відзначив, що метонімія «Гелікон Могилянський» у назві рукописного курсу поетики Феопана Прокоповича (1703 р.) відіграє набагато важливішу роль, ніж може видаватися на перший погляд³. Прокопович, як стверджує дослідник, «поєднав тут два лади, а саме: вписав грецьку міфологію у свою власну дійсність початку XVIII ст., і Гелікон виявився перенесеним на береги Дніпра», а «Україна (названа Роксоланією) свідомо приймала лад *Latinitatis* і вписувалася в історію латинської цивілізації»⁴. Подібне культурне явище спостерігаємо й при розгляді курсів риторики колегіумів. Так, зберігся рукопис курсу, який був прочитаний у Чернігівському колегіумі у 1726/27 н. р. префектом Димитрієм Смяловським (у дослідженні Я. Стратій, В. Литвинова та В. Андрушка авторство курсу помилково приписано Феопану Жолтовському⁵). Курс мав промовисту назву «*Domus Tullianae eloquentiae...*» («Дім Тулліанового красномовства...»)⁶. У курсі поетики та риторики Пилипа Гошкевича 1742 р. Переяславський колегіум названо закладом, що розташований «на парнаському переяславо-берловіанському пагорбі»⁷. У текстах курсів натрапляємо на такі ж визначення. У конспекті курсу риторики, який був прочитаний у Чернігівському колегіумі у 1708 р., навчання в закладі називалося «олімпійськими іграми»⁸.

1 РГИА, ф. 796, оп. 6, д. 400, л. 1.

2 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 1817/с 895, арк. 122.

3 Недзведзь Я. Значення шкільної риторики в Україні в першій половині XVIII ст. // Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Спеціальне видання. – Харків: К., 2005. – С. 17.

4 Там само. – С. 18.

5 Стратій Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – С. 146–147.

6 ІР НБУВ, ф. 312, спр. 684/484, арк. 77.

7 ОР РГБ, ф. 152, д. 127, л. 1.

8 ІР НБУВ, ф. I, спр. 206.

«Перенесення Олімпу» на український ґрунт відбилося і в оформленні конспектів курсів, у малюнках, які робили учні. В одному з конспектів піітики та риторики, записаному студентом Чернігівського колегіуму у 1730 р., титульний аркуш оздоблений композицією, насиченою античними мотивами: над назвою курсу зображено гору Олімп, на якій сидить наставник із розкритою книгою, оточений спудеями, а поруч із Олімпом зображено музу з бандурою та Пегаса¹. Подібне зображення Олімпу з Аполлоном і дев'ятьма музами знаходимо також у курсі риторики, прочитаному в Харківському колегіумі в 1737 році².

Характерно, що античній символіці нерідко надавали національного колориту. За особливо яскравий приклад тут можуть послужити зображення грецьких муз на Олімпі у панегірику на честь архімандрита Тимофія Максимовича, складеному студентами Чернігівського колегіуму 1730 р.³, у конспекті піітики та риторики цього ж колегіуму 1730 р.⁴, конспекті риторики Харківського колегіуму 1737 року⁵. У цих прикладах зауважуємо українські елементи вбрання та головних уборів і специфічні музичні інструменти: наприклад, Аполлон та деякі музи грають на бандурах, а решта муз – на військових козацьких трубах.

У назвах рукописних курсів нерідко присутній також образ «саду». Риторика Чернігівського колегіуму 1717 р. названа «Reginae hortus eloquentiae...» («Сад цариці красномовства»)⁶, лекції з поетики та риторики Пилипа Гошкевича 1742 р., прочитані у Переяславському колегіумі, мали назву «Hortus musarum» («Сад муз»⁷).

Я. Недзведзь підкреслює, що «курси риторики і поетики «інкультурували» універсальний латинський лад, звужували до місцевих умов і потреб»⁸. Саме тому у назві поетики Феофана Прокоповича (як це вже було й у інших професорів) з'явилася «руська молодь» і «православна Могилянська Академія». Подібне явище спостерігаємо і в колегіумах. У записах курсів неодноразово зазначалося, що риторики створювалися задля «сприйняття та використання роксоланської молоддю» («Roxolanae iuventuti»). Таке визначення аудиторії спостерігаємо й у курсі риторики Харківського колегіуму 1737 р.⁹, діалектики Харківського колегіуму 1737 р.¹⁰, риторики Чернігівського колегіуму 1717 р.¹¹, у курсі риторики Стефана Дзевецького, який був прочитаний у Переяславському колегіумі у 1739/40 н. р.¹² У деяких курсах записано, що вони призначені для наставляння «російської»

1 ІР НБУВ, ф. 305, спр. 259, арк. 1.

2 Там само, ф. 306, спр. 323 п 100, арк. 1 зв.

3 Греческие музы в малорусском изображении // КС. – 1884. – № 4. – С. 714.

4 ІР НБУВ, ф. 305, спр. 259, арк. 1

5 Там само, ф. 306, спр. 323 п 100, арк. 1 зв.

6 Там само, ф. 312, спр. 679/467, арк. 3.

7 ОР РГБ, ф. 152, д. 127, л. 1.

8 Недзведзь Я. Значення шкільної риторики в Україні в першій половині XVIII ст. // Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Спеціальне видання. – Харків: К., 2005. – С. 18.

9 ІР НБУВ, ф. 306, спр. 323 п 100, арк. 84.

10 Там само, ф. І, спр. 3958, арк. 1.

11 Там само, ф. 312, спр. 679/467, арк. 1.

12 ОР РГБ, ф. 152, д. 126, л. 1.

молоді» («*Rossiacam iuventuti*»). Так зазначено у конспекті курсу риторики, який прочитав Лазар Богословський у Чернігівському колегіумі у 1738 р.¹ Таке «перемішування» «Росії» з «Роксоланією», як пише Н. Яковенко, було характерне для київської літератури, відбилося й у назвах курсів філософії та риторики Києво-Могилянської академії². Причому колишня «латинська» Роксоланія, втративши свій пропольський підтекст, перетворилась на освячену традицією прикмету «високого стилю»³.

У назвах курсів увічнювалися також імена засновників колегіумів (так само було і в єзуїтських колегіумах). Наприклад, у назві курсу риторики 1708 р. Чернігівський колегіум іменувався «колегією архієпископо-Максимовичеською»⁴, у курсі риторики, який був прочитаний у 1737 р. у Харківському колегіумі, заклад назвали «рідною Харківською Тихореціанською академією» (на честь засновника – єпископа Єпіфанія Тихорського)⁵.

Характерно, що у трактатах з риторики, які читалися в єзуїтських колегіумах, пишномовність і звернення до міфології та історії мали подібну спрямованість⁶. У такій схожості підходів єзуїтських та православних колегіумів вбачаємо прояви універсальної культури гуманістичного шкільництва, яка утворилася у Західній Європі й поступово охопила східні її терени.

Достатньо цікаво виглядає зафіксоване у назвах курсів іменування самих закладів. Окрім найбільш уживаного терміна «*collegium*» (або як у риториці Чернігівського колегіуму 1718 р. «*orthodoxo collegium*»⁷), у конспекті 1737 р. Харківський колегіум називався «Харківською Тихореціанською академією»⁸, у курсі риторики Лазаря Богословського 1738 р. «академією» названий Чернігівський колегіум⁹.

Характеризуючи рукописні записи риторичних курсів, слід сказати про рукопис курсу риторики Чернігівського колегіуму 1708 р. Із цим курсом пов'язано чимало історіографічних легенд. Відомий історик педагогіки М. Демков писав, що видатною подією в історії Чернігівського колегіуму було «видання» цього «підручника»¹⁰. Згодом чимало вчених повторили ці слова, серед них й відомі дослідники, до праць яких і сьогодні звертаються за довідками¹¹. Приміром, автори однієї з монографій писали, що «колегія опублікувала власний підручник з риторики», називаючи це винятковою подією, оскільки

1 ІР НБУВ, ф. 305, спр. 262, арк. 181.

2 Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. – К., 2009. – С. 72.

3 Там само. – С. 72.

4 ІР НБУВ, ф. І, спр. 206.

5 Там само, ф. 306, спр. 323 п 100, арк. 84.

6 Недзведзь Я. Значення шкільної риторики в Україні в першій половині XVIII ст. // Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Спеціальне видання. – Харків; К., 2005. – С. 18.

7 ІР НБУВ, ф. 306, спр. 511 п 1714, арк. 190

8 Там само, спр. 323 п 100, арк. 84.

9 Там само, ф. 305, спр. 262, арк. 181.

10 Демков М. И. История русской педагогики. Ч. 2. – С. 134.

11 Сумцов Н. Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Вип. 1. – С. 34; Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания (XVII–XVIII вв.) // Труды Государственной библиотеки им. В. И. Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 377.

«підручники видавала лише Київська академія»¹. Наприкінці ХХ століття історики зазначили, що місцезнаходження «підручника» на сьогодні невідоме². Наведений сюжет свідчить, що неправомірне використання терміна «підручник» асоціюється у дослідників саме із друкованою навчальною книгою.

Нам вдалося розшукати запис цього курсу риторики в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Він знаходиться у другій частині збірки Чернігівського колегіуму (у першій частині – драматичний твір, про який йшлося вище)³. Курс записаний під назвою «Ключ наук» («Clavis scientiarum»), напевно, був прочитаний у Чернігівському колегіумі його першим префектом, Антонієм Стаховським. Рукопис ще у ХІХ ст. вивчав М. Докучаєв, який зробив висновок про його близькість до курсу Феофана Прокоповича⁴. Дійсно, курс складається із логіки та діалектики (які читалися наприкінці року) й містить такі частини: учення про періоди, про синоніми, форми доказів та правила стилістики. Цей риторичний курс має яскраві алегорико-символічні риси викладення матеріалу. Риторичні прийоми подані автором як види військової боротьби.

Інші записи курсів риторики, які збереглися до сьогодні, засвідчують дотримання викладачами основних складових курсу, про які йшлося вище. Риторика часто складалася із п'яти частин (риторика Харківського колегіуму 1737)⁵. Але переважно збереглися лише уривки курсів. Таким є курс риторики Стефана Джевецького (1739/40 н. р.), який був прочитаний у Переяславському колегіумі. Проте послідовність викладення перших трьох частин дозволяє казати про дотримання такої структури⁶. Наприкінці курсу риторики читалася діалектика (риторика Харківського колегіуму 1728/29 н. р.)⁷. Записи курсів свідчать, що діалектику розпочинали вивчати у травні (діалектика Харківського колегіуму 1737 р.⁸, курс риторики і діалектики Чернігівського колегіуму 1724/1725 р.⁹, курс діалектики Харківського колегіуму 1726/27 н. р.¹⁰). У деяких конспектах риторики також розміщені підібрані вчителем цитати, моральні міркування, нотатки з творів різних авторів, які розбиралися на заняттях. Про такі заняття свідчить риторика, яку читав у Переяславському колегіумі префект Гавриїл Гиновський у 1747 р., у якій, окрім слів отців церкви, були зроблені виписки із творів філософів (Сократа, Епіктета тощо)¹¹.

Відомо, що стрижнем курсу була риторична теорія похвали добрих вчинків і догани пороків¹². У вправах і промовах центральною ставала тема

1 Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. – С. 80.

2 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 22.

3 ІР НБУВ, ф. І, спр. 206.

4 Докучаєв Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712) // ЧЕИ. – 1870. – № 16. – С. 288.

5 ІР НБУВ, ф. 306, спр. 323 п 100, арк. 84–207.

6 ОР РГБ, ф. 152, д. 126, л. 1–105.

7 ІР НБУВ, ф. 306, спр. 319 п 123, арк. 119–147.

8 Там само, ф. І, спр. 3958, арк. 1.

9 Там само, ф. 312, спр. 683/470, арк. 93–152.

10 Там само, спр. 685/478, арк. 189–257.

11 Там само, ф. І, спр. 175, арк. 105–126.

12 Пилип'юк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження та українська література ХІV–ХVІІІ ст. – К., 1993. – С. 75.

оспівування гідних якостей людини. Особливо це виявляється у тих випадках, коли студенти і професори зверталися до меценатів, покровителів закладів. У цьому сенсі типовим є послання гетьману Івану Мазепі у «Зерцалі» від префекта Чернігівського колегіуму Антонія Стаховського із «труждающимися», написане у риторико-панегіричному стилі¹. Відомо, що в епідейктичних промовах учні колегіумів та академії досягли певної висоти досконалості. Феофан Прокопович, як відомо, критикував надмірне захоплення такими промовами задля випрошування бурсаками хліба у заможних городян. Історики нерідко згадували ці промови, щоб підкреслити важкі умови отримання освіти студентами. Однак панегірик свідчить й про «риторизацію» місцевого суспільства, про вихід риторики зі стін школи у суспільно-міський простір. Також у панегіричних текстах у сконцентрованій формі виявилися названі вище риси і спрямованість риторичних курсів.

Примітним є і панегірик 1730 р. на пошану викладача Чернігівського колегіуму архімандрита Тимофія Максимовича, який склали студенти, що навчалися на його пожертвування. Окрім віршів, у яких Тимофія Максимовича славлять як мецената й просвітителя, твір містить якісно виконане зображення Олімпу та античних божеств, покровителів науки й мистецтва Афіни та Аполлона, а біля підніжжя Олімпу – дев'ятох муз, які грають на різних музичних інструментах². Концентрованим вираженням змісту панегірика був латинський девіз із прославленням чеснот мецената. Тематику всіх промов учнів були також чесноти їх патрона. Задля розкриття теми студенти користувалися образами, порівняннями й посиланнями на події античної літератури та історії, згадували її персонажі (Юпітера, Посейдона, Тезея, Менелая, Олександра Македонського)³.

Промови, підготовлені кращими учнями риторичного класу, ставали важливими елементами святкових подій у колегіумах. Наприклад, у 1791 р. у Харківському колегіумі на Великдень для зустрічі архієрея мали бути підготовані промови учнів латинською, російською, грецькою мовами, причому, як зазначив префект, вони мали бути короткими, «чистого штиля и остромысленны»⁴.

Характерно, що серед практичних вправ учнів колегіумів та Києво-Могилянської академії рідко зустрічаємо церковну проповідь (при тому, що відповідні розділи вивчалися у курсі риторики)⁵. Тільки наприкінці XVIII ст. у звітах викладачів риторичного класу колегіумів йшлося про студентські вправи зі створення коротких промов і проповідей⁶.

Аналізуючи викладання риторики у колегіумах, очевидно, не можна обмежитися дослідженням виключно рукописних записів курсів, адже практика їх створення згасає у середині XVIII ст. Проте навіть у спеціальних

1 Маслов С. І. Етюди з історії стародруків. – С. 48–49.

2 Греческие музы в малорусском изображении // КС. – 1884. – № 4. – С. 714.

3 Там само. – С. 712–713.

4 ЦДІАК України, ф. 1973, оп.1, спр. 1256, арк. 1–1зв.

5 Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1902. – № 10. – С. 256.

6 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1265, арк. 7 зв.

монографіях з історії колегіумів, коло друкованих посібників з риторики, якими користувалися при викладанні, визначено вельми невиразно¹.

Одним із популярних друкованих посібників, який використовували у риторичному класі всіх православних колегіумів, була риторика Бурга. Цей посібник радили вивчати інструкції, згадки про нього розпорошені як у спогадах студентів колегіумів², так і у звітах викладачів риторичного класу³. Із цим посібником пов'язана певна бібліографічна плутанина, в результаті чого навіть посилань на нього у науковій літературі ХХ ст. практично не зустрічається. Посібник Йоганна Фрідріха Бурга «Основи риторики» (Burg Johann Friedrich «Elementa oratoria») був перекладений М. М. Бантиш-Каменським у 1776 р.⁴ Як додаток до видання 1776 р. М. М. Бантиш-Каменський подав описання російських книг, які він рекомендував для «наукової освіти» юнацтву («De notitia librorum Rossicorum systematice expositorum»). Цю невеличку працю бібліографи вважають одним із перших бібліографічних покажчиків рекомендаційного характеру, який складався із урахуванням навчально-виховних задач духовних закладів⁵. Із цим покажчиком пов'язана важлива дискусія про повноту видань, які у ньому зазначені (мається на увазі співвідношення з усіма виданнями, які існували на той час, і з тими, які були відомі самому автору). У ході дискусії більшість бібліографів висловилися про те, що укладач свідомо не поставив завдання обліку всіх книг. Дослідники пояснюють це тим, що в Російській імперії не існувало будь-якого систематичного покажчика, який би фіксував друковану продукцію⁶. Цей висновок мають враховувати історики, аналізуючи різні справочні джерела, які мали не реєстраційний чи обліковий, а рекомендаційний характер (інструкції, списки посібників, які пропонувалися учням чи викладачам). Державної політики у галузі видання навчальних книг ще не було (хоча певні кроки робилися й навчальні книги видавалися). Зневажання названими обставинами спричиняє хибні оцінки. Не можна погодитися з авторами, які тільки на підставі невеликого кола латинської літератури, яка зазначалася в інструкціях (наприклад, Самуїла Миславського), роблять висновки про обмежений характер освіти в колегіумах⁷. Звісно, інструкція і практика життя не збігалися. Але якщо стати на позицію цих істориків, можна казати, що в інших колегіумах (чи більшості семінарій Російської імперії) навчання взагалі не відбувалося, оскільки їх керівники у ХVIII ст. не писали інструкцій чи списків рекомендованих навчальних книг.

Повертаючись до підручника риторики Бурга, слід сказати, що він перевидавався десятки разів у наступні десятиліття, й у більшості семінарій його

1 Див., наприклад: Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 31.

2 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 703.

3 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1265, арк. 7.

4 Burg. Elementa oratoria ex antiquis atque recentioribus facto praeseptorum delectu tironibus eloquentiae ab imis principiis ac fundamentis sensim ad difficiliora et summa justo ordine manuducendis et prudenter insituendis accomodata, antea quidem in usum Gymnasiorum Vratislaviensium nunc vero juventutis Rossicae revica, aucta et emendata / edidit Nicolaus Bantisch-Kamenski. – [M.], 1776.

5 Гречихин А. А. Общая библиография: учеб. для студентов вузов. – М., 2000. – С. 217.

6 Там само. – С. 217–219.

7 Любжин А. И. Латинская образованность и римская литература в России в XVIII – начале XX века // Вестник древней истории. – 2004. – № 1. – С. 192.

вивчали ще й наприкінці 1830-х років¹. Безумовно, у XIX ст., коли з'явилися нові посібники, цей підручник застарів, але його використання зумовлювалося нестачею інших навчальних книг.

Плутанина виникає із встановленням ще одного посібника, який нерідко згадували студенти колегіумів, але вони по-різному називали прізвище автора («Лежай», «Лежей» тощо)². Дивно, що в спеціальних статтях сучасних науковців, які анонсують саме історико-бібліографічний аспект дослідження риторик, бібліографічні посилання на ці книги відсутні, й автори так само із помилками (за мемуаристами) надають прізвища та назви³. Між тим, цей посібник заслуговує на увагу. Його автор – французький єзуїт, професор риторики Габріель Франсуа Лежай (Gabriel François Lejay) – відомий саме курсами риторики, прочитаними у Парижі (College Louis le Grand), які й були покладені в основу названого посібника⁴.

З другої половини XVIII ст. у колегіумах почали вивчати, як вже зазначалося, російську елоквенцію (красномовство) та поезію за посібником М. В. Ломоносова⁵, про що свідчила як інструкція Самуїла Миславського 1769 р., так і рапорти вчителів про хід занять у риторичному класі (наприклад, рапорт учителя риторики Василя Двигубського за січень 1788 р.)⁶. У колегіумах цей посібник використовували як додатковий до названих вище «латинських риторик». У різних джерелах знаходимо свідчення про те, що риторика Ломоносова вивчалася завжди паралельно із латинською риторикою. Про це свідчить й реєстр книг, закуплених для Переяславського колегіуму у 1774 р., у якому зафіксоване придбання тридцяти «Риторик» Ломоносова та двадцяти «латинських риторик»⁷. Діловодна документація свідчить, що студенти читати риторики в такому ж «наборі»⁸.

На межі 1780 – 1790 років белгородський єпископ Феоктист Мочульський написав декілька книг, якими користувалися в Харківському колегіумі⁹. Підкреслимо, що архієрей написав посібник з російської риторики, призначаючи її спеціально для потреб дворянства¹⁰. Ці невеличкі за обсягом навчальні

1 Порфирьев И. Я. Воспоминания И. Я. Порфирьева, профессора русской словесности Казанской Духовной Академии // Православный собеседник. – Казань. – 2005. – № 2 (10). – С. 95.

2 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 703.

3 Беньковская Т. Е. «Классическое» и «реальное» направления в методике преподавания литературы XVIII–XIX веков (историко-библиографический аспект) // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2005. – Т. 5. – № 12. – С. 262–274.

4 Lejay G. F. Ars rhetorica ad Tullianam Rationem exacta, in qua praecepta et exempla complectuntur, quae ad oratoriam facultatem pertinent. – Petropoli [St.- Peterburg], 1797.

5 Ломоносов М. В. Краткое руководство к красноречию: Книга первая, в которой содержится риторика показующая общия правила обоего красноречия, то есть оратории и поэзии. – СПб., [1776].

6 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1254, арк. 3.

7 Там само, ф. 990, оп. 1, спр. 848, арк. 46–46 зв.

8 Там само, ф. 1973, оп. 1, спр. 2154, арк. 1.

9 Феоктист (Мочульский). Словеснословие и песнопение, то есть грамматика, логика, риторика и поэзия в кратких правилах и примерах. – М., 1790.

10 Феоктист (Мочульский). Логика и риторика для дворян. – М., 1789.

книги відображують зміни у підходах до викладання риторики в колегіумах. Викладання курсу набуває все більшої прагматичної спрямованості, що зумовлювалося, як зазначив автор, необхідністю навчити виступати на зборах і писати листи знаменитим особам¹. Посібник демонструє, що від цього курсу все більше очікували повідомлення певних правил написання текстів і складання промов. Риторика сприймалася перш за все як набір риторичних прийомів та навичок. Можна стверджувати, що ці посібники позначили відхід від поглядів на риторику, які панували в гуманістичній школі. Вони фактично відповідали вимогам, й по суті були посібниками для модерних гімназій, у яких риториці надавалося значення однієї із багатьох дисциплін гімназичної програми. Ці книги були ще першими ластівками, мали невеликий наклад і не набули широкого розповсюдження іншими навчальними закладами.

На початку XIX ст. була надрукована й латинська хрестоматія, призначена для студентів риторичного класу, укладена ректором Харківського колегіуму Андрієм Прокоповичем, яка містила чимало уривків з творів латинських поетів². Цією хрестоматією користувалися не тільки учні колегіумів, а й студенти університету.

Окрім підручників, викладачі православних колегіумів рекомендували учням риторичних класів читати й інші книги, чимало з яких здобули популярність у гуманістичних школах Західної Європи. У першій половині XVIII ст. це були збірки, які містили розповіді на філософські, моральні та історичні теми – «Феатрони». Примітно, що засновник Чернігівського колегіуму Іоан Максимович зробив авторизований переклад творів Амвросія Мерліака під назвою «Феатрон или позор нравоучительный». Книга складалася з повчальних оповідань із Святого Письма і давньої історії (Чернігів, 1708)³. У колегіумах читали також твір німецького історика Вільгельма Стратемана «Феатрон»⁴. Ці книги були у бібліотеках колегіумів. Розбираючи приклади із цих та подібних книг, учні знайомилися із подіями біблійної, всесвітньої та вітчизняної історії, історією культури. Все це значно розширювало світогляд студентів, надавало їм додаткові приклади, можливості виявити ерудицію. В інструкції Самуїла Миславського зазначалося, що книги класичні, написані чистим штилем, мали вивчатися з метою «збирання» риторичних прикладів⁵. У цій інструкції були названі декілька книг, хоча розшифрувати їх назви не завжди вдається (прізвища авторів і назви праць написані скорочено). Деякі назви книг, рекомендованих для читання в риторичному класі, вдалося встановити. Серед них праця із всесвітньої історії Ієроніма Фрейєра (Hieronymus Freyer)⁶, який викладав риторику в Галле, й

1 Феоктист (Мочульский). Логика и риторика для дворян. – С. 5.

2 Latina chrestomathia pro discentibus rhetoricam. – Charcoviae, 1817.

3 Див.: Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. Ч. 1 (1701–1764). – С. 23.

4 Стратеман В. Феатрон, или Позор исторический / пер. с латин. Гавриил (Бужинский). – СПб., 1724.

5 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 66.

6 Фрейер И. Краткая всеобщая история, с продолжением оной до самых нынешних времен и присовокуплением к ней российской истории: для употребления учащагося

став відомий завдяки працям з історії. Учням також рекомендувалася одна з книг Йоганна Готліба Гейнекція (професора філософії в Галле, автора праць з проблем права та філософії) й найвідоміша праця німецького професора поетики та риторики Даніеля Георга Морхофа (Danielis Georgii Morhof)¹. Самуїл Миславський рекомендував читати промову французького гуманіста Марка-Антуана Мюре про користь та переваги вільних наук². Автор інструкції наголосив, що радить книги, які містяться у бібліотеці Харківського колегіуму, наприклад, твір Квінта Курція видання 1750 р., присвячений історії Олександра Великого (із доповненнями та примітками Фрейнстейма)³. Підкреслимо, що Самуїл Миславський у цьому і в інших випадках пропонував при навчанні використовувати паралельно книги (або окремі промови), написані латиною і російською мовами. Мета такого навчання, як зазначив Самуїл Миславський, полягала в тому, щоб учні (і викладачі) могли порівнювати свої переклади із «зразковими» й таким чином удосконалювати стиль.

Відомо, що у православних колегіумах учні разом із викладачами читали газети. У 1770 р. Самуїл Миславський, передаючи російські та латинські газети до Харківського колегіуму, зазначив, що зробив це для користі юнацтва, яке навчається, щоби воно наслідувало чистий російський та латинський стиль, а також для поповнення географічних та «політичних» знань⁴. Відомо, що газети (наприклад, «Санкт-Петербургские ведомости») надходили до Харківського колегіуму достатньо регулярно й у наступні роки⁵. Автори спеціальних розвідок з історії періодики наголошують на тому, що газети були надзвичайно важливими джерелами інформації про різні події життя Європи. Оскільки передплата на газети коштувала дуже дорого, вони рідко зустрічалися у приватних зібраннях (у 1770 р. Академія наук виписувала тільки 12 газет)⁶.

Встановленню кола книг, які вивчали професори православних колегіумів України у XVIII ст. з метою використання їх у процесі викладання, можуть посприяти нотатки викладача риторики Переяславського колегіуму Захарія Піючевського, складені ним на межі століть. Це джерело було описане В. Перетцем (доля рукопису невідома)⁷. Автор нотаток – колишній студент Києво-Могилянської академії, який робив виписки із різних книг протягом багатьох років, коли він був викладачем поетики, потім риторики Переяславського колегіуму, аж до 1812 р. (виписи зроблені саме у роки вчи-

---

юношества с немецкого на российской язык переведена, исправлена и умножена при Императорском Московском университете. – [М.], 1769.

1 Morhof D. G. Polyhistor literarius, philosophicum et practicus. Cum accessionibus virorum clarissimorum Ioannis Frickii et Ioannis Mollert. – Lubecae, 1732.

2 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 66.

3 Курций Квинт. История о Александре Великом царе македонском: с дополнением Фрейнстейма и с примечаниями / переведена с лат. языка С. Крашенинниковым. – СПб., 1750.

4 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 249, арк. 1.

5 Там само, спр. 1832, 1833, 1834.

6 Коротков С. Н. Немецкие газеты в Петербурге XVIII в. // Русские и немцы в XVIII веке: Встреча культур / отв. ред. С. Я. Карп. – М., 2000. – С. 237–243.

7 Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав. – К., 1910. – С. 21–26.

телювання). Характер записів, як зазначив В. Перетц¹, демонструє скрупульозне ставлення Піючевського до творів, які він читав. Якщо ж придивитися до репертуару книг, можна стверджувати, що їх перелік свідчить про цілеспрямовані заняття учителя з метою удосконалення курсів поетики і риторики. Найбільше виписок Захарій Піючевський зробив латиною з Цицерона, Вергілія, Горация, Корнелія Непота. Він робив виписки також німецькою мовою. Велику кількість віршів підібрано з творів російських поетів (Державіна, Жуковського, Хераскова, Княжніна, Капніста), були цитати з праць Георгія Кониського. В. Перетц відзначив особливий інтерес викладача до історичних подій, адже він занотував велику кількість історій (анекдотів) із життя великих людей різних часів. Важливо, що серед виписок зустрічаються такі західноєвропейські автори, як Руссо і Шекспір. Спрямованість виписок на підготовку до занять особливо підкреслює логіко-риторичний розбір одного із «Слів» Ломоносова. Зауважимо також, що З. Піючевський читав Анакреонта в оригіналі (грецькою мовою, яку він також викладав у класі риторики). Цей давньогрецький поет відомий ліричними творами, в основі яких чуттєве кохання, розваги, безтурботне життя. У нотатках Піючевського було й декілька його власних віршів. Таких джерел, які відображують зацікавлення учителів, процес підготовки до занять, збереглося небагато. Дана збірка, на нашу думку, перш за все демонструє опанування учителем колегіуму одного із найбільш розповсюджених інструментів інтелектуальної праці викладача гуманістичної школи, адже складання збірок цитат полегшувало їх використання на заняттях. Цей прийом був характерним в цілому для інтелектуальної праці гуманістів, і особливо його застосовували єзуїти. Це давало змогу учителю заздалегідь відібрати тексти, виділити з них «незручні» (з різних точок зору) місця².

Дослідники XIX–XX ст. неодноразово відзначали «схоластичний характер» шкільних поетик і риторик, усієї навчальної програми православних колегіумів. Епітет «схоластичний» застосовувався дослідниками як усталений термін, хоча його багатозначність потребувала більш чіткого тлумачення. Чимало авторів під схоластичністю розуміли навіть таку «зовнішню» ознаку, як латинська мова, якою були написані курси. Нерідко у їх працях читаємо вердикт, що в курсах поетики та риторики не можна знайти «биття пульсу суспільного та народного життя»³. Подібні висновки стосувалися не тільки рукописних курсів, але й усієї спрямованості навчання. Типову оцінку надав, наприклад, В. Горленко, коментуючи панегірик студентів Чернігівського колегіуму Тимофію Максимовичу (1730 р.). Він зазначав, що за виключенням одного моменту, коли укладачі спустилися «із висоти дурманної схоластики на свій рідний ґрунт», увесь інший текст демонструє, наскільки освіта знаходилася далеко від життя, як мало в неї було спільного із життям («двадцять аркушів смертоносії

1 Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав. – К., 1910. – С. 23.

2 Амнесс Ж. Схоластическая модель чтения // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / ред. сост. Г. Кавалло. – М., 2008. – С. 143, 159.

3 Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVIII века. Киевская искусственная литература XVIII века, преимущественно драматическая. – К., 1880. – С. 1.

латини та польщизни»¹. Сьогодні також нерідко можна зустріти оцінки, що «освоєння античної спадщини в колегіумах відбувалося в обмежених, схоластичних формах»². Проти такого підходу не тільки до оцінки курсів поетики та риторики, а й до трактування схоластики як типу філософії в цілому виступив Д. Чижевський. Слідом за ним сучасні вчені здебільшого намагаються подолати погляд на схоластику як синонім відірваності, віддаленості від життя, сухої вченості³. Перші кроки на цьому шляху зробив ще Г. Сивокінь, підкреслюючи, що «наліт схоластичності» пояснювався пристосуванням курсів поетики та риторики саме до навчальних потреб, а також зауважив, що схоластичність цього часу зовсім не тотожна середньовіччю⁴. Дослідники історії філософії запропонували визначення «друга схоластика»⁵. Вважаємо, що переоцінка «схоластичності» навчальної програми колегіумів у цілому, в тому числі й курсів поетики та риторики, пов'язана із досягненнями вчених у вивченні цього історичного етапу розвитку філософії (про що мова буде йти далі). Очевидно те, що в курсах поетики та риторики гуманізм і схоластика не протистояли, а разом служили процесу навчання і виховання.

Дослідження викладання риторики передбачає також встановлення часу, який відводили на опанування риторичної програми. Історики по-різному визначали його. Так, М. Стеллецький писав, що у класі риторики вчилися не менше двох років⁶, деякі автори писали, що зазвичай навчалися один рік. Існує чимало свідчень про те, що проходження цього курсу було розраховане на три роки. В одній із синодальних справ про відзначення нагородою префекта В'ятської семінарії Петра Любарського йшлося про його навчання в Чернігівському колегіумі й те, що він слухав риторику три роки (1755–1758 рр.)⁷. В одному з документів (1780 р.) при описанні життєвого шляху викладача Чернігівського колегіуму Степана Гречки говорилося, що він читав курс риторики три роки⁸. В атестатах про закінчення Харківського колегіуму, яких збереглося чимало, також фіксувалося проходження класу риторики за три роки. Розуміючи, що деякі учні могли довго «засиджуватися» в одному класі, для аналізу були залучені атестати, у яких відмічалися «великі успіхи» учнів (наприклад, атестати відомого історика М. Т. Каченовського⁹, викладача Харківського колегіуму І. О. Переверзева¹⁰). Подібні атестати про закінчення Переяславського колегіуму (за 1767 р.¹¹, 1771 р.¹²) засвідчують таку саму практику.

1 Греческие музы в малорусском изображении // КС. – 1884. – № 4. – С. 713.

2 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 19.

3 Андрущенко М. В. Парнас віршотворний. – С. 29; Наливайко Д. Поетики й риторики епохи бароко // Українське бароко. Т. 1. – Харків, 2004. – С. 227.

4 Сивокінь Г. М. Давні українські поетики. – С. 9, 10.

5 Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – С. 20.

6 Стеллецький Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 519.

7 ОДД. – Пг., 1914. – Т. 50 (1770 г.). – Стб. 392.

8 ІР НБУВ, ф. 301, спр. 661 а, арк. 275 зв.

9 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2051, арк. 1.

10 Там само, спр. 1934, арк. 1.

11 Там само, ф. 990, оп. 1, спр. 618, арк. 2.

12 Там само, спр. 834, арк. 1.

Можна погодитися із висновком видатного українського літературознавця Д. Наливайка про те, що у класах поетики і риторики учні «прилучалися до тієї наднаціональної системи знань і уявлень», яка утворилася в учено-гуманітарних колах ренесансної Італії і поширилася Європою у XVI–XVII ст.¹ Основу цієї системи становила спадщина античної літературно-теоретичної думки й антична, переважно римська, література. У XVIII ст. до цієї традиції долучилися й православні колегіуми України. Запорукою успішного просування православних колегіумів по цьому шляху було опанування ренесансних методів викладання гуманістичних шкіл Європи.

Грецька мова. Програма «Ratio Studiorum» для єзуїтських шкіл передбачала студіювання грецької мови вже з граматичних класів, у риторичному учні мали вивчати твори широкого кола авторів (Демосфена, Платона, Фукідіда, Гомера, Гесіода, святих Григорія з Назіянсу, Василя Великого, Іоанна Златоуста)². У Російській імперії XVIII ст., попри гарячі дискусії «елінофілів» і «латинян», викладання грецької мови велося тільки в декількох навчальних закладах, перш за все в академіях і колегіумах (у Києво-Могилянській і Московській академіях воно розпочалося у 1738 р.). Аналізуючи стан викладання грецької, П. Знаменський дійшов висновку, що всюди в імперії воно було в занепаді, крім Харківського колегіуму та декількох інших шкіл³. Не випадково, що серед таких закладів автор назвав Тверську семінарію, у якій справою викладання грецької мови опікувався тверський архієрей Митрофан Слотвинський (він особисто задавав учням переклади з грецької). Нагадаємо, що Митрофан Слотвинський був ректором Харківського колегіуму, викладав у ньому, тому не дивно, що він намагався у новоутвореній школі прищепити ті норми, які існували у колегіумах. Тільки 27 серпня 1784 р. у Російській імперії з'явився указ про обов'язкове вивчення грецької мови в духовних семінаріях, причому в указі наголошувалося на необхідності лише розпочати підготовку до викладання, на що відводилося три роки⁴. Звітуючи про отримання указу, белгородський єпископ Огей, один із небагатьох в імперії, повідомив, що цей клас із давніх часів існує в Харківському колегіумі⁵. Ясна річ, далеко не в усіх закладах змогли організувати викладання грецької мови не тільки наприкінці 1780-х рр., але й на початку XIX століття. У XVIII ст. не тільки викладачів, але й учнів, які вивчали давньогрецьку мову, було мало. Тому у 1784 р. з'явився ще один указ, згідно з яким мали зібрати відомості про всіх учителів і учнів, які студіюють грецьку, із зазначенням ступеня володіння нею⁶. До речі, поживавлення вивчення грецької мови (поява нових посібників тощо) спостерігалось у XVIII ст. й у єзуїтських навчальних закладах⁷.

1 Наливайко Д. Становлення нової жанрової системи в українській літературі доби барокко // Українське барокко: матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців. – К., 1993. – С. 16.

2 Ratio Studiorum. – С. 178.

3 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 456.

4 ПСЗ. – Т. XXII. – № 16047.

5 РГИА, ф. 796, оп. 65, д. 272, л. 77.

6 ПСЗ. – Т. XXII. – № 16061.

7 Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku // Z dziejów szkolnictwa

Відомо, що інструкцією єпископа Самуїла Миславського 1769 р. для Харківського колегіуму в класі латинської і російської граматики заборонялося вивчати інші мови й наголошувалося, що починати їх студіювання необхідно із синтаксичного класу. Однак для давньогрецької було зроблено ще одне уточнення. Цю мову за інструкцією рекомендувалося вивчати не раніше класу риторики. Пояснювалося це тим, що посібники з граматики грецької мови були надруковані для європейських навчальних закладів латиною¹. Отже, щоб вивчати грецьку, учні мали вільно володіти латиною. У колегіумах грецьку мову вивчали зазвичай два роки.

Наскільки непросто було започаткувати викладання грецької мови, добре видно на прикладі Харківського колегіуму. У рапорті ректора колегіуму Гедеона Антонського (липень 1747 р.) читаємо, що спеціально для вивчення грецької та єврейської мов у вересні 1746 р. до Києво-Могилянської академії був направлений викладач колегіуму Йоакимф Карпинський². Хоча він мав через рік повернутися, цього не сталося. Київський митрополит Рафаїл Заборовський відповідав, що Йоакимф Карпинський буде вивчати ці мови в академії ще один рік (при цьому Йоакимф викладав у академії поетику). У наступному 1748 р. листування між Харківським колегіумом і академією поновилося. Тільки в 1749 р., як свідчить указ белгородського єпископа Йоасафа Горленка, Йоакимф Карпинський був призначений професором риторики та грецької мови Харківського колегіуму³. Отже, саме Йоакимф Карпинський відкрив викладання грецької мови в Харкові. Нами знайдені відомості про ще одного з перших викладачів грецької мови в Харківському колегіумі. У рекомендації белгородського єпископа Самуїла Миславського, яку він надав Йову Базилевичу (при призначенні його настоятелем Курського Знаменського монастиря), серед різних достоїнств Йова архіпастир назвав гарне знання грецької та давньоєврейської мов, які той декілька років викладав у Харківському колегіумі⁴. Ці факти підтверджуються проханням Базилевича про оплату його праці за 1752–1753 н. р. Прохання цікаве й тим, що написане до прийняття чернечого постригу й підписане мирським іменем – Іван (авторам довідок у енциклопедичних виданнях це ім'я було невідоме)⁵. У Харківському колегіумі навчання давньогрецькій мові не припинялося у наступні роки, хоча її вивчали не всі студенти. Зовсім не поділяємо зневажливі оцінки О. Водолажченко щодо невеликого числа студентів, які вивчали грецьку мову (наприклад, у 1772 р. грецьку вивчали 7 студентів)⁶. Серед викладачів давньогрецької варто відзначити грека за національністю

jezuickiego w Polsce. – Kraków, 1994. – S. 202.

1 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 79.

2 ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, т. 1, спр. 696, арк. 2, 3, 5–6, 9.

3 Документы и дела, относящиеся к жизни и деятельности Св. Иоасафа (Горленко), епископа Белгородского и Обоянского. Вып. 1. – Курск, 1911. – С. 52.

4 Войтков А. Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // Труды КДА. – 1903. – № 6. – С. 328.

5 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1484, арк. 1.

6 Водолажченко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 113.

Антонія Ксенатського (викладав у 1760-ті рр.)¹ та Г. С. Сковороду, який також викладав цю мову у Харківському колегіумі.

Грецьку мову викладали і у Переяславському колегіумі². За свідченням дослідників викладання грецької в Чернігівському колегіумі було розпочато у 1780-ті рр.³ Можемо стверджувати, що це було зроблено на початку 1780-х, тобто до прийняття загальноросійського указу, адже у відомостях про курси, які слухали учні цього колегіуму в 1782 р., зазначалася й грецька мова⁴.

Як свідчать джерела, у Харківському колегіумі викладали давньогрецьку мову, а також вчили розмовляти новогрецькою мовою. Викладання починалося з риторичного класу⁵, іноді – із вищого граматичного⁶. Важко точно назвати посібник з граматики, який використовували в колегіумах для викладання грецької мови. У каталозі бібліотеки Чернігівського колегіуму значився посібник грецької мови (написаний латиною), який застосовували у Києво-Могилянській академії⁷. Цим посібником, ймовірно, була граматика В. Лашевського, переклад якої пізніше був зроблений В. Петровим, і цей посібник наприкінці століття став популярним у колегіумах⁸. Загалом, посібників з грецької мови у бібліотеці Чернігівського колегіуму було більше десяти. Різні грецькі граматики та греко-латинські лексикони потрапили до колегіуму у складі книжкового зібрання чернігівського архієрея Кирила Ляшевецького у 1770 р.⁹ Після його смерті у проханні керівництва колегіуму йшлося про те, що цю бібліотеку він обіцяв колегіуму ще за життя¹⁰. Наявність такої кількості посібників, безумовно, сприяла вивченню грецької. У звітах викладачів згадувалося, що граматичні правила закріплювалися читанням прикладів із Агапіта¹¹, перекладами із Езопа, промов Єфрема Сіріна¹². До речі, при вивченні грецької мови в єзуїтських колегіумах учні також читали і перекладали Езопа, Агапіта, Іоана Златоуста¹³.

Перевіреним методом опанування розмовної грецької мови були поїздки учнів колегіумів до «грецької колонії» у Ніжин у задля спілкування

1 Войтков А. Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // Труды КДА. – 1903. – № 6. – С. 327.

2 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 432.

3 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1899. – № 2. – С. 84.

4 Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 70.

5 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2161.

6 Там само, спр. 2195, 2271.

7 Лилев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – С. 211.

8 Варлаам (Ляшевский). Греческая грамматика: в которой синтаксис, так же различные греческие диалекты и просодия из разных древних писателей выбранными правилами и примерами объяснены / пер. с лат. яз. В. Петровым. – СПб., 1788.

9 ОДД. – Пг., 1914. – Т. 50 (1770 г.). – Стб. 702, 704.

10 Там само. – Стб. 296–297.

11 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1246, арк. 4.

12 Там само, спр. 1265, арк. 1–1 зв.

13 Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – С. 75.

з носіями мови¹. Студентів, яких готували до викладацької посади, нерідко спеціально туди направляли. Скажімо, Василь Снісарев задля вивчення грецької мови і підготовки до її викладання, був направлений до Ніжина на два роки². Згодом він вже як викладач цієї мови у Харківському колегіумі завів практику виконання літургії в колегіумському храмі грецькою мовою за участю студентів та купців-греків, які перебували у Харкові у своїх справах (з 1787 р.). Він також виголошував проповіді грецькою³. Такі факти можна віднести до рідкісних прийомів опанування мови у тогочасних навчальних закладах.

Існує чимало фактів, які засвідчують, що промови грецькою мовою стали звичайними під час святкових подій, які відбувалися в колегіумах. Наприклад, у Харківському колегіумі на початку 1790-х рр. при зустрічах архієрея Феоктиста Мочульського учителі та учні завжди виголошували декілька промов грецькою⁴. Показником рівня викладання в колегіумах вважаємо й те, що його вихованці ставали викладачами цієї мови в інших закладах. Так, Василь Джунковський, який після закінчення Харківського колегіуму з 1790 р. почав викладати грецьку у Петербурзькому медико-хірургічному училищі, згодом став ординарним професором грецької словесності Харківського університету⁵.

Давньоєврейська мова. Дослідники XIX ст. надали вкрай скупі відомості про вивчення давньоєврейської мови у православних колегіумах XVIII ст. Нами виявлено декілька свідчень про перші кроки її викладання, які були зроблені у Харківському колегіумі. Так, у серпні 1753 р. «вчитель давньоєврейської та грецької мов» Іван Базилович (чернець ім'я Йов, майбутній ректор колегіуму, переяславський єпископ) звертався до керівництва колегіуму із проханням про оплату його праці за 1752/53 н. р.⁶ Уже згадувалася рекомендація Йову Базиловичу, яку надав йому белгородський єпископ Самуїл Миславський, у якій зазначалося, що Йов Базилович добре знав гебрійську мову і викладав її декілька років у Харківському колегіумі⁷. О. Водолаженко цитувала указ архієрея до ректора (1754 р.), в якому йшлося про викладання цієї мови, але дослідниця зазначила, що це було тільки побажання керівництва (у цьому та інших випадках, роблячи висновки про нездійснені укази, наміри, авторка не навела жодних фактів)⁸. У даному випадку, як показують джерела, давньоєврейську мову в цей час дійсно викладали у Харківському колегіумі.

1 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 16–17.

2 Романовский Н. Протоиерей Василий Иоаннович Снисарев // Странник. – Т. 1. – № 1. – С. 14–15.

3 Там само. – С. 16.

4 Лебедев А. С. Феоктист Мочульский, архиепископ Белгородский (1787–1799) и Курский (1799–1818). – С. 21–22.

5 Библиографический словарь ученых Харьковского университета. Т. 1. Ректоры (1805–1919, 1933–1995) / сост. В. Д. Прокопова и др. – Харьков, 1995. – С. 17.

6 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1484, арк. 1.

7 Войтков А. Н. Иов Базилович, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // Труды КДА. – 1903. – № 6. – С. 328.

8 Водолаженко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 112.

У Чернігівському колегіумі гебрайську мову почали викладати з 1797 р., студенти вивчали її у риторичному класі⁹. У джерелах знайшлося й ім'я першого її викладача – ним був студент богослов'я цього колегіуму Петро Кизимовський (невідомо де він сам навчався цій мові)¹⁰.

Історія та географія. У єзуїтських колегіумах знайомство з історичними та географічними працями фактично починалося з вищого граматичного класу, й продовжувалося на наступних щаблях. На історію довгий час дивилися як на «допоміжний захід, здатний схилити учня до глибшого вивчення людської природи»¹¹, а історичні праці розглядали передовсім як невичерпне джерело ерудиції, тому їх перелік у «Ratio Studiorum» достатньо великий (твори Цезаря, Саллюстія, Лівія, Курція, Тібулл, Проперція та ін.)¹². Перший посібник історії для цих шкіл з'явився наприкінці XVI ст., згодом їх кількість зростає, що засвідчувало поступове «усамостійнення предмету»¹³. У XVIII ст. було опубліковано декілька посібників з історії (у тому числі з історії Польщі) та географії, які знаменували нові підходи до викладання цих дисциплін¹⁴.

У «Духовному Регламенті» Феофан Прокопович так само рекомендував вивчення географії та історії починати з граматичного класу¹⁵. У класі піітики студенти православних колегіумів отримували певні відомості з історії, міфології, географії, які вони черпали з історичних праць Цезаря, Саллюстія, Лівія, Курція. Скажімо, у підручнику французької граматики Я. Толмачова як приклад розмовної конструкції наводився діалог батька із сином, в якому йшлося про атмосферу, компас¹⁶. У класі риторичному, окрім теорії красномовства, фактично починалося викладання історії, старожитностей римських та грецьких, міфології та географії. Феофан Прокопович радив також вивчення «політики короткої» С. Пуфендорфа. Найбільше історичної інформації учні отримували у риторичному класі. Таку практику можна назвати загальноєвропейською нормою, адже, хоча спеціальні кафедри історії виникли в деяких західноєвропейських університетах у XVI ст., протягом XVI–XVII ст. більшість студентів отримувала історичні знання саме від професорів риторики, а не історії¹⁷. Отже, дослідження курсів риторики надає можливість окреслити коло історичних знань, які набували учні православних колегіумів України у XVIII ст. Як засвідчили науковці, курс

9 Литинский В. Картины из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1899. – № 2. – С. 86, 87.

10 Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 537, арк. 1–3.

11 Кметь В., Дух О. «Ratio Studiorum» в історії європейської та української освіти // Ratio Studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. – С. 20.

12 Ratio Studiorum. – С. 181, 187.

13 Кметь В., Дух О. «Ratio Studiorum» в історії європейської та української освіти // Ratio Studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. – С. 20.

14 Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. – Kraków, 1994. – S. 191–193.

15 ПСЗ. – Т. VI. – № 3718.

16 Толмачев Я. В. Французская грамматика, расположенная легчайшим способом, с присокуплением хрестоматии. – С. 134.

17 Броклис Л. Университет в ранний период современной европейской истории: учебные планы // Alma Mater. – 2002. – № 1. – С. 50.

риторики Феофана Прокоповича (під впливом якого читалися відповідні курси у колегіумах) містив історичні сюжети. Феофан Прокопович розглядав історію як джерело прикладів ораторського мистецтва¹. Історичні відомості, повчальні приклади та факти, які повідомляли професори риторики та поетики, зазвичай бралися ними з праць Плутарха, Геродота, Саллюстія, Тацита, Плїнія Старшого, Йоана Зонари, Цезаря Баронія, Віцента де Бове та ін.² Від сюжетів церковної та всесвітньої історії, які безумовно були центральними, Феофан Прокопович, а за ним і інші викладачі почали звертатися й до прикладів із східнослов'янської історії³.

Уже у перші роки існування колегіумів спостерігаємо прагнення їх засновників долучити учнів до вивчення священної, давньої та середньовічної історії. Саме такі оповідання були вміщені у другій частині книги, складеної Іоаном Максимовичем «Алфавіт рифмами сложенный» (Чернігів, 1705), та у згаданому «Феатроні» (Чернігів, 1708)⁴.

Для характеристики викладання історії в православних колегіумах слід згадати переклад з латини праці римського історика Тита Лівія, який у 1716 р. зробили викладачі Чернігівського колегіуму. Про цей переклад писали дослідники у ХІХ ст. На щастя переклад зберігся у відділі рукописів Державного історичного музею Росії (м. Москва)⁵. Переклад становить п'ять книг (обсягом 450–480 аркушів кожна), шоста книга – покажчик до них. Переклад зроблено за амстердамським виданням 1710 р. На книгах указано, що переклад здійснено учителями Чернігівського колегіуму, хоча їх імена не названі. Викладачі цього колегіуму першими взяли за переклад Тита Лівія слов'янською мовою, їх переклад не був досконалим, він ряснів церковнослов'янськими, польськими, німецькими словами та мовними конструкціями. На нашу думку, на початку ХVІІІ ст. вибір викладачами колегіуму праці саме цього історика для перекладу не був випадковим. Це була грандіозна задача, яка сама по собі свідчить про амбіції і певну зрілість, а також демонструє спрямованість у викладанні історії в колегіумі. З великою долею впевненості можна стверджувати, що ця масштабна праця була зроблена з метою подальшого використання у навчальному процесі⁶. Чому був обраний саме цей автор? Професор М. М. Снегірьов, який звернув увагу

1 Литвинов В. До питання про ренесансний характер рукописних латиномовних курсів поетики й риторики, читаних у Києво-Могилянській академії та Чернігівському колегіумі // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів. – Чернігів, 2001. – С. 16–17.

2 Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики ХVІІ – першої половини ХVІІІ ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – С. 198.

3 Литвинов В. До питання про ренесансний характер рукописних латиномовних курсів поетики й риторики, читаних у Києво-Могилянській академії та Чернігівському колегіумі // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів. – Чернігів, 2001. – С. 17.

4 Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. Ч. 1 (1701–1764). – С. 21, 23.

5 ОР ГИМ, собр. Синод., д. 295, 296, 297, 298, 299.

6 Посохова Л. Ю. «Что браху, что оставяху?»: викладання історії в православних колегіумах України в ХVІІІ ст. // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2008. – Вип. 9. – С. 203–216.

на цей переклад (до його аналізу більше ніхто не звертався), пояснив вибір чернігівських професорів тим, що таким чином вони визнавали першість Тита Лівія як «батька римської історії»¹. Те, що у перекладі було чимало невдало підібраних слів, мовна «жорсткість», Снегірьов пояснював вадами, які були притаманні більше часу, ніж викладачам колегіуму². На початку XVIII ст. у Чернігівському колегіумі зробили крок на шляху до вивчення античної історії, й це можна розглядати як прояв загальноєвропейського процесу. Адже у Європі цей автор був вже перекладений багатьма мовами, вважався одним з основних авторів з історії Риму, й у бібліотеках різних країн зберігалося чимало його видань³. Звернення до творів Тита Лівія, Тацита, інших античних авторів, як зазначають дослідники, ставало джерелом появи творів, ідей, думок, які належали до різних культур і стилів, таких як ренесанс та бароко⁴.

У XVII–XVIII ст. у західноєвропейських університетах професори історії також виступали перш за все як товмачі античних істориків та хронологів, й тільки у XVIII ст. окремі професори-історики звільнилися від «кайданів» класики та хронології⁵. Стародавніх авторів не розглядали вже як єдине джерело мудрості. Всесвітня історія поступово почала переорієнтуватися: тепер вона мала вивчати причини розквіту та падіння імперій. До історичних курсів почали потрапляти й події відносно недалеких часів. Наприклад, після 1786 р. у Doctrinaire college при Університеті Бурже послідовність вивчення студентами історії стала такою: Старий Завіт, класична та французька історія, фізична географія та топографія Близького Сходу, Середземномор'я та Європи, американська війна за незалежність⁶. До програм середніх шкіл Франції історія формально потрапила у 1789–1793 рр., закріпилася лише на початку XIX ст., й тільки в 1818 р. історія стала обов'язковою дисципліною⁷.

Говорячи про загальноєвропейські процеси у викладанні історії у XVIII ст., ми розуміємо, що вони відбувалися в межах кафедр історії в університетах. Коли ж у православних колегіумах історія виокремилася з курсів поетики та риторики, тобто змінилася спрямованість і характер викладання історичних відомостей? Адже при повідомленні історичних фактів у рамках зазначених курсів за мету ставилося перш за все те, щоб зробити більш цікавими ораторські та поетичні зразки, ілюструючи їх яскравими епізодами з історії та культури (переважно античного світу). Коли ж історія як предмет викладання стала формулювати свої специфічні завдання? Не менш важливо встановити, коли в колегіумах з'явилися окремі викладачі

1 Снегирев М. М. О старинном русском переводе Тита Ливия // Ученые записки Императорского Московского университета. – 1833. – № 1. – С. 698.

2 Там само. – С. 700, 702.

3 Серегина А. Ю. Античные историки в английской полемической литературе конца XVI – начала XVII в. // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 15. – М., 2005. – С. 80.

4 Там само. – С. 90.

5 Броклис Л. Университет в ранний период современной европейской истории: учебные планы // Alma Mater. – 2002. – № 1. – С. 50.

6 Там само. – С. 50.

7 Про А. Двенадцать уроков по истории. – М., 2000. – С. 18.

історії. Окреслені питання не так просто з'ясувати. Скажімо, дослідники пишуть, що у Києво-Могилянській академії історія виділилася у самостійний предмет викладання в другій половині XVII ст., а згодом відкрився клас історії та географії¹. Але у цій та деяких інших розвідках не міститься посилань на джерела, не зазначаються імена викладачів чи назви навчальних посібників (знаходимо лише загальні зауваження, що учителі складали власні курси лекцій та існували «історичні» фонди бібліотеки). На підставі таких даних важко погодитися із наведеним вище висновком.

П. Знаменський, авторитетний дослідник історії духовних шкіл Російської імперії, стверджував, що значно раніше, ніж у інших закладах, окреме викладання історії почалося у Петербурзькій семінарії (академії) і Харківському колегіумі². За даними П. Знаменського, викладання історії в Харківському колегіумі розпочалося ще до 1741 р., а потім припинилося. Важливим свідченням щодо подальших подій, є рапорт белгородського єпископа Огея Колосовського від 30 квітня 1785 р., в якому на вимогу Синоду надіслати відомості про навчальні курси в колегіумі, він звітував, що історію та географію почали викладати за єпископа Самуїла Миславського (очолював єпархію у 1768–1771 рр.)³. Це підтверджується й донесенням ректора колегіуму Лаврентія Кордета про жалування, яке одержали викладачі за 1769 рік⁴. У списку зафіксовано професора поезії, який викладав також історію та географію. Це заперечує свідчення академіка В. Зуєва, який у своїх подорожніх записках зазначав, що викладання історії та географії почалося в колегіумі при єпископі Огеї (керував єпархією у 1774–1786 рр.)⁵. Разом із цим, вважаємо, що такий критерій як наявність окремого викладача, не враховує об'єктивних обставин існування колегіумів. Скажімо, для Переяславського колегіуму (при його незначних прибутках, які він отримував від невеликої єпархії) утримувати ще одного викладача було вкрай обтяжливо. Практика навіть таких заможних колегіумів, як Харківський, свідчить про те, що іноді викладання історії та географії доручалося учителю риторичного або поетичного класу. Проте у 1780–90-ті рр. це вже був окремий предмет, який обов'язково зазначався у звітах про навчальні дисципліни, а також у відомостях про учителів (як це указано про Андрія Прокоповича⁶). Вже на початку 1780-х рр. нерідко бачимо і спеціального викладача. Причому, у 1782 р. у Харківському колегіумі історію та географію як самостійний предмет викладав Яків Ульянов⁷. Важливо також і те, що в 1780–90 рр. у звітах до Синоду серед дисциплін, які студіювали в колегіумах, відмічали окремо всесвітню історію та церковну історію⁸. Про це свідчать також і зві-

1 Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія і розвиток історичної науки // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К., 1988. – С. 48.

2 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 461.

3 РГИА, ф. 796, оп. 66, д. 154, л. 47

4 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 681, арк. 2

5 Зуев В. Ф. Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб., 1787. – С. 189.

6 Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 217, арк. 2 зв. –3.

7 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2191.

8 РГИА, ф. 796, оп. 72, д. 417, л. 1

ти учителів історії та географії¹. При дослідженні реєстрів студентів стає очевидним, що у 1770-ті рр. (й у наступні десятиліття) історію студіювали всі, в той час як «нові» мови могли вивчати за бажанням². Виокремлення історії та географії з курсів риторики та поетики у Переяславському колегіумі, відбувалося через читання їх додатково у рекреаційні дні³.

Зміст курсу історії, який викладали в колегіумах, встановити надзвичайно складно. Інструкції, які виступають важливим джерелом відомостей щодо змісту навчання, містили вказівки лише про викладання ординарних предметів, а історія відносилася до екстраординарних дисциплін. Для з'ясування змістовної складової курсів історії необхідно аналізувати всю непряму інформацію джерел різного спрямування, складати мозаїку з окремих невеличких фрагментів. Приміром, з листування Самуїла Миславського можна дізнатися про бажання купити «Іустинові, Флорові та Евтропієві історії»⁴. П. Знаменський мав відомості, що у Переяславському колегіумі викладали історичну географію Целларія⁵. Праці Целларія з історії видавалися у Європі неодноразово, відомо, що деякі з них були в колегіумах⁶. Відомо також, що на рубежі століть переяславський єпископ Сильвестр Лебединський радив вивчати російську історію за працею М. М. Щербатова та М. В. Ломоносова («Краткой российской летописец с родословием»), при цьому використовувати й відповідні карти⁷. Підтвердженням того, що історія досить рано стала невід'ємною частиною навчальної повсякденності, є також наявність відповідних історичних праць у колегіумських бібліотеках. Каталоги, а також окремі реєстри книг (які купували для занять, або дарували) дають змогу казати, що найкраще в бібліотеках були представлені античні історики (Цезар, Саллюстій, Курцій, Тит Лівій, Іустин, Плутарх, Геродот, Тацит, Светоній та ін.). У «Реєстрі книг» бібліотеки Харківського колегіуму, який був складений у 1753 р., деякі історичні праці (Іустина, Саллюстія) були навіть у декількох примірниках, а окрім названих античних істориків, у цьому каталозі зафіксовані декілька хронік та праць з польської історії («Війна домово» Самуеля Твардовського)⁸. У бібліотеках колегіумів були й переклади російською праць С. Пуфендорфа «Вступ до історії», церковної історії Баронія, праць Г. Кураса «Вступ до генеральної історії» та про діяння Олександра Великого, які могли використовувати при викладанні історії. У 1760–1780-ті роки у бібліотеках з'явилося декілька нових видань, які були написані як книги для читання з російської історії («Краткой российской летописец с родословием» М. В. Ломоносова, «Краткая московская летопись» О. П. Су-

1 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1254, арк. 4.

2 РГИА, ф. 796, оп. 71, л. 418, л. 386–393; ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1251, арк. 6; спр. 2151, арк. 1–16; спр. 2180, арк. 1–10.

3 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 462.

4 ОР РНБ, ф. 36, л. 1, л. 13 об.

5 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 462.

6 Cellarius C. Christophori Cellarii Historia universalis breviter ac perspicue exposita, in antiquam, et medii aevi ac novam divisa, cum notis perpetuis. – Ienae, 1730.

7 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 2. – С. 83, 84.

8 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 1817/с 895, арк. 1–16, 21–23.

марокова, «Изображение российския истории» А. Шльоцера). У бібліотеці Харківського колегіуму було чимало примірників журналу «Ежемесячные сочинения», в яких був представлений широкий діапазон історичних публікацій від узагальнюючих праць до невеликих розвідок з етнографії, описи старожитностей тощо. Залишилися записи про те, що ці журнали брали читати студенти колегіуму¹.

Не менш цікавими для встановлення посібників з історії, які використовували в навчанні, є описи особистих книжкових зібрань викладачів колегіумів, перш за все тих, які читали курси поетики та риторики. Про зацікавлення одного з викладачів, ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета (який викладав й курс риторики), свідчить реєстр його власної бібліотеки. В архівосховищах нами було знайдено два реєстри, під час дослідження яких (порівнюючи, взаємодоповнюючи записи) можна встановити чимало «глухих» описань книжок (всього у реєстрах значилося 215 та 243 книги)². Книги, які відносилися до історії та географії, становлять більше половини зібрання Лаврентія Кордета. Ця бібліотека свідчить про цілеспрямований підбір навчальних посібників з історії та географії, адже власник зібрав більшість праць, перекладених російською мовою і надрукованих у 1720–1760-ті роки. Окрім невеликої кількості праць античних істориків, відзначимо наявність у бібліотеці посібників з історії, які становили певну епоху у викладанні цієї дисципліни. Насамперед це стосується вже згаданого перекладу з німецької праці Самуеля Пуфендорфа (Samuel Pufendorf) «Введение в историю»³, праці Гілмара Кураса (Hilmar Curas) «Введение в генеральную историю»⁴, церковної історії Баронія, а також праць І. Фрейєра, Буддея, Боссюе, Лакроца. Про значення праці Пуфендорфа, першого посібника з всесвітньої історії у Російській імперії, у літературі сказано чимало⁵, але до цього часу дослідники не фіксували використання цієї праці у колегіумах. До речі, названі посібники добре зарекомендували себе у німецьких навчальних закладах, про що свідчить їх неодноразове перевидання (посібника Кураса – 13 разів, Фрейєра – 9, Пуфендорфа – 4)⁶.

Важливо, що в реєстрах бібліотеки Лаврентія Кордета значаться також декілька перекладених у той час російською мовою посібників з географії, приміром «Всеобщая география» Бернарда Варенія⁷, праці А. Бюшінга.

1 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 1817/с 895, арк. 53.

2 ВР ІЛ, ф. 20, спр. 953, арк. 230–270; РГИА, ф. 796, оп. 67, д. 572, л. 3–5.

3 Пуфендорф С. Введение в историю знатнейших европейских государств: с примечаниями и политическими разсуждениями / переведена с нем. Б. Волковым. – СПб., 1767.

4 Курас Г. Введение в генеральную историю / на рос. язык переведено канцелярии Академии наук секретарем С. Волковым. – СПб., 1747.

5 Див.: Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом: в 2 т. Т. 1. – СПб., 1862. – С. 324–326; Малышева Н. И. Политико-правовое наследие Самуила Пуфендорфа // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 126–127.

6 Смагина Г. И. Немецкие учебники по всеобщей истории в российской школе XVIII в. // Немцы в России: российско-немецкий диалог: сб. статей / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2001. – С. 185.

7 Варениус Б. География генеральная: Небесныи и земноводныи круги купно с их свойствами идеиствы: В трех книгах описующая: преведена с латинск. языка на российский и напечатана в Москве повелением царскаго пресветлаго величества. – [М.], 1718.

Книга Варенія вважається першим систематичним курсом географії, одним із найкращих творів того часу¹. Дослідники дійшли висновку, що зміст цієї праці далеко випереджав загальний рівень географічних знань, й вона була оцінена тільки у XVIII ст.² Окрім цього, у бібліотеці Кордета був твір Йоганна Гюбнера «Земноводного круга краткое описание». Ця книга була перекладена всіма європейськими мовами, витримала ще за життя автора 36 видань, писалася саме з навчальною метою (до речі, у ній був розділ про «Землю козаків»)³. На праці А. Бюшінга спиралися викладачі Московського університету⁴. Слід зазначити, що, окрім навчальних посібників, Лаврентій Кордет зібрав декілька десятків книг з історії та географії різних країн та періодів (з історії Польщі, Данії, Північної Америки, Японії, Туреччини, Мексики, Швеції, з історії татар, описання Китайського, Каспійського морів тощо). Така бібліотека свідчить про професійний інтерес Лаврентія Кордета до збору відомостей з історії та географії, при цьому його зацікавлення далеко виходило за межі суто навчальних потреб.

Знаменно, що в особистій бібліотеці чернігівського архієрея Кирила Ляшевецького, яку отримав Чернігівський колегіум, було чимало тих самих посібників, книг з історії та географії, які зустрічаємо у бібліотеці Лаврентія Кордета. Це праці з історії Пуфендорфа, Баронія, Фрейєра, Буддея, Босское, праця з географії Бюшінга та ін.⁵

Важливим джерелом, яке можна аналізувати з метою виявлення інформації про викладання та вивчення історії в колегіумах, виступають нотатки про книги, які видавалися викладачам та студентам для підготовки до лекцій, занять, для читання на вакаціях. Цінність таких побіжних відомостей справочинної документації в тому, що вони демонструють прилучення до історії на рівні повсякденного життя. При розгляді їх у комплексі не тільки визначаємо коло навчальних посібників, але й можемо отримати уявлення про зацікавлення історією викладачів та студентів колегіумів України у XVIII ст. Наприклад, у реєстрі книжок студента філософії Петра Крижанівського у 1773 р., значилася праця французького католицького священика Ж. Босское «Всеобщая история», яка була широковідомою в європейських країнах (в ній розвивалися ідеї суспільного договору)⁶. Студенти риторики брали вивчати книги Квінта Курція, «Ксенофонову історію»⁷. Для окреслення кола читання студентів колегіумів слід звернути увагу на скаргу студента богослов'я І. Прокоповича на І. Леонтицького (1770 р.), у якій зазначається, що останній узяв, серед інших, три томи історії Вольтера (французькою

1 Лукичева Э. В. Федор Поликарпов – переводчик «Географии генеральной» Бернарда Варенія // XVIII век. Сб. 9. Проблемы литературного развития России в первой трети XVIII века: сб. статей. – Л., 1974. – С. 289–290.

2 Лебедев Д. М. География в России петровского времени. – М.; Л., 1950. – С. 354, 356.

3 Там само. – С. 342, 343.

4 Есаков В. А. География в Московском университете: очерки организации, преподавания, развития географической мысли (до 1917 г.). – М., 1983. – С. 7.

5 ОДД. – Пг., 1914. – Т. 50 (1770 г.). – Стб. 700, 702, 710.

6 ЦДАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2154, арк. 1.

7 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 1817/с 895, арк. 50, 68 зв.

мовою)¹. Як відомо, ці праці Вольтера були популярними у вивченні історії і в європейських університетах². Те саме можна сказати й про працю Квінта Курція Руфа «История о Александре Великом царе македонском» і про праці інших римських істориків, які були популярними у XVII–XVIII ст. у західноєвропейських університетських аудиторіях. Не слід забувати і про те, що праці німецького вченого Х. Вольфа, які добре знали й вивчали в колегіумах, також містили історичні сюжети, пояснення ходу історії з позицій теорії «природного права». Читання газет, про яке вже йшлося, починаючи з кінця 1770-х рр. мало на меті, як зазначено у листі архієрея, поповнення географічних знань³.

У 1780-ті рр., як свідчать звіти викладачів, при викладанні історії і географії почали користуватися відомою і популярною в Європі працею із всесвітньої історії Ієроніма Фрейєра⁴. Цей твір рекомендував читати Самуїл Миславський у інструкції 1769 р., його продовжували вивчати як посібник із всесвітньої історії і в наступні роки. Хоча переклад книги був зроблений саме з метою використання її у навчальному процесі⁵, вона вкрай рідко зустрічалася у навчальних закладах імперії. Лише в Московському університеті у другій половині XVIII ст. названа праця була основним навчальним посібником з курсу історії⁶. Дослідники наводили відомості про вивчення у Переяславському колегіумі в другій половині XVIII ст. «історії Гібнера»⁷. Насправді мова йшла про відому працю зі священної історії, написану із навчальною метою уславленим німецьким педагогом та письменником Йоганном Гюбнером (Johann Hübner), перекладену й декілька разів перевидану в Російській імперії⁸.

Таким чином, дослідження власних книжкових зібрань викладачів, свідчень про посібники, які використовували у навчальному процесі, дозволяє окреслити коло навчальної літератури, яку на практиці студіювали в колегіумах. Оскільки посібників з історії на той час було видано вже чимало, якщо розглянути увесь їх репертуар (спираючись на проведені дослідження⁹) побачимо, що деякі з посібників взагалі ніколи не згадувалися у колегіумах

1 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1909, арк. 1.

2 Броклис Л. Университет в ранний период современной европейской истории: учебные планы // Alma Mater. – 2002. – № 1. – С. 50.

3 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 249, арк. 1.

4 Там само, спр. 1254, арк. 4.

5 Фрейер И. Краткая всеобщая история, с продолжением оной до самых нынешних времен и присовокуплением к ней российской истории: для употребления учащагося юношества с немецкаго на российский язык переведена, исправлена и умножена при Императорском Московском университете. – [М.], 1769.

6 Фролов Э. Д. Русская наука об античности. – С. 101–102.

7 Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 748.

8 Гюбнер И. Сто четыре священные истории Ветхаго и Новаго завета: выбранныя из священнаго писания и изряднейшими нравочениями снабденныя: изданныя г. Иоанном Гибнером: пер. с латинскаго на российский язык студентом Матвеем Соколовым. – [М.], 1781.

9 Смагина Г. И. Немецкие учебники по всеобщей истории в российской школе XVIII в. // Немцы в России: российско-немецкий диалог: сб. статей / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2001. – С. 169–186.

(приміром, праці Ахенвалля, Гаттерера, де Лоне). Те саме можна сказати, порівнюючи посібники з географії в колегіумах із усією палітрою існуючих на той час навчальних книг із географії¹.

Імена викладачів, які першими почали викладати окремий курс історії та географії в колегіумах, назвати важко. Презентуємо лише найбільш ранню згадку про викладача історії та географії, яку нам вдалося розшукати. У донесенні ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета про викладачів та предмети у 1773/74 н. р. зазначено, що історію та географію (як окремий предмет!) викладав Іван Переверзєв, і буде викладати їх у наступному навчальному році². Декілька слів про цього викладача. Іван Переверзєв відомий як укладач «Топографічного опису Харківського намісництва» 1788 р. Проте у найбільш повній його біографії, складеній Д. І. Багалієм, факт викладання у колегіумі не відмічений³. Цікаво, що І. Переверзєв після Харківського колегіуму був призначений викладачем риторики у Воронежську духовну семінарію, де, за словами історика цієї семінарії П. Нікольського, без будь-якої настанови розпочав викладати історію у вільні години⁴. Після повернення до Харкова Переверзєв очолив Головне народне училище. До речі, М. А. Литвиненко, досліджуючи «Топографічний опис», відзначала деякі цікаві риси, наприклад: автор замість слова «малоросіяни» вживав «українці», «Україна», підкреслював позитивний вплив українців на великоросіян, які жили в Україні і по сусідству⁵.

Ще одним видатним викладачем, який читав окремий курс історії та географії в Харківському колегіумі на початку 1780-х рр., був Андрій Прокопович⁶. Вважаємо, не випадково, що у ряді видань, які готувалися у колегіумі⁷, окрім звичайних для календарів відомостей, містився «Короткий опис Слобідської України», який включав опис губернії, міста Харкова та Харківського колегіуму. Ці видання можна віднести до числа перших в Україні краєзнавчих праць популярного характеру, які писалися з метою ознайомлення широкого кола читачів із особливостями та історією краю⁸.

Заняття історією ставали невід'ємною складовою навчання, пронизуючи увесь навчальний процес. Історичні відомості використовували як аргументи, приклади, учні робили «замальовки» на історичні теми. Під час бого-

1 Весин Л. Исторический обзор учебников общей и русской географии, изданных со времени Петра Великого по 1876 год (1710–1876 г.). – СПб., 1876.

2 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2161, арк. 1–2.

3 Багалей Д. И. Очерки из русской истории. Т. 2. Монографии и статьи по истории Слободской Украины. – Х., 1913. – С. 330–331.

4 Никольский П. История Воронежской духовной семинарии. Ч. 1. – Воронеж, 1898. – С. 130.

5 Литвиненко М. А. «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України // УІЖ. – 1966. – № 1. – С. 132.

6 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1251, арк. 6.

7 Хозяйственный способ узнавать погоды в 1806 году, с прибавлением краткого исторического известия о Слободско-Украинской губернии: пер. с польск. – Харьков, 1806; Хозяйственный календарь на лето господне 1808-е: пер. с польск. – Харьков, 1808; Хозяйственный календарь на лето господне 1809-е: пер. с польск. в Харьк. коллегиуме – Харьков, 1808.

8 Посохова Л. Ю. Доля українського інтелектуала: Андрій Прокопович (1757–1826) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Сер. Історія. – Вінниця, 2008. – С. 28–30.

словського диспуту в Чернігівському колегіумі 7 червня 1805 р. відбулася цікава і характерна «Розмова про початок міста Чернігова та заснування семінарії» між «приїжджим» та «учнем» (обидва були з риторичного класу)¹. Учасники розмови згадали новгород-сіверський період існування колегії, обговорили зміст терміну «колегія», час виникнення вищих дисциплін, імена та плани засновників і перших викладачів Чернігівського колегіуму. Існує чимало свідчень колишніх учнів, що вони з молодших класів із великою повагою ставилися до історії закладу, дбали про деякі пам'ятні місця (приміром, піклувалися про могилу архієпископа Лазаря Барановича)². У записничку студента богослов'я Харківського колегіуму Г. Булгакова на початку XIX ст. були занотовані важливі віхи історії колегіуму (дата застосування в Белгороді, переведення до Харкова тощо)³. Отже, у процесі викладання історії у колегіумах спостерігаємо поступове виникнення інтересу до подій сучасної та вітчизняної історії.

В українській та російській історіографії при дослідженні історичних праць, які були створені у Східній Європі у XVIII ст., надзвичайно рідко вказується на зв'язок між історичними уявленнями, методами роботи їх авторів та навчальними закладами, у яких вони отримали освіту. При аналізі підручників з історії, які з'явилися у XVIII ст., зазвичай також не називаються (й не виявляються) навчальні заклади, у яких використовували ці книги у процесі викладання. Саме тому в історіографії, як зовсім окремі світи, які не мали точок перетину, існують навчальні заклади і здобутки окремих осіб на історичній ниві. Вважаємо, що слід досліджувати й студентську аудиторію, яка слухала курси історії в колегіумах України. На думку В. В. Кравченка певною віхою у вивченні історичної спадщини історичні романи «Бурсак» та «Запорожець» В. Наріжного, поетичні твори М. Гнідича⁴. Зазначимо, що названі діячі навчалися у Переяславському та Харківському колегіумах. Можна додати для прикладу, що Харківський колегіум у 1790 р. (коли історія вже читалася окремим предметом) з успіхом закінчив майбутній історик, академік М. Т. Каченовський⁵. В інших закладах він не навчався, згодом почав викладати в Московському університеті саме з читання «риторичних лекцій». Отже, досліджуючи історію історичної освіти, можемо краще зрозуміти розгортання історіографічного процесу в Україні у XVIII ст.

Для правильної оцінки здобутків колегіумів у викладанні історії важливо підкреслити, що в Російській імперії у XVIII ст. історія як окремий предмет існувала тільки в декількох навчальних закладах. Скажімо, академічний університет не став центром викладання історії. Тільки у Московському університеті з 1755 р. почали викладати всесвітню історію, було поставлено пи-

1 ІР НБУВ, ф. 310, спр. 55, арк. 135–152.

2 Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 193.

3 ВР ЦНБ ХНУ, збр. рукописів, спр. 177/с 136, арк. 330.

4 Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 106.

5 Посохова Л. Ю. М. Т. Каченовський та Харківський колегіум // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. Вип. 6. – Харків, 2003. – С. 114–117.

тання про переклад з іноземних мов навчальних посібників з історії¹. Окрім православних колегіумів у XVIII ст., в Російській імперії окреме викладання історії у 1760–1780-ті рр. відбувалося тільки в декількох семінаріях та академіях. Відомо, що Катерина II наголосила на необхідності читання церковної та громадянської історії в духовних школах імперії². У Проекті та Статуті духовних навчальних закладів (1766 р.) планувалося викладати історію в риторичному класі, історію філософії – у філософському класі³. Але цей та інші проекти тоді не втілилися у життя. Як довів П. Знаменський, у семінаріях Російської імперії викладання історії поживалося тільки з другої половини 1780-х рр. (хоча й на початку XIX ст. у таких відомих семінаріях, як Троїцька, її викладання занепало)⁴.

У другій половині XVIII ст. історія як предмет викладання з'являється у програмах шляхетських колегіумів ряду європейських країн. Оскільки ці заклади готували синів шляхти до майбутньої політико-адміністративної та військової діяльності, засновники шкіл розглядали історичні знання як підґрунтя патріотичної і громадянської позиції юнаків⁵. Не дивно, що в цих школах відбувалася модифікація навчальних програм, робився акцент на вивченні історії та права відповідних держав, велика увага приділялася також географії. Порівняння посібників з історії, які використовували в шляхетських та православних колегіумах свідчить про ряд збігів. Примітно, що в зібранні книг учня Львівського Collegium Nobilium, сина чернігівського хорунжого В. Тенгоборського (1762 р.), була й історична праця Ж. Боссюе, про яку згадувалося вище⁶.

Останнє десятиліття XVIII ст. характеризувалося появою в Російській імперії рекомендованих навчальних посібників з історії, розробкою планів її викладання тощо. Комісія народних училищ підготувала достатньо широкую програму написання підручників, в тому числі з російської історії, і план із перекладу європейських посібників, який поступово почали виконувати⁷. Деякі з книг, що рекомендували як посібники з історії – праці Шрекка, Дільтея, Лакроца, Голберга, Ланге (з церковної історії)⁸ – вже використовували в колегіумах. Однак це були перші спроби централізованого закріплення за історією певного місця в навчальних планах. Тільки на початку XIX ст., після широкомасштабної реформи закладів освіти, відбулися зміни, які стосувалися як змісту навчальних курсів з історії, так і прийом викладання.

-
- 1 Шанский А. Н. Историческая мысль // Очерки русской культуры XVIII века. Ч. 3. Наука. Общественная мысль / под ред. акад. Б. А. Рыбакова. – М., 1988. – С. 140.
  - 2 Истомин Г. Постановления имп. Екатерины II относительно образования духовенства // Труды КДА. – 1876. – № 9. – С. 585.
  - 3 Рождественский С. В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках. – СПб., 1910. – С. 312–313.
  - 4 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 780, 781.
  - 5 Див.: Puchowski K. Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. – Gdańsk, 2007.
  - 6 Пуховський К. Єзуїтський Collegium Nobilium у Львові (1749–1773) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Харків, 2006. – Випуск 8 (715). – С. 127.
  - 7 Смагина Г. И. Академия наук и российская школа (вторая половина XVIII в.). – СПб., 2002. – С. 132–135.
  - 8 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 781.

Отже, навчальний процес в класах поетики та риторики православних колегіумів свідчить про їх приналежність до типу гуманістичної школи, із притаманною їй гуманітарно-філологічною спрямованістю освіти. Зміст, порядок та дидактичні прийоми викладання підтверджують наявність впливів навчальної практики Києво-Могилянської академії та єзуїтських колегіумів. Метою вивчення поетики та риторики було перш за все продовження опанування латини, а також досягнення морально-етичних завдань виховання особистості учня. У схожості підходів єзуїтських та православних колегіумів вбачаємо прояви універсальної культури гуманістичного шкільництва, яка утворилася у Західній Європі й поступово охопила її східні терени Європи, була успішно адаптована до потреб навчання у православних колегіумах. Курси, які викладали у колегіумах, цілком можна зіставити із першим етапом семи «вільних мистецтв» – тривіумом (*trivium*). Ця стадія включала граматику, риторику та діалектику. У класах поетики та риторики з другої половини й особливо в останній третині XVIII ст. відбувалися суттєві модифікації. Вони насамперед стосувалися місця і значення, яке відводили латині у концепції гуманістичної школи. Ознакою змін було поступове, але неодмінне розширення кола предметів за рахунок «реальних» дисциплін: російської та «нових» мов, математики, історії та географії. Аналогічні процеси відбувалися і в навчальних закладах європейських країн. Поступово курси поетики та риторики гуманістичної школи перебирали на себе відповідні завдання гімназійної програми, у якій латина набула значення пересічного, одного із багатьох предметів вивчення.

Класи філософії та богослов'я

Дослідження історії філософії (а також традицій її викладання) має велике значення для вивчення історії і культури, адже філософія виступає конститутивним елементом культури. Курс філософії, а за ним і богослов'я займав особливе місце у програмі викладання колегіумів та академій XVIII ст. У єзуїтських колегіумах, як уже зазначалося, наявність цих курсів надавала інший, підвищений статус, відкривала можливості для набуття згодом академічного статусу. Дослідження курсу філософії, який викладався у Києво-Могилянській академії, має свою історію і на цьому шляху були чималі здобутки. Наприкінці XIX – на початку XX ст. викладання курсу філософії потрапило до поля зору істориків, які вивчали різні аспекти навчального процесу в академії та побіжно у колегіумах. Із середини XX ст. група науковців Інституту філософії АН УРСР (В. Нічик, М. Кашуба, М. Рогович, І. Захара, В. Литвинов, Я. Стратій, В. Андрушко та ін.) розпочала дослідження курсів філософії, які читалися в Києво-Могилянській академії. Ці вчені провели величезну роботу із вивчення та публікації рукописних курсів філософії, які збереглися. Отримані ними результати надзвичайно важливі для науковців, які вивчають історію культури та освіти в Україні XVII–XVIII ст. Проте як зауважив М. Симчич, не можна не враховувати, що особливістю більшості історико-філософських студій радянського та пострадянського часу, присвячених філософським курсам професорів академії, було те, що кожного з викладачів дослідники трактували як оригінального мислителя, який

розробив у своїх курсах власне філософське вчення¹. На думку сучасних науковців (М. Ткачук, В. Горського, М. Симчича), цей підхід не зовсім виправданий, адже завданням тодішнього викладача філософії було не створення оригінальних систем, а ознайомлення студентів з філософською культурою своєї доби². Сучасні дослідники підкреслюють, що рукописні курси філософії киево-могилянських професорів не слід розглядати як оригінальні філософські трактати³, що філософія в Києво-Могилянській академії була філософією «шкільною» за самим своїм статусом, «а учбові компендії, звісно, не той жанр філософської творчості, де вміщують «оригінальні системи»⁴. Сьогодні історики філософської спадщини Києво-Могилянської академії стратегіями дослідження називають з'ясування статусу і специфіки філософії як предмета викладання, становлення і функціонування її у освітньому контексті⁵, визначення того, які філософські течії домінували й найбільше вплинули на зміст і форму курсів⁶.

Названі нові дослідницькі завдання щодо вивчення філософських курсів Києво-Могилянської академії мають не менше, а навіть більше значення для дослідження курсів філософії, які читалися у колегіумах. Вивчення історії викладання філософії нерідко приводило дослідників історії колегіумів до розгубленості, адже курси, які пропонували викладачі колегіумів, вочевидь, не могли претендувати на «оригінальні філософські системи». Подолання такого «комплексу» нерідко відбувалося через приписування «оригінальних ідей» багатьом викладачам філософії колегіумів (при відсутності текстів курсів, інших джерел, взагалі без аргументації). Результатом стали висновки про те, що викладачі філософії колегіумів «робили свій внесок у перетворення філософії на Гетьманщині у самостійну сферу професійної діяльності»⁷, або про «специфічність регіонального чернігівського філософствування»⁸. Відповідно, повернення до джерел, відтворення всього, що стосується навчального курсу філософії у колегіумах, вважаємо назрілим завданням.

Викладання курсу філософії раніше за інші розпочалося в Харківському колегіумі. У звіті белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського від 11 жовтня

- 1 Симчич М. В. Специфіка курсів логіки у Києво-Могилянській академії (кінець XVII – перша половина XVIII ст.): автореф. дис. канд. філос. наук. – К., 2007. – С. 2.
- 2 Симчич М. *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії. – Вінниця, 2009. – С. 31.
- 3 Горський В. XVII сторіччя в історії української філософії // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик*. – К., 2005. – С. 59.
- 4 Ткачук М. Київська академічна філософія XIX – початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження. – К., 2000. – С. 36.
- 5 Ткачук М. Філософська спадщина Києво-Могилянської академії: стратегії дослідження // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура*. – К., 2005. – С. 75.
- 6 Симчич М. В. Специфіка курсів логіки у Києво-Могилянській академії (кінець XVII – перша половина XVIII ст.). – С. 2.
- 7 Трунов О. Курс «Вільної філософії», прочитаний у Чернігівському колегіумі 1740 р. // *Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: збірник матеріалів Ювіл. наук. конф.* – Чернігів, 2001. – С.14.
- 8 Чорний О. О. Вчення про людину чернігівського літературно-філософського кола (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.): дис. ... канд. філос. наук. – Чернігів, 1998. – С. 155.

1727 р. повідомлялося про «школи», що існували у колегіумі, серед яких була названа школа філософії та її перший викладач – префект Митрофан Слотвинський¹. Як свідчать матеріали цієї синодальної справи (у ній містяться відомості про предмети навчання всіх духовних шкіл Російської імперії), у цьому році курс філософії читався лише в Києво-Могилянській, Московській слов'яно-греко-латинській академіях та Новгородській школі. Інші школи не вийшли за межі викладання такого обсягу: азбука, Часослов, Псалтир, спів, письмо, граматики, катехізис, живопис. За підрахунками К. Харламповича у середині 1750-х рр. із 26 семінарій Російської імперії тільки в чотирьох був курс богослов'я (до їх числа вже входив Харківський колегіум) і ще у чотирьох – курс філософії². Вважаємо важливим навести ці дані, адже сьогодні нерідко можна прочитати про десятки семінарій, у яких у XVIII ст. постійно викладали філософію³.

За свідченням дослідників другої половини XIX – початку XX ст., які вивчали історію Чернігівського колегіуму, курс філософії у ньому почали викладати у 1749 р.⁴ Ці відомості підтверджуються даними джерел, у яких фіксувалося відкриття різних класів колегіумів⁵. Існують свідчення (починаючи з кінця 1730-х рр.) про неодноразові спроби чернігівських архієреїв відкрити клас філософії. Відомо, що Никодим Срібницький невдовзі після призначення на чернігівську кафедру звернувся до Синоду (6 серпня 1739 р.) із проханням про відкриття у Чернігівському колегіумі наступних «шкіл» – філософії та богослов'я⁶. Він також просив перетворити жіночий П'ятницький монастир на чоловічий і розмістити у ньому колегіум (про це докладніше в четвертому розділі). Такі значні зміни, пов'язані із переведенням монастирів на інші місця, потребували великих зусиль. Можливо, це рішення й було б утілено у життя, але в наступному 1740 р. Никодима Срібницького призначили митрополитом Тобольським і всього Сибіру. У 1742 р. наступний чернігівський єпископ Амвросій Дубневич одразу після висвячення також замислив, як він писав до Синоду, завести філософію й на утримання вчителя філософії виділити млин (віддавши його у відкуп)⁷. Однак пропозиція єпископа викликала спротив ченців Миколаївського Каташинського монастиря, які вимагали повернути млин у власність монастиря, й почали писати скарги до Синоду⁸. Отже, відкриття філософського класу в Чернігів-

1 РГИА, ф. 796, оп. 8, д. 223, л. 71–72.

2 Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. – Казань, 1914. – С. 636.

3 Мозгова Н. Г. Київська духовна академія, 1819–1920: філософський спадок. – К., 2004. – С. 7.

4 Страдомский А. Переписка префектов Черниговского коллегиума иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской Академии иеромонаха Георгия Конисского // ЧЕИ. – 1866. – № 22. – С. 706; Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 2. – Чернигов, 1873. – С. 207; Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1903. – № 22. – С. 769.

5 Дополнение к наказу Святейшего Синода из пунктов, присланных Малороссийским духовенством // Сборник РИО. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 99.

6 ОДД. – СПб., 1913. – Т. 19 (1739 г.). – Стб. 506.

7 Там само. – М., 1914. – Т. 22 (1742 г.). – Стб. 459.

8 Там само. – Стб. 459–461.

ському колегіумі затрималося на декілька років з матеріально-організаційних причин, але самі спроби свідчать про прагнення вихованців Києво-Могилянської академії якомога швидше досягти повного курсу.

Дослідники неодноразово зазначали, що клас філософії у Переяславському колегіумі був відкритий завдяки старанням переяславського єпископа Йова Базилевича у 1774 р.¹ Втім, як свідчить рапорт до Синоду переяславського єпископа Іларіона Кондратковського (13 вересня 1781 р.), заняття у класі філософії Переяславського колегіуму почалися у 1773/1774 н. р.² Деякі документи наштовхують на думку, що його відкриття планувалося ще раніше. Свідченням цього виступає прохання учня риторики Переяславського колегіуму С. Венецького до єпископа від 5 вересня 1771 р., в якому учень просив дозволити йому продовжити навчання у філософському та богословському класах Харківського або Чернігівського колегіумів. Резолюція єпископа забороняла учневі йти до інших колегіумів, адже архієрей власноруч зробив приписку: «Получишь искомое и в Переяславе»³. Можна із упевненістю казати про те, що, хоча філософський клас у Переяславі відкрився пізніше за інші колегіуми, навчання в ньому швидко постало на основі традицій, які утвердилися в Харківському та Чернігівському колегіумах. Переяславський єпископ Йов Базилевич, який так піклувався про філософський клас у Переяславі, пройшов шлях від учня до ректора Харківського колегіуму, чимало років викладав філософію. Першим викладачем філософії у Переяславському колегіумі, як свідчать відомості, був префект Петро Базилевич (рідний брат єпископа)⁴.

Філософські курси, які читалися у православних колегіумах у першій половині XVIII ст., спиралися на філософію Аристотеля. Цей мислитель був найвищим філософським авторитетом у гуманістичній школі. У програмі «Ratio studiorum» йшлося про те, що професори філософії єзуїтських колегіумів мають наслідувати Аристотеля, окрім тих випадків, коли він сам відступав від учення, прийнятого академіями⁵. Філософія Аристотеля подавалася через тлумачення перипатетиків й ряду єзуїтських коментаторів. М. Симчич, який провів комплексний порівняльний аналіз курсів логіки, читаних у Києво-Могилянській академії, дійшов висновку, що в могилянських курсах відбувалося «поєднання концепцій, притаманних епохам Античності, Середньовіччя, Нового часу, й що цей синтез був не стільки виявом власних філософських шукань, скільки впливом особливостей філософії «другої» схоластики, яка поєднувала в собі всі ці елементи»⁶. В. Котусенко підкреслює, що «навіть побіжний аналіз структури типового філософського курсу Києво-Могилянської академії однозначно демонструє вплив на нього курсів, які читалися в колегіумах Ордену єзуїтів»⁷, що не може дивувати, врахо-

1 Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии // ПГВ. – 1862. – № 52. – С. 435; Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 430.

2 РГИА, ф. 796, оп. 62, д. 476, л. 1.

3 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 834, арк. 3.

4 Там само, спр. 1101, арк. 32.

5 Ratio Studiorum. – С. 123.

6 Симчич М. Philosophia rationalis у Києво-Могилянській академії. – С. 140.

7 Котусенко В. Викладання філософії в єзуїтських колегіумах XVI–XVII століть та Києво-Могилянській академії // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик. – К., 2005. – С. 85.

вуючи розповсюджену практику навчання в єзуїтських навчальних закладах майбутніх викладачів Києво-Могилянської академії. Цей же дослідник надає пояснення значного впливу єзуїтських курсів на відповідні курси протестантів та православних, вбачаючи «унікальною особливістю єзуїтського підходу у філософії здатність асимілювати найновіші досягнення науки при збереженні загальних аристотелівсько-схоластичних засад у тих питаннях, які прямо чи опосередковано стосувалися теологічних уявлень»¹.

Філософські курси, які читалися в гуманістичних школах, склалися з окремих структурних компонентів. У XVII – першій половині XVIII ст. у цілісному філософському курсі послідовно розглядалися діалектика, логіка, фізика та метафізика. У деяких курсах, які читалися в Києво-Могилянській академії у XVIII ст., додавалися такі компоненти, як етика, математика². У межах цих окремих філософських «розділів» перш за все шляхом демонстрації авторитетних міркувань ставилися й розглядалися відповідні теми. М. Симчич пише, що «основна роль професора полягала не стільки в тому, щоб виголосити лекцію, скільки в тому, щоб прокоментувати уже записаний студентами текст»³. Курс зазвичай був розрахований на два роки.

Відомо декілька рукописних курсів філософії православних колегіумів, за якими можна уявити загальні риси її викладання у першій половині XVIII ст. Почнемо їх розгляд із запису курсу філософії «*Philosophia orthodoxo-peripathetica...*», який був першим прочитаний у Харківському колегіумі у 1727/28 та 1728/29 н. р.⁴ Збереглися ще дві частини цього ж філософського курсу (фізика та метафізика)⁵. На підставі звітної документації встановлено, що цей курс читав префект Митрофан Слотвинський⁶. При висвітленні основних положень філософії він спирався на вчення «глави філософів Аристотеля», як було зазначено вже в назві. Курс викладався у формі публічних диспутів, й ця форма розгляду матеріалу у вигляді питань та відповідей на них (критика, спростування думок опонентів) була достатньо розповсюдженою. Щодо використання творів Аристотеля, то перед студентами ставилося завдання не аналізу текстів, а прилучення до висновків, які робив викладач на підставі текстів, з'ясовуючи різні філософські питання. Така побудова курсу яскраво свідчить про те, що стрижнем освіти у вищих класах колегіумів був диспут. Добре відомо, що посібники, які використовувалися у європейських університетах та Києво-Могилянській академії, були написані із використанням методу «*sic et non*», який безпосередньо був пов'язаний із системою диспуту.

Варто сказати декілька слів про першого колегіумського професора філософії, адже саме він задав рівень викладання, його рукописними курса-

1 Котусенко В. Викладання філософії в єзуїтських колегіумах XVI–XVII століть та Києво-Могилянській академії // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик. – К., 2005. – С. 88.

2 Симчич М. Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво-Могилянській академії кінця XVII – XVIII ст. // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 81.

3 Там само. – С. 77.

4 ІР НБУВ, ф. 306, спр. 122 п 69.

5 ОР РНБ, ф. 522, д. 43.

6 РГИА, ф. 796, оп. 8, д. 223, л. 71–72.

ми могли користуватися наступні викладачі (тим більше, що у довідниках ми не зустрічаємо його імені¹). Відомо, що Митрофан Слотвинський навчався у Києво-Могилянській академії, Львівському єзуїтському колегіумі², у 1726/1727 н. р. викладав поетику в Києво-Могилянській академії³. Після цього став префектом і викладачем філософії у Харківському колегіумі, згодом його ректором і викладачем богослов'я, а з 1737 р. був викликаний на ректорство до Московської академії⁴. Пізніше Митрофан Слотвинський став тверським архієреєм.

Усі перші викладачі філософії Харківського та Чернігівського колегіумів навчалися в Києво-Могилянській академії. Такі факти дають підстави робити деякі припущення. Хоча й не зберігся курс філософії, який читав Стефан Вітинський наприкінці 1730-х – на початку 1740-х років у Харківському колегіумі, відомо, що під час навчання в Києво-Могилянській академії він був слухачем курсу філософії Амвросія Дубневича⁵. Не завжди можна точно встановити, яких професорів слухали майбутні викладачі колегіуму під час навчання в академії, втім, очевидно, що вони зберігали свої записи, могли використовувати книги та рукописні курси філософії, які були у бібліотеці Харківського колегіуму, скажімо, потрапили до неї разом із зібранням Стефана Яворського (у ньому були праці Аристотеля, Сенеки, єзуїтських авторів)⁶.

Існує ще один курс «аристотелівської філософії», який був прочитаний у Харківському колегіумі у 1749 р.⁷ Курс складався із діалектики, логіки, метафізики, фізики. За структурою він схожий на курс філософії Платона Малиновського, який той читав у Києво-Могилянській академії в 1721/1723 н. р. І це стає зрозуміло, якщо врахувати, що Платон Малиновський був ректором Харківського колегіуму. Частина його курсу знаходилася й у бібліотеці Чернігівського колегіуму⁸.

Зберігся також рукописний конспект, який свідчить про початок викладання філософії у Чернігівському колегіумі. Цей курс протягом двох навчальних років, 1749–1751, читав префект колегіуму Сильвестр Новопольський⁹. Він презентує традицію викладання філософії в Києво-Могилянській академії і складається із логіки (діалектики), метафізики та фізики. А. Страдомський писав, що Сильвестр Новопольський керувався рукописним

1 Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького. – К., 2001.

2 Історія Львова: у 3 т. Т. 1. 1256–1772. – Львів, 2006. – С. 253.

3 Резанов В. И. Из истории русской драмы. Школьные действия XVII–XVIII вв. и театр иезуитов. – С. 40.

4 Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. – С. 25.

5 Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – С. 270.

6 Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского. – С. 34–35.

7 ІР НБУВ, ф. 312, спр. 636 / 411.

8 Лилев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – С. 207.

9 ОР РГБ, ф. 152, д. 131.

курсом вже згаданого єпископа Амвросія Дубневича, який був прочитаний ним у Києво-Могилянській академії («Philosophia peripathetica»)¹. Рукопис курсу Амвросія Дубневича добре відомий дослідникам історії філософії². Конспект курсу Сильвестра Новопольського дозволяє побачити, як викладач розподілив вивчення різних розділів філософії протягом двох років. Приміром, вивчення метафізики та фізики було виокремлено й починалося з другого року навчання³. Особливістю цієї пам'ятки можна назвати достатньо розлогий словник імен⁴, який дозволяв краще орієнтуватися у великому обсязі матеріалу (більше дев'ятисот аркушів), цій же меті слугував ретельно складений опис змісту курсу. Отже, цей рукопис – старанно виконаний рукописний посібник, яким було зручно користуватися.

Хоча інших рукописів курсів філософії, які були прочитані у колегіумах, на сьогодні не знайдено, існують деякі інші джерела, у яких зафіксовані цінні відомості про викладання філософії. О. Шафонський писав, що в Чернігівському колегіумі у наступні роки продовжували вивчати «Аристотелеву філософію»⁵. Дослідники XIX ст., які бачили й інші рукописи, засвідчували, що метод та зміст філософського курсу наслідував Аристотеля⁶. Не маючи можливості аналізувати змістовну складову курсів, можемо указати на викладачів, які читали цей курс. Так, у 1733–1736 рр. у Харківському колегіумі курс філософії читав Кирило Флоринський, який тільки повернувся із Німеччини⁷. Після нього (у 1736–1738 рр.) продовжив викладання «доктор філософії» Амвросій Поппель, який ще раз викладав курс у 1743–1744 рр.⁸

У науковій літературі згадується ще один рукописний курс «Всієї філософії», який читався у 1740–1747 рр., котрий деякі автори називають «чернігівським» (маючи на увазі, що за ним у ці роки викладалася філософія у колегіумі)⁹. Проте жодних підстав для такого твердження немає. У конспекті курсу, який зберігався у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії (про що свідчить відповідний штамп), не зазначено заклад, у якому цей курс був прочитаний, й не було названо імені викладача¹⁰. Те, що цей рукопис дату-

1 Страдомский А. Переписка префектов Черниговского коллегиума иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской Академии иеромонаха Георгия Конисского // ЧЕИ. – 1866. – № 22. – С. 707.

2 Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – С. 270–271.

3 ОР РГБ, ф. 152, д. 131, л. 391.

4 Там само, л. 842–850.

5 Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 281.

6 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1897. – № 6. – С. 309.

7 РГИА, ф. 796, оп. 19, д. 416, л. 1.

8 Там само, оп. 28, д. 111, л. 1–2.

9 Трунов О., Шевченко В. Невідоме джерело із історії філософської думки України першої половини XVIII ст. // СЛ. – 1998. – № 1. – С. 143–151; Трунов О. Курс «Вільної філософії», прочитаний у Чернігівському колегіумі 1740 р. // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: збірник матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернівці, 2001. – С. 13–14.

10 Держархів Чернігівської обл., ф. 1781, оп. 1, спр. 9.

ється роками, коли в Чернігівському колегіумі ще не читалася філософія, також ставить під сумнів зазначене вище припущення. Рукопис потрапив до бібліотеки Чернігівської духовної семінарії з Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Отже, цей рукопис міг бути створений як у Києво-Могилянській академії, так і в Харківському колегіумі (у яких у цей час викладали філософію). Подібні застереження щодо приписування цього курсу чернігівському викладачу були висловлені О. Травкіною¹. Дослідники названого рукопису О. Трунов і О. Шевченко вказують на ряд особливостей, які свідчать про його надзвичайну близькість до тих, які походять з Києво-Могилянської академії². Відомо, що у бібліотеках академії та колегіумів зберігалися рукописи курсів, які читалися в інших закладах (в тому числі єзуїтських колегіумах). У бібліотеці Чернігівського колегіуму також було декілька рукописних посібників різних дисциплін, які були прочитані в інших закладах та, ймовірно, використовувалися в цьому колегіумі. Отже, можемо казати тільки про можливе використання цього конспекту курсу із яскраво вираженими традиціями Києво-Могилянської академії в навчальній практиці Чернігівського колегіуму.

Філософські курси колегіумів, рукописи яких збереглися на сьогодні, мають подібність між собою, а також схожість із курсами академії як за формою, так і за переліком тем. Це не може засмучувати істориків, адже чітке структурування матеріалу за розділами було характерною рисою шкільної філософії, визначною рисою схоластичної техніки постановки і розв'язання певних питань. Про спрямованість та метод викладання філософії у Києво-Могилянській академії дослідники XIX – першої половини XX ст. неодноразово писали як про «схоластичний». Так само, із відтінком зневаги, у XIX–XX ст. автори праць з історії колегіумів характеризували філософські курси цих закладів. Дослідники найбільше нарікали на те, що філософські курси колегіумів були відірвані від життєвих реалій. Як пише сучасна дослідниця М. Ткачук, у XIX ст. підхід до філософських курсів змінювався від «викривального пафосу» (у працях П. Куліша, І. Франка, М. Грушевського та ін.) до «виправдального пафосу» (М. Петров, С. Голубев, Ф. Тітов та ін.)³. Слід зазначити, що подібне ставлення до «шкільної» філософії довгий час було притаманне й західноєвропейській науці. У всій Європі скептичне ставлення раціональної філософії та нової науки до Аристотеля було дещо механічно перенесене на гуманітарні школи та університети. Про це писали історики освіти ще на початку XX ст.⁴ Протягом XX ст. зусилля декількох поколінь європейських дослідників (істориків, філософів, філологів) були спрямовані на «реабілітацію» схоластики. Щоправда, засвоєнню цих здобутків

1 Травкіна О. І. Про викладання предметів у Чернігівському колегіумі // *СЛ*. – 2000. – № 1. – С. 22.

2 Трунов О., Шевченко В. Невідоме джерело із історії філософської думки України першої половини XVIII ст. // *СЛ*. – 1998. – № 1. – С. 151.

3 Ткачук М. Філософські курси Києво-Могилянської академії в контексті європейського схоластичного дискурсу // *Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст* / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 41.

4 Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. – С. 112.

українським історикам заважала (й досі не подолана) відірваність від проблематики європейських досліджень.

У процесі переоцінки значення філософських курсів, які читалися в Києво-Могилянській академії та колегіумах у першій половині XVIII ст., важливо враховувати твердження Д. Чижевського про те, що це не була середньовічна схоластика, а схоластика «поренесансова, барокова, яка синтезувала християнство і античність»¹. Ці спостереження підтверджуються результатами досліджень філософських курсів Києво-Могилянської академії. Для розуміння шкільної схоластики слід звернути увагу на зауваження В. Нічик, що схоластика академії не була схоластикою XI–XIV ст., що це була вже так звана «друга схоластика», поширена в західноєвропейських університетах XVI–XVIII ст., і яку репрезентували такі імена, як Суарес, Арріаг, Ов'єдо². Сучасні дослідники філософії підтримують цю оцінку, й підкреслюють необхідність розуміння того, що «друга схоластика» була важливою історичною формою філософії. Саме у межах другої схоластики відбувається систематизація середньовічного раціоналізму, завершення розробки філософського понятійного апарату, остаточне встановлення кордонів між теологією та філософією, а також диференціація філософських дисциплін³. Отже, поділяємо думку, що необхідно відмовитися «від хибного образу самої схоластики і свідомого чи несвідомого прагнення будь-що пов'язати цю спадщину з буцімто більш «повноцінними» типами філософського мислення»⁴. Саме тому для польських дослідників XIX ст. європейськість Києво-Могилянської академії розкривалася в тому числі через схоластичність, адже відмова від схоластичної системи у католицьких університетах Європи почала відбуватися тільки наприкінці XVIII ст.⁵

Для розуміння й оцінки філософських курсів, які читалися у колегіумах, важливо замислитися над зауваженням М. Ткачук про те, що «академічна» філософія – тип філософствування, інституалізований у системі освіти й науки (у той час як форми і способи «неакадемічного» філософствування існують поза межами освітніх і наукових інституцій)⁶. Виникнення і розвиток схоластики як шкільної науки пов'язані із європейською середньовічною традицією. В. Горський підкреслив, що творче завдання, що його ставили перед собою професори філософії полягало «саме в реалізації програми фі-

1 Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – С. 25.

2 Нічик В. М. Роль Києво-Могилянської академії в розвитку філософії в Україні // Українське барокко: матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців. – К., 1993. – С. 83; Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – С. 19–20.

3 Шмонин Д. В. Что такое вторая схоластика? Возвращение к написанному // Verbum. Вып. 8. Mediaevalia: идеи и образы средневековой культуры. – СПб., 2005. – С. 129.

4 Ткачук М. Філософські курси Києво-Могилянської академії в контексті європейського схоластичного дискурсу // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 44, 45.

5 Лисий І. Європейськість Києво-Могилянської академії та її філософії: польська призма бачення // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 71.

6 Ткачук М. Філософські курси Києво-Могилянської академії в контексті європейського схоластичного дискурсу // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 46.

лософського вишколу»¹. Отже, можна казати, що у своєму схоластичному (шкільному) вимірі не тільки «києво-могилянська філософія» виявила причетність до європейського схоластичного дискурсу, як про це пишуть сучасні науковці², але й філософія, що викладалася в православних колегіумах.

Сьогодні історики філософії стверджують, що українські викладачі філософії не просто йшли за Аристотелем, «а починали з нього учнівство у загальноєвропейській школі філософствування»³. Слід розуміти, що схоластика виконує передусім функцію філософії шкільної, тобто досліджує насамперед базисні поняття⁴. Тому не можна визнати справедливим закид В. Микитася, який, констатуючи відсталість, зазначив, що в галузі української філософії «непорушне володарювання Аристотеля процвітало навіть тоді, коли Англія мала вже Бекона і Лока, Франція мала Декарта, однак українські професори йшли виключно за Аристотелем»⁵. Подібні висновки не враховують здобутки істориків філософії, які декілька десятиліть вивчали шлях, який неодмінно мала пройти й поступово проходила «шкільна філософія» в Україні, репрезентована Києво-Могилянською академією та православними колегіумами. М. Ткачук підкреслила, що зусиллями професорів Києво-Могилянської академії було здійснене «схоластичне щеплення» східнослов'янських культур⁶.

Спрямованість філософських курсів, які читалися у православних колегіумах, свідчить, що таке щеплення було успішним, адже філософська освіта вийшла за стіни академії та почала виконувати свої функції у цих інституціях. Позитивний результат виявився також у тому, що із середини XVIII ст. викладання філософії в колегіумах поступово почало переорієнтовуватися на засадничі положення філософії Нового часу. Знаменно, що в цей час до єзуїтської філософії також починають проникати картезіанські й вольфіанські елементи⁷. Чимало джерел свідчать про те, що з другої половини XVIII ст. викладання філософії в усіх колегіумах відбувалося перш за все за працями німецького філософа Ф. Баумейстера. Можна говорити про таку практику у Чернігівському колегіумі⁸. Дослідники неодноразово писали, що викладання за цим підручником у Чернігівському колегіумі розпочалося із

1 Горський В. XVII сторіччя в історії української філософії // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик. – К., 2005. – С. 65.

2 Ткачук М. Філософські курси Києво-Могилянської академії в контексті європейського схоластичного дискурсу // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 48.

3 Там само. – С. 61.

4 Котусенко В. Томізм і його рецепція у філософії професорів Києво-Могилянської академії // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 119.

5 Микитася В. Давньоукраїнські студенти і професори. – С. 81.

6 Ткачук М. Філософські курси Києво-Могилянської академії в контексті європейського схоластичного дискурсу // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 62.

7 Симчиш М. *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії. – С. 144.

8 Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 281.

1755 р.¹ Відтоді коли філософський клас з'явився у Переяславському колегіумі, у ньому також вчилися за підручником цього автора².

В основу філософського курсу Ф. Баумейстера була покладена лейбніце-вольф'янська система. Ця система приваблювала раціоналізмом, тісним зв'язком з природничими науками, математикою, а також тим, що не суперечила догматам церкви. Це давало можливість застосувати її у навчальній практиці православних колегіумів. Ця філософська система превалювала в німецьких протестантських університетах, насамперед в університеті Галле (у якому розкрився талант Х. Вольфа), Марбурзькому університеті та інших. Вольф'янська філософія відкривала шлях для втілення «гумбольдтівських» принципів вільного дослідження та вільного викладання. Саме в цих університетах відбувається перехід від викладання латиною на німецьку мову. Хоча при цьому, як відзначають науковці, новочасні філософи дуже часто вибудовували свої системи на поняттєвій і категоріальній основі схоластичної філософії³.

Повне уявлення про філософські посібники, якими користувалися викладачі, можна отримати, аналізуючи інструкцію Самуїла Миславського, надану Харківському колегіуму в 1769 р. Єпископ назвав підручник філософії, за яким мало відбуватися навчання. Хоча назва в інструкції зазначена в скороченому варіанті («Elementa philosophiae»), її можна встановити. Самуїл Миславський назвав один із декількох опублікованих посібників Фрідріха Християна Баумейстера (Friedrich Christian Baumeister)⁴. Підручник складався з таких частин: логіки, метафізики та етики. Оскільки розділу фізики у підручнику Баумейстера не було, Самуїл Миславський рекомендував вивчати фізику за працями, «Тумигія или Винклера» й пояснив це тим, що вони наслідували Вольфа (натомість праці інших авторів не відповідали засядам вольф'янським, які наслідував лише Баумейстер)⁵. Праці з філософії Йоганна Генріха Винклера (Johann Heinrich Winkler) декілька разів перевидавалися в Європі, саме одну з них радив Самуїл Миславський (звісно, ця книга була в Харківському колегіумі)⁶. Вінклер був професором Лейпцизького університету, послідовником Лейбніця та Вольфа. Не менш цікавий і інший, названий Самуїлом автор та його праця. Людвиг Філіп Тюмміг (Ludwig Philipp Thümmig), відомий німецький фізик та філософ, зробив пе-

1 Литинский В. Картины из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1897. – № 8. – С. 309.

2 Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 748.

3 Котусенко В. Томізм і його рецепція у філософії професорів Києво-Могилянської академії // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 117–150.

4 Baumeister F. Elementa philosophiae recentioris usibus inventutis scholasticae accommodata. – [Leipzig], 1755.

5 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 64.

6 Winkler J. Institutiones philosophiae Wolfianae utriusque Contemplativae et activae usibus academicis accommodatae a m. Io. Henr. Wincklero. – Lipsiae, 1735.

реклад (із скороченнями) тритомної праці Х. Вольфа з фізики («*Institutiones philosophiae Wolfianae, in usus academico adornatae*», 1725). Цю працю Тюмміґа переклав М. Ломоносов, зробив до неї додатки у вигляді своїх теоретичних та експериментальних праць з фізики. Таким чином, ми встановили працю Х. Вольфа (до якої у такий спосіб долучилися Тюмміґ та Ломоносов), що її рекомендував Самуїл Миславський учням колеґіуму для вивчення⁷. До речі, відомо, що Самуїл Миславський листувався із Ф. Баумейстером (професором Бранденбурзької академії), який запевняв Миславського у тому, що його ім'я добре відомо і в цій академії, і в Сорбонні⁸. Вище вже підкреслювалося, що Самуїл Миславський рекомендував книги, які були в бібліотеці Харківського колеґіуму або у власних бібліотеках викладачів. Те саме можна казати й про філософські праці, названі в інструкції. Велика кількість праць Ф. Баумейстера та Х. Вольфа знаходилася у бібліотеках Харківського та інших колеґіумів.

Важливо відзначити, що Самуїл Миславський у інструкції не обмежився рекомендацією основних посібників, а запропонував для вивчення філософії ще десять книг (він порадив усім студентам їх придбати). Автори та назви посібників в інструкції були наведені в скороченому вигляді, із «вільними» або неповними назвами, або без зазначення автора. Вважаємо, що «розшифрування» всіх запропонованих праць дасть змогу більш адекватно оцінити загальну картину викладання в колеґіумах. Дослідники хоча й згадували інструкцію Самуїла Миславського, але не вдавалися до відтворення всіх рекомендованих ним книг. Отже, можна казати, що досі не було встановлено коло навчальної літератури, яку вивчали в Харківському колеґіумі. Важливість цього завдання зумовлена також тим, що у звітах викладачів колеґіумів про проходження курсу, назви навчальних книг зазначалися у ще більш скороченій формі. Тому без відтворення кола рекомендованої літератури неможливо адекватно зрозуміти та залучити до дослідження інформацію масиву звітної документації, а також інших джерел (приміром, записів про видані викладачам та учням книги із бібліотеки).

Ми спробували виконати це завдання. Рекомендовані навчальні книги в інструкції Самуїла Миславського можна об'єднати в три групи. Перш за все у списку були названі книги, які у більш стислій формі, ніж «основні» книги, подавали тлумачення філософії Християна Вольфа. Це «*Философические предложения*», які належали перу просвітителя, вихованця Києво-Могилянської академії, Якова Козельського⁹. У праці розкривалися основні принципи раціоналістичної філософії Х. Вольфа. Структура філософського знання, за Я. Козельським, складалася з логіки, метафізики, психології, етики, правознавства та політики. Самуїл Миславський рекомендував ще одну працю, яка розкривала загальні принципи філософської системи Х. Воль-

7 Вольф Х. Волфиянская Экспериментальная физика, с нем. подлинника на латинском языке сокращенная, с которого на рос. язык перевел М. Ломоносов. – СПб., 1760.

8 Микитась В. А., Колесник Є. О. Миславський Симон Григорович (Самуїл) // КМА. – С. 365.

9 Козельский Я. П. Философические предложения, сочиненныя надр. советником и Правительствующаго Сената секретарем Яковом Козельским. – СПб., 1768.

фа й була укладена Г. Тепловим¹. До цієї ж групи пристає рекомендований короткий посібник з фізики, поява якого у списку видається дещо несподіваною для колегіуму, адже книга була спеціально написана для навчання великого князя Павла Петровича (майбутнього імператора)². У переліку рекомендованих книг присутні також «Письма» видатного математика Л. Ейлера³. За незвичною назвою цього твору приховувався своєрідний навчальний посібник, у якому були викладені засади всіх наук того часу. Л. Ейлер виклав їх настільки вдало, що книга перевидавалася сорок разів дев'ятьма європейськими мовами. Ще одна книга зі списку – праця Ж. Л. Д'Аламбера (Jean Le Rond D'Alembert), яка описана як твір «о разных физических и философических материях»⁴. Оскільки Самуїл Миславський зазначив, що це перша частина праці Ж. Л. Д'Аламбера, перекладена російською, стало можливо встановити цей відомий твір⁵.

До другої групи рекомендованої Самуїлом Миславським літератури можна віднести праці з фізики. Єпископ радив вивчати дві праці з теоретичної та експериментальної фізики Х. Вольфа⁶. Із сучасними досягненнями фізичної науки єпископ пропонував познайомитися також шляхом читання «Слів» М. Ломоносова про походження світла, про народження металів від трясіння землі тощо⁷.

Оскільки основи права вивчали також у класі філософії, цілком логічно є рекомендація для навчання праці В. Золотницького з природного права⁸. Володимир Золотницький, вихованець Києво-Могилянської академії, був прихильником школи природного права С. Пуфендорфа, а його праця – перший систематичний виклад теорії суспільного договору в Російській імперії⁹.

- 1 Теплов Г. Н. Знания касающиеся вообще до философии: для пользы тех, которые о сей материи чужестранных книг читать не могут / собранны и изъяснены Григорьем Тепловым. – СПб., 1751.
- 2 Краткое понятие о физике: для употребления его императорского высочества благоверного государя великого князя Павла Петровича. – СПб., [1761].
- 3 Эйлер Л. Письма о разных физических и философических материях, Писанные к некоторой немецкой принцессе, с франц. языка на рос. переведенныя С. Румовским Академии наук членом, астрономом и профессором. Ч. 1–3. – СПб., 1768.
- 4 Цит. за: Лебедев А. С. Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 65.
- 5 Д'Аламбер Ж. Л. Подробное рассмотрение Существа Законов, сочиненного Д'Аламбертом / пер. с фр. Дмитрий Языков. Ч.1. – [М.], 1769.
- 6 Вольф Х. Волфианская Экспериментальная физика, с нем. языка на латинском сокращенная, с котораго на рос. язык перевел М. Ломоносов. – СПб., 1746; Вольф Х. Волфианская Теоретическая физика, с нем. подлинника на лат. языке сокращенная, переведена на рос. язык Имп. Академии наук переводчиком Б. Волковым. – СПб., 1760.
- 7 Ломоносов М. В. Слово о происхождении света новую теорию о цветах представляющее, в публичном собрании Имп. Академии наук июля 1 дня 1756 года говоренное М. Ломоносовым. – СПб., [1757]; Ломоносов М. В. Слово о рождении металлов от трясения земли, на торжественный праздник тезоименитства ея императорскаго величества великия государыни императрицы Елисаветы Петровны самодержицы всероссийския в публичном собрании Имп. Академии наук сентября 6 дня 1757 года говоренное. – СПб., [1757].
- 8 Золотницкий В.Т. Сокращение естественнаго права: выбранное из разных авторов для пользы российского общества Владимиром Золотницким. – СПб., 1764.
- 9 Курзенин Э. Б. Политико-правовое учение Самуэля Пуфендорфа: дис. ... канд. юрид. наук. – Н. Новгород, 1999. – С. 17.

Аналізуючи перелік книг, які рекомендував Самуїл Миславський, робимо висновок про зростання ваги фізики в загальному курсі філософії (це явище відбиває не тільки дана інструкція). З одного боку, це свідчить про стрімкий розвиток фізики у цей час, досягнення якої не можна було ігнорувати. З другого боку, зацікавлення працями з фізики свідчить про бажання керівництва колегіумів та викладачів додавати у філософські курси все нові й нові факти про досягнення науки про матеріальний світ, яка бурхливо розвивалася. Подібні процеси відбувалися й у єзуїтських колегіумах, у яких до курсу філософії у цей час також проникали новітні знання з фізики та природознавства¹. Курс фізики в університетах, в тому числі й Московському, читали на філософських факультетах як загальноосвітню дисципліну². Окремі кафедри фізики у європейських університетах почали з'являтися тільки наприкінці XVIII ст., навіть у провідному щодо розвитку природничо-наукової спрямованості Геттінгенському університеті фізичний кабінет діяв з 1799 р.³ О. М. Боголюбов, автор досліджень з історії точних та природничих наук, який більше за інших дослідників звертався до вивчення програми, що окреслив Самуїл Миславський для Харківського колегіуму, вважав, що вона несуттєво відрізнялася від програми Московського та академічного університетів, а в дечому її перевершила⁴.

Пізніше в колегіумах почали викладати філософію за посібником Ф. Баумейстера, який підготував до видання М. Бантиш-Каменський⁵. Відмінність цього видання від попереднього полягала в тому, що укладач доповнив посібник Баумейстера розділами з інших посібників. Із системи Феофана Прокоповича був доданий відділ про закони мислення, були також включення із логіки Вейссенса, із фізики Вінклера. Розділи моральної філософії Баумейстера були доповнені трьома розділами, узятими із посібників Канізія та Гольманна.

Красномовним свідченням зацікавлення викладачів цією філософією вважаємо те, що викладач Харківського колегіуму Яків Толмачов переклав з латини логіку, філософію та моральну філософію Ф. Баумейстера⁶. У спогадах Толмачов відмітив, що, коли він відвідував єпископа Христофора Сулиму, зустрів у нього І. Рижського (першого ректора Харківського університету), який

1 Darowski R. Zarys filozofii jezuitów w Polsce od XVI do XIX wieku // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukowa I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 122, 126–128, 134.

2 Кулакова И. П. Университетское пространство и его обитатели. – С. 67.

3 Боголюбов А. Н. Точные науки как предмет преподавания в университетах // Физика на рубеже XVII–XVIII вв. – М., 1974. – С. 99.

4 Боголюбов А. Н. Точные науки как предмет преподавания в университетах // Физика на рубеже XVII–XVIII вв. – М., 1974. – С. 115; Боголюбов А. Н. Российская наука XVIII века // Вопросы истории. – 1980. – № 4. – С. 92.

5 Baumeister F. Elementa philosophiae recentioris, pluribus sententiis exemplisque ex veterum scriptorum romanorum monimentis illustrata: nunc vero physica, nec non oeconomica, publica et ecclesiastica jurisprudentia, quibus accessit duplex appendix, exhibens regulas disputandi atque distinguendi, aucta: usibus que juventutis rossicae adornata / edidit Nicolaus Bantisch-Kamenski M. – [Mosquae (Moskva)], 1777.

6 Толмачев Я. В. Логика с латинского вновь переведенная и исправленная : пер. Ф. Баумейстера. – М., 1807.

і порадив зробити цей переклад¹. Окрім цього, Яків Толмачов переклав з німецької на російську одну з праць Мозеса Мендельсона (Moses Mendelssohn)², видатного німецького популяризатора школи Лейбніця–Вольфа («німецького Сократа»), й присвятив цей переклад Христофору Сулимі³.

Самуїл Миславський, подаючи перелік праць та посібників, не «відривався» від реалій життя та можливостей Харківського колегіуму. Ці поради виступали практичними рекомендаціями, дотримання яких підтверджувалося звітами викладачів Харківського колегіуму, а також інших колегіумів про проходження занять та іншими джерелами. Показовим прикладом виступає реєстр книг, які були закуплені Переяславським колегіумом у Москві вже у перший рік після відкриття філософського класу. Реєстр фіксує репертуар книг і кількість, отже, красномовно свідчить про доступність книг для викладачів та учнів. Серед «філософських книг», занесених до реєстру, значаться 11 книг з філософії Баумейстера, написаних латиною, та ще 25, перекладених російською мовою, стільки ж його праць з логіки та метафізики⁴. У невеликій кількості були придбані праці з теоретичної та експериментальної фізики Вольфа, філософія Гейнекція. Перелік посібників та їх кількість свідчать про те, що студенти філософського класу були непогано забезпечені необхідною навчальною літературою, а її перелік значною мірою збігається із списком книг, які радив Самуїл Миславський для Харківського колегіуму. Цей перелік дозволяє стверджувати, що навчання філософії в Переяславському колегіумі одразу розпочалося за філософською системою Х. Вольфа. Зрозуміло, що наведений реєстр не охоплював усієї сукупності книг з філософії, які мав Переяславський колегіум, втім, він дає можливість побачити, як було організоване навчання вже на першому етапі викладання філософії.

Докладний аналіз інструкції Самуїла Миславського, декількох реєстрів книг, дозволяє зробити висновки про переважання лейбніце-вольфівської філософії у колегіумах у другій половині XVIII ст. До речі, щодо можливих методик (та напрямків) вивчення «західних впливів», М. Симчич запропонував вивчати тексти підручників, які видавалися на Заході, після чого порівнювати їх із практикою викладання філософських дисциплін у Києво-Могилянській академії⁵. Проте сам дослідник зауважив, що реалізувати це завдання нелегко, адже на Заході в цей час видавалося вже чимало підручників, при цьому вони мало відрізнялись за змістом. М. Симчич зробив слушне зауваження, що не можна на підставі каталогів бібліотек одразу робити висновки про спрямованість та зміст викладання філософії в академії, адже книги до бібліотеки потрапляли по-різному, переважно як подарунки

1 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 707.

2 Мендельсон М. Рассуждение о духовном свойстве души человеческой. – М., 1806.

3 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 707.

4 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 848, арк. 6–7, 46.

5 Симчич М. Курси логіки в Києво-Могилянській академії // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик. – К., 2005. – С. 114.

випускників¹. Наявність книги у бібліотеці зовсім не означала обов'язкового використання її у навчальному процесі. Отже, описи бібліотечних зібрань навчальних закладів, зокрема колегіумів, необхідно залучати до реконструкції навчального процесу із обережністю. Використання справочинної документації різних видів, на нашу думку, може у певних випадках одразу вказати на підручники, які використовували для навчання, чітко визначити впливи, зацікавлення викладачів певними працями. Вивчення справочинної документації дозволяє отримати дані про «західні» впливи відносно простим шляхом.

Відомості про те, що учні та викладачі колегіумів читали філософські трактати, були обізнані з працями сучасних європейських мислителів, підтверджуються й іншими документальними свідченнями. Наприклад, в одному з документів колекції з історії Переяславського колегіуму (з архіву Житецького) зазначається, що ректор колегіуму Йосип Козачківський був добре обізнаний із вченнями стародавніх та нових філософів і щоб краще розтлумачити учням підручник Баумейстера доповнював його іншими філософськими працями². При наявності декількох навчальних книг, посібники Баумейстера були найбільш популярними і відомими всім, хто пройшов «колегіумську науку». Чимало студентів володіли ними (наприклад, студент Харківського колегіуму Г. Булгаков мав філософією Баумейстера, яка була видана латиною³). Достатньо характерним і показовим був епізод із повсякденного життя, який описав Г. Квітка-Основ'яненко в романі «Пан Халявський». Панич, не дуже здібний до навчання, розмалював книги студента колегіуму, який перебував на кондиціях у родині Халявських. Одна із цих книг виявилася працею Баумейстера⁴. Збереглися записи бібліотекаря (зроблені у різні роки, переважно 1780-ті) про регулярну видачу студентам філософії Харківського колегіуму основних посібників Баумейстера⁵. Під час святкових подій колегіумці особливо намагалися продемонструвати свої найкращі здобутки у засвоєнні наук. У віршах Василя Двигубського, виголошених на честь прибуття Катерини II, читаємо про заклик Харківського колегіуму йти по сліду «Невтонов», «Декартов быстрых и Назонов» й перевищити природні дари⁶.

Для встановлення кола навчальної літератури з філософії, яку студіювали учні в колегіумах, непересічне значення має дослідження власних бібліотек передовсім тих професорів, які викладали курс філософії. Реалізувати цей спосіб дослідження західних впливів на філософські курси професорів Києво-Могилянської академії, за визначенням М. Симчича, дуже важко з різних причин

1 Симчич М. Курси логіки в Києво-Могилянській академії // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик. – К., 2005. – С. 115.

2 ІР НБУВ, ф. І, спр. 47216 (2 зошит), арк. 7 зв.

3 ВР ЦНБ, збір. рукописів, спр. 177/с 136, арк. 329.

4 Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Пан Халявський // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т. Т. 4. Прозові твори. – К., 1979. – С. 65.

5 ВР ЦНБ, збір. рукописів, спр. 1817 / с 895, арк. 50, 52, 52 зв., 53 зв., 54, 65.

6 Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : в 2 т. Т. 1. – С. 470.

джерелознавчого характеру¹. Однак така унікальна перспектива відкривається при вивченні бібліотеки Лаврентія Кордета, який довгий час викладав філософію у Харківському колегіумі (у 1758–1764 рр.). Вище вже йшлося про знайдені нами два реєстри власної бібліотеки цього викладача². Дослідження цих реєстрів свідчить про свідомий підбір книг, які були необхідні цьому професору для викладання курсів риторики (з історією), а також курсу філософії. Книги із цих галузей знань фактично й становлять його зібрання. Перш за все привертає увагу велика кількість творів Баумейстера з філософії, метафізики, логіки (латиною та російською мовою). Із описання книг не завжди можна точно сказати, де була надрукована кожна із цих праць, але із назв можна переконливо твердити про наявність у бібліотеці всієї палітри посібників Ф. Баумейстера. Окрім цих посібників, у бібліотеці була філософська праця Йоганна Готліба Гейнекція (Johann Gottlieb Heineccius)³. Відомо, що Гейнекцій був професором філософії в Галле, наслідував філософсько-юридичні погляди Х. Вольфа та Г. Гроція. До цього ж комплексу можна віднести й наявні у бібліотеці Лаврентія Кордета праці М. В. Ломоносова з фізики. Важливо відзначити наявність у бібліотеці декількох праць французьких філософів. Із описання не можна встановити авторство книги, записаної як «Французская философия», але, окрім неї, у реєстрі були записані статті з енциклопедії Дідро–Д'Аламбера, листування Вольтера. Отже, названий реєстр власної бібліотеки викладача філософії Харківського колегіуму Лаврентія Кордета дає важливі свідчення про ті «західні підручники», якими користувався професор для підготовки лекцій.

Яким викладачем був Лаврентій Кордет, як він сприймав, розумів та інтерпретував ідеї, що містилися в названих та інших книгах, які він вивчав, готуючись до занять? Відповісти на це складно. Втім, можна навести думку про нього видатного українського філософа Григорія Сковороди. Характеризуючи Лаврентія Кордета у листі до Іова Базилевича, Сковорода написав: «О философских его суетливостях, даже до четвертого неба проникающих, нѣт чего уже и говорит»⁴. Можемо припустити, що така надзвичайно висока оцінка ґрунтувалася в тому числі на обізнаності Лаврентія Кордета із сучасними йому філософськими концепціями.

Аналіз «філософського відділу» особистої бібліотеки чернігівського архієрея Кирила Ляшевецького, яка перейшла до Чернігівського колегіуму на прохання його керівництва, дозволяє зробити висновок про цілеспрямований підбір навчальних посібників з філософії і цим інтелектуалом. Збіг зацікавлень Кирила Ляшевецького та Лаврентія Кордета у підборі філософських праць виступає ще одним красномовним фактом повороту до лейбнице-вольф'янської філософії. У бібліотеці Кирила Ляшевецького

1 Симчик М. Курси логіки в Києво-Могилянській академії // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик. – К., 2005. – С. 114.

2 ВР ІЛ, ф. 20, спр. 953, арк. 230–270; РГИА, ф. 796, оп. 67, д. 572, л. 3–5.

3 Heineccius J. Elementa philosophiae rationalis et moralis ex principiis admodum evidentibus iusto ordine adornata. Accessere historia philosophica et index locupletissimus. – [Frankfurt a. d. Oder], 1761.

4 Сковорода Г. С. Лист до Іова Базилевича, 18 квітня 1765 р. // Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2 т. Т. 2. – С. 391.

представлені праці Х. Вольфа з теоретичної та експериментальної фізики, філософії, праця Г. Теплова із викладенням ідей Х. Вольфа, посібники Ф. Баумейстера, слова М. Ломоносова з фізики¹. Складається враження, що цю бібліотеку підбирала людина, яка послідовно вивчала інструкцію Самуїла Миславського й ретельно дотримувалась її рекомендацій.

Дослідники засвідчували, що в Києво-Могилянській академії із середини XVIII ст. філософський курс також читався за працями Ф. Баумейстера. Історики XIX – початку XX ст. констатували перехід до викладання філософії за Баумейстером, хоча аналізу того, за якими посібниками відбувалося навчання, в тому числі різних складових курсу філософії, не здійснили². В. Нічик та інші сучасні історики філософії також роблять висновок, що «від 1752 р. підручник Баумейстера, який використовувався як антитеза схоластизованому аристотелізму, надовго стає обов'язковим і загальноприйнятим», отже, «ляйбніцівсько-вольфівський напрям переважає»³. Щоправда, у вітчизняній літературі нерідко можна зустріти оцінки на кшталт того, що заборона Синодом викладати курс філософії за Аристотелем «стала певним кроком назад щодо попереднього рівня викладання»⁴. Без достатніх підстав дослідники пишуть роблять про те, що певні посібники посідали гідне місце у бібліотеці, або про те, що їх читали студенти. Філософські книги, які зберігалися у бібліотеках, але потрапляли до зібрань різними шляхами (іноді зовсім випадково), включаються до переліку праць, які начебто обов'язково студіювали студенти. Такі підходи спотворюють картину реалій навчального процесу в академії та колегіумах.

Варто зазначити, що у Московській академії викладання філософії за посібниками Ф. Баумейстера починається тільки з 1775 р., але фактично ще пізніше, із появою у 1777 р. наступного його видання, здійсненого Бантисшем-Каменським. Хоча і на початку 1780-х років перехід до раціональної філософії в Московській академії, за оцінками дослідників, відбувався не просто⁵. Подібну ситуацію фіксували й дослідники історії Казанської духовної академії⁶.

Якщо звернутися до практики викладання, яка існувала у Петербурзькому академічному університеті, де працювало чимало вчених, які прибули до Росії за особистою рекомендацією Х. Вольфа, можна побачити, що саме в цій інституції найбільш послідовно вивчали вольфівську філософію⁷.

1 ОДД. – Пг., 1914. – Т. 50 (1770 г.). – Стб. 700, 701, 706

2 Серебрянников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. – С. 141–142, 149; Петров Н. И. Первый (малороссийский) период жизни и научно-философского развития Григория Савича Сковороды // Труды КДА. – 1902. – № 12. – С. 10–611.

3 Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – С. 101.

4 Жуковський А. Київська Академія – місце формування Сковороди // Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали: зб. наук. праць. – К., 1992. – С. 276.

5 Смирнов С. К. История Московской славяно-греко-латинской академии. – С. 299–301.

6 Благовещенский А. История старой Казанской духовной академии. 1797–1818 г. – Казань, 1875. – С. 92–93.

7 Кошелева О. Е., Морозов Б. Н. Неизвестные русские учебные курсы философии середины XVIII в. // Историко-философский ежегодник. – 1991. – М., 1991. – С. 54–55.

Книги, які були рекомендовані Самуїлом Миславським для вивчення в колегіумі, великою мірою збігаються із тими працями, на які орієнтувалися професори при читанні філософських лекцій у Петербурзькому академічному університеті в середині XVIII ст. У Московському університеті наприкінці XVIII – на початку XIX ст. філософську систему Лейбніця-Вольфа також викладали за посібниками Баумейстера та Вінклера¹.

Рапорти викладачів філософії² свідчать, що наприкінці XVIII ст. в колегіумах почали використовувати посібник з історії філософії Йоганна Якоба Бруккера (Johann Jakob Brucker)³. Цей автор вважається одним із родоначальників критичної історико-філософської науки, який використав модифіковану версію історичного скептицизму⁴. При вивченні моральної філософії зверталися також до Кормчої книги та книги «О должностях человека и гражданина»⁵. У Києво-Могилянській академії з 1798 р. у філософському класі була введена історія філософії. М. Ткачук зробила слушне зауваження про те, що у працях українських істориків філософії нерідко можна зустріти «довжелезні переліки імен античних, середньовічних, ренесансних, новочасних філософів, чия спадщина буцімто не тільки «вивчалася» і «була добре знаною» киево-могилянцями, а й «входила до сфери їхніх наукових інтересів»⁶. Насправді довгий час і в європейських освітніх закладах не надавали історико-філософської підготовки.

Сучасні дослідники, використовуючи методи компаративістики при вивченні історії освіти, роблять важливі висновки про значення посібників з філософії як важливої складової процесів трансферу нових освітніх ідей, зокрема тих, які були вироблені у Галле, на східнослов'янські терени. Так, Г. Мюльпфорт зауважив, що «представником» Галле у цьому регіоні був не сам Християн Вольф, а більше підручники, складені за його філософською системою. Легкі для засвоювання підручники, написані Баумейстером, Тьюммігом, Готтшедом розповсюджувалися у європейських країнах, й у Росії⁷. «Німецьку книгу» дослідники розглядають як самостійне соціокультурне явище, яке в цей період було одним із основних критеріїв розвитку процесу взаємвп-

1 Андреев А. Ю. Московский университет в общественной и культурной жизни России начала XIX века. – С. 69.

2 ЦДІАК України, ф. 1973, оп.1, спр. 1266, арк. 1.

3 Бруккер И. Сокращенная история философии от начала мира до нынешних времен, которую с франц. языка перевел студент В. Колокольников. – М., 1785.

4 Колесников А. С. Современный философский процесс в начале XXI века // *Miscellanea humanitaria philosophiae*. Очерки по философии и культуре: к 60-летию профессора Юрия Никифоровича Солонина. Серия «Мыслители». Вып. 5. – СПб., 2001. – С. 106.

5 О должностях человека и гражданина: книга к чтению определенная в народных городских училищах Российской империи, изданная по высочайшему повелению царствующей имп. Екатерины Второя. – СПб., 1783.

6 Ткачук М. Філософські курси Києво-Могилянської академії в контексті європейського схоластичного дискурсу // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 57 (посилання 3).

7 Мюльпфорт Г. Система образования в Галле и ее значение для России 1696-1831 гг. (ученье, учителя, училища, школьные реформы, книги, дидактика) // Немцы в России: русско-немецкие научные и культурные связи: сб. статей / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2000. – С. 164.

ливів національних культур¹. Слід відзначити, що такі важливі висновки цей та інші дослідники зробили на матеріалах російських (переважно столичних) навчальних закладів. На жаль, історики нерідко зовсім не вивчають процеси, які відбувалися на українських землях. Серед основних важелів розвитку школи та педагогічної думки сучасні дослідники називають встановлення постійних зв'язків між слов'янською та західноєвропейською наукою та культурою (в тому числі через сприйняття передових наукових знань, втілених у ряді посібників та наукових книг)². Тому вважаємо, що важливо встановити й адекватно оцінити місце навчальних закладів України у цих процесах.

Отже, викладачі курсу філософії у колегіумах з другої половини XVIII ст. спиралися на ряд праць німецьких філософів, що свідчить про сприйняття основ нової раціональної філософії. Слід також враховувати, що посібники, за якими вели викладання, представляли вже курси лекцій, тобто у них більш-менш систематизовано викладалися знання. Саме в такому напрямку поступово відбувалися перетворення при читанні філософських лекцій у протестантських та католицьких університетах наприкінці століття (за зразком Галле та Геттінгена)³. Разом із цим, у німецьких університетах нові методи викладання включали перехід від «читання» у розумінні «тлумачення» до систематичного наукового викладання наук. Це передбачало, що професор стає дослідником. Зароджується така важлива форма, як семінар. Видатний німецький математик Г. Вейль, розмірковуючи над впливом філософії Лейбніца–Вольфа, зазначив, що саме на підвалинах цієї філософії відбулися кардинальні зміни в німецьких університетах, які привели до розуміння того, що істину необхідно шукати, а викладач має навчати не мудрості, узятій з книг, а мистецтву відкривати нові істини. Так народився принцип *libertas philosophandi* – свободи наукової творчості, викладання та навчання⁴. Однією з рис епохи Просвітництва, за визначенням дослідників, було те, що через оболонку вольфівської шкільної філософії починають проникати до життя й більш глибокі ідеї Лейбніца⁵.

Засвідчуючи перехід у колегіумах, а також у Києво-Могилянській академії до викладання філософії за друкованими підручниками, слід зупинитися на оцінках цих процесів, які пролунали в історіографії. Сучасні автори, говорячи про перехід до викладання із використанням друкованих посібників нерідко пишуть, що «неминучим наслідком була втрата свободи викладання, діяльність викладачів втрачала творчий характер»⁶. Такий підхід достатньо розповсюджений, хоча очевидно, що принципи свободи наукової творчості, викладання та навчання із тим наповненням, який запропонували модерні німецькі університети, ще не існували в академії чи колегіумах

1 Зюсс В. Становление и развитие социокультурных и образовательных связей России и Германии: эпоха Петра I // Немцы в России: российско-немецкий диалог: сб. статей / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2001. – С. 149.

2 Там само. – С. 148.

3 Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. – С. 135–136.

4 Вейль Г. Университеты и наука в Германии // Вейль Г. Математическое мышление: пер. с англ. и нем. – М., 1989. – С. 310.

5 Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. – С. 143.

6 Андрущенко М. В. Парнас віршотворний. – С. 18.

у першій половині XVIII ст. Разом із тим, друкованими посібниками викладачі користувалися і у першій половині XVIII ст. Наявність друкованого посібника не виступає критерієм відсутності чи наявності творчого характеру викладання.

Надаючи загальну оцінку навчальному курсу філософії, який викладали в колегіумах у другій половині XVIII ст., варто розуміти, що досягнення західноєвропейської науки (які у більшості випадків тоді відбувалися поза університетами) не так швидко втілювалися у навчальні програми університетів. «Деспоти епохи Просвітництва», які серйозно вирішили зробити навчальні плани вільними, у багатьох країнах Європи досягли цього тільки в 1760–1770-ті рр., й тільки після цього університети деяких країн, за визначенням істориків освіти, отримали можливість одним духом перескочили з епохи Аристотеля до епохи Ньютона, оминаючи Декарта¹. Відомо, що в університетах Російської імперії на початку XIX ст. курс філософії включав логіку, метафізику, моральну філософію, психологію, історію філософії, які викладали під впливом філософських курсів протестантських університетів Німеччини². Отже, філософські курси, які викладали в колегіумах, були не набагато меншими за цей обсяг, але за спрямованістю були дуже близькими. Можна казати про те, що таким чином ці філософські курси готували ґрунт для подальшого руху та впровадження їх у навчальний процес інших закладів.

Як відомо, основними формами вивчення філософії в гуманістичній школі, в єзуїтських колегіумах, Києво-Могилянській академії, були лекції та диспути. Лекції перебирали на себе більшість часу. Лекція складалася із читання джерела (рукописного або друкованого підручника), коментарів викладача із різними інтерпретаціями й могла завершуватися запитаннями до студентів та їх відповідей. У такому вигляді лекція існувала з пізнього середньовіччя. За визначенням істориків західноєвропейських університетів, така форма лекцій, мала не тільки недоліки (серед яких перш за все називають знеособлений метод навчання), але й переваги: суворий формалізм слугував гарантією того, що, незалежно від здібностей студентів, викладачі дають їм чітке й всеохоплююче роз'яснення проблеми³. Оцінюючи методичні прийоми навчання, які застосовували в колегіумах, важливо те, що в цих закладах освоїли лекцію як організаційний аспект функціонування філософії у статусі навчальної дисципліни. Сприйняття лекції як методичної форми викладання відбувалося через безпосереднє знайомство викладачів із практикою єзуїтських навчальних закладів, у яких вони навчалися, а також із практики Києво-Могилянської академії.

Диспути починалися тільки із філософського класу, продовжуючись у класі богословському. Відомо, що в Чернігівському колегіумі до виникнення класу філософії диспути проводилися наприкінці класу риторики, про

1 Броклис Л. Университет в ранний период современной европейской истории: учебные планы (реферат) // *Alma Mater*. – 2002. – № 2. – С. 48.

2 Сухомлинов М. И. Исследования по русской литературе и просвещению. Т. 1. – СПб., 1889. – С. 108.

3 Броклис Л. Университет в ранний период современной европейской истории: учебные планы (реферат) // *Alma Mater*. – 2002. – № 1. – С. 45.

що свідчать тези, які традиційно готувалися для диспутів: приміром, вони містяться у конспекті курсу риторики 1708 р. «Clavis scientiarum»¹. Важливо, що так само, як і в єзуїтських колегіумах, диспути у вищих класах приходили на заміну класних та домашніх вправ, які були основними прийомами у попередніх класах. Диспути поділялися на «недільні», що проводилися зазвичай щотижня в суботу, та «публічні», або «генеральні», які відбувалися наприкінці року (класу) й підбивали підсумки навчання. На генеральних диспутах були присутні архієреї, інші поважні гості. Диспути добре відомі й описані істориками Києво-Могилянської академії². Філософські диспути були запроваджені із початком викладання філософії у колегіумах. Найбільш ранні відомості про генеральні філософські диспути, які підтверджені джерелами, відносяться в Харківському колегії до кінця 1730-х – початку 1740-х рр.³ Керівництво колегії вважало диспути важливими елементами процесу навчання, неодноразово підкреслювало це у різних документах. Зокрема, про це свідчили пропозиції, які надійшли із переяславської консисторії (від єпископа Сильвестра Лебединського) до колегії у 1801 р., в яких наголошувалося на необхідності регулярного проведення всіх видів диспутів⁴. Якщо порівняти практику, яка утвердилася у православних колегіумах із вимогами, зафіксованими у «Ratio Studiorum», побачимо, що чимало спільного було у організації та завданнях диспутів⁵.

Самуїл Миславський у 1769 р. радив філософські диспути проводити російською мовою. Задля цього він у інструкції запропонував додаткові книги з філософії, вже перекладені російською. До речі, проблема вироблення філософських термінів російською мовою стояла надзвичайно гостро. Укладачі філософських книг проводили велику роботу із упорядкування/вироблення наукових термінів. Не випадково Самуїл Миславський присвятив окремий пункт інструкції тому, що при читанні основного підручника з філософії Ф. Баумейстера «Elementa philosophiae», написаного латиною, необхідно звертати особливу увагу на переклад філософських термінів російською мовою⁶.

Ще однією формою занять у філософських класах колегії було написання дисертаційних творів. Важко точно встановити коли така форма була запроваджена, але рапорти викладачів про такі заняття учнів зустрічаються наприкінці XVIII ст. В одному з таких рапортів від 1 грудня 1799 р. викладач філософії Харківського колегії Олександр Біруков повідомив й тему дисертації «Про користь філософії», текст якої додавав до рапорту (на жаль, дисертація в архівній справі відсутня)⁷.

1 IP НБУВ, ф. I, спр. 206.

2 Серебрянников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. – С. 191–194.

3 ОДД. – СПб., 1906. – Т. 16 (1736 г.). – Стб. 263.

4 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 2. – С. 85.

5 Ratio Studiorum. – С. 82–83.

6 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 65.

7 ЦДІАК України, ф. 1973, оп.1, спр. 1266, арк. 2 зв.

Після відкриття Харківського університету 51 студент філософського та богословського класів Харківського колегіуму додатково до колегіумської програми слухали в університеті лекції з ботаніки, фізики та енциклопедії лікарських наук¹. Важливо, що до атестатів, які видавалися цим студентам, вносилися відомості про те, що вони прослухали курси в університеті².

Отже, у першій половині XVIII ст. викладання філософії в колегіумах відбувалося на ґрунті схоластичного аристотелізму «другої хвилі», яка була характерною для західноєвропейських навчальних закладів подібного типу, а також для Києво-Могилянської академії. Викладання у класі філософії можна зіставити із тією складовою семи «вільних мистецтв», що вивчали на підготовчому (артистичному) факультеті середньовічного університету, який отримав назву квадривіум (quadrivium).

Саме опанування «другої схоластики» дало змогу викладачам православних колегіумів з другої половини XVIII ст. перейти до викладання раціональної філософії. Коло посібників з філософії, за якими навчалися у православних колегіумах, свідчить, що філософський курс репрезентував ідеї природного права та раціональну філософію Лейбніця-Вольфа. Значущість курсів філософії, які читалися у колегіумах, вбачаємо у сприйнятті філософського раціонального знання, у приєднанні до західноєвропейського філософського дискурсу. Значення цих курсів полягає також у тому, що тим самим на українських землях розпочалося систематичне викладання філософії як навчальної дисципліни.

Клас богослов'я

Починаючи огляд богословських курсів, які читалися у православних колегіумах, варто підкреслити, що у даному дослідженні ми зосередимося саме на «шкільному богослов'ї» (theologia scholastica). Врахування «шкільного» характеру богослов'я (як й поетики, риторики та філософії) важливо, адже «шкільна наука» цього часу, як вже відзначалося, передбачала перш за все трансляцію знання, традицію ставити запитання й знаходити на них відповіді, користуючись тими джерелами, які читали попередники. Дослідники XIX ст. бачили у «шкільному богослов'ї» перш за все «сухий схоластичний кістяк», «безкінечні ряди тез, пунктів, диспутацій, делінеацій», які були далекими від розумових та моральних потреб духовенства та народу³, й не зважали, що такі риси були невіддільними ознаками шкільного богослов'я цього часу. На жаль, й сьогодні шкільне богослов'я нерідко розглядають так само, закидаючи йому віддаленість від сучасних йому живих духовних рухів⁴.

1 Лебедев А. С. Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 19.

2 Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 100.

3 Хитров М. Наше белое духовенство в XVIII столетии и его представители // Странник. – 1896. – № 8. – С. 514.

4 Половинкин С. М. Русская религиозная философия // Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь. – М., 2000. – С. 468.

На відміну від інших дисциплін (поетики, риторики чи філософії), богословські курси, які викладали в гуманістичній школі, найменше привертати увагу науковців. За оцінками істориків університетів, навчальні плани з теології у західноєвропейських університетах раннього Нового часу почали досліджуватися тільки нещодавно, незважаючи на те, що теологія до XVIII ст. вважалася «королевою університетських наук»¹. Говорячи про вітчизняну історіографію, розуміємо, що протягом XX ст. студії з історії богословських курсів перестали існувати. Тому сучасний дослідник історії біблеїстики в Київській духовній академії Сергій Головащенко як одне з актуальних завдань називає вивчення шляхів залучення західноєвропейського досвіду до практики академії і, відповідно, вивчення рецепції, критики та синтезу різноконфесійних герменевтичних парадигм у навчальному процесі². Сформульоване таким чином дослідницьке завдання доречне й щодо богословських курсів колегіумів, вивченню яких поталанило ще менше, ніж академічним.

Початок викладання богослов'я стало важливою віхою в історії колегіумів XVIII ст., адже із цього часу можна казати про виникнення в них такого богословського дискурсу, в якому елементи православної догматики поєднувалися із єзуїтськими богословськими системами та підходами. Саме тому курс богослов'я, який викладали в навчальних закладах Російської імперії у першій половині XVIII ст., в тому числі й колегіумах, сучасні науковці нерідко називають «православним латиномовним богослов'ям»³. У колегіумах так само, як у єзуїтських закладах, а також у західноєвропейських університетах XVIII ст., панувала традиційна «схоластична» теологія, а стрижнем навчального плану було вивчення теологічних *quaestiones*⁴. Шкільне богослов'я єзуїтів, так само, як і схоластичну філософію, відносять до так званої «другої схоластики»⁵. Єзуїтські богослови як шкільний посібник використовували «*Summa theologiae*» Томи Аквінського⁶. У «*Ratio Studiorum*» визначалося як слід тлумачити вчення Томи Аквінського, давалися поради щодо розподілу навчального матеріалу на кожен рік тощо⁷. У XVIII ст. твори цього автора поєднували з богословськими працями його послідовників – Дунса Скота та Вільяма

1 Броклис Л. Университет в ранний период современной европейской истории: учебные планы (реферат) // *Alma Mater*. – 2002. – № 1. – С. 44.

2 Головащенко С. Києво-могилянська та київська духовно-академічна традиції прочитання й інтерпретації Святого Письма в європейському контексті // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик*. – К., 2005. – С. 194.

3 Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века. – С. 4.

4 Броклис Л. Университет в ранний период современной европейской истории: учебные планы (реферат) // *Alma Mater*. – 2002. – № 4. – С. 50.

5 Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века. – С. 9.

6 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – С. 67–69.

7 *Ratio Studiorum*. – С. 90–96.

Окама¹. Єзуїтські посібники з богослов'я не були коментарями творів Томи Аквінського, так само як і в інших посібниках (з риторики, філософії), у них послідовно викладали певну сукупність знань.

У Києво-Могилянській академії єзуїтське богослов'я було прилаштовано до викладання богослов'я православного. Дослідники XIX ст. позитивно оцінювали шлях, який обрала академія, адже створити свою систему богословської освіти одразу було неможливо, тому задача була розв'язана простим, але найбільш доцільним способом. Дослідники мали на увазі те, що в Києво-Могилянському колегіумі було введено богослов'я, яке викладали у латино-польських навчальних закладах, роблячи виправлення (там, де це було потрібне) у православному дусі². Православне богослов'я, за оцінкою К. Суторіуса, не прагнуло до оригінальних ідей, було вторинним, навіть третинним, отже, критерієм, за яким його слід оцінювати, має бути не новизна, а радше традиційність³. Тому не зовсім зрозуміла оцінка деяких сучасних дослідників, які, виділяючи перший період в історії викладання богослов'я в Києво-Могилянській академії (до 1759 р.) говорять, що він «відзначається відносною свободою професорів курсу від якихось схоластичних вимог» (вважаючи проявами свободи те, що професори намагалися «не просто механічно передавати зміст догматів», а давали їм філософське обґрунтування; прагнули створити православну систему богословської науки; довільно називали свої трактати і розміщували їх у структурі курсу)⁴. Такий висновок доволі складно пов'язати із наступним їх висновком про те, що на початку XVIII ст. «складом богословської культури українська церква наблизилася до сучасного стану католицької теології»⁵. Остання, як відомо, будувалася на схоластиці. Варто нагадати в цьому контексті роздуми щодо схоластики як етапу розвитку філософії і поширити такі підходи («реабілітації схоластики») на богословську науку. До речі, дослідники XIX ст. не соромилися визнавати доречність вибору професорів богослов'я Києво-Могилянської академії і більш спокійно характеризували «схоластичний» етап розвитку богослов'я.

Довгий час курси, які читалися в Києво-Могилянській академії (до й певний час після Феофана Прокоповича), а також у інших школах Російської імперії, де викладали професори академії, орієнтувалися на богословські курси, які склалися єзуїтами. Цей висновок зробив К. Суторіус, який дослідив значну частину рукописів богословських курсів першої половини XVIII ст.⁶ Він запропонував називати ці курси «єзуїтсько-православними»,

1 Суторіус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века. – С. 10.

2 Вишневецкий Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1903. – № 7. – С. 359; Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII и XIX веках. Т. 1. – С. 45.

3 Суторіус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века. – С. 14.

4 Історія української культури: в 5 т. Т. 3. Українська культури другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2003. – С. 60.

5 Там само.

6 Суторіус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века. – С. 18.

адже з точки зору конфесійної вони були православними, а з точки зору структури, проблем, методології та термінології – засновувалися на традиціях викладання богослов'я в єзуїтських школах¹.

У єзуїтських закладах курс богослов'я тривав чотири роки. «Ratio Studiorum» приписував викладачам у всьому наслідувати вчення Томи Аквінського, хоча в тих випадках, коли у нього певне питання не розглядалося (або ж коли інша думка вже отримала велике розповсюдження), дозволялося робити відступи². Відомо, що курс богослов'я в Києво-Могилянській академії тривав також чотири роки. Основними розділами курсу були ряд трактатів (про Бога єдиного та троїчного, про Божих янголів, про сутність священного втілення, про кінцеву мету та дії людини, про богословські чесноти, про гріхи, про благодать, про Святі Таїнства, про покаєння, а також про право, про цнотливу людину). Дослідники неодноразово зазначали, що курси різних викладачів відрізнялися порядком розташування прочитаних трактатів³. Курс поділявся на дві частини по два роки, послідовність викладання могла змінюватися, але завершення другого року мало збігатися із завершенням розділу, оскільки студенти-випускники класу філософії приєднувалися до слухачів богословських лекцій (не очікуючи на завершення чотирирічного циклу). Тобто частина студентів спочатку слухала два останні роки богословського курсу, а потім два перші. Така практика існувала і в єзуїтських закладах, що дозволяло не припиняти навчальний процес.

Раніше за інші колегіуми курс богослов'я почав викладатися в Харківському колегіумі, й хронологічно попереду були тільки Києво-Могилянська академія та Московська слов'яно-греко-латинська академія. Хоча датою започаткування викладання богослов'я в Харківському колегіумі неодноразово називали 1731 рік⁴, зберігся запис богословських лекцій курсу, який свідчить про початок читання богослов'я 23 грудня 1729 р.⁵ К. Суторіус знайшов і вивчив ще одну частину записів цього ж курсу, яка зберігається в Іркутську⁶. Із справочинних джерел відомо, що у 1729/30 н. р. курс богослов'я почав викладати Платон Малиновський, після переведення його на посаду архімандрита Києво-Печерської Лаври, з квітня 1730 р. курс читав Митрофан Слотвинський. Цей же професор читав богослов'я до 1737 р. (рукописних записів не збереглося). Нагадаємо, що Митрофан Слотвинський навчався в Києво-Могилянській академії, згодом слухав вищі курси у Львівському єзуїтському колегіумі. Із однієї з синодальних справ видно, що в 1734 р. богословський курс викладав Афанасій Топольський⁷.

На жаль, за браком джерел, як це довів К. Суторіус, неможливо точно назвати роки, у які починалися та завершувалися богословські курси у Харківському

1 Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века. – С. 18.

2 Ratio Studiorum. – С. 91–92.

3 Булгаков М. История Киевской духовной академии. – СПб., 1843. – С. 138–139.

4 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 508.

5 ІР НБУВ, ф. 306, спр. 174 п 5.

6 Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века. – С. 146.

7 РГИА, ф. 796, оп. 14, д. 397, л. 2.

колегіумі у період 1740–1750 рр. Оскільки реалізувати це завдання неможливо, необхідно шукати інші підходи до висвітлення історії викладання богослов'я в цей проміжок. Зокрема, пропонуємо детальніше з'ясувати освітній рівень викладачів богослов'я. Більшість із них опановували богослов'я в Києво-Могилянській академії (це й Платон Малиновський, Йов Базилевич, Афанасій Топольський). Првертає увагу біографія Амвросія Поппеля, який довгий час викладав у колегіумі філософію, потім богослов'я (1742–1747 рр.). До цього він отримав ступінь доктора філософії (не вдалося встановити де саме)¹.

Природно, що у особистій бібліотеці першого професора богослов'я Харківського колегіуму Платона Малиновського був рукописний теологічний трактат Стефана Яворського². У бібліотеці самого Стефана Яворського, яка була передана до Харківського колегіуму, були богословські лекції з Вільни, Познані, чимала кількість праць католицьких богословів (відомо, що частину цієї бібліотеки складало зібрання Палладія Роговського, яке він вивіз із Риму, до якого входили твори святих отців, полемічні трактати)³. Завдяки бібліотеці Стефана Яворського викладачі богослов'я Харківського колегіуму отримали можливість вивчати як праці самого Стефана Яворського, так і ретельно підібрані митрополитом книги, посібники для вивчення Святого Письма, твори отців церкви, праці з догматичного, морального та полемічного богослов'я, проповідницьку літературу (з посібниками для складання проповідей), церковно-історичні праці⁴. Звертаємо на це особливу увагу, адже, як писали історики XIX ст. щодо професорів богослов'я Києво-Могилянської академії, їх знайомство із численною католицько-богословською літературою відбувалося не завжди безпосередньо, а часто через богословські керівництва, які вивчали в латино-польських академіях та колегіумах⁵.

Хоча в інших колегіумах викладання богослов'я розпочалося пізніше, викладачі Чернігівського та Переяславського колегіумів вже на початковому етапі історії цих навчальних закладів цікавилися богословськими проблемами, вивчали праці видатних теологів. Наприклад, у 1714 р. у Чернігівському колегіумі був зроблений переклад з латини праці єзуїта Єремії Дрекселя (Jeremia Drexelius) «Ліотропійон» («*Heliotropium seu conformatio humanae voluntatis cum divina*», передмова до якого була написана викладачами Чернігівського колегіуму⁶.

Існує чимало фактів, що вже в першій половині XVIII ст. у православних колегіумах відбувалося знайомство також з творами протестантських богословів. Відомо, що Іоан Максимович в Чернігові видав працю під назвою «Богомыслие», яка була перекладом «Роздумів» («*Meditationes Sacra et*

1 Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – С. 719.

2 ОДД. – СПб., 1912. – Т. 34 (1754 г.). – Стб. 618.

3 Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского. – С. 23, 28–30.

4 Там само. – С. 28–34.

5 Вишнеvский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1903. – № 7. – С. 356.

6 Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом: в 2 т. Т. 2. – С. 316.

exercitium pietatis») лютеранського теолога професора Ієні Йоганна Герхарда (Johann Gerhard), які вийшли у 1664 р. у Франкфурті-на-Майні¹. У присвяті було вказано, що переклад зробили ті, хто працював у колегіумі. Втім, за указом Сенату 5 жовтня 1720 р. до чернігівської друкарні були застосовані санкції, оскільки в книзі знайшли чимало «лютеранських відхилень»; після цього всі видання друкували з дозволу духовної колегії². Викладачі богослов'я першої половини XVIII ст. мали у особистих бібліотеках праці протестантських богословів: приміром, праця Й. Герхарда «Meditationes Sacrae et exercitium pietatis» була у зібранні книг професора богослов'я Харківського колегіуму Платона Малиновського³. Чернігівське видання праці мав Єпіфаній Тихорський, воно після його смерті за духовною було передане Харківському колегіуму (книга помилково записана у реєстрі як «Благомисліє»)⁴. Твори протестантських богословів (Квенштедта (Johann Andreas Quenstedt), Озеандера (Johann Adam Oslander)) були в зібранні книг Стефана Яворського, які були передані до Харківського колегіуму⁵.

За оцінками багатьох дослідників XIX ст., Феофан Прокопович під час викладання у Києво-Могилянській академії, здійснив «реформу» курсу богослов'я. Дослідники підкреслювали те, що перетворення стосувалися не тільки методу викладання, але полягали у заміні «спрямованості самої богословської доктрини», хоча, як і раніше, коли виклад був поєднаний із римсько-католицьким напрямком, так і в цьому випадку, «догматичне вчення залишалося недоторканим, православним»⁶. За оцінками істориків XIX ст. система Феофана Прокоповича була «плодом різних богословських напрямків», хоча автор «примирив їх у найбільш вигідний для православ'я спосіб»⁷. Вододілом, коли відбувся перехід до викладання курсу за системою Феофана Прокоповича, дослідники називають 1751/52 н. р., коли у Києво-Могилянській академії Георгій Кониський прочитав курс богослов'я, узявши за основу курс Феофана Прокоповича⁸. У цьому ж навчальному році у Троїцькій семінарії курс богослов'я прочитав Афанасій Вольховський, і цей курс, за оцінками дослідників, був майже копією з лекцій Феофана

-
- 1 Дятлов В. А., Коваленко А. Б., Половникова С. А. Из истории украинско-немецких культурных связей XVI–XVIII веков (немецкая старопечатная книга в Чернигове) // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени: Сб. научн. трудов. – Днепропетровск, 1985. – Вып. 13. – С. 153; Винтер Е. Ранне Просвітництво і християнство // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 296.
  - 2 Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом: в 2 т. Т. 2. – С. 234.
  - 3 ОДД. – СПб., 1912. – Т. 34 (1754 г.). – Стб. 617.
  - 4 Там само. – СПб., 1903. – Т. 11 (1731 г.). – Стб. 946.
  - 5 Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского. – С. 30.
  - 6 Червяковский П. Введение в богословие Феофана Прокоповича // Христианское чтение. – 1876. – № 1–2. – С. 37.
  - 7 Архангельский А. Духовное образование и духовная литература в России при Петре Великом. – С. 83.
  - 8 Див. про це: Суториус К. В. Богословие в Киево-Могилянской академии в 1751–1763 гг. // Религиозное образование в России и Европе в конце XVIII – начале XIX в. – СПб., 2009. – С. 127–202.

Прокоповича¹. Важливо зазначити, що Афанасій Вольховський навчався в Харківському колегіумі (в тому числі слухав богословський курс), згодом викладав у ньому, пізніше у Києво-Могилянській академії. К. Суториус зробив висновок, що за браком джерел неможливо встановити точно, коли в Харківському колегіумі почали відходити від єзуїтських традицій у викладанні богослов'я, ймовірно, не пізніше другої половини 1750-х рр.²

Богословський клас у Переяславському колегіумі, за твердженням деяких дослідників, був відкритий у 1778 р.³ Ця дата зазначена в рукописі нарису історії колегіуму Д. Павловського, який вивчав семінарський архів, що пізніше загинув при пожежі (місцезнаходження рукопису Д. Павловського невідомо)⁴. Втім, як свідчить рапорт переяславського єпископа Іларіона Кондратковського від 13 вересня 1781 р., заняття у класі богослов'я розпочалися у 1781/82 н. р.⁵ У документі також зазначалося, що першим професором богослов'я у Переяславському колегіумі був Варлаам Шишацький⁶. Це підтверджувалося й наступними донесеннями архієрея, в яких він підкреслював, що прагнув до того, щоб учні не їхали до Києва для продовження освіти, а отримували її на місці⁷. Маємо враховувати, що навчання у вищих класах Переяславського колегіуму припинялося на час, коли була ліквідована окрема Переяславська єпархія. У цей період для продовження навчання у філософському та богословському класах учні прямували до Києво-Могилянської академії. Після відновлення єпархії, як свідчить звернення преосвященного Амфілохія Леонтовича до Синоду в 1798 р., керівництво закладу та єпархії виявило прагнення якомога скоріше відновити вищі класи, й вони були знову відкриті у 1799 р.⁸ У Переяславському колегіумі увесь той час, коли вищих класів не було, продовжували ретельно вести облік «своїх» учнів, які відправлялися до філософського та богословського класів академії. Як виявилось, це робили не даремно, адже саме ці учні повернулися до аудиторій Переяславського колегіуму.

У Чернігівському колегіумі богословський клас з'явився у 1786 р. О. Травкіна пише, що більш ранньому відкриттю богословського класу заважала нестача приміщень, а також те, що поруч знаходилася авторитетна Києво-Могилянська академія, в якій могли продовжити навчання⁹. Погоджуючись із цими аргументами, поширюючи їх й на Переяславський колегіум, все ж зазначимо, що не слід думати, що відкриття цих класів відбулося «запізно».

1 Червяковский П. Введение в богословие Феофана Прокоповича // Христианское чтение. – 1876. – № 1–2. – С. 34; Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 453; Архангельский А. Духовное образование и духовная литература в России при Петре Великом. – С. 74.

2 Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века. – С. 144.

3 Терлецкий Н. Переяславское духовное училище // ПЕВ. – 1882. – № 2. – С. 78; Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 430.

4 Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии // ПГВ. – 1862. – № 52. – С. 453.

5 РГИА, ф. 796, оп. 62, д. 476, л. 1.

6 Там само.

7 Там само, оп. 63, д. 486. Л. 1.

8 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 20. – С. 715.

9 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 36.

У 1760-ті роки в Російській імперії, як свідчать узагальнюючі дані, богослов'я викладали всього у восьми закладах¹. Відкриття богословських класів у ще двох колегіумах на початку і у середині 1780-х років було значним їх досягненням. До речі, П. Знаменський, аналізуючи причини повільних темпів відкриття богословських класів, називав перш за все матеріальні труднощі, говорячи, що тільки після встановлення в 1786 р. «штатних окладів» (2 тис. рублів на рік), справа зрушила з місця².

Отже, у Переяславському та Чернігівському колегіумах викладання богослов'я розпочалося одразу за «системою» Феофана Прокоповича. Слід зауважити, що довгий час у XVIII ст. богословський курс Феофана Прокоповича не був надрукований, проте чимало фактів підтверджують, що він поширився різними навчальними закладами у рукописних записках. Цей рукописний курс можемо побачити у реєстрах бібліотеки професора богослов'я Харківського колегіуму Лаврентія Кордета (читав богослов'я у 1770–1775 рр.)³. За висновками дослідників XIX ст., викладачі скорочували або доповнювали «систему» Феофана Прокоповича, дотримуючись загального плану⁴. Згодом богословський курс Феофана Прокоповича надрукували (спочатку окремі частини). Листування між ректором Харківського колегіуму професором богослов'я Лаврентієм Кордетом та єпископом Самуїлом Миславським на початку 1770-х рр. свідчить про те, що єпископ посилав до колегіуму різні «трактати» Феофана Прокоповича у достатньо великій кількості (15 примірників і більше), й робив це як за власною ініціативою, так і у відповідь на прохання ректора⁵. Тільки значно пізніше був надрукований увесь курс Феофана Прокоповича, яким і користувалися в навчальних закладах⁶. Дослідження цього курсу сьогодні продовжується, адже й досі не повністю встановлені джерела, якими користувався сам автор, а також ті частини курсу, які, ймовірно, належали іншим викладачам богослов'я Києво-Могилянської академії⁷. Однак, як свідчать дослідники, викладачі зверталися також до богословських праць протестантських вчених, щоб збагатися прийомами «нової протестантської науки», перш за все до творів Квенштедта, Голлазія, Герхарда, Буддея, Турретина⁸.

Як свідчить інструкція єпископа Самуїла Миславського 1769 р. та інші джерела богословський курс Феофана Прокоповича вивчали у тому вигляді, у якому він був написаний, тобто латиною. Цікаво, що єпископ рекомендував викладачам уникати зайвої риторичної краси⁹. Він також радив

1 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 450.

2 Там само. – С. 757.

3 ВР ІЛ, ф. 20, спр. 13, арк. 232 зв.; РГИА, ф. 796, оп. 67, д. 572, л. 13 зв.

4 Булаков М. История Киевской духовной академии. – С. 143.

5 Преосвященный Самуил, епископ Белогородский. Его письма к архимандриту Лаврентию (1770–1774) // КЕВ. – 1888. – № 4. – С. 69, 71; № 5. – С. 91, 92.

6 Prokopowicz Th. Christianae orthodoxae theologiae in Academia Kiowensi a Theophane Prokopowicz... adornatae et propositae. Vol. 1–3. – Lipsiae: Breitkopf, 1792–1793.

7 Суториус К. В. Богословие в Киево-Могилянской академии в 1751–1763 гг. // Религиозное образование в России и Европе в конце XVIII – начале XIX в. – СПб., 2009. – С. 183.

8 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 761.

9 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 60.

викладачам звертатися до праць іноземних авторів не тільки при вивченні різних дисциплін у попередніх класах, але й при вивченні богослов'я. Так, він рекомендував професорам доповнювати працю Феофана Прокоповича трактатами інших славнозвісних християнських авторів, святих отців церкви, але також у «новейших иноверных учителей помощи искать»¹. Так само як і для класу філософії, Самуїл Миславський визначив перелік книг, які кожен студент зобов'язаний був мати у себе для навчання. На щастя, назви цих праць в інструкції записані не настільки скорочено, як книги для філософського класу. Самуїл Миславський зазначив, що основним навчальним посібником, який викладач мав вивчати зі студентами, мала бути праця архімандрита Платона (Левшина) «Православное учение»². Окрім цього, він рекомендував деякі праці Феофана Прокоповича та Григорія Полетики, присвячені основам християнського віровчення³. Причому в працях Прокоповича студенти мали звертати увагу на сутність богословського викладу, але не наслідувати «штіль»⁴. Принагідно зауважимо, що богословська праця Платона Левшина, написана російською, була перевидана декілька разів значним тиражем, і П. Знаменський констатував, що вона була прийнята як основний посібник у всіх духовних навчальних закладах⁵. Проте, як свідчать джерела, у колегіумах цей твір так й не став головним посібником із вивчення богослов'я і завжди був тільки додатковою книгою. Реєстр книг, які придбали до бібліотеки Переяславського колегіуму, свідчить, що купували як праці Феофана Прокоповича, так і Платона Левшина⁶. Це підкреслювали також історики колегіумів XIX ст., відзначаючи, що богослов'я викладалося двома мовами – латиною та російською⁷. До речі, існують відомості, що в Переяславському колегіумі наприкінці XVIII ст. викладали богослов'я за «системою Іриней Фальковського», яка була викладена латиною⁸, те саме дослідники відзначали й стосовно Чернігівського колегіуму⁹. Слід розуміти, що мова йшла про систему Феофана Прокоповича, яку в скороченому вигляді видав Іриней Фальковський. За цим посібником відбувалося навчання не тільки в колегіумах, але і в академіях, зокрема Московській¹⁰.

Примітно, що два колишні вихованця Харківського колегіуму (Йоакимф Карпинський та Сильвестр Лебединський), які були його викладачами,

- 1 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 60.
- 2 Платон (Левшин). Православное учение или Сокращенная христианская богословия. – СПб., [1765].
- 3 Феофан (Прокопович). Сокращенное христианское учение. – СПб., 1765; Феофан (Прокопович). Христовы о блаженствах проповеди толкование. – СПб., 1722; Полетика Г. А. Истинныя основания и должности христианския веры, или Наставление язычникам обращающимся в христианскую веру. – СПб., 1762.
- 4 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 63.
- 5 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 761.
- 6 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 848, арк. 7, 46.
- 7 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 17. – С. 665.
- 8 ІР НБУВ, ф. І, спр. 47216, арк. 14 зв.
- 9 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 17. – С. 665.
- 10 Смирнов С. К. История Московской славяно-греко-латинской академии. – С. 293.

згодом створили посібники із богослов'я (у колегіумі вони пройшли повний курс, із богослов'ям включно, після чого слухали цей предмет ще й у Києво-Могилянській академії). Вони написали посібники¹, які наслідували Феофана Прокоповича та Голлазія. Посібники Йоакимфа Карпинського та Сильвестра Лебединського, за висновками дослідників XIX ст., були вельми популярними в навчальних закладах завдяки лаконічності та переконливій манері висвітлення питань². Відомо також, що, коли Сильвестр Лебединський став архієреєм Полтавської та Переяславської єпархії, він надзвичайно опікувався колегіумом й особливу увагу приділяв саме курсу богослов'я, який при ньому був відновлений у повному обсязі. У цей час на його книгу спиралися при викладанні. Про це свідчать пропозиції, які надійшли від консисторії до Переяславського колегіуму в 1801 р., у яких особливу увагу було приділено стану справ у богословському класі. Із цього розділу пропозицій добре видно, що їх писав сам архієрей Сильвестр Лебединський, який радив вивчати богослов'я за своїм посібником, надрукованим у 1799 р.³. Існують свідчення, що книгою Йоакимфа Карпинського активно користувалися при викладанні і в Чернігівському колегіумі⁴. За роботою Сильвестра Лебединського навчалися в Казанській академії, у якій він викладав (щоправда, історики академії не фіксували його зв'язок із Харківським колегіумом)⁵.

Реконструювати зміст окремих складових богословського курсу, який викладали у колегіумах, допоможуть опубліковані праці Андрія Прокоповича⁶. У вступному слові автор зазначив, що ці частини курсу він викладав у Харківському колегіумі на початку XIX ст. Ці книги не були підручниками, радше роздумами, міркуваннями, містили ретельно підібрані приклади та цитати.

Методи викладання богослов'я, як свідчила інструкція Самуїла Миславського, виступали продовженням тих, які застосовували у філософському класі. Єпископ радив усім учням мати Біблію і, вивчаючи курс, під кожною позицією наводити одне-два свідчення із семи вселенських та дев'яти помісних соборів, а також із святих отців⁷. Викладачі мали не тільки роз'яснювати догмати віри, але, розбираючи їх, знайомити студентів із

1 Sacra theologia, seu Doctrina christiana per theorematum, quaestiones et controversias exposita / opera et studio Cazanensis Academiae rectoris archimandritae Sylvestris. – [Petropoli], 1799; Karpinski H. Compendium orthodoxae theologicae doctrinae ab archimandrita Hyacintho Karpinski concinnatum. – [M.], 1800.

2 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 762; Доброклонский А. П. Руководство по истории Русской Церкви. – М., 1999. – С. 613.

3 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 2. – С. 86.

4 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 17. – С. 665.

5 Благовещенский А. История старой Казанской духовной академии. 1797–1818 г. – Казань, 1875. – С. 66, 83.

6 Прокопович А. Мысли при чтении послания Св. Апостола Павла к колоссянам. – СПб., 1820; Прокопович А. Мысли при чтении послания Св. Апостола Павла к ефессеям. – СПб., 1821.

7 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 60–61.

запереченнями протилежної сторони¹. Як відомо, такий метод склав основу «полемічного богослов'я». Детальні поради до проведення бесід, диспутів, надавалися ще у програмі «Ratio Studiorum»². У православних колегіумах сприйняли ці підходи, й вони стали широко використовуватися під час викладання курсу. За спогадами студента Переяславського колегіуму І. Крамаренка, викладач богослов'я майже увесь час занять у класі присвячував полеміці з різних богословських питань, які відбувалися латиною³.

У богословському класі, так само як і у філософському, важливими прийомами навчання були диспути, які проводилися щотижня, щомісяця й генеральні (як правило, двічі на рік). Самуїл Миславський у інструкції 1769 р. радив проводити богословські диспути щомісячно, по черзі латиною та російською мовою⁴. У інструкції (а також у інших джерелах) наголошувалося, що на диспутах мали бути присутніми всі викладачі колегіуму. Так само як у Києво-Могилянській академії, перед диспутами студенти готували тези (обома мовами), які заздалегідь роздавали усім запрошеним особам. Самуїл Миславський наполягав на тому, щоб на богословські диспути обов'язково запрошували і викладачів «додаткових класів», і посиляли їм тези. Проведення диспуту мало свій усталений ритуал, який брав початок із середньовіччя. Джерела свідчать, що традиція проведення богословського диспуту була повною мірою сприйнята у православних колегіумах XVIII ст. Матеріали декількох рукописних збірок дають можливість досліджувати організацію, основні етапи проведення диспутів у колегіумах, їх складові елементи (тези, промову («орацію»), яка виголошувалася одним з учасників перед диспутом і була присвячена основній темі). Хід диспутів достатньо повно відбивають матеріали трьох збірок Харківського колегіуму, які відносяться до 1770–1780-х років⁵. Маємо можливість аналізувати тези, промови, формулювання богословських положень та їх заперечення, докази (у тому числі й іншими аргументами)⁶. Тематами промов були основні богословські положення, як-от: про створення та промисел Божий, про падіння першої людини, про поновлення роду людського тощо⁷. Серед імен студентів богословського класу, які брали участь у диспутах («дефендентів» (*defendentes*), які захищали певні тези та «опутнантів» (*impugnantes*), які їх заперечували), бачимо й майбутніх викладачів колегіуму (Василь Базилевич, Василь Фотієв, Василь Снісарев та ін.)⁸. Деякі з них стали відомі як проповідники (Василь Снісарев).

Науковий інтерес становить збірка із записом богословського диспуту, який відбувався наприкінці навчального року, 4 червня 1805 р., у Чернігівській семінарії, назва якої починається словами: «Корабль Черниговской се-

1 Лебедев А. С. Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 61.

2 Ratio Studiorum. – С. 119–121.

3 Крамаренко И. Из воспоминаний о ректорах, управлявших полтавско-переяславскою семинарією в первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1878. – № 11. – С. 528.

4 Лебедев А. С. Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 61.

5 ІР НБУВ, ф. 301, спр. 106 п, спр. 107 п, спр. 108 п.

6 Там само, спр. 106 п, арк. 33 зв.

7 Там само, спр. 108 п, арк. 5, 45, 69.

8 Там само, спр. 106 п, спр. 107 п.

минарии нагуженный духовными куплями...»¹. Малюнок, яким оздоблені тези, відбиває розуміння пізнання, усталене від доби Середньовіччя як наближення до Божественної істини. Цей зміст передано у символічному малюнку з підписом «Кормчая книга»: тут зображено вітрильник, що пливе по розбурханому морю життя, на човні стоять декілька осіб, тримаючи в руках книги². Питання, які були традиційними для подібних богословських диспутів, розкривалися латиною, російською, давньогрецькою та давньоєврейською мовами. Під час диспуту виступали також і студенти риторичного класу. Одна з дискусій, «Разговор о призывании языков, которых призывает Бог», по суті була відгуком на полеміку, яка розгорталася у суспільстві щодо необхідності для священників (і в гімназійному курсі) вивчення латини, грецької та гебрайської мов. Відповіді студентів, утілені в надзвичайно вишукані словесні конструкції, озвучували роздуми університетського гатунку про те, що іноземні мови потрібні тим юнакам, «которые себя приготавливают к высоким степеням»³. Важливість диспуту як вершини навчання було підкреслено в одному із виступів студента богословського класу Чернігівської семінарії А. Корнуха у 1809 р., у якому, звертаючись до архієрея, присутнього на диспуті, він назвав учнів «гроздьями словесного вертограда», які мали «явить плоды учения»⁴.

Хоча не вдалося розшукати подібні рукописи, які б фіксували зміст диспутів у Переяславському колегіумі, справочинна документація свідчить, що вони відбувалися регулярно⁵. У спогадах колишніх вихованців містяться згадки про диспути, які велися латиною про основні «богословські істини», також про те, що під час диспутів нерідко розгоралася запекла полеміка⁶.

У богословському класі колегіумів, окрім названих прийомів навчання, студенти мали вчитися складати проповіді (інструкція Самуїла Миславського визначала їх кількість – не менше трьох на рік). Проповіді були визначені як різновид обов'язкових навчальних занять у богословському класі, студенти мали регулярно виголошувати їх у колегіумському класі. Самуїл Миславський в інструкції 1769 р. звертав увагу викладачів цього класу, що при перевірці проповідей вони мали стежити за їх правильністю з погляду віри, а також виправляти тексти задля досягнення чистоти «російського штиля». Студенти під час виступів у класі, мали контролювати вимову, щоб говорити «с произношением великороссийским»⁷.

Самуїл Миславський у інструкції 1769 р. радив студентам при складанні проповідей використовувати певні зразки. Перелік запропонованих книг виступає важливим джерелом при дослідженні викладання богослов'я.

1 ІР НБУВ, ф. 310, спр. 55.

2 Там само, арк. 1.

3 Там само, арк. 48, 49.

4 Там само, ф. 301, спр. 304 п, арк. 35 зв. –36.

5 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 24. – С. 965.

6 Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 94.

7 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 62.

Після проведеного аналізу скорочених, неповних імен та назв можна представити список праць, які єпископ рекомендував використовувати студентам. Цілком логічно, що першими названі проповіді Феофана Прокоповича (архієрей і цього разу зазначив, що не варто наслідувати стиль Прокоповича, який, на його думку, вже не відповідав сучасності), архімандрита Платона (Левшина), преосвященного Гедеона (Криновського), бесіди Іоана Златоуста, Ілії Мінятія¹. Відзначимо, що названі книги були у бібліотеках колегіумів у великій кількості, їх купували, чимало їх було й у викладачів (у Лаврентія Кордета). Відомо, що для Переяславського колегіуму спеціально придбали проповіді Гедеона (Криновського)². У листуванні між викладачем богослов'я ректором Харківського колегіуму Лаврентієм Кордетом та Самуїлом Миславським також ішлося про закупівлю різних проповідей³. Більш цікавою, на нашу думку, виступає рекомендація Самуїла Миславського використовувати для викладання богослов'я перекладену російською мовою популярну у Європі працю із всесвітньої історії французького католицького священика Жака Боссюе (у якій розвивалися й ідеї суспільного договору)⁴. Вище вже наводилися факти наявності цієї праці у різних реєстрах книг. Єпископ рекомендував студентам читати твори французькою та німецькою мовами. Серед таких були названі праці французького поета та драматурга Бернара Жозефа Сорена (Bernard Joseph Saurin), скоріш за все, єпископ мав на увазі його «Повчання». Були рекомендовані також праці відомих французьких проповідників початку XVIII ст. Еспрі Флеш'є (Esprit Fléchier) та єзуїта Луї Бурдалу (Louis Bourdaloue), відомого своїми повчальними проповідями. Особливо слід відзначити, що праці цих авторів не були в той час видані російською, отже, студенти знайомилися із оригінальними творами видатних мислителів, своїх сучасників. У цьому ж ряду була порада звертатися до праць аналогічного змісту Йоганна Лоренца Мосгейма (Johann Lorenz Mosheim), відомого лютеранського богослова (який був професором у Гельмштадті, згодом у Геттінгені).

Названі вище богословські праці вивчали не тільки студенти Харківського колегіуму. Існують відомості, хоча вони відривчасті та розпорошені по різних джерелах, про залучення додаткових книг і в інших колегіумах. Вже історики XIX ст., які наводили подібні факти у своїх розвідках, не завжди правильно розуміли, яку працю було названо у документах, не ідентифікували авторів праць. Так, В. Литинський зазначив, що в Чернігівському колегіумі залучали до викладання богослов'я праці відомих католицьких авторів Роберто Белларміно (San Roberto Francesco Bellarmino), Жака Боссюе (прізвище останнього В. Литинський не назвав, але навів одну з праць автора – «Defensio declarationis conventus cleri gallicani»), так само названа пра-

1 Лебедев А. С. Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 62.

2 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр 848, арк. 7.

3 Преосвященный Самуил, епископ Белгородский. Его письма к архимандриту Лаврентію (1770–1774) // КЕВ. – 1888. – № 5. – С. 91.

4 Боссюэ Ж. Б. Иакова Бенитна Боссюэта Разговор о всеобщей истории. Т. 1–3. / с франц. на рос. язык перевел капитан В. Наумов. – М., 1761–1789.

ця англійського протестантського священника Вільяма Еймса (William Ames, «De conscientia et eius jure, vel casibus»)¹. Продовжуючи характеристику навчальних книг, підкреслимо, що, на думку істориків XIX ст., у бібліотеці Чернігівського колегіуму містилися праці з усіх галузей богослов'я, отже, необхідні книги були доступними викладачам та студентам².

На жаль, на сьогодні збереглося надзвичайно мало джерел особового походження, які належали «пересічним» студентам богословського класу. Втім, поодинокі свідчення таких джерел дозволяють побачити, що вихованці робили виписи із рекомендованої літератури. Так, у записничку нічим не примітного спудея богослов'я Харківського колегіуму Г. Булакова (початок XIX ст.) зустрічаємо чимало цитат, зроблених латиною із богословських книг, які, скоріше за все, підбиралися задля використання у виступі під час диспуту, проповіді, задля влучної відповіді викладачеві із посиленням на авторитетну думку. Як бачимо, на початку XIX ст. студент ретельно робив виписки латиною з праці Йоганна Герхарда³.

Не менш важливими для встановлення картини занять у класі богослов'я видаються дидактичні поради Самуїла Миславського зі складання проповідей. Подібні рекомендації студентам надзвичайно рідко зустрічаються у джерелах, їх практично не згадували історики інших закладів. Єпископ Самуїл Миславський у інструкції зазначив, що студенти мають виголошувати проповіді не на догматичні, а перш за все на моральні теми (про добропорядність, викорінювання пороків), докірливі та уїдливі промови їм взагалі не дозволялося говорити⁴. Єпископ забороняв у проповіді часто цитувати текст Святого Письма, а коли цитата звучала у відповідному місці, наголошувалося, що студенту не варто називати книгу, розділ, вірш, звідки узято цитату, щоб «скуки и отвращения слушателям не сделать». Можна стверджувати, що проповіді самих професорів (аналіз їх буде поданий у наступному розділі), які вони також регулярно виголошували, були зразками для студентських проповідницьких спроб.

Характеризуючи методику викладання у богословському класі, дослідники відмічали, що викладання велося вельми розумним практичним способом⁵. Цей «практичний» характер виявився і в тому, що найкращі проповіді виголошувалися студентами не тільки в класі, а й у колегіумській церкві у недільні та святкові дні. У всіх колегіумах існувала така традиція⁶. Студенти Переяславського колегіуму проповідували у неділю та свята в соборі

1 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 17. – С. 665.

2 Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712) // ЧЕИ. – 1871. – № 2. – С. 54.

3 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 177/с 136.

4 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 62–63.

5 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 525.

6 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 17. – С. 665.

міста та в домовій архієрейській церкві¹. У колегіумах створювали розклади проповідей викладачів та учнів на недільні та святкові дні². Вони розроблялися на увесь навчальний рік (з вересня по липень). Наприклад, у 1781/82 н. р. проповіді мав прочитати 21 студент, а у наступному навчальному році – 32 студенти богословського класу³. Дослідники історії колегіумів слушно зазначали, що студентські проповіді виступали «мірилом їх богословської зрілості», саме тому кращі з них любили розглядати архіпастирі, додавати до них свої коментарі⁴.

Про зміст студентських проповідей можемо скласти уявлення із архівних матеріалів, опублікованих О. Танковим, серед яких містяться й деякі проповіді студентів Харківського колегіуму 1770-1774 рр. О. Танков навів приклади тем проповідей (про значення віри, хиби невір'я, про засвоєння християнських чеснот, роз'яснення істин православ'я) та їх джерел (Притчі, Книга Премудрості Соломона, Святого Письма)⁵. Рукописи текстів проповідей свідчили, що студенти спочатку показували їх професору (це був Лаврентій Кордет), потім переписували начисто, грамотно, акуратно. О. Танков зазначив, що студентські проповіді відрізняв їх стиль, «вчений» характер, вони були побудовані за риторичними правилами, окремі фрази виголошувалися латиною, містили приклади з історії (особливо античної), були прикрашені «квітами красномовства», хоча й не переходили межі, за якою була зайва химерність, театральність або манірність⁶. При уважному розгляді проповідей, можна зафіксувати прояви не тільки суто богословської зрілості їх авторів, але й того, що їх автори включали у них відомості з різних наук: фізики, астрономії, географії, геометрії, логіки, механіки тощо. Оскільки в колегіумському храмі слухачами були перш за все учні, проповіді ставали демонстрацією студентом-богословом вершин опанування всієї колегіумської навчальної програми. Танков зазначив, що таке змістовне наповнення проповіді вочевидь було недосяжним для розуміння слухача неосвіченого⁷. Цитована О. Танковим збірка проповідей надає змогу встановити прізвища декількох студентів богословського класу й переконатися в тому, що деякі з них виявили надзвичайні здібності (зокрема, про це свідчить промова Никона Карпинського, який згодом здобув ступінь доктора медицини у Страсбурзькому університеті)⁸.

Дослідники XIX–XX ст., які вивчали історію проповідництва, зосереджували увагу передовсім на проповідях Стефана Яворського та Феофана Про-

1 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 24. – С. 965.

2 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1446.

3 Там само, ф. 1973, оп. 1, спр. 2182, арк 2 зв.; спр. 2188, арк. 2.

4 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 528.

5 Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке // КЕВ. – 1897. – № 41. – С. 809–810.

6 Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке // КЕВ. – 1897. – № 42. – С. 834–835.

7 Там само. – С. 835.

8 Там само. – С. 832.

коповича (ще декількох відомих церковних діячів), побіжно з'ясовували напрямки проповідництва в Києво-Могилянській академії, хоча найбільше їх цікавили питання жанру проповіді в літературі⁹. М. Петрову належить спеціальна розвідка з історії гомілетики в Києво-Могилянській академії, в якій він розглянув гомілетичні правила, види проповіді, способи їх складання, прийняті в академії, й гомілетичну теорію Феофана Прокоповича¹⁰. Слід зазначити, що всі ці аспекти висвітлювалися у курсі риторики, у той час як практичні заняття зі складання проповідей розпочиналися тільки в богословському класі.

Отже, можемо казати про наявність специфіки «шкільної проповіді», яка мала характерні риси, зумовлені її дидактичними завданнями. Дослідження проповіді з такої точки зору дозволяє, на нашу думку, виявити деякі її особливості. Наприклад, роблячи висновки про переважання світської тематики у проповідях того часу, автори традиційно звертали увагу на політичні сюжети, військову тему (зокрема, Північної війни), яка в них присутня¹¹. Проповіді студентів колегіуму дозволяють бачити схожі тенденції, втім, світська тематика «шкільної проповіді», вочевидь, включала як компонент сучасні наукові надбання, апеляцію до фактів чи презентацію знайомства із досягненнями нової науки. Тобто в колегіумській проповіді можна побачити джерело з історії культури цього перехідного періоду. Адже вибір тих чи інших тем, звернення до певних посібників говорить про вибір відповідних стратегій культурної діяльності. Дидактичні поради зі складання проповідей, відомості про їх зміст свідчать про збереження протягом XVIII ст. того типу «відкритого соціуму», міжкультурного прикордоння, яке вимагало від інтелектуала враховувати поліконфесійність та культурне розмаїття світу, що їх оточував, володіти адекватними комунікативними техніками. Проповідь – це й спосіб комунікації із середовищем. Ще більшою мірою ці риси будемо спостерігати у проповідях наставників – учителів колегіумів (про це докладніше у наступному розділі).

До названих форм занять у богословському класі можна додати й катехізичні бесіди, які з'явилися на межі XVIII–XIX ст. Такі бесіди були публічними, проходили у богословській аудиторії, їх вів один з викладачів-священників¹². У бесідах могли брати участь всі охочі, але для студентів богословського класу вони були обов'язковими. У встановлені години ці бесіди проводилися латиною.

9 Самарин Ю. Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович как проповедники. – М., 1844; Чистович И. А. Неизданные про поведи Стефана Яворского. – СПб., 1867. – С. 4–16; Морозов А. А. Метафора и аллегория у Стефана Яворского // Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти акад. В. В. Виноградова. – Л., 1971. – С. 35–44; Кочеткова Н. Д. Ораторская проза Феофана Прокоповича и пути формирования литературы классицизма // XVIII век. Сб. 9. Проблемы литературного развития России в первой трети XVIII века. – Л., 1974. – С. 50–80.

10 Петров Н. И. Из истории гомилетики в старой Киевской Академии // Труды КДА. – 1866. – Т. 1. – С. 86–124.

11 Кузьмин А. И. Военная тема в литературе петровского времени // XVIII век. Сб. 9. Проблемы литературного развития России в первой трети XVIII века. – Л., 1974. – С. 174–176.

12 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 528.

Характеризуючи заняття в богословському класі, слід нагадати, що в ньому студенти продовжували вивчення мов. Зрозуміло, що, читаючи літературу, готуючись до диспутів латиною, спудеї удосконалювали володіння латиною як мовою науки, теології. Разом із цим, вихованці продовжували вивчати давньогрецьку, німецьку та французьку мови. В інструкції Самуїла Миславського 1769 р. йшлося про те, що в богословському класі всі студенти мали вивчати, окрім латини, принаймні ще одну із названих мов¹. Подібні поради, з акцентом на дискусіях давньогрецькою мовою, містилися у пропозиціях викладачам Переяславського колегіуму 1801 р. від преосвященного Сильвестра Лебединського². Рекомендації читати богословські праці європейських авторів у оригіналі, використовувати їх під час диспутів, підштовхували студентів до подальшого опанування мов. Тому не дивно, що колишні учні колегіумів згадували, що викладачі богослов'я віртуозно володіли не тільки латиною, але й німецькою мовою³. Стосовно виконання порад щодо вивчення мов документація свідчить, що у богословському класі хоча студенти й продовжували їх вивчати, але далеко не всі. Приміром, у 1783 р. із 62 чоловік цього класу Харківського колегіуму грецьку, французьку та німецьку мови вивчали всього 9 осіб⁴. Втім, керівництво колегіумів на початку XIX ст. постійно підкреслювало необхідність усім дітям духовенства у цьому класі вчити давньогрецьку та давньоєврейську мови⁵.

Наприкінці XVIII ст. курс богослов'я, який до цього часу включав зазвичай догматико-полемічне та моральне богослов'я, розширився за рахунок вивчення пастирського богослов'я, канонічного права та Святого Письма⁶. Пастирське богослов'я вивчали за книгою Парфенія Сопковського про обов'язки пресвітерів (парафіяльних священиків), яку було перевидано десятки разів у останній чверті XVIII–XIX ст.⁷ Канонічне право вивчали за Кормчою Книгою⁸. Таку практику фіксували дослідники історії всіх колегіумів⁹. Окрім цього, з 1798 р., так само як у Києво-Могилянській академії¹⁰, у колегіумах почали вивчати церковну історію, герменевтику. Про це свідчить відомість богословського класу Харківського колегіуму початку XIX ст.¹¹ У джерелах знаходимо підтвердження того, що і в інших колегіумах встано-

1 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 63–64.

2 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 2. – С. 87.

3 Крамаренко И. Из воспоминаний о ректорах, управлявших полтавско-переяславскою семинариею в первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1878. – № 11. – С. 528.

4 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2194, арк. 8.

5 Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 217, арк. 21.

6 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 526.

7 Парфений (Сопковский). О должностях пресвитеров приходских. – СПб., 1789.

8 Кормчая. Ч. 1–2. – М., 1787.

9 Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 749; Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 17. – С. 665.

10 Булаков М. История Киевской духовной академии. – С. 143.

11 Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 217, арк. 20 зв.

вився подібний порядок викладання. У порадах Переяславському колегіуму 1801 р. від Сильвестра Лебединського йшлося про те, що він спеціально для вивчення передав до бібліотеки книгу Бінгама з церковної історії¹. Варто зазначити, що праця у дев'яти томах англійського вченого священика Джозефа Бінгама (Joseph Bingham) була вельми популярною, декілька разів перевидавалася, й її використовували як посібник у європейських навчальних закладах. Працею Д. Бінгама користувалися викладачі богослов'я в колегіумах протягом XVIII ст.: наприклад, вона була в особистій бібліотеці професорів богослов'я Харківського колегіуму Платона Малиновського² та Лаврентія Кордета³. Відомий дослідник історії освіти П. Знаменський писав, що посібником до вивчення Святого Письма була праця Амвросія Подобєдова, латинські посібники Буддея, Рамбаха, Озеандера, церковна історія вивчалася за книгами Ланге, Мосгейма, Бінгама, російська – за Платоном, церковна археологія – за Бінгамом⁴. Реєстри бібліотеки професора богослов'я Харківського колегіуму Лаврентія Кордета (один з них дещо повніший) відбивають наявність всього «спектра» посібників⁵, названих П. Знаменським. Чимало із цих книг були у бібліотеці Чернігівського колегіуму (праці Йоганна Будде, Якоба Рамбаха та ін.)⁶. Відомо, що у першого професора богослов'я Переяславського колегіуму Варлаама Шишацького також була величезна власна бібліотека⁷.

Завершуючи дослідження викладання богослов'я у православних колегіумах XVIII ст. зазначимо, що єпископ Самуїл Миславський у інструкції Харківському колегіуму 1769 р. у розділі про навчання у богословському класі назвав його «богословським факультетом»⁸. Наскільки реальний стан викладання відповідав такому визначенню? М. Петров, порівнюючи програму викладання в Києво-Могилянській академії та Московському університетах (на 1784 р.), зробив висновок про те, що їх відрізняли тільки окремі дрібниці⁹. Як було встановлено, викладання у всіх колегіумах у цей час досягло такої ж повноти, яку мала Києво-Могилянська академія. При оцінці викладання богослов'я в академії слід не оминати увагою глибоке спостереження Сергія Головащенко щодо «відкритості як до католицької схоластики, так і до про-

1 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 2. – С. 87.

2 ОДД. – СПб., 1912. – Т. 34 (1754 г.). – Стб. 615.

3 ВР ІЛ, ф. 20, спр. 13, арк. 233.

4 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 760.

5 РГИА, ф. 796, оп. 67, д. 572, л. 13 об. – 14 об.

6 Лилеев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – С. 11; Дзюба О. Бібліотека Чернігівської духовної семінарії // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів, 2001. – С. 43.

7 Хойнацкий А. Ф. Варлаам Шишацкий, бывший архиепископ Могилевский // Исторический вестник. – 1881. – № 7. – С. 539.

8 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 63.

9 Петров Н. И. Киевская академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796 гг.). – К., 1906. – С. 77–78.

тестантського раціоналізму»¹. Дослідник підкреслив, що «досвід «зустрічі із Заходом», що століттями зростав в умовах конфесійної полеміки і водночас відносно вільного навчання у католицьких і протестантських школах та університетах», «потужність створеного інтенсивним книжним обігом текстуального підґрунтя», сприяло «залученню київського академічного середовища до загальноєвропейського культурного, богословського та наукового контексту»². Таким чином досягаємо, наскільки важливо й надалі досліджувати шляхи, методи та реальні приклади залучення до названого європейського середовища не тільки викладачів та вихованців Києво-Могилянської академії, але й колегіумської спільноти. Оцінюючи богословський курс у колегіумах чи академіях, слід розуміти, що в другій половині XVIII ст. під впливом епохи Просвітництва у Західній Європі, за оцінками дослідників, теологія відходила на другий план, хоча й продовжувала бути фундаментальною базою наук та відігравати методологічну роль у процесах розуміння³. Щодо Києво-Могилянської академії, сучасні українські дослідники роблять висновки, що вона наприкінці XVIII ст. перетворюється із закладу університетського типу на вузькоцерковний заклад⁴. Якщо зосередити увагу на цьому курсі, дійсно, в богословських класах колегіумів зосереджувалася уся спеціальна духовна освіта. Але слід також мати на увазі, що богословський курс, особливо наприкінці XVIII ст., значно розширюється, доповнюється новими складовими. Методи навчання можна зіставити із тими, які практикували на богословських факультетах європейських університетів. Професори богослов'я в колегіумах наприкінці XVIII ст. почали постійно використовувати у викладанні посібники протестантських богословів та елементи їх системи. Тобто, окрім фіксації поступової «професіоналізації» богословської освіти у колегіумах, необхідно врахувати й ту тенденцію, яка виводила викладання богослов'я на рівень тогочасних європейських університетів. Без останнього розуміння колегіуму як навчального закладу залишиться одностороннім.

2. Методи виховання

Поняття «виховання» у широкому розумінні передбачає вплив на особистість з метою її розвитку. Зазначимо, що це трактування включає також розвиток і розумових здібностей учнів. У більш вузькому розумінні

1 Головащенко С. Києво-могилянська та київська духовно-академічна традиції прочитання й інтерпретації Святого Письма в європейському контексті // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик. – К., 2005. – С. 192.

2 Там само.

3 Хаммерштейн Т. Университет в Новое время: отношение с властью // Alma Mater. – 1999. – № 12. – С. 43.

4 Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності української культури: парадокси еволюції // КМА. – С. 23; Головащенко С. Києво-могилянська та київська духовно-академічна традиції прочитання й інтерпретації Святого Письма в європейському контексті // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик. – К., 2005. – С. 194.

виховання можна трактувати як набір прийомів, що втілюються у певні практики шкільного життя і мають на меті розвиток особистості у певних напрямках (моральне, фізичне, естетичне виховання тощо). Виховання у православних колегіумах являло собою складний комплекс принципів, підходів та методів. Безумовно, його основою були глибокі традиції релігійно-морального виховання, які склалися впродовж багатьох століть. Разом із тим новий час привніс і нові віяння до системи виховання. У даному випадку зосередимось саме на виявленні новацій у методах виховання, які з'явилися у православних колегіумах XVIII ст. Спорідненість православних колегіумів України XVIII ст. із типом гуманістичної школи означала, що в основі цих закладів, так само як і тогочасних єзуїтських колегіумів чи протестантських гімназій, був принцип поєднання гуманітарно-філологічної освіти із релігійно-моральним вихованням. Добре відомо, що в європейській гуманістичній школі метою навчання було формування благочестя, а її теоретичним підґрунтям виступав принцип *pietas litterata* (освіченого благочестя). Виховним ідеалом *pietas litterata* було «знання латини, була діяльна побожність і вміння скрізь поводити себе належно»¹. Ці ідеали були закладені у фундамент гуманістичної школи, на них будувалася уся «конструкція» закладу, кожний її сегмент (навчання, виховання тощо).

Дослідження методів виховання, поширених у православних колегіумах, передбачає їх умовне виокремлення із безпосередніх практик організації навчально-виховного процесу. Вивчення виховних практик вимагає звернення до методів культурної історії, історії повсякденності, історичної психології, які відносно недавно почали освоювати вітчизняні історики й до яких майже зовсім не вдаються історики педагогіки. Хоча і сьогодні нерідко історики уявляють виховання учнів православних колегіумів, спираючись виключно на яскраві художні образи, створені М. Г. Пом'яловським у «Очерках бурсь». Вже наприкінці XIX ст. дослідники (перш за все М. Петров) намагалися подолати викривальний пафос Пом'яловського не тільки тому, що він писав у «занадто похмурих фарбах», але перш за все тому, що він «явища з бурсацького життя підносив до загальних типових образів»². Проте від кінця XIX ст. мало хто з авторів узявся за палітру, на якій би був увесь спектр фарб для картини виховання в колегіумах. Чимало праць, які написані сучасними істориками педагогіки, хоча й містять аналіз проектів видатних «педагогів-просвітителів», нерідко не ставлять питання про виховні практики, які існували, й впливи на них таких проектів³. Педагогічні ідеї, які висловлювалися пересічними викладачами у XVIII ст., зовсім не досліджуються. Роздуми над педагогічними термінами не прив'язують до конкретного історичного контексту⁴.

1 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – С. 44.

2 Петров Н. И. К истории внутренней жизни духовных семинарий (значение поэзии А. С. Пушкина в сей жизни). – М., 1899. – С. 3.

3 Див., наприклад: Буторина Т. С. Ломоносовский период в истории русской педагогической мысли XVIII века. – М., 2005. – С. 49–74.

4 Там само. – С. 189.

Слід зауважити, що поява непідкріплених висновків зумовлена не тільки ідеологічними упередженнями авторів, а й тим, що виховний процес найменше відбився у всіх видах джерел, особливо тих, до яких традиційно зверталися історики XIX–XX ст. Дослідники ще в XIX ст. скаржилися на те, що збереглося вкрай мало архівних матеріалів, які стосуються саме виховання¹. Певний брак джерел підштовхує й сучасних істориків (ще більшою мірою це характерно для істориків освіти та педагогіки) зосереджуватися не на конкретних прийомах виховання, які застосовували в навчальних закладах, а на педагогічних поглядах, освітніх ідеях, які висловлювалися провідними діячами української культури. Це нерідко приводить до того, що виховні практики навчальних закладів, зокрема колегіумів, на тлі «передових педагогічних ідей» оголошуються архаїчними, жакливіми, протиприродними. Таку ситуацію можна спостерігати, аналізуючи праці, присвячені педагогічним поглядам Г. С. Сковороди, у яких автори згадують його діяльність у Переяславському та Харківському колегіумах. У більшості праць XX ст. рефреном звучать висловлювання, що Сковорода «як гуманіст, рішуче відходить від тогочасної педагогічної практики», а також те, що «церковники всіляко принижували й ганьбили природу людини» (учнів)². Робилися висновки по те, що «школа перетворювалася на дитячу в'язницю», проти чого й піднявся Сковорода³. Підсумкові твердження, які зустрічаються у сучасних наукових працях та підручниках, мало відрізняються від тих, які були озвучені радянськими істориками педагогіки. Приміром, в одному із сучасних підручників з історії педагогіки України йдеться про те, що викладена у працях Сковороди («Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной» та «Начальная дверь ко христианскому добронравию») «концепція моралі принципово розходилася з церковними догматами, в результаті чого його звільнили від викладання в Харківському колегіумі⁴. Факт залишення Сковородою колегіумів автоматично стає «вироком» для виховних практик колегіумів і досі залишається орієнтиром для оцінок. При цьому дослідники ігнорують важливі спостереження, які були зроблені А. Ніженець у спеціальних працях, присвячених діяльності Г. Сковороди у колегіумах. Спираючись на вивчення архівних джерел та листування Г. Сковороди з учнями, А. Ніженець дійшла висновку, що учні мислителя, а також у свою чергу їх вихованці наслідували ідеї учителя, які, таким чином, переходили з покоління в покоління⁵. Можна посилити цей висновок зауваженням про те, що серед студентів, яких назвала авторка, були й ті, які згодом стали викладачами Харківського колегіуму (Микола Завадовський, Іван Двигубський, Василь Снісарев, Федір Татарський)⁶.

- 1 Стеллецкий Н. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 651.
- 2 Пуха І. В. Деякі питання теорії навчання в спадщині Г. С. Сковороди // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. – К., 1972. – С. 109.
- 3 Мазуркевич О. Р. Література як засіб виховання в учительській діяльності і творчій спадщині Г. С. Сковороди // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. – К., 1972. – С. 126, 127.
- 4 Артемова Л. В. Історія педагогіки України: підручник. – К., 2006. – С. 127.
- 5 Ніженець А. М. Діяльність Г. С. Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. – К., 1972. – С. 203.
- 6 Див. про це: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 144–145.

Як вже зазначалося, модель єзуїтського колегіуму в цілому й способи виховання, які використовували педагоги у цих школах, були сприйняті організаторами Києво-Могилянської колегіуму ще у XVII ст.¹ Це не дивно, оскільки навіть недрути єзуїтської педагогіки, які відкрито демонстрували негативне відношення до Товариства Ісуса, відзначали, що його педагогіка вміла не тільки привернути, але навіть прив'язати юнацтво до своїх шкіл, виявляючи «надзвичайний педагогічний такт», оскільки ця педагогіка приділяла вихованню більше значення, ніж освіті². Підкреслюючи те, що єзуїти надавали вихованню провідне місце, відомий німецький педагог Карл Шмідт у праці з історії педагогіки ще у другій половині XIX ст. дійшов висновку, що єзуїти зробили виховання певною системою (до якої належав і сам порядок занять, а також метод, дисципліна, внутрішній устрій шкіл)³. Не ставлячи за мету аналіз внеску єзуїтів у розвиток світової педагогіки, зазначимо, що без розуміння цілісності (взаємопов'язаності елементів) цієї системи, не можна зробити висновки й щодо прийомів виховання у православних колегіумах. До речі, Т. Шевченко зауважила, що педагогічні настанови єзуїтів були співзвучні також із лютерівським розумінням освіти, тому у протестантських гімназіях також опікувалися моральним та релігійним вихованням учнів⁴. Взагалі у XVII – на початку XVIII ст., а пізніше у працях просвітителів вихованню надавалося величезне значення й неодноразово підкреслювалася віра у безмежні можливості педагогіки. Г. Ф. Лейбниць на початку XVIII ст. висловився з цього приводу так: «Дайте нам у руки виховання, й ми менш ніж за століття змінимо характер Європи»⁵.

Говорячи про єзуїтську модель виховання, дослідники нерідко робили акцент на тому, що воно було «строого-релігійним», навіть казали про його «фанатичний характер»⁶. Уважаємо, що негативізм оцінок російської історіографії, що потім перекочували до історіографії радянської, не враховує історико-культурне тло, на якому школи виникали. У цей час гуманістичні школи всіх конфесій надавали релігійному вихованню неабиякого значення, а прагнення дотриматися певних конфесійних основ було однією із головних спонук до їх заснування. Щодо єзуїтських шкіл, зауважимо, що Ігнатій Лойола у IV частині «Конституції» сформулював кредо єзуїтського шкільництва так: «школа, окрім навчання, мусить ще виховувати

1 Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – С. 102.

2 Линчевский М. Педагогия древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 7. – С. 105; № 8. – С. 438, 444; Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – С. 100.

3 Шмидт К. История педагогики. – С. 215.

4 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – С. 47, 48.

5 Цит. за: Смагина Г. И. Немецкие образовательные идеи и российская школа XVIII в. // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи. – М., 2008. – С. 206.

6 Линчевский М. Педагогия древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 8. – С. 444; Марков В. Об иезуитском воспитании // Чтения в Московском обществе любителей духовного просвещения. – М., 1871. – № 5. – С. 30.

релігійно і морально»¹. Метою єзуїтської школи був не «вільний розвиток особистості», але саме підкорення особистих мотивів служінню загальному, церкві, Богу². Якщо звернутися до «Ratio Studiorum», побачимо, що конкретними способами духовного контролю над учнями єзуїтських шкіл було їх заохочення до сповіді (принаймні щомісяця), щоденна участь у месі, слухання проповідей на свята тощо³. Єзуїтська педагогіка знайшла чимало виховних прийомів, які зробили релігійне виховання достатньо успішним.

Історія Києво-Могилянської академії та інших колегіумів свідчить, що їх засновники і керівники сприймали релігійне виховання як необхідну й природну складову навчання. Дослідники наприкінці XIX й особливо у XX ст., намагаючись підкреслити потужний світський компонент та спрямованість освіти, яку надавали академія та колегіуми, вдавалися до припущення ролі (а у радянські часи до ігнорування) релігійного виховання як однієї з підвалин освіти. Хоча автори XIX ст. докладно описали у своїх працях, що учні академії мали регулярно відвідувати служби в храмі, виконувати деякі обов'язки при богослужінні (співати та читати на кліросі), виконувати паламарські та служительські обов'язки у конгрегаційній церкві⁴. Те саме робили й учні православних колегіумів. Дослідники XIX ст. відзначали релігійний характер виховання у колегіумах, який перш за все мав прояв у виконанні і дотриманні всіх необхідних церковних обрядів⁵. Ілля Тимківський, згадуючи навчання у Переяславському колегіумі, писав, що учні обов'язково мали бути на службі у храмі в недільні та святкові дні, кожний клас мав визначене місце у храмі, викладачі фіксували присутність учнів на службі та їх поведінку⁶. Про існування подібної практики свідчить й інструкція для інспекторів Харківського колегіуму (1796 р.)⁷. У першому пункті цієї інструкції наголошувалося на необхідності навчати учнів «добронравію и страху Божію», далі йшлося про обов'язок вихованців читати кожен день молитви та ходити до церкви й завдання для інспекторів «скільки можна внедрять в мысли силу Закона Божія и добронравія»⁸.

Важливими віхами, які визначали ритм життя колегіумів, були релігійні свята й церковний календар у цілому. Під час великих свят (Великдень, Різдво) колегіуми відвідували архієреї, інші знатні особи, на честь гостей спудеї різних класів писали вірші та промови. Існує чимало джерел, які свідчать про приготування учнів всіх класів до релігійних свят (зокрема,

1 Цит. за: Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – С. 51.

2 Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. – С. 92.

3 Ratio Studiorum. – С. 148.

4 Линчевский М. Педагогия древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 9. – С. 573.

5 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 436–437.

6 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 21.

7 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 80.

8 Цит. за: Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 80–81.

у Харківському колегіуму до Великодніх свят у 1792 р.)¹. Достатньо типовими виглядають спогади Ф. Луб'яновського, який писав, що вийшов із Харківського колегіуму «с благогоговенієм к Евангелію и ученію церкви, с покорністю начальству и не от страха, а по чувству необходимости в руководстве»². При цьому Луб'яновський підкреслив, що його не готували до духовного звання. Він помітив різницю у вихованні, вступивши до університету, в якому, за його словами, ніхто не мав (окрім студентів-медиків) певної мети, а просто «все мы просвещались»³.

На початку XIX ст. колишній викладач Переяславського колегіуму Єпіфаній Канівецький, який у цей час тільки перейшов до Олександрівської семінарії, у своєму слові про обов'язки наставників визначив мету навчання, підкресливши, що «ученіе, ...непременно должно соединять с благочестіем и добродетелью», а користь від наук не може обмежуватися тим, що робить нас «только знающими»⁴.

Добре відомо про існування студентських братств (конгрегацій) у Києво-Могилянській академії, які були важливою складовою релігійного виховання⁵. Дослідники неодноразово писали про велику роль, яку відігравали у релігійному вихованні студентські конгрегації, що створювалися в кожній єзуїтській школі (у великих школах їх могло бути декілька)⁶. Статут конгрегації передбачав проходження майбутніми братчиками духовного випробування, а після вступу – щоденну участь у месі, щотижневу сповідь, причащення кожного місяця, дотримання постів, читання молитов, участь у церковних урочистостях, «служіння бідним», достойну поведінку, старанність у навчанні⁷. Т. Шевченко підкреслила, що до братств входила найздібніша молодь, що робило їх одним з елементів змагальності⁸. Щодо православних колегіумів, добре відомо про існування конгрегації у Чернігівському колегіумі⁹. Цікаво, що вона була створена в ім'я Богородиці Непорочне Зачаття. В єзуїтських колегіумах конгрегації найчастіше мали назву Непорочного Зачаття Діви Марії¹⁰.

Науковці звертали увагу на те, що викладачі православних колегіумів виступили авторами ряду праць наставницького характеру¹¹. Надаючи

1 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1256, арк. 1–13в.

2 Лубяновский Ф. П. Воспоминания // РА. – 1872. – Вып. 1. – С. 113–114.

3 Там само. – С. 114.

4 Епифаний (Канивецкий). Слово на день иже во святых отец нашего Иоанна Златоустого, об обязанностях наставника. – СПб., 1807. – С. 2, 3–4.

5 Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – С. 103.

6 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 81.

7 Див. про це: Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 81–82.

8 Там само. – С. 82.

9 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 65–66.

10 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 82.

11 Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания (XVII–XVIII вв.) // Труды Государственной библиотеки им. В. И. Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 244; Лаппо-Данилевский А. С. История русской общественной мысли и культуры XVII–XVIII вв. – М., 1990. – С. 87.

оцінку цим книгам, сучасні дослідники нерідко шукають у педагогічних поглядах викладачів колегіумів оригінальності та нових теорій. С. Мащенко у розвідці, присвяченій світоглядно-освітньому вченню Іоана Максимовича, стверджує, що він висловив у творах ряд оригінальних ідей про навчання та виховання особистості, а його філософські погляди стали «методологією виховної діяльності» Чернігівського колегіуму¹. Не слід забувати, що твори, які перекладав Іоан Максимович («Феатрон или позор нравоучительный», «Царскій путь креста Господня», «Богомыслие») були морально-релігійними настановами та роздумами католицьких та протестантських богословів. Не варто ігнорувати і те, що ряд перекладів було зроблено разом із викладачами Чернігівського колегіуму.

Досліджуючи методи виховання у колегіумах, не можемо не згадати ті ідеї та педагогічні настанови, які містилися у «Духовному Регламенті». Дослідники XIX–XX ст. неодноразово наголошували, що у цьому документі Феофан Прокопович висловив думки з приводу виховання, які на півстоліття випередили розвиток вітчизняних педагогічних ідей². Не ставлячи за мету докладний аналіз документа, зазначимо, що у ньому формулювалося завдання для держави щодо створення «нової породи людей». Задля цього Феофан Прокопович вважав за необхідне перші три роки навчання відгородити учнів від будь-яких побічних впливів (включаючи батьків та родину), задля чого діти мали постійно жити в «семінарії» (яка трактувалася як приміщення для проживання вихованців). У перші роки, на думку автора, необхідно було зробити найголовніше у вихованні та навчанні. У «Регламенті» також було описано ряд конкретних методів виховання, вимог щодо нагляду за учнями, чіткого розпорядку дня, окреслено систему покарань та заохочень. Варто звернути увагу на те, що ці методи мають великі збіги із педагогічними прийомами єзуїтів, які вони застосовували у своїх навчальних закладах. Важливо підкреслити, що не всі пропозиції цього документа були втілені на практиці (створення закритих семінарій тоді ніде не відбулося). Натомість ряд прийомів єзуїтської педагогіки, які були добре відомі й сприйняті Києво-Могилянською академією (йї знайшли відображення у «Регламенті»), активно застосовувалися у православних колегіумах у XVIII ст. Вже було зазначено, що «Регламент» за багатьма позиціями залишився певною декларацією. Проте саме цей документ став важливою віхою становлення погляду на школу як атрибут певного стану, а також у започаткуванні станової духовної освіти. У подальшому законодавстві цей погляд буде зміцнюватися, метою освіти все більше буде визнаватися набуття професії відповідного стану. Освіта в цілому поступово набуватиме професійно-станових ознак. Це зауваження важливо зробити, адже мета створення професійної школи висуває на перший план завдання набуття фаху, а розвиток особистості та вихован-

1 Мащенко С. Світоглядно-освітнє вчення Іоана Максимовича // СЛ. – 1999. – № 4. – С. 145.

2 Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII века. – С. 198; Каптерев П. Ф. История русской педагогики. – Пг., 1915. – С. 187; Мединский Е. Н. Школа и педагогика в России в первой половине XVIII в. // Очерки по истории педагогики. – М., 1952. – С. 86; Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси. – С. 116.

ня не входить до кола її першочергових завдань. Освіта сприймалася й поступово ставала синонімом служби¹. Такі тенденції будуть посилюватися у Російській імперії поступово, протягом всього XVIII ст.

Встановлюючи загальні погляди на методи виховання, слід зазначити, що для того часу поняття «виховання» й «дисципліна» наближалися одне до одного, а нерідко збігалися. Виховні дії часто розуміли переважно як дії дисциплінарні (й навпаки). Такі погляди були притаманні часу, в тому числі їх демонструє й «Духовний Регламент». Видатні філософи на рубежі XVII-XVIII ст., які висували свої проекти школи, скажімо Лейбниць, також надавали особливого значення порядку та дисципліні у навчальних закладах, особливо на початкових стадіях навчання та виховання².

Розуміння порядку та дисципліни передбачало виконання учнями обов'язків як щодо навчання, так і організації вільного часу, поведінки вдома (на приватній квартирі, у бурсі). Питання регламентації часу студентів Києво-Могилянської академії (на підставі академічних інструкцій) добре розглянуті у статті О. Задорожної «День могилянського студента»³. На жаль, подібних документів, які стосувалися колегіумів, не знайдено. Відомо, що у колегіумах існував розклад занять, у якому було передбачено часи занять та відпочинку. Запорукою виконання учнями їх обов'язків мала бути певна система нагляду, яка передбачала продуманий і чітко визначений порядок розподілу обов'язків серед наставників. Ця система, яка діяла в єзуїтських колегіумах, Києво-Могилянській академії та православних колегіумах, містила чимало спільного. Нагляд за учнями був обов'язком кожного учителя. Керівництво колегіумів не втомлювалося принагідно нагадувати про це викладачам. Префект Харківського колегіуму Ієракс Ємельянов 22 січня 1793 р. писав, що учні, коли зранку приходять до класних кімнат, в очікуванні наставників «производят шалости», відповідно, нагадував учителям, що потрібно з'являтися у класи раніше і наглядати за вихованцями⁴. Посада префекта передбачала здійснення загального нагляду за колегіумом, у тому числі й за викладачами. Відомо також про існування у колегіумах посади суперінтенданта (який обирався з викладачів молодших класів), до обов'язків якого входив нагляд за учнями (в тому числі відвідування кімнат хлопців, які проживали як у бурсі, так і на приватних квартирах).

Відомо, що у Києво-Могилянській академії також прижилися методи взаємного нагляду учнів, обрання учителями для цього кращих студіозів. Зокрема, у літературі докладно описані обов'язки, які покладалися на так званих «сеньйорів», «інспекторів», «візитаторів», «директорів», «цензорів» у Києво-Могилянській академії⁵. Ці учні були помічниками суперінтенданта

1 Демков М. И. История русской педагогики. Ч. 2. – С. 50.

2 Смагина Г. И. Немецкие образовательные идеи и российская школа XVIII в. // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи. – М., 2008. – С. 209.

3 Задорожна О. День могилянського студента // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 163–177.

4 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1825, арк. 1–13в.

5 Булгаков М. История Киевской духовной академии. – С. 56; Линчевский М. Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 9. – С. 565.

у виконанні ним обов'язків із нагляду. У православних колегіумах відомо про існування більшості із цих учнівських посад (хоча про деякі існують лише окремі свідчення)¹. Посада сеньйора, наприклад, передбачала нагляд за школярами, перш за все поведінкою, задля чого сеньйори мали відвідувати їх квартири, а сеньйори бурс, відповідно, наглядати за кімнатами. Якщо учень колегіуму чинив якісь безглуздя, сеньйор бурси давав відповідні пояснення. Такі обов'язки зберігалися до початку XIX ст., про що свідчить випадок крадіжки грошей учнем Харківського колегіуму (1802 р.)².

Найбільше відомостей у джерелах різного характеру збереглося про посаду інспектора. Інспекторами були студенти старших класів (зазвичай філософії та богослов'я, іноді риторичного класу), які мали допомагати навчатися учням молодших класів та наглядали за ними. Їх призначали для кожної кімнати бурси. Інспектори, які жили на квартирах разом із декількома школярами, мали наглядати за навчанням та поведінкою, а також контролювати господарство. За виконання цих обов'язків від батьків учнів вони отримували грошову винагороду (5–8 карбованців за кожного вихованця на рік). Інспектори мали регулярно повідомляти суперінтенданта про вчинки учнів. У науковій літературі відома інструкція для інспекторів Харківського колегіуму 1796 р., якою встановлювалися їх обов'язки. Цю інструкцію опублікував А. Лебедев³, і вона декілька разів ставала об'єктом дослідження⁴. Очевидно, що інструкція є цінною пам'яткою педагогічної думки, однією з небагатьох, у яких відбилися погляди на різні аспекти виховання. Відзначимо, що, хоча в літературі ця інструкція згадувалася як така, що була надана Харківському колегіуму від белгородського єпископа Феоктиста Мочульського у 1796 р., А. С. Лебедев писав, що надрукував її за списком 1796 р.⁵, отже, подібні інструкції існували й раніше. Про існування цих інструкцій, принаймні на початку 1790-х рр., говорять і матеріали однієї із справ 1793 р., в якій йшлося про те, що інспектор мав переписати правила у такій кількості, щоб роздати всім інспекторам колегіуму (про цей випадок докладніше йтиметься нижче)⁶. В інструкції (за списком 1796 р.) надані поради інспекторам, які по суті визначали нагляд не як спостереження, а радше як засіб запобігання можливим неприємним ситуаціям. Звертаємо увагу, що документ містить словесні звороти, які сформульовані радше як поради, а не вимоги. Укладачі правил писали, наприклад, щоб інспектори «всячески старались», аби у вільний час їх підопічні, й вони самі читали книги. Інспекторам радили без особливої потреби не відпускати учнів із квартир й особливо застерігали, щоб ті «не ходили по базару без нужды», так само й самим інспекторам радили вулицями не тинятися, а також «не шататься по чужим квартирам»⁷. Інспекторів

1 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 434; Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 60–63.

2 Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 2, спр. 571, арк. 2.

3 Див.: Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 79–84.

4 Посохова Л. Ю. Харьковский коллегиум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 108–109.

5 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 80.

6 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1925, арк. 1 зв.

7 Цит. за: Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 81.

застерігали, щоб вони в нічний час нікуди не ходили, не посилали вихованців, не залишали ночувати сторонніх, з компаніями та гостями до квартири не приходили.

Києво-Могилянська академія та православні колегіуми із досвіду єзуїтської педагогіки запозичили продуману й розгалужену систему заохочень та покарань студентів. Історики освіти та педагогіки неодноразово відзначали, що в школах Товариства Ісуса діяла система заохочень та покарань, яка спонукала учнів до навчання. До речі, дослідники XIX ст. лише у загальних рисах описали систему покарань у Києво-Могилянській академії та православних колегіумах. Приміром, у достатньо великій статті, спеціально присвяченій педагогічним прийомам у академії, аналізу покарань, які застосовували до учнів, М. Лінчевський відвів лише дві сторінки¹. Подібне ставлення спостерігаємо і у працях істориків колегіумів, які намагалися уникати епізодів, пов'язаних із застосуванням покарань. Проте повноцінний аналіз виховного процесу, звісно, неможливий без ретельного розгляду як системи заохочень, так і системи покарань. Односторонність породжує викривлення загальної картини. Ще і сьогодні можна побачити наслідки ігнорування вивчення системи покарань, які проявляються в тому, що сучасні дослідники наголошують на гуманному ставленні до учнів, незважаючи на загальноприйняті тоді педагогічні уявлення про необхідність та користь певних видів фізичного впливу на дитину.

Тілесні покарання, які застосовувалися в Києво-Могилянській академії та православних колегіумах, існували і в єзуїтських колегіумах, інших гуманістичних школах, домашньому вихованні. Покарання в єзуїтських школах були різними: виконання додаткових класних завдань, триваліші молитви, тілесні покарання². При цьому дослідники зазначали, що покарання в єзуїтських колегіумах були достатньо м'якими, тілесні покарання застосовувалися нечасто³. До порушників застосовувалися й різки, й інші види фізичного впливу (били лінійкою по руках, ставили на коліна)⁴. Учителі єзуїтських шкіл власноруч ніколи не здійснювали тілесних покарань⁵. Різки зазвичай застосовували тільки для учнів молодших класів, на доросліших намагалися впливати словом, переконанням. Така практика існувала також у Києво-Могилянській академії. Дослідники вивчали інструкції, якими регламентувалися такі методи впливу на вихованців (кількість ударів різками тощо)⁶. Слід відзначити, що покарання, які сучасна людина сприймає як жакливі, у XVIII ст., за висновками П. Левицького, В. Демидовського

1 Лінчевський М. Педагогія древних братських шкіл и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 9. – С. 586–587.

2 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 79.

3 Лінчевський М. Педагогія древних братських шкіл и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 8. – С. 446.

4 Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – С. 107, 110.

5 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 79.

6 Серебрянников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. – С. 187.

(на прикладі Переяславського колегіуму), відповідали системі тогочасного виховання взагалі, яка була достатньо жорстокою, й шмагання різками було звичним, часто вживаним покаранням¹. Навіть призначені до учнів інспектори нерідко застосовували різки до своїх підопічних. Подібний випадок стався у Переяславському колегіумі у 1746 р. Інспектор Полонський побив «свого» учня Савонова, оскільки керувався, як підкреслив Вишневський, популярним висловом із латино-польських букварів:

*«Розга, духъ свієнтый, косици не пришеломіє,
А розумъ барзо въ голову выгоніє»².*

У Переяславському колегіумі покарання різками виконували найгірші за успіхами учні, яких називали «сікарями» або «calefactor'ами» («зігріваючими»), а за тяжкі провини учня карали двоє «сікарів», під дзвін колегіумського дзвону (його звук розносився по місту)³. Били нерідко до крові, що називалося загальновідомим тоді визначенням «березова каша». За спогадами колишніх учнів колегіумів, так сікли (у дві різки, під дзвін) лише за надзвичайні вчинки: крадіжку, пияцтво, буйство⁴. Така практика існувала і в Чернігівському колегіумі⁵. Серед покарань, які застосовували у колегіумах, згадуються «палі» (удари лінійкою по руках), поклони, стояння на колінах (іноді на гречці). При цьому необхідно враховувати, що удари «палями», деякі інші покарання, застосовувалися як певний ритуал, укорінений у колегіумах (особливо для тих, хто тільки вступив до закладу). В автобіографічній повісті «Бурсак» Василь Наріжний добре показав це на прикладі головного героя Неона, якого покарали ударами «палі» у перший же день занять у Переяславському колегіумі. Пояснення такої несправедливості надав досвідчений спудей, який розказав новоприбулому, що в колегіумі так привчають до покірливості та терпіння, й порадив Неону трошки потерпіти, запевнивши, що, коли він буде добре вчитися, кривди скоро закінчаться⁶. Переживання літературного героя перегукуються із спогадами М. Т. Каченовського (записані його сином), видатного історика, який закінчив Харківський колегіум. Каченовський згадав добре відому з історії всіх колегіумів традицію сікти всіх без винятку учнів кожної суботи. У спогадах йдеться, що ці акції були більше традицією, аніж безглуздою розправою, адже, цей прийом для хлопців, «особенно выдающихся прилежанием

- 1 Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 750; Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 433.
- 2 [Вишневский Д.] Случай из гувернерской жизни // КС. – 1895. – № 1. – С. 7.
- 3 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 433.
- 4 Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 98.
- 5 Страдомский А. Переписка префектов Черниговского коллегиума иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской Академии иеромонаха Георгия Конисского // ЧЕИ. – 1866. – № 22. – С. 713.
- 6 Нарезный В. Т. Бурсак, малороссийская повесть // Нарезный В. Т. Сочинения : в 2 т. Т. 2. – С. 12.

и благонаравием, обращался в одну лишь формальность поднимания и опускания розги»¹.

За згадками колишніх вихованців Чернігівського колегіуму, у класі інфими у кутку біля печі стояли березові різки й сидів учень, який за наказом учителя сік різкою². І. Кулжинський у спогадах розповів, що різки застосовували за певним порядком, залежно від оцінок, які вихованці отримували від аудиторів за виконані завдання, причому за погані оцінки учитель декілька разів висловлював догану, й лише коли школяр не виправляв таку оцінку, звучало «flecti!» й учень виходив до порогу класу, ставав навколішки. Коли оцінкою аудитора було «nescit», цензор у класі поров таких вихованців, і як згадував І. Кулжинський, число ударів учитель призначав залежно від того, наскільки часто школяр отримував негативну оцінку³. У спогадах неодноразово підкреслювалося, що покарання різками застосовували лише до класу поетики⁴.

Загальноприйнятою у всіх колегіумах була практика застосування різок до учнів-утікачів. Як правило, більшість їх були школярами молодшого віку. Втеча вважалася серйозним вчинком, за який учень мав нести суворе покарання. Резолюції про те, щоб утікача повернули до колегіуму та висікли, зустрічаємо протягом XVIII ст.⁵ В указі переяславського єпископа Йова Базилевича йшлося про те, що за першу втечу учня мають карати різками, якщо це трапиться вдруге – карати у шкільних сінях, за третю – «при собрании всех учеников публично перед школами»⁶.

Джерела свідчать, що викладачі колегіумів розуміли, що покарання різками, окрім фізичних страждань, завдає й морального приниження, й намагалися їх обмежити. А. Страдомський опублікував цікаве листування між префектом Чернігівського колегіуму Сильвестром Новопольським та префектом Києво-Могилянської академії Георгієм Кониським щодо учня колегіуму Петра Мінца (1749 р.). Цей учень увів в оману керівництво академії, оскільки, не навчаючись у класах поетики й риторики колегіуму, пішов до класу філософії в академії. Виявивши неправду, Георгій Кониський покарав учня, але, як він писав у листі, «я по увещании наказал его довольно розгами приватно, а не публично, ...чтобы публичная конфузия не могла быть ему препятствием к науке, ежели схочет наперед где обучатись»⁷. Але й після цього Георгію Кониському довелося виправдовуватися перед київським митрополитом, оскільки учитель Чернігівського колегіуму Гавриїл Іскра звинуватив його, назвавши «тираном и мучителем». (Пізніше цю справу опублікував М. Петров⁸).

1 Каченовский В. М. Михаил Трофимович Каченовский // Библиографические записки. – 1892. – № 4. – С. 260.

2 Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 189.

3 Там само. – С. 191.

4 Там само. – С. 192.

5 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1295, арк. 1.

6 Там само, ф. 990, оп. 1, спр. 837, арк. 27.

7 Страдомский А. Переписка префектов Черниговского коллегиума иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской Академии иеромонаха Георгия Конисского // ЧЕИ. – 1866. – № 22. – С. 712.

8 Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721–1795). Т. I (1721–1750 гг.). Ч. 1. – К., 1904. – С. 400–407.

Принагідно зазначимо, що дослідники історії освіти та педагогіки Російської імперії XVIII ст., описуючи жорстокі покарання, ілюстрували праці фактами з практики різних духовних шкіл країни (нерідко не називаючи їх). Відомий історик педагогіки XIX ст. М. І. Демков описав такі «пересічні» покарання у духовних семінаріях Російської імперії XVIII ст., як саджання на ланцюг, биття батогами, кішками тощо¹. Тому, за висновком дослідника, на навчання у семінарії дивилися як на військову службу або місце катування². Види покарань, названі Демковим, не зустрічаються у джерелах, які стосуються православних колегіумів України. Подібні узагальнюючі картини, які «об'єднують» духовні школи, що знаходилися на відстані тисяч кілометрів, з різним історичним минулим, традиціями і практиками, далекі від відображення специфіки православних колегіумів. Тому деякі дослідники ще у XIX ст. підкреслювали, що на російських землях, де такі школи тільки з'являлися, педагогічні відносини були розвинуті надзвичайно слабо³.

Щоб визначити ступінь поширеності покарання різками в навчальних закладах Російської імперії у XVIII ст., зазначимо, що це покарання застосовувалося як до учнів Петербурзької академічної гімназії, так і до студентів академічного Петербурзького університету, яких сікли у присутності інших студентів⁴. У науковій літературі наводилися свідчення про те, що учнів Московської академії за тяжкі провини карали не тільки різками, ударами палиць по спині, але й саджали на ланцюг, примушували працювати у монастирі⁵.

Відомо, що до студентів вищих класів колегіумів (філософського та богословського) покарання різками взагалі не застосовували. Хоча чернігівський єпископ Віктор Садковський тільки в 1803 р. заборонив тілесні покарання для учнів старших класів⁶, вочевидь, таких поглядів дотримувалися і раніше. А. Лебедев навів указ белгородського єпископа Петра Смелича 1738 р. до Белгородської слов'яно-латинської школи, в якому містилася вимога «детей жестоко ни за что не наказывать»⁷. Можна стверджувати, що подібні укази у цей час відправлялися й до Харківського колегіуму. Джерела свідчать, що наприкінці XVIII ст. у Переяславському колегіумі за ректора Йосипа Козачківського, затятого противника покарання різками, їх застосовували лише у крайніх випадках, не більше ніж 5-10 ударів⁸. Наприкінці

1 Демков М. И. История русской педагогики. Ч. 2. – С. 126.

2 Демков М. И. Очерки по истории русской педагогики. – М., 1909. – С. 28.

3 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 403.

4 Толстой Д. А. Академическая гимназия в XVIII столетии // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – 1886. – Т. 38. – № 5. – С. 28; Толстой Д. А. Академический университет в XVIII столетии // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – 1886. – Т. 38. – № 6. – С. 36, 38.

5 Смолич И. К. История русской церкви. 1700–1917. Ч. 1. – С. 407.

6 Страдомский А. Переписка префектов Черниговского коллегиума иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской Академии иеромонаха Георгия Конисского // ЧЕИ. – 1866. – № 22. – С. 713.

7 Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. – С. 57.

8 ІР НБУВ, ф. І, спр. 47216 (2 зошит), арк. 4.

XVIII ст. й у Харківському колеґіумі різки застосовували тільки в надзвичайних ситуаціях¹. У спогадах деяких вихованців така поблажливість до учнів критикувалася. Є. Тимківський писав, що у Переяславському колеґіумі подібний недостатньо суворий нагляд за вихованцями спричиняв те, що у деяких учнів проявлялася «излишняя преданность Бахусу»².

Для дослідження виховних практик важливо не тільки вивчати тексти наявних інструкцій, норм чи положень, але й виявляти факти їх порушень, аналізувати реакцію керівництва на недотримання інструкцій, на жорстоке поводження із учнями (неправомірне застосування різок тощо). Чимало випадків свідчать, що за подібні порушення педагоги нерідко не тільки отримували догану, але й звільнялися з посади. У 1802 р. чернігівський єпископ Віктор Садковський в указі ректору семінарії Павлу писав про вимоги не наказувати «тілесно» учнів богословського класу, особливо за незначні вчинки. Як відомо, у наступному році ректора було звільнено із посади саме з причини порушення цього указу³.

В інструкції інспекторам Харківського колеґіуму (1796 р.) зазначалося, що необхідно прагнути виправляти учнів не стільки покаранням, скільки напученням і карати за проґріхи вельми помірно («не от гнева, не от злобы»), наказувалося «учеников никогда не бить по щекам, за волосы не рвать, не бить по спине, не штрикать ничем в глаза, в зубы и в груди, также по рукам палкою или толстою палкою так, чтобы паля от удара разбилась, как то делают запальчивые»⁴. Випадки побиття інспекторами своїх підопічних ставали предметом докладного розгляду. Так, у листопаді 1793 р. у Харківському колеґіумі обговорювався випадок побиття інспектором Микитою Максимовичем учня Павла Волошинова (він прийшов на заняття зі слідами побоїв на обличчі). Після пояснень Микити Максимовича (він указав на запальність свого характеру) колеґіумське правління вирішило врахувати, що інспектор був зовсім недосвідчений і було прийнято рішення залишити його при учнях з умовою, що якщо подібне повториться, той сплатить штраф. Покаранням за порушення інструкції було 50 поклонів перед іконою Богоматері в монастирській церкві, а також наказано переписати правила на своєму папері для себе й для всіх інших інспекторів⁵. Школярам цього інспектора було наказано ставитися до нього так само, як і раніше, щоб не створювати між ними ворожнечі⁶.

Текст інструкції (1796 р.) дає можливість стверджувати, що інспекторів намагалися утримати не тільки від тілесних покарань, але й від моральних принижень учнів. Укладачі правил забороняли примушувати школярів знімати з інспекторів чоботи та чистити їх (тобто використовувати вихованців

1 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 655.

2 Тимковский Е. Ф. Воспоминания о моей жизни // КС. – 1894. – № 3. – С. 77.

3 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 728.

4 Цит. за: Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 82.

5 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1925, арк. 1 зв.

6 Там само, арк. 2.

як служителів), давати прізвиська, лаяти їх недобропристоїно («не называть каналами, бестями, сукиными сынами и другими язвительными словами»)¹.

Джерела свідчать про те, що деяких учителів звільняли з посад не тільки за тілесні покарання, а й за погане ставлення та приниження учнів. І. Крамаренко згадував про учителя граматичного класу Переяславського колегіуму С. Андрущенка, який ображав учнів, котрі погано навчалися латини, уїдливіми словами: «пень, колода, чурбан, чемодан» або ж звертався до них так: «эх ты, грязный бурсащище! Тебе бы только копысткой мешать галушки в котле бурсацком»². Після скарг хлопців учителя було звільнено. Із матеріалів справи невідомо, чим завершився розгляд ще одного подібного конфлікту, але привертає увагу саме формулювання скарги сеньйора Чернігівської бурси Федора Григоровича ректору колегіуму на викладача граматичного класу Козьму Ососкова (12 червня 1798 р.). Григорович нарікав на те, що учитель лаяв його «дураком, ничего не смыслящим», причому Григорович був обурений саме тим, що у присутності учнів йому завдали таке «крайнее посрамление»³. Примітно, що подібні випадки стосувалися майже завжди учителів нижчих граматичних класів. Вочевидь, осіб, які виявляли якості, несумісні з учительською посадою, керівництво звільняло, тому ми майже не зустрічаємо їх серед викладачів наступних класів.

Разом із цим, у спогадах колишніх учнів неодноразово згадувалися викладачі, які були нетерпимими до фізичних покарань. Так, у згадках про учителя (згодом ректора) Переяславського колегіуму Йосипа Козачківського, відзначалося, що він не тільки рідко застосовував різки, але намагався завжди впливати на учнів різними словесними повчаннями, шукаючи методи впливу на совість учнів⁴.

Продовжуючи визначення видів покарань, які застосовували до учнів православних колегіумів України у XVIII ст., можна назвати ще декілька їх різновидів. Оскільки у колегіумах не було чітко визначено, які покарання призначалися за певні порушення, можна також побачити, як по-різному їх застосовували. Скажімо, на «чорну роботу» було відправлено учня за втечу із колегіуму⁵. Те саме було призначено архієреєм Сильвестром Лебединським студенту філософського класу Переяславського колегіуму, який прийшов просити вільного священицького місця «во французском жилете, а равно с таковою же палкою» (за це учню було наказано виконувати «чорну роботу» чотири дні)⁶. Відомі випадки, коли учнів старших класів штрафували за певні вчинки. Ця міра покарання була передбачена інструкцією Сильвестра Лебединського (1801 р.) учителю філософського класу Переяславсь-

1 Цит. за: Лебедев А. С. Харьковский коллегийум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 83.

2 Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 97, 98.

3 Держархів Чернігівської обл., ф. 682, оп. 1, спр. 1, арк. 256.

4 ІР НБУВ, ф. І, спр. 47216 (2 зошит), арк. 4–5.

5 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1889.

6 Цит. за: Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 21. – С. 775.

кого колегіуму, в якій йшлося про те, що недобросовісного учня викладач має «штрафовать, яко ленивца»¹.

Із спогадів І. Крамаренка відомо про існування карцеру в Переяславському колегіумі, куди за тяжкі провини саджали на декілька діб на хліб та воду².

Слід зауважити, що у разі скоєння учнем серйозних вчинків (крадіжка, підробка документів) покарання учнів здійснювали державні органи влади³. Коли в 1802 р. учень синтаксичного класу Харківського колегіуму Петро Котляревський украв гроші у ченця Іустина, палата карного суду губернського правління ухвалила рішення віддати учня у солдати⁴.

Проте, очевидно, що вид покарання учня залежав і від його соціального стану. У православних колегіумах дуже рідко застосовували таку крайню міру, як відрахування учня із закладу, оскільки керівництво добре розуміло, що для дітей духовенства вигнання зі школи означало виключення з цього стану й віднесення до податкового стану (з усіма його обов'язками та повинностями). Дійсно, у таких випадках зазвичай одразу приймалися два рішення: про відрахування, й передачу учня до відомства військового начальства⁵. Тому навіть коли вчинки були достатньо серйозними, керівництво колегіумів намагалося знайти їм пояснення чи виправдання. Наприклад, коли чотирьох учнів риторики Харківського колегіуму було зупинено на міській заставі за те, що вони намагалися пронести у місто чверть горілки, їм загрожувало виключення і з колегіуму, і з духовного звання. Однак єпископ Христофор Сулима заступився за учнів, випросив у губернатора помилування, мотивуючи це тим, що хлопці вчинили це не через зіпсованість характерів, не через прихильність до пияцтва (адже викладачі характеризували їх позитивно), а у перший раз через юний вік та необережність. Учні було покарано різками й узято підписку, що у подальшому вони такого не вчинять⁶. Однак, коли йшлося про свавільні пропуски занять, які не припинилися й після умовлянь, таких студентів доводилося виганяти. Так, сина священика, студента філософського класу Г. Моклаковського було відраховано із колегіуму (хоча розгляд справи, останні спроби вплинути на порушника, тривали декілька місяців)⁷.

Шляхетських синів, навчання яких в колегіумах не було обов'язковим, викладачі намагалися наставляти на «істинний шлях» передовсім напученнями та вмовляннями. Збереглося декілька документів, які свідчать про те,

1 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 2. – С. 84.

2 Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 98.

3 Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. – С. 188.

4 Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 2, спр. 571, арк. 8.

5 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 21. – С. 774–775.

6 Лашенков Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 167–168.

7 Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 5, спр. 321, арк. 1–19.

що учителі православних колегіумів писали листи до вихованців, щоб вплинути на них, переконати їх змінити негідне життя, повернутися до навчання й поводитися порядно. У літературі неодноразово зверталася увага на листування Г. С. Сковороди зі своїми учнями, з якими він спілкувався, як із друзями, ділився роздумами, давав поради щодо навчання, читання книг тощо. Адресати Г. С. Сковороди відзначалися старанністю, успіхами й гідною поведінкою. Тому, дослідники, які вивчали це листування, робили висновки про те, що Сковорода, звертаючись до вихованців, дбав «про удосконалення їхніх знань з латинської та грецької мов», намагався «прищеплювати любов до античної літератури, філософії»¹.

Зовсім інші проблеми стояли перед викладачами, які писали до учнів, котрі постійно відзначалися недостойними вчинками. Такі листи не менш цікаві, оскільки в них відбилися методи впливу на «важких» у педагогічному розумінні юнаків. Оскільки подібних пам'яток збереглося вкрай мало, вважаємо, що такі листи (які, до речі, не аналізували історики освіти та культури) надають можливість виявити педагогічні погляди пересічних викладачів православних колегіумів XVIII ст. Примітно, що послання до студентів писали не тільки викладачі, але й керівники колегіумів (можна припустити, що передовсім до учнів із знатних родин). Так, ректор Харківського колегіуму Йов Базилевич звертався до учня Симеона Шабельського (представника відомої на Слобожанщині дворянської родини). Лист був написаний латиною (опублікований А. С. Лебедевим², а також А. Войтковим у перекладі російською). У перших же рядках ректор рекомендував учневі «благочестіє, страх Божій і прилежання к наукам», й саме ці думки далі розвивалися у листі. Йов Базилевич закидав Симеону, що той постійно буває у товаристві недостойних людей, «призрев науки, к изучению которых сюда послан»³. Наставник показав свою обізнаність щодо вчинків студента (писав, що його житло стало місцем збору шахраїв, гультьїв), його нічних мандрівок. У листі був заклик соромитися минулого, відмовитися від нього. Ректор писав, що, якщо учень не зміниться, він буде «безславно удаленным и от студенческого братства, и от моей науки»⁴. І все-таки загальну тональність листа скоріше визначає піклування, турбота та доброзичливість, яку підкреслив й підпис: «от души тебе благожелающий».

Принагідно зауважимо, що з листами-напученнями до вихованців зверталися не тільки викладачі, але й їх батьки. Дослідник історії Чернігівського колегіуму М. Благовещенський навів зразок листа батька до сина з рукописного курсу риторики 1748 р. (який викладав Сильвестр Новопольський). У цьому прикладі листа батько повідомляв, що знає про те, що син частіше відвідує шинки, ніж храм та школу, закликав більше цінувати «добродетель

1 Ніженець А. М. Діяльність Г. С. Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди: зб. статей. – К., 1972. – С. 199.

2 Лебедев А. С. Харьковский коллегийум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 91–92.

3 Цит. за: Войтков А. Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // Труды КДА. – 1903. – № 6. – С. 24.

4 Там само.

и науку», а наприкінці сформулював свої погрози сину (коли до нього добереться) лаконічно: «сорву тебе ухо»¹. Цікавою пам'яткою батьківської педагогіки виступає і лист до сина із записничка студента Харківського колегіуму Г. Булгакова. У ньому батько писав, що мати посилає п'ять рублів, але зауважив, що якщо син застосує їх «в пользу, то это будет для меня приятно. Когда же издержишь понапрасно на пустяки, то будешь ты осел, а я твой верный отец»².

Після розгляду основних видів покарань, які застосовували до учнів православних колегіумів України у XVIII ст., варто дослідити різновиди заохочень до навчання, а також порівняти їх види із практикою єзуїтських колегіумів. Відомо, що в «Конституції» Ігнатій Лойола наголошував, що серед основних засад єзуїтського шкільництва має бути обмеженість тілесних покарань, натомість на учнів мали «впливати вмовляннями, похвалами і впровадженням змагальності»³. Єзуїтська педагогіка прославилася тим, що розробила розгалужену систему нагород для учнів⁴. У програмі «Ratio studiorum» ряд пунктів було присвячено саме нагородам⁵. В єзуїтських колегіумах було передбачено як моральну підтримку учнів, так і матеріальну. Старанних та успішних у навчанні учнів могли забезпечити квартирою та одягом. Найбільш «масовими» і популярними нагородами були книги, хрестики, іконки, які публічно вручали кращим учням⁶. У попередньому підрозділі йшлося про організацію змагань учнів єзуїтських колегіумів на заняттях. Кращих учнів, виявлених у ході змагань, відзначали почесними титулами: «декуріон», «імператор», «претор», «трибун», «сенатор»⁷. Вже розглядалися погляди істориків освіти щодо деяких прийомів єзуїтської педагогіки. Дослідники ще на наприкінці XIX – на початку XX ст. почали віддавати належне єзуїтській педагогіці. Ф. Паульсен писав, що добре, коли учні навчаються заради самої справи, але в XVII–XVIII ст. вибір насправді пролягав між системою нагород і системою побоїв⁸. Єзуїтська педагогіка зробила акцент на досягненні виховних цілей не зовнішньою строгістю та фізичним впливом, а шляхом впливу на совість, відчуття честі тощо.

У православних колегіумах сприйняли практику організації змагань учнів на заняттях. Заохочення до навчання відрізнялися залежно від віку учнів. Так, у православних колегіумах, за прикладом єзуїтських, у молодших класах широко застосовували систему схвалень (Laudes), які записувалися школяру. За певні провини учитель відраховував ці «схвалення» із загальної

1 Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. –1904. – № 4. – С. 149, 150.

2 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 117/с 136, арк. 387.

3 Цит. за: Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 51.

4 Там само. – С. 79.

5 Ratio Studiorum. – С. 64, 145, 146.

6 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 73.

7 Линчевский М. Педагогия древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 8. – С. 445–446.

8 Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. – С. 92.

кількості. Колишній учень Переяславського колегіуму І. Тимківський згадував, що взимку він заслужив 500 «схвалень», половину з яких «прогуляв» навесні, оскільки полюбляв грати у м'яч¹.

Як нагороду за гарне навчання та поведінку можна розглядати й призначення учнів на посади інспекторів та сеньйорів. Дослідники зазначали, що інспекторами до дітей знатних і багатих людей керівництво колегіумів призначало найбільш талановитих та успішних учнів². До відзнак можна віднести й право виступу юнака під час святкових подій у колегіумі, на публічних іспитах перед публікою. Після таких виступів у колегіумах було прийнято дарувати учням книги. До відзнак можна віднести й рекомендацію старанного та здібного учня на вигідне місце кондицій. Особливо допомагало бідним студентам зарахування за ними священицького місця, з якого вони починали отримувати прибутки вже під час навчання. Не менш важливе й те, що найбільш здібних вихованців посилали для продовження навчання за кордон (документально підтверджено декілька таких випадків), до Києво-Могилянської академії чи університетів Російської імперії.

Серед заохочень, якими підтримували учнів православних колегіумів, варто назвати нагородження срібними медалями кращих учнів, яке застосовували в Харківському колегіумі з липня 1813 р. Існування такої нагороди було унікальним явищем для духовних академій та семінарій Російської імперії³. Право нагородження вихованців медалями було виклопотане родичем князів Голіциних відомим меценатом М. П. Румянцевим. Неабиякий інтерес становлять символи, викарбувані на медалях. Зокрема, на срібній медалі бачимо покровительку наук, мистецтв і ремесел Мінерву, яка стоїть поруч із маслиною. Композицію доповнюють символи чотирьох видів мистецтв – бюст, палітра, колона та ліра⁴. На перший погляд дивно, що медалі з такою символікою вручалися учням духовного навчального закладу. Втім, спеціальні дослідження алегоричних зображень та символів пізнання, які були розповсюджені в православних колегіумах України XVIII ст., засвідчили їх еволюціонування від традиційної християнської системи символів до ренесансно-барокового символізму, зіпєртого на античні образи. Змішування обох систем надавало характерних рис символічним зображенням, що являли собою особливу форму образно-аналогістичного пізнання світу⁵.

Дослідження методів виховання учнів не може бути повним без розгляду виховних прийомів, які застосовували до учнів, що проживали в бурсі. Для всіх православних колегіумів XVIII ст. було характерно те, що в бурсах проживали далеко не всі вихованці колегіумів, а лише невелике їх

1 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 20.

2 [Вишневецкий Д.] Случай из гувернерской жизни // КС. – 1895. – № 1. – С. 6.

3 Див. про це: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 112–114.

4 Там само.

5 Див. про це: Посохова Л. Ю. Сакральне і світське: алегоричні зображення та символи пізнання у православних колегіумах України (XVIII – початок XIX ст.) // КА. – 2010. – Вип. 8. – С. 111–121.

число по відношенню до загалу учнів. Саме це М. Петров (полемізуючи з Пом'яловським) назвав дуже важливим фактором, який, на його думку, суттєво впливав на внутрішнє життя семінарій, оскільки проживання на «вільних квартирах» породжувало типи та побут, яких не було у «закритих» навчальних закладах¹. Вважаємо це зауваження слухним, до того ж, відкритість закладу, на нашу думку, впливала й на педагогічні прийоми, які застосовували у колегіумах.

Організація самої бурси, самоорганізація учнів, їх почесні титули, взаємоконтроль, який був традиційно притаманний колегіумським бурсам, добре описаний В. Наріжним у повісті «Бурсак». Один з героїв із захватом і піднесенням пояснював новачку Неону розумну і дієву організацію цього життя: «почетное сословие бурсаков образует в малом виде великолепный Рим, и консул управляет оным вместе с сенатом. В консулы избирается старший из богословов, а прочие богословы и философы образуют сенаторов; риторы составляют ликторов, или исполнителей приговоров сенатских; поэты называются целлерами, или бегунами, которые употребляются на рассылки; прочие составляют плебеян, или чернь – простой народ. Видишь, как все это прекрасно устроено!»² Зрозуміло, що учні, які виконували певні обов'язки у бурсі, мали й привілеї. Система почесних звань була також частково запозичена з єзуїтських колегіумів. Із розповідей героїв повісті Наріжного стає зрозумілою картина життя у бурсі, з її продуманою системою нагляду та підтримки порядку. Важливо відмітити, що у бурсі існували певні традиції застосування дисциплінарних стягнень, коли деякі вчинки учнів розглядалися керівництвом колегіуму, а окремі покарання виносилися самими «сенаторами» (до речі, найбільшим злочином бурсаки вважали крадіжку).

Важливою пам'яткою, яка демонструє, що й наприкінці XVIII ст. у православних колегіумах існували порядки, запозичені із подібної практики єзуїтських колегіумів, є «Учреждение о содержании бурсы» 1792 р., створене для бурси Чернігівського колегіуму (опублікуване М. Благовещенським)³. Цей документ дає можливість побачити тотожність обов'язків суперінтенданта (вчителя, який наглядав за бурсою), сеньйора (студента, який її очолював), директора та інспекторів, із подібними посадами у єзуїтських колегіумах. Дисциплінарним стягненням у інструкції приділялася традиційно велика увага. Зокрема, суперінтенданта мав «штрафовать выговорами» інспекторів, які погано доглядали за своїми учнями, але коли й це не допомагало, він позбавляв їх кондичій та призначав інших учнів. Як у інших подібних інструкціях, у документі називалися непристойні форми дозвілля, які наглядачі мали не допускати. Учні заборонялося ходити містом, особливо «по шинкам, трактирам, свадьбам и другим зорным местам» («а бродящих удерживать и совсем

1 Петров Н. И. К истории внутренней жизни духовных семинарий (значение поэзии А. С. Пушкина в сей жизни). – С. 3.

2 Нарезный В. Т. Бурсак, малороссийская повесть // Нарезный В. Т. Сочинения: в 2 т. Т. 2. – С. 14.

3 Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1904. – № 4. – С. 152.

бродяжничество запрещать и искоренять»), стосовно нагляду за студентами старших класів було відзначено, «чтобы никто трубки не курил, в карты не играл и чтоб не было никакого шума»¹.

Відомо декілька подібних інструкцій кінця XVIII ст. щодо нагляду за вихованцями колегіумських бурс, які за змістом та духом дуже близькі між собою. Так, у листі белгородського єпископа Феоктиста Мочульського керівництву Харківського колегіуму 28 вересня 1793 р. наголошувалося, що нагляд за вихованцями мав відбуватися з метою «отвращения безчиния и неблагопристойности»². У цьому листі також фіксувалася важлива вимога, щоб учні розташовувалися у кімнатах бурси відповідно до їх віку. Підкреслимо, що організація бурси передбачала з боку керівництва колегіумів не тільки контроль та покарання, але й певні кроки щодо організації дозвілля учнів. Саме для цього єпископ Самуїл Миславський надіслав до бурси Харківського колегіуму гроші на переплітання російських та латинських газет (1770 р.), щоб їх потім могли читати учні³.

Проблема організації дозвілля учнів завжди виступає педагогічною проблемою, вирішення якої відбувалося по-різному залежно від епохи й типу навчального закладу. На нашу думку, організація дозвілля становить важливу складову характеристики конкретних виховних прийомів. Відомий російський культуролог М. А. Хренов зробив слушне зауваження про те, що, «ігрові характеристики» західної культури відрізняються від характеристик слов'янської або російської культури⁴. Такий підхід може стати плідним, адже встановлення видів дозвілля учнів православних колегіумів, різновидів ігрових практик надає можливість обрати новий ракурс дослідження української культури, типології освітніх, а також виховних практик. Культура дозвілля учнів та викладачів православних колегіумів вже ставала предметом спеціальної розвідки⁵, й такі дослідження варто продовжити, роблячи акцент на виховних аспектах організації дозвілля.

Важливо відмітити, що, окрім відпочинку, який був пов'язаний із церковними святами, й був традиційним та характерним для всіх прошарків населення, у православних колегіумах у XVIII ст. з'являються та закріплюються нові практики дозвілля. Слідом за Києво-Могилянською академією, православні колегіуми сприйняли деякі форми дозвілля учнів, характерні для єзуїтських колегіумів. Феофан Прокопович у «Духовному Регламенті» фактично зафіксував ті форми, які вже прижилися та існували у Києво-Могилянській академії. Встановлюючи чіткий розпорядок для учнів у запропонованому розкладі, він передбачив обов'язкові години для відпочинку.

1 Цит. за: Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1904. – № 4. – С. 154.

2 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 368, арк. 45.

3 Там само, спр. 249, арк. 1.

4 Хренов Н. А. «Человек играющий» в русской культуре. – СПб, 2005. – С. 21.

5 Посохова Л. Ю. «Рекреация»: культура відпочинку учнів та викладачів православних колегіумів України XVIII ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія. – Харків, 2008. – Вип. 40 (816).

Творець «Духовного Регламенту» підкреслив доцільність кожного дня дві години відводити на прогулянки семінаристів (по обіді та вечері), й у цей час заборонялося вчитися й тримати у руках книжки. Ці прогулянки мали включати й рухливі ігри¹. Отже, відпочинком від навчання Феофан Прокопович уважав активні ігри учнів, які дозволяли б зняти напругу й забезпечити повноцінний фізичний розвиток юнаків. Сьогодні загальновідомо, наскільки цей підхід до навчання та виховання розумний та обґрунтований, але для того часу це було новацією, тим більше що ця норма фіксувалася у законодавчому акті Російської імперії. З метою відпочинку від навчання «Регламент» пропонував розважальні поїздки учнів у літню (теплу) пору року за місто, які отримали назву «рекреацій» (з латини «recreationes» – відновлення, відродження). Феофан Прокопович пропонував у години відпочинку, як це було прийнято у Києво-Могилянській академії, влаштовувати диспути, комедії та веселі риторські «екзерциції». Якщо ж звернутися до «Ratio Studiorum», побачимо, що для учнів єзуїтських шкіл були чітко визначені години навчання та відпочинку, в тому числі щорічні та щотижневі вакації, святкові дні тощо². Отже, очевидні впливи єзуїтського шкільництва і на організацію дозвілля учнів православних колегіумів.

Ідеї, закладені у «Духовному Регламенті», були прогресивними для свого часу й, за оцінками дослідників, відповідали духу раннього Просвітництва³. Відомо, що практика духовних шкіл Російської імперії далеко не збігалася із тим, що накреслив Феофан Прокопович у цьому документі. Дослідники історії духовних шкіл, які писали у XIX ст., підкреслювали, що на практиці найбільше розходжень із тим, що пропонував «Регламент», було саме у виховному процесі⁴. Однак цей висновок зовсім не стосується православних колегіумів України, у яких засвоїли апробовані в Києво-Могилянській академії форми відпочинку, нерозривно пов'язані із виховним процесом. Так, перш за все звернемо увагу на практику рекреацій, яка швидко розповсюдилася й стала звичайною у всіх колегіумах⁵. Прогулянки за місто викладачів та учнів колегіумів були дуже популярними. Оскільки найчастіше вони відбувалися у травні, за ними закріпилася назва «травневі рекреації». В одному з видань початку XIX ст. час влаштування травневої рекреації пояснюється періодом «открытия благотворной весны»⁶. Як свідчать джерела, в яких існують описи такого виду відпочинку, у ньому був присутній певний ритуал. Учні збиралися під вікнами келії ректора й співали прохання відпустити їх на рекреацію. Ректор звертався до префекта, після чого приймалося рішення про перерву у заняттях на

1 ПСЗ. – Т. VI. – № 3718.

2 Ratio Studiorum. – С. 56–58.

3 Литвинов В.Д. Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України. – К., 1984. – С. 35.

4 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 390; Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII века. – С. 198.

5 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 436; Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 110. .

6 Майская рекреация. – Харьков, 1815. – С. 1

один день (зазвичай це відбувалося один або два рази на місяць). Після отримання дозволу, студенти вітали викладачів та керівництво колегіуму співом написаних на їх честь кантів, дякуючи їм за згоду розпочати відпочинок та гуляння. Рекреації відбувалися в одних і тих же живописних місцях за місцем, які обрали вихованці та учителі. На природі починалися веселощі, ігри та розваги учнів (серед ігор називаються кеглі, м'яч тощо). Окрім рухливих ігор, учні розважалися грою на різних музичних інструментах, співали хором¹. Викладачі теж відпочивали та веселилися. Серед спогадів випускників колегіумів є згадки про професора, який на відпочинку любив співати українську пісню «Ой у полі могила з вітром говорила», а також співав її у перекладі латинською мовою, розважаючи таким чином слухачів². Відзначимо принагідно, що у таких «вправах», як завжди у гуманістичних школах, ненав'язливо був присутній ще й навчальний компонент.

Уважно придивившись до колегіумських рекреацій, стає зрозуміло, що вони являли собою не тільки вид відпочинку учнів на природі. Поняття «рекреаційні години» існувало й застосовувалося до визначення щоденного відпочинку учнів як Києво-Могилянської академії, так і інших колегіумів³. Виникають питання про те, як був організований цей щоденний відпочинок й чи був він передбачений як обов'язковий. Відповіді можуть надати розклади занять для учнів колегіумів. Збереглося декілька подібних документів, наприклад розклад занять в Харківському колегіумі з жовтня по квітень 1769/70 н. р. (ним передбачене й відвідування студентами колегіуму занять «додаткових класів»)⁴. При детальному вивченні цього розкладу помітна передбачена керівництвом перерва у заняттях по обіді, яка тривала декілька годин. Після такого повноцінного відпочинку заняття поновлювалися ввечері ще на декілька годин. Вивчення цього розкладу переконує, що для того, щоб сприймати навчальний матеріал у другій половині дня, учням надавали перерву, якої вистачало на обід, а також прогулянку.

Спільні прогулянки студентів та викладачів стали у XVIII ст. звичайним видом відпочинку. Відомо, що філософ Г. С. Сковорода, який викладав у Переяславському, а потім у Харківському колегіумах, полюбляв й регулярно здійснював такі невеличкі мандрівки зі своїми учнями. Деякі з них залишили спогади про подорожі, під час яких вони милувалися краєвидами, обговорювали з вчителем проблеми, які їх цікавили (філософські, світоглядні, життєві)⁵. У них були свої улюблені маршрути неподалік міста. До речі, відомо, що професори та студенти Гейдельберзького університету у XVIII ст., й сьогодні прогулюються так званою «філософською стежиною», яка проходить живописними схилами над містом. Такі практики спілкуван-

1 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 436–437.

2 Там само. – С. 432.

3 Линчевский М. Педагогия древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 9. – С. 576.

4 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 665, арк. 1–4; спр. 666, арк. 1–3.

5 Ковалинский М. Жизнь Григория Сковороды // Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2 т. Т. 2. – К., 1973. – С. 57.

ня і виховання ставали частиною повсякденного життя професорів та учнів європейських освітніх центрів.

Чим ще розважалися під час рекреаційних годин учні колегіумів? Рідкісна удача чекає нас при знайомстві із конспектом курсу філософії, який читав Сильвестр Новопольський у Чернігівському колегіумі у 1749–1751 рр. Після запису першої частини курсу (логіки) рукою того ж студента занотовані умови гри, яку можна віднести до мнемонічних ігор (на розвиток рахунку, логіки, абстрактного мислення)¹. Три «персони» грали 24 бирками і «трьома речами», причому студент як приклад можливих «речей» назвав «пиво, вино та мед», якими оперував для описання правил цієї гри.

Незначна кількість документальних джерел, якими регламентувався відпочинок учнів духовних навчальних закладів Російської імперії XVIII ст., зумовлює численні неточності в оцінках, які зустрічаються в працях дослідників історії церкви та освіти. Так, І. К. Смолич називає одним з перших подібних документів інструкцію митрополита Платона викладачам Московської академії, яка з'явилася наприкінці XVIII ст. У цій інструкції наказувалося, щоб вчителі при учнях вели між собою серйозні та повчальні розмови, особливо у години спільних прогулянок, внаслідок чого учні зможуть навчитися кращому поведінню². Однак, говорячи про регламентацію відпочинку учнів колегіумів України, слід відзначити, що подібні інструкції були створені набагато раніше. Причому в деяких з них пропонувалися нові (у порівнянні з «Духовним Регламентом») види інтелектуального відпочинку учнів. В інструкції белгородського єпископа Самуїла Миславського викладачам Харківського колегіуму, яку він направив разом із підшивками газет у 1770 р., йшлося про те, щоб викладачі старанно та уважно читали учням газети у недільні та святкові дні, а також в інші вільні від навчання дні та години, якщо ж вихованці у цих газетах знайдуть щось незрозуміле, вони мають питати про це у своїх наставників³. Архівні документи свідчать, що читання газет стало звичайним заняттям вчителів та учнів у вільний час⁴. Слід сказати, що цей вид відпочинку не був характерним для духовних шкіл (семінарій) в Російській імперії у XVIII ст., адже ці заклади не виписували газет.

Вже зазначалося, що студентів православних колегіумів відправляли для подальшого навчання в університети Німеччини. На жаль, ми не маємо інструктивних документів, які надавалися цим студентам, однак збереглися спеціальні правила для інспектора Московської академії, якого відправляли разом із студентами для вивчення богослов'я до Геттінгенського університету у 1766 р.⁵ Вважаємо, що можемо звернутися до цього документа, адже, за оцінками дослідників, у першій половині XVIII ст. Московська академія була справжньою колонією Київської і точною копією своєї метрополії⁶.

1 ОР РГБ, ф. 152, д. 131, л. 390 об.

2 Смолич І. К. История русской церкви. 1700–1917. Ч. 1. – С. 408.

3 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 249, арк. 1.

4 Там само, спр. 1832, 1833, 1834.

5 РГАДА, ф. 18, оп. 1, д. 216.

6 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 9.

Спеціальний пункт інструкції (п. 10) був присвячений відпочинку студентів¹. Від інспектора вимагалось стежити, щоб юнаки кожного дня виділяли на відпочинок декілька годин, а окремі дні цілком присвячували відпочинку. Зрозуміло, в інструкції містилося зауваження про те, що веселощі мають бути пристойними.

Ще одним важливим засобом виховання учнів колегіумів у XVIII ст. був театр, «шкільні містерії». Т. Шевченко зазначила, що шкільні вистави на релігійну тематику були одним із методів духовного впливу на учнів єзуїтських колегіумів². Вистави єзуїтського шкільного театру, як відзначив один із його дослідників Я. Поплятек, «пропагували основні правди віри, ілюстрували католицькі догмати, пов'язані із окремими церковними святами, і, зрештою, поглиблювали релігійні переживання»³. Говорячи про шкільний театр, вчені традиційно звертали увагу на його дидактичну роль, хоча не менш важливо враховувати, що шкільний він виконував важливу виховну функцію. У попередньому підрозділі аналізувалися джерела, на підставі яких можна отримати свідчення як про існування театру в православних колегіумах України у XVIII ст., так і про їх репертуар. Хоча відомості про театр достатньо скупі, все ж загальне спостереження про його наявність в православних колегіумах, з постановками перш за все релігійного спрямування, дає підстави розглядати такі вистави як один із важливих засобів виховання учнів.

Завершуючи аналіз методів виховання, які застосовували у православних колегіумах України у XVIII ст., підкреслимо, що свідомо не робили вибірки загальних слів вдячності педагогам православних колегіумів із мемуарів колишніх вихованців. У багатьох працях з історії освіти цитування теплих спогадів, в тому числі й про колегіуми, нерідко заступає аналіз самих методів виховання.

Дослідження методів виховання, які були прийняті у православних колегіумах України у XVIII ст., свідчить, що ці заклади в цілому сприйняли й реалізовували виховні практики гуманістичної школи. Спорідненість православних колегіумів із типом гуманістичної школи знайшла прояв перш за все у поєднанні освітніх завдань із релігійно-моральним вихованням. Методи виховання православних колегіумів України відобразили також і ті еволюційні модифікації підходів до виховання в гуманістичній школі Європи, які відбувалися між Середньовіччям і Новим часом.

* * *

Дослідження навчального процесу в православних колегіумах України XVIII ст. показало, що, так само як і в Києво-Могилянській академії, він мав

1 РГАДА, ф. 18, оп. 1, д. 216, л. 3.

2 Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 77.

3 Цит. за: Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – С. 83.

генетичний зв'язок із програмою «Ratio Studiorum». При тому, що орієнтація на цю програму не була задекларованою, не вимагалася певними нормативними актами, аналіз змісту навчання приводить до висновку про те, що фундатори православних колегіумів, їх керівництво як на початку історії колегіумів, так і в подальші роки, були обізнані із цією програмою, і при організації навчання намагалися втілити її у практику «своїх» колегіумів. Схожість із програмою «Ratio Studiorum» виявляється як у загальній конструкції (кількість класів, їх послідовність), так і в змістовному наповненні навчальних курсів. Викладачі православних колегіумів, вочевидь, взяли за взірць, опановували та застосовували методи навчання, які були характерними для єзуїтських колегіумів. Можна стверджувати, що програма «Ratio Studiorum» фактично стала основою навчального процесу православних колегіумів, була присутня (різною мірою) в усіх складових навчання й на всіх рівнях. Уважаємо, що саме орієнтація на цей випробований зразок забезпечила успішність становлення і результативність навчального процесу в православних колегіумах України вже у перші десятиліття XVIII ст. Таким чином, програма православних колегіумів була подібною до основних параметрів програм, притаманних гуманістичним школам усієї Європи. Разом із тим, адаптація програми європейської гуманістичної школи у православних колегіумах відбувалася у вельми активній формі, про що свідчать зміни, які були спрямовані на пристосування до певних особливостей конфесійного, суспільно-політичного, соціального та культурного життя Гетьманщини і Слобожанщини.

З другої половини XVIII ст. все відчутнішими стають прагнення керівництва та викладачів православних колегіумів до втілення в навчальний процес досягнень науки Нового часу, що виявилось у розширенні програми, збільшенні кількості предметів за рахунок «реальних» дисциплін. Зазначені трансформації були подібними до тих змін, які відбувалися й у інших європейських країнах. Навчальний процес у класах поетики та риторики православних колегіумів все більше відповідав завданням гімназійної програми (із зміною значення латини, набуття нею ролі одного із багатьох предметів). Викладання у вищому класі філософії колегіумів можна зіставити із програмою підготовчих (артистичних) факультетів докласичних європейських університетів. З другої половини XVIII ст. у колегіумах відбувся важливий перехід до викладання раціональної філософії Лейбніця–Вольфа. Це свідчило про долучення до процесів, які знаменували становлення «модернізованого» університету. Обсяги навчального курсу та методи навчання у богословських класах православних колегіумів наприкінці XVIII ст. стали подібними до тих, які практикували на богословських факультетах європейських університетів.

Погляди на методи виховання у гуманістичних школах, в тому числі й православних колегіумах, були пов'язані із загальнокультурними процесами, які відбувалися в період переходу від середньовічного типу культури до новочасної з її інтересом до проблем виховання особистості. Ознаки певних трансформацій методів виховання у православних колегіумах виявилися

у середині XVIII ст., а особливо помітними такі зміни стали в останні десятиліття XVIII ст. Нові тенденції виявлялися у системі як покарань, так і заохочень. Відбувалася активна творча адаптація здобутків системи виховання європейської гуманістичної школи в цілому та пристосування її методів до місцевих умов. Релігійне виховання у колегіумах органічно доповнювалося світським компонентом, що найбільше відобразилося у методах організації дозвілля, у самих практиках дозвілля учнів як складової виховного процесу. Разом із тим більшість методів виховання залишалися традиційними, а новачі часто мали латентну форму.

Учні та викладачі православних колегіумів України наприкінці XVII – на початку XIX ст.

---

1. Учні православних колегіумів України: колективний портрет

З'ясування ознак моделі будь-якого навчального закладу неможливо без формування уявлень про його учнів, без відповідей на численні запитання щодо осіб, які наповнювали аудиторії цього навчального закладу й тим самим вдихали в нього життя. Деякі питання такого роду історики колегіумів ставили протягом XIX–XX ст., намагаючись визначити характерні риси цих навчальних закладів. Автори виявили декілька реєстрів (списків) учнів колегіумів, й ще у XIX ст. вперше було здійснено їх публікацію. Втім, якщо проаналізувати праці з історії колегіумів під цим кутом зору, впадає в око, що основні висновки стосовно учнівства, які зробили дослідники ще наприкінці XIX – на початку XX ст., у подальшому не піддалися суттєвим уточненням чи доповненням. Відомості про учнів колегіумів залишилися розпорошеними, фрагментарними й досі не були узагальнені. Окремі «замальовки» портретів учнів колегіумів, які можна зустріти на сторінках видань XX ст. «хибують» відвертою ходульністю образів. Останніми роками в Україні поновлено

студії з єзуїтського шкільництва на українських землях наприкінці XVII–XVIII ст., які спираються на потужну традицію дослідження єзуїтської освіти в Європі. Автори цих праць намагалися представити «зріз» єзуїтського шкільництва на українських землях, показавши чисельність учнів, соціальне походження, вікові характеристики тощо¹. Важливими вважаємо й розвідки М. Яременко, у яких автор представляє спудеїв Києво-Могилянської академії як окрему корпорацію, вивчає основні характеристики складу могилянського студентства². Варті уваги і дослідження, які торкаються проблем самоідентифікації студентів, або ж їх щоденних рутинних занять³.

Завданням цього підрозділу виступає створення узагальнюючого портрету учнів православних колегіумів України XVIII – на початку XIX ст., визначення його характерних рис, проведення порівняння учнівських аудиторій єзуїтських та православних колегіумів, інших тогочасних європейських навчальних закладів, встановлення особливостей учнівства православних колегіумів у порівнянні із духовними семінаріями Російської імперії. Слід «оживити» цей портрет, спираючись на той матеріал, який становить об'єкт аналізу історії повсякденності та культурної історії.

В актовій та діловодній документації XVIII – на початку XIX ст. їх іменували «спудеи», «ученики», «студенты», «семинаристы». У спогадах колишніх вихованців колегіумів згадується про те, що «учнями» називали тих, хто навчався у класах до риторичного, а «студентами» тих, хто навчався у філософському та богословському класах. При цьому І. Тимківський і В. Демидовський згадували, що в Переяславському колегіумі наприкінці XVIII ст. всіх називали студентами⁴. В офіційній документації колегіумів послідовного розрізнення понять «учень» і «студент» не відбулося. У справах колегіумських канцелярій у другій половині XVIII ст. учнів філософського та богословського класів зазвичай називали «студентами»⁵, іноді навіть робили акцент на такому іменуванні цих осіб (1774 р.)⁶. Водночас можна побачити, що наприкінці XVIII ст. їх також називали й «учениками» (1793 р.)⁷. Вже у цих назвах відбивається те,

1 Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. – С. 95–110; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – С. 74–76, 150–153.

2 Яременко М. Київські студенти 1738 року: спроба колективної фотографії // Записки НТШ. – 2008. – Т. CCLVI: Праці історико-філософської секції. – С. 191–215; Яременко М. Вихованці Києво-Могилянської академії: світила першої величини та «червоні зорі» // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 126–134; та ін.

3 Задорожна О. День могилянського студента // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 163–177; Яременко М. «До мене-де нікто не им етъ власти, кромъ ясневелможного»: самоідентифікація могилянського студента крізь призму конфлікту 1752 р. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 231–241.

4 Тимковський І. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 21–22; Демидовський В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века // ПЕВ. – 1876. – № 11. – С. 431.

5 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1395, арк. 19; спр. 1446, арк. 2; спр. 1730, арк. 1–3, 18; ф. 1973, оп. 1, спр. 1949, арк. 1, 2; спр. 1971, арк. 1.

6 Див.: Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 94.

7 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 366, арк. 1; спр. 368, арк. 29, 37.

що ця спільнота була досить строкатою, включала вельми різних за віком осіб. Але, непослідовність у назвах свідчить про те, що такий поділ (учні – студенти) сприймався як умовність, а межа між рівнями освіти не була чіткою. Відповідно, представити узагальнюючий портрет такої спільноти досить складно. Не дивно, що деякі дослідники свідомо чи несвідомо висували на перший план певну рису/характеристику, й учнівство розглядалося тільки в одному з можливих ракурсів. До того ж, протягом XVIII ст. у колегіумах відбувалися певні зміни, що також слід враховувати при вирішенні такого завдання.

Дослідники XIX – початку XXI ст. однастайні в тому, що найвизначнішою рисою православних колегіумів була всестановість їх учнівського складу. Добре відомо, що в навчальних класах Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів у XVIII – на початку XIX ст. на одній лаві пліч-о-пліч сиділи сини духовенства, козацької старшини, рядових козаків, міщан та селян. Перш ніж з'ясувати відсоток «представництва» у православних колегіумах вихідців із різних соціальних станів, важливо відзначити загальне тло, на якому в батьків формувалися уявлення про необхідність/бажаність/вимушеність надання освіти своїм синам у колегіумах.

Школи (колегіуми), які виникли на українських землях у XVII ст. під впливом єзуїтських освітніх традицій, як було з'ясовано раніше, не призначалися для певної категорії суспільства. Як відомо, у єзуїтських колегіумах Речі Посполитої навчалися представники всіх станів, й навчання у них не було визначено законодавством як обов'язок для якої-небудь категорії населення. Дослідженню учнівства єзуїтських колегіумів Речі Посполитої, які існували на українських землях, присвячено декілька сучасних праць, в яких розглядаються соціальне походження учнів, їх матеріальне становище тощо¹. Фундатори православних колегіумів сприйняли чимало з досвіду єзуїтської освіти, вони прагнули отримати привілеї від влади задля забезпечення кращих умов розвитку школи, збільшення можливостей для утримання студентів, яке відбувалося за рахунок архієрейського дому та пожертвувань (як можливо-владців, так і широких верств населення). Хоча докладних відомостей про соціальний склад перших учнів православних колегіумів не збереглося, очевидно, що вони були представниками всіх станів. Навіть у такому пізньому за часом появи документі, як Жалувана грамота Харківському колегіуму (16 березня 1731 р.), на прохання його керівництва було закріплено дозвіл навчати дітей різних станів, судити викладачів та учнів (грамотою вони захищалися від втручання військової та світської влади)². У звіті до Синоду чернігівський єпископ Іларіон Рогалевський (18 липня 1737 р.) зробив акцент на тому, що у школах навчають не тільки дітей духовенства, але й «знатных войсковых товарищей и прочих разного звания казацкого и посполитого людей»³. Отже, всестановість, як характерна риса цієї моделі навчального закладу, була притаманна їм у перші десятиліття XVIII ст.

1 Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. – С. 95–110; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – С. 74–76.

2 ПСЗ. – Т. VIII. – № 5716.

3 ОДД. – СПб., 1913. – Т. 17 (1737 г.). – Стб. 41.

Втім, не слід забувати, що у XVIII ст. Гетьманщина та Слобідська Україна зазнавали поступової, але всебічної інкорпорації до Російської імперії. Врахування цих історичних реалій надасть можливість повною мірою виявити своєрідність православних колегіумів, яка виявилася і в соціальних характеристиках їх учнівства. Вже зазначалося, що важливою віхою у «шкільному» законодавстві Російської імперії XVIII ст. виступає «Духовний Регламент», який конструював освіту, що за своїм наповненням тяжіла до вирішення професійно-станових завдань. При цьому важливо відзначити, що вже у досинодальний період було прийнято декілька законодавчих актів, якими встановлювався зв'язок між призначенням на духовні посади та набуттям освіти дітьми духовенства. Одним із перших у цьому ряду був указ від 15 січня 1708 р., підтверджений указом від 11 листопада 1710 р., якими було встановлено, що попівські та дияконські діти повинні навчатися в грецьких та латинських школах¹. У наступні роки з'явилося ще декілька указів (від 28 лютого 1714 р., 28 грудня 1715 р. та 18 січня 1716 р.), якими визначалося, що при архієрейських домах та монастирях мають засновуватися «цифирні» школи². В указах від 19 та 28 лютого 1718 р. йшлося про те, що попівських дітей треба віддавати вчитися до шкіл, щоб заздалегідь готувати священиків³. Цим указам притаманна декларативність, вони перш за все маркували виникнення намірів, аніж визначали конкретні шляхи реалізації завдань заснування та забезпечення шкіл (не було визначено навіть посадових осіб, на яких покладалася обов'язок заснування шкіл).

У «Духовному Регламенті» не тільки були повторені основні положення попереднього законодавства, але чітко поставлено питання обов'язкової освіти для дітей духовенства, визначена її необхідність та значення. У документі акцентовано, що учні духовних шкіл навчаються «в надежду священства»⁴. Саме тому можна погодитися із дослідниками XIX – початку XX ст. в тому, що тільки «Регламент» став справжнім поштовхом до заснування шкіл для дітей духовенства⁵. Важливо розуміти, що паралельно із «шкільним» законодавством у XVIII ст. у Російській імперії відбувається процес чіткого юридичного оформлення всіх ознак стану духовенства, в тому числі такої важливої ознаки стану, як спадковість професії. Усе законодавство Російської імперії XVIII ст. просякнуто двома принципами: кожен навчається тому, що є професією його батька; сторонні не можуть бути допущеними до цієї професії. Отже, «Духовний Регламент» працював й на вирішення такого роду станових завдань, визначивши духовну освіту однією з форм професійної освіти. У 1730-ті рр. було прийнято ще декілька указів, якими духовенство зобов'язувалося посилати своїх синів на навчання до семінарій⁶. Прийняття цих законодавчих актів пов'язувалося із так званими

1 ПСЗ. – Т. IV. – № 2186, 2778.

2 Там само. – Т. V. – № 2780, 2971, 2979.

3 Там само. – Т. V. – № 3175.

4 Там само. – Т. VI. – № 3718.

5 Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 16–17; Верховский П. В. Учреждение Духовной коллегии и Духовный регламент. – С. 406.

6 ПСЗ. – Т. VII. – № 5518; Т. VIII. – № 5882, 6060, 6287; Т. X. – № 7361, 7364, 7660, 7749, 8287, 8291.

«розборами» духовенства, які проводилися декілька разів у XVIII ст. (1722, 1737, 1769, 1784 рр.¹). Їх метою було визначення чисельності духовенства та встановлення постійних парафіяльних штатів. Важливо відзначити, що обов'язковість навчання в духовних семінаріях стала однією з умов, зафіксованих при «розборах» духовенства². Саме тому великоросійські семінарії, засновані згідно з «Духовним Регламентом», відкривалися як суто станові заклади³. Хоча перші розбори духовенства (1722, 1737 рр.) не проводилися в українських єпархіях⁴, переписи дітей духовенства відбувалися й тут. Після того як і в українських єпархіях були введені «штати» духовенства, тобто визначено точне число духовних чинів у парафії (1778 р.)⁵, «розбори» дітей духовенства поступово набували такого ж значення, як і у великоросійських єпархіях. У другій половині століття, за висновками дослідників, спрямованість законодавства щодо станової замкненості шкіл тільки посилювалася⁶.

Цей невеличкий екскурс до процесу підготовки законодавчого підґрунтя державної політики вважаємо необхідним, оскільки у працях сучасних істориків спостерігається певна невизначеність щодо часу встановлення обов'язкового освітнього цензу для отримання духовної посади. У різних розвідках можна прочитати, що це відбулося як у середині XVIII ст., так і на початку XIX ст.⁷ Автори посилаються на укази, прийняті після «Духовного Регламенту»⁸, які повторювали його вимоги. Але наступні законодавчі акти Російської імперії (із посиланням на цей документ) тільки уточнювали (деталізували) курс на обов'язкову освіту духовенства. Підкреслимо, що й архієреї чернігівської єпархії після 1721 р., белгородської та переяславської єпархій (із самого заснування колегіумів) мали керуватися у своїх діях «Духовним Регламентом», курсом на обов'язкову освіту духовенства. Отже, цей документ визначив обов'язковість освіти для синів духовенства, в той же час набуття освіти у колегіумах дітьми інших станів жодним чином не було регламентоване, не заборонялося й не вимагалось. Діти інших станів навчалися у колегіумах без примусу з боку держави, добровільно, керуючись іншими мотивами.

Всестановість православних колегіумів, яка існувала *de facto* в умовах держави, що взяла курс на станову освіту, можна вважати однією із яскравих

1 Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. – М., 1880. – С. 67.

2 Там само. – С. 67, 72, 75.

3 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 291–292.

4 Там само. – С. 303.

5 Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1861. – № 39. – С. 144; 1864. – № 46. – С. 401.

6 Истомин Г. Постановления имп. Екатерины II относительно образования духовенства // Труды КДА. – 1867. – № 9. – С. 624.

7 Мащенко С. Роль Чернігівської єпархії у заснуванні та діяльності колегіуму в Чернігові // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів. – Чернігів, 2001. – С. 12; Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 89–90.

8 Титов Ю. Н. Процесс огосударствления церкви в XVIII–XX вв. // Вопросы научного атеизма. – М., 1988. – Вып. 37. – С. 180.

характеристик цих закладів. Втім, замало констатувати наявність такої риси (вона добре відома), необхідно деталізувати характеристики всестановості, з'ясувати співвідношення відсотка «духовних» і «світських» учнів, динаміки змін протягом століття. Як уже зазначалося, дослідники XIX–XX ст. зібрали деякі цифри, навели у розвідках, втім, їх можна суттєво доповнити даними джерел, а також консолідувати розпорошені відомості задля отримання узагальнюючої картини. Це важливо зробити, адже в сучасних працях можна зустріти висновок про те, що в архівах не знайдено матеріалів із точною інформацією про чисельність шкіл, учнів та викладачів різних губерній Російської імперії у XVIII ст.¹ Дійсно, нерідко у наукових працях можна зустріти вельми приблизні цифри, без зазначення джерел інформації. Отже, настав час відійти від перерахування цифрових даних у тексті дослідження, об'єднати їх у таблиці з відповідними посиланнями (див. у додатках табл. 1). До речі, спроби представити чисельність учнів у таблицях вже були, але стосуються вони лише окремих колегіумів за обмежений час їх існування (причому, В. Лоха намагався представити дані числа студентів Переяславського колегіуму у вигляді таблиці, проте зібрав дані лише за п'ять навчальних років²). Перш ніж перейти до аналізу, зазначимо, що дані за один і той же рік у джерелах можуть відрізнятися, що пояснюється не тільки втечами (мова про них далі), а й переходом учнів до інших шкіл, смертю тощо. Уважаємо, що незначні відмінності у числах не можуть суттєво вплинути на трактування загальних тенденцій.

На підставі зведених нами даних (див. у додатках табл. 1) можна зробити деякі висновки або відкоригувати ті, що вважаються загальноприйнятими. Найбільший відсоток світських учнів спостерігаємо в Чернігівському колегіумі у 1730–1740-ті рр. (67–69 %). У порівнянні з усіма колегіумами в середньому менші відсотки світських учнів були у Харківському колегіумі. Висновок, який вже було зроблено дослідниками на основі деяких показників числа учнів кожного окремого колегіуму полягає у тому, що відсоток світських учнів з другої половини XVIII ст. й особливо наприкінці його поступово зменшується. На цій підставі історики впевнено казали про те, що світські родини з другої половини століття «відвертаються» від колегіумів, ігнорують їх, не віддають до них своїх дітей, різко переорієнтовуючись на інші світські навчальні заклади. Також на підставі зменшення відсотка світських спудеїв, вчені робили висновки про «падіння просвітництва народних мас»³. Подібні твердження були повторені не один раз на сторінках праць, написаних у XIX–XX ст.

Однак, якщо уважніше придивитися до даних, наведених у таблиці 1, можна побачити, що зменшення відсотка світських учнів перебуває у прямій залежності від збільшення загальної кількості вихованців у колегіумі. У Харків-

1 Буторина Т. С. Ломоносовский период в истории русской педагогической мысли XVIII века. – С. 73.

2 Лоха В. А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. – С. 66, 82.

3 Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). – С. 15–16.

ському колегіумі, у якому вже з перших десятиліть його існування загальне число студентів було майже вдвічі більше, ніж у інших колегіумах, відсоток світських учнів був значно менший. Наприкінці XVIII ст., коли в Чернігівському та Переяславському колегіумах чисельність вихованців зростає, відсоток світських учнів став меншим. Далі варто перейти до аналізу даних як загальної чисельності вихованців, так і чисельності (а не відсотка!) світських учнів. Число світських студентів кожного колегіуму аж до кінця століття не змінювалося стрибкоподібно, не зменшувалося різко. На це зовсім не звертали увагу дослідники, навпаки, на підставі зменшення відсотку світських студентів вони писали про зменшення їх числа (що не те саме). Отже, робити висновок про те, що світські учні покинули колегіуми, не має підстав, оскільки їх кількість не зазнавала суттєвих змін протягом століття. Те, що число світських студентів не збільшувалося (але й не падало!), можна пояснити тим, що ці категорії населення ніхто не примушував, не підштовхував до навчання, не було запроваджено їх переписів з метою відправки дітей до шкіл. У цей же час влада докладала зусиль, щоб залучити до навчання синів духовенства.

Проте, що світські родини наприкінці XVIII – на початку XIX ст. свідомо обирали колегіуми для навчання дітей, свідчать не тільки цифрові дані, але й спогади. Нерідко у них зустрічаються зауваження, що діти з різних станів як стратегію навчання традиційно обирали колегіуми (скажімо, Є. Тимківський писав, що він «вместе с другими дворянскими детьми» пішов до Переяславського колегіуму¹). Деякі дослідники початку XX ст. підкреслювали, що, на відміну від Києво-Могилянської академії, яка приваблювала дітей великоможних осіб, до колегіумів йшла менш родовита українська козацька шляхта². Не слід забувати, що у другій половині XVIII ст. дітей козацької верхівки (старшини/дворянства) почали запрошувати до столичних навчальних закладів. Важливою віхою був указ від 3 травня 1767 р., який отримав генерал-губернатор П. О. Румянцев-Задунайський про відправку до Кадетського корпусу дітей з кращих дворянських «малоросійських родин»³. Деякі з цих юнаків навчалися в колегіумах. Звісно, козацька старшина (дворянство) й не чекаючи на запрошення віддавала синів вчитися до різних навчальних закладів столиць імперії.

Проте маємо підкреслити, що в семінаріях Російської імперії у XVIII ст. учнівство мало зовсім інші ознаки, оскільки діти світських осіб у них зустрічалися як виняток⁴. Зазвичай майже всі учні були синами осіб духовного стану (як приклад можна узяти Суздальську семінарію)⁵.

Якщо спостерігати за динамікою змін числа учнів із духовенства у колегіумах, очевидно, що воно тяжіло до суттєвого зростання від десятиліття до

1 Тимковский Е. Ф. Воспоминания о моей жизни // КС. – 1894. – № 3. – С. 377.

2 Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Т. 1. – Нежин, 1913. – С. 123.

3 Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // КС. – 1897. – № 1. – С. 26.

4 Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – С. 90.

5 Малицкий Н. В. История Суздальской духовной семинарии (1723–1788). – Владимир, 1905. – С. 92.

десятиліття (при тому можна бачити зниження числа в окремі роки). На початку XIX ст. стурбованість можливостями отримати освіту дітям недуховних станів висловив меценат Харківського колегіуму О. М. Голіцин, який чимало зробив для того, щоб відстояти права (і назву) колегіуму. У листі до керівництва колегіуму він звертався з проханням і надалі приймати до закладу дітей бідних дворян та різночинців, оскільки для дітей духовенства «довольно есть учрежденных семинарий», а для дворян та різночинців училищ недостатньо¹. У 1805 р. у листі він запитував ректора А. Прокоповича: «Зная, koliko Харьков... распространяет ветви учености новыми заведениями, университета и народных училищ... не делают ли вышеозначенные новые заведения оному [колегиуму] подрыва, и не отъемлют ли у него того уважения, на какое он был восстановлен... поступают ли в оный по прежнему из разночинцев учащиеся?»². Хоча у ці роки керівництво Харківського та інших колегіумів могли казати, що дворяни та різночинці ще навчаються, вочевидь, їх ставало все менше. При цьому навіть із заснуванням Харківського університету масового переходу світських учнів із колегіуму не відбулося. Тільки реформа 1808 р., яка змінила спрямованість закладу, привела до того, що колегіуми залишили діти із недуховних станів.

Характеризуючи навчання синів духовенства у колегіумах, слід також мати на увазі, що українських єпархіях цей стан протягом XVIII ст. залишався відкритим, натомість у Росії замкненість духовенства вже наприкінці XVII ст. перевищувала закритість інших професійно-соціальних груп³. Для розуміння механізму поповнення стану духовенства та з'ясування ролі православних колегіумів, слід нагадати, що в Гетьманщині та Слобожанщині заміщення священно-і церковнослужительських посад відбувалося шляхом парафіяльних виборів й духовенство як суспільний прошарок залишалося відкритим для представників різних суспільних груп. При цьому право спадкового заміщення церковно-парафіяльних посад також мало місце, хоча воно й поступалося традиції виборності⁴. Протягом всього XVIII ст. однією з ознак церковного життя в Гетьманщині та Слобідській Україні була боротьба виборного начала зі спадковим⁵. На територіях власне російських, на яких практика спадковості на той час перемогла, ця проблема вже не стояла. Тобто законодавчі норми щодо навчання дітей духовенства, які приймалися в Російській імперії в XVIII ст., на практиці застосовувалися у достатньо різних умовах, при перевазі однієї з двох зазначених традицій улаштування на церковні посади. В українських єпархіях дотримання вимоги законодавства щодо освітнього цензу на посади священно- і церковнослужителів на практиці співіснувало з інститутом пара-

1 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 182/с 141, арк. 64.

2 ОР РГБ, ф. 32, картон. 16, д. 31, л. 35–35 об.

3 Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. Т. 1. – СПб., 1999. – С. 98, 100; Ластовський В. В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст.: дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – С. 140–141.

4 Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – С. 11; Ластовський В. В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. – С. 142.

5 Див. про це: Посохова Л. Ю. Православні колегіуми та формування стану духовенства в Україні в XVIII ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія. – Харків, 2007. – Вип. 39 (762). – С. 52–64.

фіяльних виборів на церковні посади. Збільшення кількості випускників колегіумів не означало припинення практики виборів як такої. Парафіяльні вибори були заборонені законодавчо тільки наприкінці XVIII ст. (у 1797 р., хоча зустрічалися й у XIX ст.). Отже, необхідно враховувати те, що стан духовенства в Україні ще не виокремився, його «кордони» можна було легко подолати, й це також впливало на процеси станової мобільності.

Повертаючись до поняття «діти духовенства», яке застосовувалося у документації, й при аналізі учнівства колегіумів в історіографії, зазначимо, що це поняття зазвичай включало всіх дітей священноцерковнослужителів. Реєстри учнів, у яких зазначалися посади батьків, свідчать, що до списків «дітей духовенства» включали синів всіх «духовних осіб» (паламарських, дияконських, дяківських, священицьких).

Тепер перейдемо до характеристики тих учнів, які зазначалися у документах як «світські». Дослідники неодноразово наводили приклади: син сотника, осавула, посполитого тощо¹. Деякі автори, натрапивши на реєстри учнів, ретельно виписали соціальне становище всіх родин, вихідцями з яких були учні². У науковій літературі з історії колегіумів накопичилася значна кількість прикладів, й можна упевнено казати про те, що у реєстрах зустрічаються учні з родин усього соціального спектра. Однак, як уже зазначалося, цей висновок був зроблений досить давно. Між тим потрібно поставити ще чимало запитань. Зокрема, про те якою, мірою учнівство колегіумів репрезентувало суспільні стани. Чи можна вважати співвідношення учнів різних станів «копією» чи «відбитком» станової структури суспільства? Дані, зібрані у таблиці 1, дають можливість стверджувати, що у колегіумах діти духовенства, вочевидь, були представлені значно більшим відсотком, ніж частка цього стану в суспільстві. Точне число дітей з інших станів серед вихованців встановити вкрай важко, адже у звітній документації поняття «світські учні» зазвичай не розкривалося, об'єднуючи всіх дітей «недуховних» станів. Можна аналізувати лише поодинокі дані, які зустрічаються у відомостях та реєстрах (іноді тільки окремих класів). Вони свідчать, що відсоток дітей й інших станів не відповідав їх відсотку в суспільстві. М. Яременко звернув увагу на помітний відсоток дітей козацької верхівки³. Дійсно, в окремі роки, приміром у 1766 р., у Переяславському колегіумі з 29 «козаків-студентів» двадцять належали до старшинських сімей⁴, у 1767/68 н. р. у Чернігівському колегіумі з 71 студентів, які були вихідцями із козацьких сімей, 48 походило із родин старшини та «урядовців»⁵.

Діти посполитих зустрічалися не в кожному класі, їх загальне число у всіх класах не перевищувало півтора десятка. Так, у 1764/65 н. р. у Переяславському колегіумі дітей посполитих навчалося 12 чоловік (всього світських було 89), при

1 Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 48.

2 Травкіна О. І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму // СЛ. – 1997. – № 3. – С. 34–35.

3 Яременко М. Яких козаків діти навчалися в Києво-Могилянській академії? // КС. – 2010. – № 3. – С. 15.

4 [Лотоцкий И.]. К истории учреждения семинарии в Переяславе // КС. – 1888. – № 1–3. – С. 38.

5 Травкіна О. І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму // СЛ. – 1997. – № 3. – С. 35.

загальному числі всіх учнів 164¹. О. Травкіна нарахувала у 1767/68 н. р. у Чернігівському колегіумі 40 синів міщан та селян (при загальному числі учнів 213, а всіх світських – 111)². У Переяславському колегіумі дітей посполитих у окремі роки було навіть більше. Приміром, у 1774/75 н. р. навчалось 22 синів посполитих³ (вони навчалися не тільки у нижчих класах, але й у вищих). У 1781 р. у Чернігівському колегіумі міщанські та посполиті діти навчалися у класах риторики та філософії⁴. Значно менше посполитих спостерігаємо у Харківському колегіумі: скажімо, у 1759/60 н. р. їх було всього двоє⁵. Як справедливо зауважив М. Яременко, відсутність загальних спонук до навчання для стану посполитих не означала, що не існувало індивідуальних стимулів для окремих його представників «заправлятися» науками⁶. Цей же дослідник припускає, що за більшістю «посполитих» студентів Києво-Могилянської академії приховані саме міщани, що відповідало тогочасним українським звичаям взаємозаміни цих термінів⁷.

Для порівняння зазначимо, що вже у «докласичних» німецьких університетах XIV-XV ст., чисельність вихідців із духовенства досягала половини, а із середовища бюргерів – третини загального числа студентів⁸. Розвиток європейських університетів, як відомо, був пов'язаний із бурхливим розвитком середньовічних міст. Чисельність міських станів в Україні була відносно незначною, й до того ж вони не оформилися остаточно, зберігали чимало рис сільського населення.

Під час перебування у колегіумах у багатьох студентів з'являлося (або змінювалося) «прізвище». Не заглиблюючись у цей перспективний для подальших розвідок сюжет, зазначимо, що на українських теренах у XVIII ст. сталого прізвища, яке б передавалося від батька до сина не існувало, окрім тих осіб, які належали до соціальних верхів⁹. М. Яременко на підставі студентських реєстрів провів цікаву розвідку з антропонімії вихованців Києво-Могилянської академії XVIII ст. й дійшов висновку, що основним способом творення «прізвищевої назви» було додавання -ський/-цький, та -ич, причому це було характерно не тільки для київських студентів, але й для студентів інших шкіл (переяславських, харківських)¹⁰. М. Яременко зробив припущен-

1 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 539, арк. 9–29.

2 Травкіна О. І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму // СЛ. – 1997. – № 3. – С. 35.

3 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1101, арк. 33–36 зв.

4 Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп.1. Спр. 1253. Арк. 13, 26–30.

5 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2104, арк. 21.

6 Яременко М. Навчатися чи не навчатись? До питання про освітні стратегії посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 235.

7 Яременко М. «Посполиті» в Києво-Могилянській академії у XVIII с.: селяни чи міщани? // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: Наук. записки. Т. 104. Історичні науки. – К., 2010. – С. 18.

8 Струков Б. Г. Имущественный и социальный статус немецкого студенчества в конце XIV – первой половине XV вв. // Из истории университетов Европы XIII–XV веков: межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 1984. – С. 46.

9 Худаш М. А. З історії української антропонімії. – К., 1977. – С. 96–97.

10 Яременко М. Антропонімія вихованців Києво-Могилянської академії XVIII ст. (про інформативні можливості студентських реєстрів) // Наукові записки / Ін-т укр. археографії

ня, що студенти, чийх однофамільців не вдалося віднайти у полкових реєстрах, посідали нижні щаблі ієрархічної драбини¹. Можна назвати чимало прикладів, коли історикам відомі і «прізвищева назва» батька, і «нове» прізвище. Наприклад, Михайло, син купця грека Качіоні, у Харківському колегіуму був записаний Каченовським (Михайло Трохимович Каченовський – відомий історик, ректор Московського університету)².

Як уже зазначалося, спостереження за динамікою чисельності учнів колегіумів та їх соціальною приналежністю (див. табл. 1) приводить до висновку, що поступове, але невпинне зростання загального числа студентів колегіумів відбувалося перш за все за рахунок представників із духовного стану. Збільшення їх числа відбувалося не саме по собі, а було наслідком великих зусиль архієреїв українських єпархій. При цьому активність та ефективність діяльності цих архиєпастерів була значно вищою, ніж у інших регіонах Російської імперії. У 1722 р. Синод прийняв ряд постанов щодо обов'язкового перепису дітей священноцерковнослужителів усіх єпархій з метою їх подальшої освіти в архиєрейських школах³. З цього часу архиєреї (не всі, не одразу) почали відправляти до Синоду ці відомості. У 1723 р., реагуючи на звернення архиєреїв різних єпархій про неможливість отримати «хлібний збір» і відсутність засобів утримання шкіл, Синод прийняв постанову, яка дозволяла скорочувати чисельність школярів⁴. Після цього ряд шкіл було просто закрито. 24 січня 1737 р. вийшов указ Синоду щодо збирання відомостей про школи в єпархіях і чисельність їх учнів⁵. Було розроблено декілька форм діловодної документації, за якими архиєпастері мали регулярно звітувати. Ці форми звітів передбачали фіксацію не тільки числа дітей духовенства, але й визначення тих дітей, які вже опанували грамоту, ще навчалися і не навчалися (хворих).

Чернігівські, белгородські та переяславські архиєреї відповідно до указів Синоду, у свою чергу, посилали укази до протопопів, які мали вести облік дітей духовенства й стежили за вчасною відправкою їх до колегіумів. Найбільш ранні укази чернігівських та белгородських архиєреїв, які збереглися, датуються вже 1720-ми роками. Відома грамота Іродіона Жураківського 1722 р. в якій він докоряє священникам, які не відправляють дітей вчитися, одружують їх, що «сынам священническим не безвредительно; поневаж лета свои до науки способнии на деремне теряют»⁶. Подібну грамоту єпископ Іродіон видав і в наступному році⁷. 19 квітня 1725 р. белгородський єпископ Єпіфаній Тихорський надіслав лист зміївському протопопу Будинському з вимогою скласти список дітей, які мають навчатися, й відправити їх до школи (навіть

та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Т. 19: у 2 кн. Кн. 1. Тематичн. випуск «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації популяризації». – К., 2009. – С. 314–316.

1 Там само. – С. 319.

2 Посохова Л. Ю. М. Т. Каченовський та Харківський колегіум // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. Вип. 6. – Харків, 2003. – С. 114–117.

3 ПСПР. – Т. II (1722). – № 624, 648, 896, 900.

4 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 109–110.

5 Америкосий. История Российской иерархии: в 6 ч. Ч. 1. – С. 435–436.

6 Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – С. 76.

7 НИА СПбИИ РАН, кол. 238, оп. 2, картон. 71, д. 140, л. 1–2.

примусово)¹. Подібні укази архієреї регулярно повторювали, направляючи їх майже кожен рік у всі куточки своїх єпархій. Такі документи, датовані першою половиною XVIII ст., у великій кількості збереглися в архівосховищах², їх неодноразово цитували дослідники³. Історики підкреслювали, що в деяких указах архієреї формулювали жорсткі вимоги до протопопів. Приміром, 30 листопада 1727 р. Єпіфаній Тихорський в указі архимандриту Святогорського Успенського монастиря та протопопу Прокопу погрожує нещадним покаранням, якщо діти не будуть відправлені до школи в короткі терміни «без утайки»⁴. За порушення вимог були передбачені різні адміністративні заходи (покарання) духовними правителями та батькам. Як покарання були встановлені штрафи (їх розміри коливалися у межах 5–10 рублів)⁵. У 1727 р. єпископ Єпіфаній Тихорський встановив штраф у розмірі 10 рублів за кожного невідправленого учня⁶, існують відомості про штраф у 5 рублів⁷. Про різні суми штрафів писали дослідники історії Чернігівського колегіуму (від 50 копійок до 100 рублів)⁸. Укази чернігівських архієреїв у 1740-ві рр. зафіксували штрафи у 1-2 рублі⁹. Із текстів багатьох указів зрозуміло, що архієреї добре розуміли всі хитрощі, до яких могли вдаватися батьки, завдяки чому їх діти могли уникнути навчання. До таких «маневрів» можна віднести одруження малолітніх синів або посилення на їх важку хворобу. Укази єпископів «у відповідь» наголошували на забороні священикам вінчати малолітніх синів священноцерковнослужителів, які не навчалися в школі. Про це свідчать приклади з історії Харківського колегіуму¹⁰. Подібні укази щодо штрафів та заборони вінчати тих, хто не вчився у школі, видавали й переяславські єпископи¹¹. Дослідники особливо відзначали зусилля чернігівських єпископів Іродіона Жураківського, Амвросія Дубневича (1740-ві рр.), белгородського єпископа Йоасафа Горленка задля залучення дітей духовенства до колегіумів¹². У 1740-ві рр. чимало указів видав Йоасаф Горленко: приміром, в указі від 11 грудня 1748 р. він писав, щоб до Хар-

1 ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, т. 1, спр. 91, арк. 1 зв.

2 Там само, спр. 79, 80, 363, 463; ф. 1973, оп. 1, спр. 100; ІР НБУВ, ф. 160, Спр. 575, Арк. 75, 82 зв.; та ін.

3 Солнцев П. Очерки истории Харьковского коллегиума. – С. 15–20; Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 37–39; Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 51–53; [Пархоменко В.] Гервасий Линцевский (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) // КС. – 1904. – № 12. – С. 434.

4 ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, т. 1, спр. 241, арк. 1 зв.

5 Докладніше про це див.: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 38–39.

6 ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, т. 1, спр. 241, арк. 1 зв.

7 Там само, ф. 1973, оп. 1, спр. 1288, 1383, 1384; ф. 2007, оп. 1, спр. 128, арк. 1 зв.

8 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 53.

9 ІР НБУВ, ф. 301, спр. 197 п, арк. 159.

10 Приклади див.: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 39.

11 Демидовський В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 753.

12 Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – С. 56, 60, 145; Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1904. – № 1. – С. 21–24; Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. – С. 82–82.

ківського колегіуму, «не минуя ни единого человека», відправляли всіх синів священиків від 7 до 15 років, й тих, кому більше 15-ти років¹. Такі укази він повторив у 1750-ті роки², розглядаючи справу кожного священика, який не відправив свого сина до колегіуму, призначаючи їм різні покарання³.

У 1740-ві роки виробилася практика фіксації хвороби учня й повідомлення керівництва єпархії та колегіуму (зазвичай надавали підтвердження від лікаря, священика або викладача, що хвороба унеможливила навчання)⁴. Тільки за цих умов хлопець звільнявся від обов'язкового навчання. В указах Амвросія Дубневича (наприклад, від 12 січня 1745 р.)⁵ та архієреїв інших єпархій нерідко йшлося про «малое число» попівських дітей, які навчаються в школах⁶. Утім, із текстів указів зрозуміло, що єпископи мали на увазі не те, що у колегіумі було мало учнів, але те, що відправлено мало дітей духовенства по відношенню до загального їх числа у єпархії. Один із указів чернігівського єпископа (28 січня 1749 р.) містить завдання зіставити загальні списки дітей духовенства із реєстром школярів, які не з'явилися до колегіуму, з'ясувати долю цих дітей, встановити причину неявки⁷. Отже, вже у 1740-ві рр. можна помітити прагнення архієреїв українських єпархій відправити до школи всіх дітей духовенства.

Деякі єпископи настільки ретельно вели облік цих дітей, що кожен випадок ухилення від навчання вважали значним порушенням. У 1733 р. у Синоді розглядалася скарга белгородського архієрея на ректора Харківського колегіуму Йосипа Занкевича, якого було звинувачено в незаконному звільненні дітей з колегіуму (ще у 1725–1726 рр.), за що він начебто брав хабарі⁸. З пояснень Йосипа Занкевича та попів, синів яких було відпущено, стає зрозуміло, що архієпископ особисто займався справою кожного учня, повертав їх до колегіуму, навіть забирав одружених від дружин (учнів та батьків карав різками)⁹. Хитрощі батьків, як правило, не досягали результату. 29 квітня 1752 р. удова дяка Моїсєєва просила белгородського єпископа звільнити сина Олексія з Харківського колегіуму, призначити на місце батька й мотивувала прохання тим, що це дозволить навчати іншого сина, якого вона відправила до колегіуму замість Олексія. Відповідь єпископа була типовою: висікти й відправити вчитися¹⁰.

Справочинна документація духовних консисторій українських єпархій із середини століття свідчить про декілька усталених напрямків діяльності

1 Жевахов Н. Д. Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии. Ч. 3. – К., 1909. – С. 545.

2 Документы и дела, относящиеся к жизни и деятельности Св. Иоасафа (Горленко), епископа Белгородского и Обоянского. Вып. 1–2. – С. 17–18.

3 Жевахов Н. Д. Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии. Ч. 3. – С. 622–627.

4 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1053, 1929, 2090, 2091.

5 ІР НБУВ, ф. 232, спр. 611, арк. 3 зв.

6 Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1904. – № 1. – С. 24.

7 Там само. – С. 28–29.

8 РГИА, ф. 796, оп. 14, д. 396, л. 1–5.

9 Там само, л. 3–6 об.

10 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1295.

архієреїв, спрямованих на те, щоб всі діти духовних осіб пройшли через школу. Серед таких дій – регулярний збір даних про дітей священно- і церковнослужителів з відомостями про ступінь їх грамотності, розбір кожного випадку ухилення від навчання, штрафування батьків, боротьба із втечами учнів з колегіумів¹. Іноді розслідування проводилися й у тих випадках, коли, здавалося, вийшов «термін давності». В одному із подібних випадків при «розборі» дітей Переяславської протопопії син померлого священника, 30-річний І. Вишневський пояснював, що не знає, чому його батько «не обучил его грамоте»².

Важливо відмітити те, священноцерковнослужителі мали обов'язок навчати елементарній грамоті своїх дітей ще до школи. Ця вимога також сформульована в указах архієреїв. Збереглися відомості (наприклад, відомість духовенства м. Крилов Переяславської єпархії 1769 р.), у яких під час перепису дітей позначали стадію навчання у батьківському домі (опанування букваря, Ірмолюю, Псалтиря, Часословця)³.

У 1770-ті рр. вже була створена певна система розгляду прохань про звільнення від навчання синів духовних осіб. Усі справи розглядалися архієреями особисто, причому іноді вони формулювали відмови у дотепних висловах. 9 вересня 1771 р. на друге поспіль прохання вдови священника Є. Іваницької відрахувати сина з колегіуму для допомоги їй по господарству (вона описала злидні родини із чотирма дітьми) переяславський єпископ Йов Базилович написав резолюцію: «напрасный ты привела труд в исчислении всех расходов. Учитесь сыну посему. Все можно достать, а попиране учения есть невозвратное: а к учению успешный, только лета способные»⁴.

Архієреї українських єпархій не зупинилися на вимогах обов'язкового навчання дітей духовенства й приймали укази, якими підвищували освітній ценз для отримання духовної посади, зокрема про те, щоб не висвячувати у священники осіб, які не закінчили класу риторики. Одним із перших був указ 1757 р. переяславського єпископа Гervasія Линцевського (він повторив його у наступні роки)⁵. У донесеннях духовних правлінь підтверджувалося, що священників не висвячували без дворічного курсу риторики⁶, це видно й зі справ про призначення⁷. У 1780-ті роки поступово ставало нормою, що священницькі місця у селах українських єпархій заступали студенти колегіумів, які три-чотири роки вивчали богослов'я⁸. Наприкінці століття навіть студентів філософії намагали-

1 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 87, 108, 129, 2098, 2101, 2124; ф. 990, оп. 1, спр. 331, 369, 478, 537, 538, 539, 753, 1709; ф. 961, оп. 2, спр. 37, 69; ф. 2007, оп. 1, спр. 128, 417; ф. 2009, оп. 1, т. 1, спр. 463, 474.

2 Там само, ф. 961, оп. 2, спр. 69, арк. 3.

3 Там само, ф. 990, оп. 1, спр. 537, арк. 6.

4 Там само, спр. 830, арк. 2.

5 Крамаренко І. Деятельность преосвященного Гervasия на пастве Переяславской // Странник. – 1872. – № 8. – С. 105; [Пархоменко В.] Геврасий Линцевский (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) // КС. – 1904. – № 12. – С. 433; Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). – С. 58.

6 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 331, арк. 3, 5, 20.

7 Там само, спр. 596, арк. 2; спр. 681, арк. 2.

8 Там само, спр. 1395, арк. 18; спр. 1402, арк. 1; ф. 1973, оп. 1, спр. 1254, арк. 7–7зв.; ф. 2009, оп. 1, т. 1, спр. 1112, арк. 1.

ся не відпускати з колегіумів до завершення всього курсу. Так, у жовтні 1799 р. студент філософського класу Гаврило Яновський, який просив звільнити його від навчання, писав про слабкість здоров'я, бажання одружитися й отримати священство. Чернігівський єпископ Віктор зауважив: «Странное просителя рассуждение! Объясняя частые свои слабости здоровья просит дать ему позволение на женитьбу в надежду священничества, мня ... получить оженившись сил», й наказав завершити навчання¹. У цей же час студентам класів риторики та філософії було вказано не звертатися до єпископа із проханнями про дострокове припинення навчання².

Підкреслюємо, що укази, за якими збирали відомості про дітей духовенства, продовжувався протягом всього століття. Так, після «розбору духовенства» 1784 р. в усіх єпархіях пройшла чергова «хвиля» складання відомостей про священників, їх дітей, стадію їх навчання³. Дивно, що деякі дослідники, помітивши такі факти наприкінці XVIII ст., роблять висновки, що саме тоді було запроваджено «офіційний облік учнів Переяславського колегіуму»⁴.

Наявність великої кількості указів архієреїв про переписи дітей, їх збирання до школи, стали основою певних тверджень в історіографії. Так, чимало науковців вважали, що ці документи виступають свідченням небажання духовенства вчити своїх дітей. Духовенство, на їх думку, не розуміло практичної користі навчання (особливо якщо врахувати практику спадковості заміщення посад). Батьки не хотіли віддавати синів далеко від дому в аньому віці, нести матеріальні витрати тощо, вважаючи, що й без «науки» вони могли б обійняти «батьківську» посаду. Можна погодитися із тим, що в середовищі духовенства не всі прагнули віддавати своїх дітей до школи. Якщо сприйняти ці аргументи, то стають ще більш виразними значні зусилля, які докладали чернігівські, белгородські та переяславські архієреї. У результаті в усіх колегіумах була значна кількість учнів, зокрема дітей духовенства. Варті уваги спогади одного із видатних вихованців Харківського колегіуму Якова Толмачова, у яких відображені реалії того часу щодо життєвих стратегій, спонук до навчання. Толмачов писав, що його батько-священик (дід якого був дворянином) віддав сина до колегіуму лише в 14-річному віці, після того, як отримав припис духовного начальства (це був 1793 р.)⁵. За рік до цього Яків, «имея в мыслях пример отца», хотів зайняти вакантне паламарське місце. Тільки грізні настанови духовного начальства спонукали багатьох батьків віддати синів до навчальних закладів.

У науковій літературі іноді можна зустріти протиставлення Чернігівського колегіуму іншим, на підставі того, що в Харківському та Переяславському колегіумах було значно більше учнів з духовного стану⁶. Але при тому,

1 Держархів Чернігівської обл., ф. 682, оп. 1, спр. 1, арк. 336.

2 Там само, арк. 337.

3 Там само, ф. 679, оп. 1, спр. 1442, арк. 1–53.

4 Лоха В. А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. – С. 70.

5 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 701.

6 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 56.

що існували місцеві особливості та традиції, слід враховувати, що число цих дітей залежало і від загальної чисельності духовенства кожної єпархії. Звісно, чисельність духовенства Белгородської єпархії, яка включала територію п'яти Слобідських полків, ще й території Росії, набагато перевищувала духовенство Чернігівської єпархії. Тому висновок, що в Чернігівському колегіумі «найбільш послідовно після Києво-Могилянської академії дотримувалися демократичного принципу всестановості навчального закладу»¹, здається відірваним від історичного контексту.

Цифрові дані щодо учнів православних колегіумів, відображені в таблиці 1, потребують ще деяких пояснень. Різке падіння числа учнів колегіумів в окремі роки пояснюється перш за все епідеміями різних хвороб, які лютували на теренах України. Так, у Харківському колегіумі наприкінці 1730-х рр. зменшення числа учнів зумовлювалося епідемією «морової язви» на Слобжанщині. Заняття у колегіумі були припинені, вихованці переведені до слободи Грайворон Хотимизького повіту². У 1740–1741 рр. число учнів цього колегіуму не збільшувалося з причини хвороби, а також війни, про що писав до Синоду преосвященний³. У 1770–1771 рр. епідемія була у Чернігові. Щоб запобігти захворюванням, керівництво спочатку вирішило не приймати студентів без медичного свідоцтва, але згодом заняття у колегіумі припинили, й тільки у грудні 1771 р. вони відновилися⁴. У ці ж роки, рятуючись від епідемії, розбіглися й учні Переяславського колегіуму⁵. Другу хвилю зменшення учнів Харківського колегіуму можна пояснити як появою інших навчальних закладів, так і діяльністю єпископа Феоктиста Мочульського, який узяв курс на підтримку белгородської семінарії (нерідко за рахунок Харківського колегіуму).

Оцінити наскільки значним було число студентів православних колегіумів можна шляхом порівняння із загальними показниками учнів духовних шкіл Російської імперії (академій та семінарій). Загальне число учнів у 1738 р. становило 2589 чоловік, у 1764 р. – 6 тисяч, у 1783 р. – 11 329, у 1807 р. – 24 167⁶. Число всіх студентів колегіумів (див. табл. 1) по відношенню до загальної кількості учнів духовних шкіл у Російській імперії у 1730-ті рр. становило 29 %, у 1760-ті – 13 %, на початку 1780-х років – 10 %, на початку XIX ст. 6 %. При цьому слід врахувати, що після заснування шкіл у 1720-ті, й 1730-ті роки, й подання відомостей до Синоду, чимало за них закрилося⁷ й відновило діяльність лише у другій половині XVIII ст. Так само у другій половині 1760-х рр після проведеної секуляризації, за висновком Г. Фріза, набір учнів до семінарій імперії впав на двадцять відсотків (у 1766 р. всіх учнів було 4 673) й відновився лише після 1780-х років⁸. За чисельністю вихованців найбільшим

1 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 56.

2 Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 41.

3 ОДД. – СПб., 1906. – Т. 16 (1736 г.). – Стб. 264.

4 ІР НБУВ, ф. 232, спр. 611, арк. 11–12 зв.

5 [Демидовский В.] Материалы, относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской семинарии // ПЕВ. – 1887. – № 21. – С. 785.

6 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 185, 578.

7 Там само. – С. 198.

8 Freeze G. L. The Russian Levites. Parish Clergy in the Eighteenth Century. – Cambridge, 1977. – P. 87–88.

закладом у Гетьманщині, Російській імперії і одним із найбільших у Речі Посполитій та загалом у Європі була Києво-Могилянська академія¹. Найбільші єзуїтські колегіуми Речі Посполитої (Каліський, Познанський, Торунський) на початку XVIII ст. мали 200–800 учнів, упродовж століття у львівських «школах» навчалося від 550 до 700 студентів, у Віленській академії – у середньому 800². Звісно, ці заклади до цього часу пройшли певний історичний шлях. Як відомо, у перших університетах Російської імперії протягом перших десятиліть було кілька десятків студентів. Тому досягнення православних колегіумів щодо залучення студентів не слід применшувати.

У зв'язку із питанням про чисельність учнів стоїть і проблема «утеч». Оскільки це явище часто згадується на сторінках видань, присвячених історії колегіумів, його необхідно розглянути спеціально. У документах архівів колегіумів, семінарій, духовних консисторій українських єпархій зафіксовано чимало таких фактів. Історики XIX – початку XX ст. спеціально не затримувались на дослідженні цих випадків, не вбачали в них нічого надзвичайного, а дії єпархіального та колегіумського начальства оцінювали як природні й логічні. Зовсім іншого трактування набули випадки втеч у працях радянських дослідників. Не можна сказати, що подібні ситуації прискіпливо вивчалися, однак вони слугували аргументом на користь войовничо-антицерковної позиції авторів. Так, О. В. Водолажченко у 1927 р. зробила висновок, що тільки каральні дії єпископів забезпечували Харківський колегіум та інші духовні школи учнями, й тільки «при таких заходах іноді щастило збирати багато учнів», якщо ж архієрей поводив себе інакше, «школа занепадала»³. Дослідниця розглядала втечу як «останній крок» учнів, як реакцію протесту на намагання єпархіальної влади силоміць забрати учня до школи, коли всі інші засоби уникнути навчання були випробувані (включаючи заяви про неможливість навчання з причини «крайньої тупості»)⁴. У XX ст. такі оцінки утеч стали типовими для історіографії. Є. М. Іванов, який вивчав документи духовних навчальних закладів, поставив під сумнів існування потреби в освіті й школі, якщо було необхідно застосовувати рішучі заходи для боротьби з утікачами⁵. Схожі пояснення зустрічаються і в сучасній науковій літературі. О. Травкіна підтримала думку О. Водолажченко про те, що навчання в Харківському колегіумі значною мірою мало примусовий характер⁶. Отже, оцінка явища «утеч» учнів та реакція на них керівництва єпархій та колегіумів продовжують впливати на міркування про колегіуми в цілому. Примітно, що деякі автори сучасних досліджень з історії освіти в Україні, в яких значення духовних шкіл оцінюється високо та позитивно, просто оминули ці сюжети, не згадавши взагалі про втечі.

1 Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: pro et contra двотисячного контингенту вихованців // Іван Мазепа та його доба: матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2008. – С. 193–194.

2 Там само. – С. 194.

3 Водолажченко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 108.

4 Там само – С. 108–110.

5 ЦДІАК України, ф. 1672, оп.1, спр. 137, арк. 4, 11

6 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 56.

Уважаємо, що явище втеч достатньо цікаве й показове для дослідження учнівського середовища колегіумів. Насамперед необхідно підкреслити, що керівники колегіумів утікачами вважали тих учнів, які невчасно повернулися до навчального закладу з вакацій (канікул), свят або надовго затрималися вдома «за хворобою» (хоча були випадки втеч безпосередньо із колегіумів). Важливо підкреслити, що до категорії «утікачів» потрапляли тільки діти священноцерковнослужителів, які на підставі названих вище указів повинні були обов'язково навчатися. На цю суттєву обставину дослідники зазвичай взагалі не звертали увагу. Діти представників світських станів залишали колегіуми за власним бажанням, й це не розцінювалося як «утеча». Відповідно, списки таких світських учнів не складалися. У той же час керівництво колегіумів, зазвичай ректор, повідомляли духовні правління єпархії про чисельність студентів, які не повернулися з канікул, свят, укладаючи їх «реєстри»¹. За тогочасними правилами учні відпускалися додому з колегіуму обов'язково з «відпускними білетами» або «свідоцтвами» на певний термін і вважалися утікачами з моменту його закінчення. Якщо придивитися до часу складання «реєстрів утікачів», стає зрозуміло, що керівництво колегіумів робило це напередодні навчального року, у серпні, з метою заздалегідь вплинути на батьків учнів². У середині XVIII ст. керівництво колегіумів зобов'язувало викладачів одразу після свят подавати списки студентів із приміткою про відсутніх осіб для того, як сказав префект (22 січня 1793 р.), щоб «можно было предпринять меры к пресечению ученических прихотей, а особливо тех учеников, кои во зло употребляют время»³.

Докладне вивчення діловодної документації дає змогу побачити, що певне число студентів потрапляло до категорії «утікачів» на короткий час, оскільки не встигли вчасно оформити свідоцтво про хворобу. Типова ситуація виявилася на допиті «учня-утікача» із Харківського колегіуму Івана, сина священника Максима (квітень 1758 р.), який захворів і не приїхав до колегіуму після вакацій. При розгляді справи підкреслювалося, що під час хвороби Іван із дому нікуди не виходив⁴. В останню третину XVIII ст. свідоцтва про хвороби дітей все частіше надходили до колегіумів напередодні навчального року, щоб цих хлопців не включили до списків «утікачів». Так, у серпні 1798 р. у свідоцтві, виданому Івану Мировицькому, протопоп Гаврило та священник Михайло засвідчували, що учень захворів гарячкою так сильно, що і на видування надії немає, тому з'явитися у призначений час не може⁵.

В історії колегіумів можна знайти й випадки (хоча вони поодинокі), коли учні тікали безпосередньо зі стін навчального закладу. Інформацію про це надають матеріали допитів утікачів, їх батьків та інших осіб, які мали відношення до цих випадків. Із цих «показань» проступають нехитрі історії, у яких відсутні будь-які пояснення своїх вчинків самими учнями (а нерід-

1 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 538, 836; ф. 1973, оп. 1, спр. 2127; ф. 2007, оп. 1, спр. 555, 786.

2 Там само, ф. 1973, оп. 1, спр. 2097.

3 Там само, спр. 1825, арк. 4 зв.

4 Там само, спр. 1881, арк. 1.

5 Там само, спр. 2093, арк. 1.

ко й батьками, коли вони виступали ініціаторами втеч). Фіксація мотивів вчинків відсутня у всіх переглянутих нами справах-допитах. Наведемо приклади. З допиту учня Харківського колегіуму Трохима (12 березня 1750 р.) дізнаємося, що він у нічний час знаходився поза колегіумом, за що його висікли. Після цього учень утік до Софронієвої путині, але ченці повернули його¹. У лютому 1750 р. за наказом попа Євстафія його наймит увіз додому з Харківського колегіуму сина попа Михайла. На допиті наймит І. Тарасов розповів, як він дістався до колегіуму, викликав хлопця на вулицю, посадив на візок та поїхав додому². Назустріч утікачам випадково їхав архимандрит, який упізнав школяра, й пригода на цьому закінчилася. Достатньо типовими є показання Федора Александровського, який свідчив, що втік додому свавільно, але коли він сказав про це батьку, той схопив його та повернув до колегіуму³. Примітно, що за указами духовних правлінь батьків нерідко зобов'язували самостійно розшукувати утікачів. Таке розпорядження було надане священику Воскресенської церкви містечка Андріївки Григорію, син якого утік з колегіуму у вересні 1759 р.⁴ Батько почав об'їжджати села, у які міг податися син-утікач, швидко знайшов його і повернув до колегіуму. При розгляді справ частіше за все свідчення давали батьки, адже переважна більшість утікачів навчалися в нижчих граматичних класах і їх вік становив 10–14 років.

Число утікачів, яких вносили до «реєстрів», було різним. У 1750 р. у реєстрі таких учнів у Харківському колегіумі значилося 45 чоловік (одне із найбільших)⁵. У 1765 р. керівництво Харківського колегіуму повідомляло, що з вакацій та свят не повернулося 10 учнів: школи богослов'я – 2, школи риторики – 3, синтаксими – 1, граматики – 1, аналогії – 3⁶. У ці роки в колегіумі навчалось більше 400 учнів із духовенства. Для порівняння зазначимо, що у середині століття з великоросійських семінарій тікала половина учнів⁷.

Причинами утеч учнів із колегіумів дослідники XIX ст. називали насамперед скрутне матеріальне становище, погані умови життя у бурсі (більшість утікачів були бурсаками)⁸. В. Демидовський зауважив, що й самі батьки були ініціаторами втеч, адже їм не хотілося віддавати маленьких синів далеко від дому. Цей дослідник серед причин назвав також дух козацької вольності (для старших учнів)⁹.

1 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1870, арк. 1.

2 Там само, спр. 1871, арк. 1–3.

3 Там само, спр. 1878, арк. 3.

4 Там само, спр. 1885, арк. 1.

5 Там само, спр. 2099, арк. 1–2.

6 Там само, спр. 654, арк. 3–5.

7 *Экземплярский И.* Причины нерасположения нашего белого духовенства к школе и науке в продолжение XVIII столетия // *Руководство для сельских пастырей.* – 1864. – Т. 2. – № 22. – С. 186.

8 [Демидовский В.] Материалы, относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской семинарии // ПЕВ. – 1887. – № 21. – С. 782; *Левицкий П.* Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 442; *Хитров М.* Наше белое духовенство в XVIII столетии и его представители // *Странник.* – 1896. – № 8. – С. 520–521.

9 [Демидовский В.] Материалы, относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской семинарии // ПЕВ. – 1888. – № 14. – С. 559–560.

При тому, що певні причини для втеч існували, величезне число учнів колегіумів свідчить на користь того, що в основі системи навчання був не лише примус. На підтвердження наведемо деякі цифри. Число учнів великоросійських семінарій й у середині століття було мізерним (приміром, у Холмогорській – 52, Воронежській – 30¹, у Костромській – 20–30 чоловік)². Не випадково дослідники історії російських духовних шкіл констатували, що у 1760–1770-ті рр. духовна адміністрація на підставі аналізу ситуації в архієрейських школах, визнала неспосильність виконання завдання обов'язкової станової освіти дітей духовенства³. Для оцінки результатів діяльності єпископів можна скористатися й відомостями переписів дітей духовенства, які почали збиратися за указами Синоду 1737 р. Результати свідчать, що відсоток дітей духовенства Белгородської єпархії, які не навчалися у Харківському колегіумі у 1740 р. (віком від 7 до 20 років), становив 13 %, а у 1742 р. – 7 %⁴. Для порівняння достатньо сказати, що у 1741 р. у Казанській єпархії таких дітей було 21 %, у 1744 р. їх стало 18 %⁵. У 1789 р. число дітей духовенства Нижегородської єпархії (до 15 років), які навчалися у Нижегородській семінарії, було у десять разів меншим за число тих, хто не навчався⁶. З підсумками останнього розбору дітей духовенства у 1808 р. у цілому в Російській імперії неграмотних дітей духовенства у віці від 15 років (і вище) виявилося більше третини (1166 з 3368 чоловік)⁷.

Ряд сюжетів з історії колегіумів, які почали досліджуватися у ХІХ ст., зовсім «випали» з поля зору істориків у наступні десятиліття. Це стосується й такої сторінки історії колегіумів, яка з'явилася вже у перші десятиліття їх існування, як формування «династій» колегіумців. М. Лілеев, який збирав матеріали з історії Чернігівського колегіуму, показав, що вже у 1730-ті роки до нього відправляли своїх синів чимало осіб, які й самі вчилися в ньому. Цей дослідник навів низку прізвищ полкової та сотенної старшини, декілька поколінь якої навчалися в Чернігівському колегіумі (Тризни, Шуби, Жураківські, Комаровські, Стаховичі, Борозни, Лизогуби, Стороженки та ін.)⁸. Те саме можна сказати й про інші колегіуми. У Харківському колегіумі навчалися династії Двигубських, Буткевичів, у Переяславському – декілька поколінь родини Базилевичів. У дослідженні козацької старшини Переяславського полку, І. Кривошея навела родини сотенної старшини, різні покоління яких навчалися у Переяславському колегіумі (з роду Ісаєвичів, Петровських-Бахчевських, Лебедевих)⁹. Причому такі династії утворювали родини

1 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 335, 350–351.

2 Зонтиков Н. А. Костромская духовная семинария. Вехи истории: к 250-летию со дня основания (1747–1997 гг.). – Кострома, 1997. – С. 4–5.

3 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 353.

4 РГИА, ф. 796, оп. 19, д. 275, т. 2, л. 70.

5 Там само, л. 41 об. – 42, 261.

6 Горожанский Я. Дамаскин Семенов-Руднев, епископ нижегородский // Труды КДА. – 1894. – № 6. – С. 209.

7 ПСЗ. – Т. Т. XXIX. – № 22476.

8 ІР НБУВ, ф. 127, спр. 151, арк. 27–27 зв.

9 Кривошея І. І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782): дис. ... канд. іст. наук. – Умань, 1998. – С. 34, 47, 48, 52.

різних станів, хоча з часом, у зв'язку із урядовою політикою, все більше такого роду династій утворювало духовенство. Враховуючи відкритість стану духовенства у XVIII ст., не дивно, що ці династії починалися як козацькі. Приміром, козацька родина Бутько (Бутковські) з часом стала відомою родиною духовенства Буткевичів. У спогадах відомого професора Харківського університету Т. І. Буткевича названі представники кількох поколінь родини, які навчалися у Харківському колегіумі¹.

Довгий час, особливо у першій половині XVIII ст., учні колегіумів могли вільно пересуватися із одного колегіуму до іншого, до Києво-Могилянської академії, інших європейських навчальних закладів. У звіті до Синоду чернігівський єпископ Іларіон Рогалевський (18 липня 1737 р.) підкреслював саме те, що учні різних станів «свободно в иные училищные коллегии, где полное число школ латинских, переходят, ... от чего удержат их, за свободу малороссийского народа, крайне невозможно»². Перехід із одного колегіуму до іншого (чи академії) був вільним для учнів різних родин. Проте не варто перебільшувати розмаху такого явища, адже перехід до іншого закладу потребував коштів, вирішення інших проблем. І все ж маємо чимало прикладів, які фіксують, що деякі студенти шукали науку в декількох колегіумах. Один з них, Лукіан Каменецький, який став пересічним священиком Чернігівської єпархії, наприкінці 1730-х рр. навчався у Київських, Чернігівських та Харківських «школах»³. На початку 1730-х рр. син селянина Афіноген Тигровський навчався в Чернігові, Києві, у єзуїтському колегіумі в Овручі⁴. Примітна доля Микити Крижановського, єврея з Рогатина, який став православним, й протягом 10 років здобував освіту в Києві, Чернігівському та Харківському колегіумах⁵. Вихідців зі Слобожанщини зафіксували реєстри Києво-Могилянської академії⁶.

Протягом XVIII ст. навіть для духовенства не було обов'язковим направляти дітей до школи саме «своєї» єпархії. В указах чернігівського єпископа Амвросія Дубневича міститься зауваження про те, що ті, хто бажає віддати дітей до Київської академії, може робити це «невозбранно», тільки обов'язково зафіксувати це у відомостях⁷. (Щоправда, цей же єпископ у квітні 1746 р. видав указ про те, що дітей, яких відправили до Києва, у наступному році повернути до Чернігова⁸). У другій половині століття, коли для переходу в іншу школу студент (із духовенства) мав отримати дозвіл архієрея, спостерігаємо, що єпископи ревниво сприймали ці наміри. На прохання учня риторичного класу Степана Венецького у вересні 1771 р. навчатися філософії

1 ГАРФ, ф. 1463, оп. 2, д. 378, л. 3–30.

2 ОДД. – СПб., 1913. – Т. 17 (1737 г.). – Стб. 41.

3 РГИА, ф. 796, оп. 22, д. 473, л. 1.

4 Там само, оп. 15, д. 486, л. 1.

5 ОДД. – СПб., 1913. – Т. 21 (1741 г.). – Стб. 360–363.

6 Яременко М. «Посполиті» в Києво-Могилянській академії у XVIII с.: селяни чи міщани? // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: наук. записки. Т. 104. Історичні науки. – К., 2010. – С. 14.

7 Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1904. – № 1. – С. 31.

8 ІР НБУВ, ф. 301, спр. 197 п, арк. 159 зв.

та богослов'ю в Харківському або Чернігівському колегіумах, єпископ відповів, що не варто це робити, «только бы была охота учиться. Получишь искомое и в Переяславе»¹. До речі, бажання змінити місце навчання іноді було наслідком конфлікту. Приміром, у 1749 р. студенти Переяславського колегіуму, серед яких був Іван Вернацький, звернулися зі скаргою на префекта Володимира Зеленського. Розгляд справи затягувався через складні відносини єпархіальної та полкової канцелярій, і юнаки звернулися із проханням відпустити їх для продовження навчання до Києва або Чернігова².

У 1780-ті рр. дітей духовенства на казенний кошт почали приймали тільки до шкіл «своєї» єпархії. Тому в 1785 р. з Києво-Могилянської академії до Чернігівського колегіуму відправили всіх бурсаків-чернігівців³. Наприкінці століття єпископи видавали укази, за якими духовенство мало навчати дітей тільки у своїх єпархіях (указ 1800 р. переяславського єпископа⁴ та ін.). Тоді ж утвердилася практика обов'язкового направлення кількох кращих студентів колегіумів до Києво-Могилянської академії. До цього часу навчання в Києво-Могилянській академії не розглядалося як наступний, більш високий етап освіти, тому учні прямували туди лише за бажанням.

Колегіуми притягували перш за все молодь свого та сусідніх регіонів. Наприклад, у Переяславському колегіумі у перші роки існування навчалися діти з Києва, Чернігова, Сум, Глухова⁵. Разом із цим, у цих закладах завжди навчалися діти з більш віддалених територій. У всіх колегіумах, але більше у Переяславському та Чернігівському, навчалася чимало синів світських та духовних осіб з Правобережної України («з Польщі»). М. Лілеєв знайшов документи, з яких видно, що наприкінці 1730-х рр. у Чернігівському колегіумі, окрім учнів з різних українських земель, навчалися вихідці з Угорщини, Молдавії, Війська Донського⁶. До Харківського колегіуму регулярно зараховували дітей з Воронезької, Катеринославської, Полтавської, Таврійської губерній⁷, нерідко навчалися учні з Київської, Чернігівської, Новоросійської, Тамбовської, Тульської губерній, Санкт-Петербурга тощо⁸. У 1755 р. київський віце-губернатор направив до Переяславського колегіуму вихідця із Сербії Петра Іоаннова, який зазначив у донесенні, що прибув навчатися латинської та російської мовам (й просив зарахувати його на казенне утримання)⁹. О. Травкіна на підставі відомостей Чернігівського колегіуму за 1767/68 н. р., зазначила, що студенти були з різних полків Гетьманщини,

1 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 834, арк. 3.

2 Страницка из прошлого г. Переяслава // КС. – 1889. – № 8. – С. 468–490.

3 Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1368.

4 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 21. – С. 771.

5 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 237.

6 ІР НБУВ, ф. 127, спр. 151, арк. 27.

7 Див. про це: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 48–49.

8 Там само.

9 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 271.

Росії, правобережних українських земель¹. При цьому прихід учнів інших держав до колегіумів зумовлювався й певними родинними обставинами. Так, у Харківському колегіумі навчався виходець із Сербії Петро Роденков, який був небожем белгородського архієпископа Петра Смєлича².

Умовою навчання учнів у колегіумах була їх приналежність до православною віросповідання. Етнічне походження учнів у справочинній документації колегіумів спеціально не фіксувалося, такі відомості зустрічаються лише в окремих випадках. Вище були наведені приклади навчання у колегіумах декількох сербів. Відомо про навчання у Чернігівському колегіумі учнів «венгерской нації»³. Цікаво, що у 1741/42 н. р. у Харківському колегіумі навчалися 1 серб (Петро Роденков), 1 «угорець» (Василь Денеган), 12 «поляков»⁴. Відомості про етнічне походження учня оприявнювалися зазвичай тоді, коли внаслідок якогось інциденту збиралася інформація про певну особу. Приміром, через скаргу із родичем стало більше відомо про вже згаданого Микиту Крижановського, єврея з Рогатина, який прийняв православ'я⁵. Однак подібні згадки зустрічаються у джерелах епізодично, тому можемо лише констатувати факти присутності учнів різного етнічного походження у колегіумах. Очевидно, що переважну більшість учнів становили представники місцевого українського населення.

При характеристиці учнівства колегіумів протягом XVIII – початку XIX ст. важливим є те, що не тільки для дітей світських станів (навчання яких у колегіумах не регламентувалося), але й для дітей духовенства зберігалася можливість «виходу» із колегіуму не тільки на духовні посади, але й на світські. У звіті до Синоду чернігівський єпископ Іларіон Рогалевський (18 липня 1737 р.) писав про всіх учнів колегіуму (не розділяючи на стани), що вони «по своим хотениям» залишають колегіум, виходячи на різні служби⁶. Це також дає змогу казати про те, що колегіуми протягом століття не стали суто духовними навчальними закладами.

Дослідники історії Московського університету протиставляють принципи, на яких був заснований університет, тим, що були покладені в основу духовних семінарій та академій, і роблять висновок, що духовні училища Російської імперії були знаряддями прикріплення до духовної служби, в той час як Московський університет проголошував всестановість⁷. Тобто не тільки можливість навчатися дітям всіх станів, але й можливість після колегіуму вийти на світську посаду виступає важливою характеристикою колегіуму як навчального закладу. Діловодна документація всіх колегіумів свідчить, що учні різних станів, в тому числі із духовенства, виходили на світську службу, отримуючи рекомендаційні свідоцтва від колегіуму. При тому,

1 Травкіна О. І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму // СЛ. – 1997. – № 3. – С. 34.

2 РГИА, ф. 796, оп. 33, д. 161, л. 1–2.

3 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 243.

4 ВР ІЛ, ф. 37, спр. 360, арк. 26–28.

5 ОДД. – СПб., 1913. – Т. 21 (1741 г.). – Стб. 360–363.

6 Там само. – Т. 17 (1737 г.). – Стб. 41.

7 Кулакова И. П. Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII века. – С. 282

що з середини XVIII ст. дозвіл на такий вихід для дітей духовенства надавали архієреї, вони підписували їх у великій кількості⁸. Як свідчать справи 1770–1780-х рр. про звільнення учнів із Переяславського колегіуму, вони, не шукаючи церковного місця, нерідко одразу просилися на військову службу⁹. Деякі дослідники у XIX ст. помітили, що у 1770-ті роки, коли у колегіумах збільшилося число дітей духовенства, саме вони масово виходили на світську службу¹⁰. Дійсно, число студентів колегіумів було значним, їх було достатньо для обіймання і духовних, і світських посад. Харківський губернатор у одому із донесень (1782 р.) підкреслив, що колегіум «избыточествует людьми нужными», й не тільки для духовних посад, але й для різних видів служби¹¹. У 1780-1790-ті роки діти духовенства звільнялися у світську службу навіть із богословського класу. Звертаємо увагу на те, що такі звільнення відбувалися з усіх колегіумів, найбільше – із Харківського¹². Іноді батьки, віддаючи синів до колегіумів, записували своє бажання у майбутньому не залишати дітей у духовному відомстві (найчастіше вони прагнули віддати дітей до військового відомства)¹³.

Вільний чи відносно вільний вихід дітей духовенства із колегіумів на різні посади світської служби означав для них вихід із духовного стану. Важливо розуміти, що для духовних шкіл (семинарій) Російської імперії у XVIII ст. такі явища зовсім не були характерними. Починаючи з 1722 р. «розбори» духовенства фактично зробили цей стан закритим, заборонивши дітям духовенства перехід до інших станів¹⁴. Дослідники робили висновки, що у другій половині століття духовні навчальні заклади були фактично закритими, що, у свою чергу, посилювало замкненість стану (до Московської академії та семинарій приймали тільки дітей духовенства, й вихід їх на світські посади був вкрай ускладнений)¹⁵. Натомість на землях Гетьманщини та Слобожанщини для синів духовенства залишалися можливості інших життєвих стратегій. У 1748 р. переяславський єпископ Никодим Срібницький писав до Синоду, що, незважаючи на указ Синоду 1732 р. про заборону приймати дітей духовенства на світську службу, вихованців колегіуму постійно беруть до канцелярій (Генеральної, полкових та сотенних). Єпископ писав, що канцелярії пояснюють це тим, що вони діють «по прежним вольностям в силу малороссийских прав, в которых поповский сын признан шляхтичем»¹⁶.

8 Стеллецкий Н. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 418.

9 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1304, арк. 1–2; спр. 1443, арк. 1; спр. 1709, арк. 54.

10 Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1864. – № 46. – С. 403.

11 РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 1000, ч. 1, л. 112 об. – 113.

12 ЦДІАК України, ф. 2007, оп. 1, спр. 2004; ф. 2009, оп. 1, т. 2, спр. 2560.

13 Там само, ф. 990, оп. 1, спр. 537, арк. 6.

14 [Щапов А.] Состояние русского духовенства в XVIII столетии // Православный собеседник. – 1862. – Ч. 2. – С. 19–20; Сословность русского белого духовенства и одно из ее последствий // Руководство для сельских пастырей. – 1864. – № 47. – С. 464.

15 [Щапов А.] Состояние русского духовенства в XVIII столетии // Православный собеседник. – 1862. – Ч. 2. – С. 27; Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – С. 109.

16 ОДД. – СПб., 1916. – Т. 28 (1748 г.). – Стб. 582.

У наступні десятиліття діти духовенства із колегіумів масово виходили на службу до намісницьких правлінь (на різні канцелярські посади), й не тільки «місцевих», але й сусідніх. Ці установи потребували грамотних людей у достатньо великій кількості. До намісницьких правлінь відправляли студентів із духовного стану, нерідко з вищих класів¹.

Попередній сюжет щодо вільного виходу дітей духовенства із колегіумів на світську службу має бути доповнений і згадкою про те, що учнів колегіумів запрошували («набирали») до різних навчальних закладів Російської імперії. Число студентів, яких вимагали відправити із українських епархій, нерідко перевищувало кількість тих, котрих запрошували з інших місць. Не випадково О. Боголюбов, застосовуючи радянську лексику, назвав Києво-Могилянську академію та Харківський колегіум «робітничими факультетами» усіх спеціальних шкіл, постачальниками кадрів для них². Підрахунки числа учнів, які були направлені до різних навчальних закладів, виходять за межі задвань даного дослідження, зазначимо лише основні напрямки, «маршрути», якими прямували вихованці колегіумів, та наведемо основні цифрові дані, які зустрічаються у наукових працях.

Найбільш відомим «маршрутом», яким пішло чимало студентів із колегіумів, був шлях до медико-хірургічних закладів Російської імперії (госпітальних шкіл, столичних медико-хірургічних академій, ветеринарного училища в Петербурзі, Єлисаветградської медико-хірургічної школи та ін.). Ці заклади створювалися у XVIII ст., їм необхідні були учні із гарним знанням латинської мови³. Дослідники вже з'ясовували етапи наборів до медичних шкіл, які тривали протягом XVIII – на початку XIX ст., вираховували чисельність вихованців колегіумів, яких до них відправили⁴. Приміром, відомий історик медицини М. К. Бородій підрахував, що до медичних шкіл з Києво-Могилянської академії та колегіумів відправили більше ніж 1200 вихованців⁵. На підставі списків вихованців Єлисаветградської медико-хірургічної школи Бородій зробив висновок, що вона комплектувалася в основному студентами Києво-Могилянської академії та Харківського колегіуму⁶. Чимало відомостей про «набори» зібрано у працях з історії окремих колегіумів⁷. Важливо відмітити, що з матеріалів цих досліджень витікає, що майже кожен рік до 20 учнів (переважно із духовенства) відправляли до різних навчальних закладів. Дослідники, як правило, не аналізували з яких класів

1 ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, т. 1, спр. 1508; РГИА, ф. 796, оп. 58, д. 410, л. 206, 229, 252.

2 Боголюбов А. Н. Точные науки как предмет преподавания в университетах // Физика на рубеже XVII–XVIII вв. – М., 1974. – С. 107.

3 Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини. – К., 1991. – С. 221.

4 Стеллецкий Н. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 424; Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). – С. 157–158; Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини. – С. 221.

5 Бородій Н. К. О развитии медицины в XVIII в. // Советское здравоохранение. – 1981. – № 11. – С. 56.

6 Бородій М. К. Зародження медичної освіти на Україні // УІЖ. – 1987. – № 10. – С. 143.

7 Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 130–132; Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 83–86.

брали юнаків, але можна встановити, що переважно це були студенти класів поетики, риторики та філософії. У донесенні міського лікаря Я. Омеляновського було зазначено, що вік учнів Чернігівського колегіуму, які виявлять бажання вчитися «медичній науці», має бути від 14 до 20 років; відповідно, були знайдені учні риторичного та філософського класів (сини священників, козаків, посполитих)¹. Про це свідчать й «запрошення» студентів із Переяславського колегіуму у 1784 р.², Харківського колегіуму у 1793 р.³ Переважна більшість учнів, які йшли до «медичної науки», були синами духовенства, хоча серед них завжди можна побачити й учнів з інших станів⁴.

Неодноразово (але невеликими «партіями») студентів колегіумів запрошували для продовження навчання у Петербурзькій учительській семінарії, Московському університеті⁵. Добре відомо, що з Харківського колегіуму до Харківського університету при його заснуванні було направлено 20 кращих студентів⁶. Інтерес становить відповідь професора Харківського університету О. Стойковича на питання Д. Бантиша-Каменського (1808 р.) щодо студентів університету. Професор зазначав, що 40 чоловік були набрані з Харківського колегіуму та Белгородської семінарії і вони «не уступят лучшим Московским студентам», якщо б кожен рік відпускали по десять студентів колегіуму, університет «достиг бы до возможного совершенства»⁷.

Сюжети «наборів» студентів Києво-Могилянської академії та колегіумів до різних навчальних закладів Російської імперії добре розроблені в історіографії, хоча можна виявити й нові «маршрути». З листування О. М. Голіцина та ректора Харківського колегіуму А. Прокоповича (листопад 1798 р.) стає зрозуміло, що відомий церковний діяч Андрій Самборський відібрав 12 кращих учнів для школи практичного землеробства у Петербурзі й після бесіди зі студентами Харківського колегіуму повідомив, що милувався їх успіхами⁸.

Характерно, що керівництво колегіумів відпускало дітей духовенства (які могли продовжувати навчання у колегіумах) до світських навчальних закладів й у тих випадках, коли цього не вимагала держава. Примітна справа студента філософії Харківського колегіуму Василя Мартиновського (червень 1791 р.), якого прийняли до Московського університету (у проханні він зазначав, що хоче навчатися «по склонностям его к языкам и наукам»). Університетське керівництво писало, що в них достатньо студентів, але відгукнулося на прохання белгородської консисторії, яка піклувалася, щоб задовольнити прагнення студента «до науки»⁹. Варто розуміти, що одночасно із прийняттям подібних рішень починалися відповідні процедури виключен-

1 Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1067, арк. 1, 6.

2 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1730, арк. 1–18.

3 Там само, ф. 1973, оп. 1, спр. 368, арк. 37.

4 Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1293.

5 *Посохова Л. Ю.* Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 130–132; *Травкіна О. І.* Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 86.

6 *Посохова Л. Ю.* Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 136.

7 *Бантыш-Каменский Д.* Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. – М., 1810. – С. 41.

8 ОР РГБ, ф. 32, картон. 16, д. 31, л. 3.

9 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 366, арк. 3.

ня учня із духовного відомства назавжди, на яке погоджувалося керівництво колегіуму та єпархії.

У справочинній документації та інших джерелах зафіксовано той факт, що учні православних колегіумів поділялися на тих, котрі навчалися «своім коштом», і тих, хто навчався за «казённый кошт». Відповідно, у науковій літературі XIX ст. виділяли дві категорії учнів: своєкоштных і казеннокоштных. Наприкінці XIX ст. деякі дослідники у пошуках нових критеріїв класифікації «поділили» учнів на «паничів» та «жебраків»¹. У XX ст. бурсаків навіть стали називати «пролетаріатом». Сучасні дослідники для визначення категорій учнів нерідко оперують термінами, які механічно переносять із сучасного життя, приміром В. А. Лоха стосовно Переяславського колегіуму зробив висновок, що «близько половини учнів складали вихідці з малозабезпечених сімей»² (при цьому автор не повідомив критерії визначення такої сім'ї). Вважаємо за краще аналізувати ті категорії учнів, які виникли історично.

На організацію утримання учнів православних колегіумів у перші роки їх існування вплинули традиції єзуїтської освіти. Навчання в єзуїтських колегіумах було безкоштовним, до того ж, частину бідних учнів (різних станів) зараховували на повне утримання. Єзуїтські колегіуми виробили й традиції організації життя у бурсах (конвіктах)³. У той же час законодавство Російської імперії, яке визначило навчання у духовних школах обов'язком для дітей духовенства, передбачало, що «на казенне утримання» до школи певної єпархії мали приймати дітей духовенства «своїх» єпархій. Практика життя православних колегіумів демонструвала поєднання дотримання законодавчих вимог із збереженням тих традицій єзуїтської освіти, які робили ці заклади привабливими для талановитої молоді різних станів.

У православних колегіумах, як вже було з'ясовано, навчалася велике число дітей духовенства, частина яких приймалася на повне казенне утримання. Науковці наводили чимало прикладів прохань батьків узяти синів на казенне утримання, в яких описувалося злиденне становище родини (повідомляли про бідну парафію, кількість дітей у родині, інші обставини)⁴. У колегіумах не існувало певних ustalених критеріїв бідності, які застосовувалися в європейських університетах (наприклад, бідними вважали осіб, прибуток яких не перевищував 12 флоринів; їх чисельність досягала у деяких університетах 22 % і більше)⁵. Дослідники відзначали, що на повному казенному утриманні в Чернігівському колегіумі (у 1730-ті роки) було від 85 до 104 учнів⁶. За відомостями джерел у наступні роки число учнів

1 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1896. – № 13. – С. 414.

2 Лоха В. А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. – С. 66.

3 Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. – С. 98.

4 Див.: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 49.

5 Струков Б. Г. Имущественный и социальный статус немецкого студенчества в конце XIV – первой половине XV вв. // Из истории университетов Европы XIII–XV веков : межвузовский сборник научн. трудов. – Воронеж, 1984. – С. 46.

6 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 243–244.

Чернігівського колегіуму на повному казенному утриманні було значно меншим: наприклад, у 1793/94 н. р. їх було 50¹. За інформацією звітів у Харківському колегіумі на казенному утриманні завжди перебувало не менше 20-30 дітей духовенства, у 1790-ті роки до 40 чоловік². Як відомо, казенно-коштні учні проживали у бурсі.

Втім, категорія «казеннокоштных» не була однорідною, у ній виділялися так звані «частково казеннокоштные учні», які вносили невеликі кошти за їжу та приміщення й мали свій одяг або які платили тільки за приміщення. Такі варіанти утримання учнів дозволяли збільшити число тих, хто навчався, повністю забезпечуючи лише найбільш нужденних. Зокрема, у 1771 р. до переяславського єпископа Йова Базилевича звернулися чотири сини священика з проханням прийняти їх у бурсу для проживання, але на «отческих харчах»³. Викладачі надали довідки про навчання, у яких зазначалося, що учні не були сумнійними, проте їх прохання було задоволено (розгляд справи тривав два дні). Із родинних переказів, які розмістив у спогадах професор Харківського університету Т. І. Буткевич, стає зрозуміло, що іноді плату за перебування у бурсі приймали у тій формі, яку могли запропонувати батьки (зокрема зазначено, що у рахунок такої оплати батько «платил вместо денег поросятами») ⁴.

Співвідношення числа «казеннокоштных» учнів на повному та частковому утриманні встановити дуже важко, адже в багатьох звітах вони не виокремлювалися. Найчастіше у джерелах зазначалася лише загальна сума витрат на учнів (без зазначення числа вихованців)⁵. Відомості про число хлопців у бурсі фрагментарні. Приміром, у 1774 р. у бурсі Харківського колегіуму на повному казенному утриманні було 30 осіб, окрім цього, на своєму кошта в ній проживало 24 учня⁶. У цьому колегіумі у 1791/92 н. р. на повному казенному утриманні було 40 школярів, але керівництво хотіло зменшити це число до 30-ти, залишити найбідніших, мотивуючи це дорогими продуктами харчування та дровами⁷. У 1797/98 н. р. у Переяславському колегіумі на казенному утриманні різних форм перебувало 89 чоловік⁸. Дослідниця історії Києво-Могилянської академії О. Задорожна також зауважила, що чисельність бурсаків у джерелах зазначається дуже рідко. Вона визначила співвідношення коливання загального числа студентів академії до числа бурсаків: від 4:1 до 6:1 (хоча в окремі роки бурсаків було лише 8 %) ⁹.

1 РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 579, л. 1.

2 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 708, 2163, 2164.

3 Для истории переяславской бursы при епископе Иове Базилевиче // КС. – 1901. – № 11. – С. 76–77.

4 ГАРФ, ф. 1463, оп. 2, д. 378, л. 13.

5 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 238–239.

6 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2163, 2164.

7 Там само, спр. 708, арк. 1.

8 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 20. – С. 735.

9 Задорожна О. Ф. Етапи будівництва «Великої бурси» та побутові умови проживання в ній студентів // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: наукові записки. Т. 35. Київська Академія. – К., 2004. – С. 34.

Слід сказати, що, хоча уся логіка законодавства щодо духовних семінарій Російської імперії зводилася до того, що у бурсах проживали лише діти духовенства, до бурс колегіумів приймали не тільки їх. Відомість про учнів, які проживали у бурсі Чернігівського колегіуму в 1785 р., зафіксувала, окрім дітей духовенства (яких була переважна більшість), синів посполитих, козаків та міщан¹. Хоча колегіуми не приймали на повне утримання із своїх прибутків дітей світського походження, їх брали до бурси на благодійні пожертвування різних осіб. Дослідники XIX ст. писали про існування в Чернігівському колегіумі так званого «конгрегаційного збору», який йшов на користь бідних студентів². Цей збір виник, імовірно, у початковий період історії колегіуму. Відомо, що існував певний ритуал його проведення. У День Св. Анни після богослужіння у колегіумській церкві студенту («екклезіарху конгрегаційного збору») префект вручав спеціальний документ – *Album*, з яким той обходив жертводавців³. Очевидно, що у цьому відбилися і традиції братств, і досвід європейських навчальних закладів, які утримувалися місцевою громадою. Про існування подібного збору в інших колегіумах невідомо. Хоча інтерес становить заведення «Книги» збору пожертвувань на будівництво нового кам'яного будинку бурси Харківського колегіуму (1770 р.), куди записували імена всіх жертводавців, різних людей⁴. Меценатів, коштом яких утримували учнів різних станів, у історії колегіумів вистачало. Відомо, що в Харківському колегіумі за рахунок коштів князів Голіциних (500 рублів на рік) у бурсі проживало 12–15 учнів із дворян (які відмінно навчалися)⁵. Існує чимало інших прикладів подібних пожертвувань. На Харківський колегіум у січні 1770 р. поміщиця П. Краснокутська пожертвувала 110 рублів, у січні 1777 р. майор Щербінін – 100 рублів (на шинелі для 15 учнів, а також книги), у 1799 р. харківський купець А. Карпов – 15 рублів⁶. У кошторисі витрат на 50 учнів-бурсаків Чернігівського колегіуму за 1795/96 н. р. (зазначені витрати на провізію, папір, послуги лікаря) було зроблено приписку про те, що на одяг та взуття цих учнів нічого не витрачали, оскільки гроші на це кожен рік надсилав П. С. Милорадович⁷.

У художній та науковій літературі чимало сторінок присвячено описанню важких умов утримання у бурсі, картинам страждань учнів, які терпіли голод і холод. При згадках про «бурсака» у нашій уяві з'являється портрет, створений письменниками М. Гоголем, В. Наріжним, Г. Квіткою-Основ'яненком. Спогади вихованців колегіумів, які жили у бурсі, також зафіксували картини злиденного життя. У дослідженнях XIX – початку XX ст., а також у сучасних працях з історії колегіумів робилися спроби реконструювати раціон харчування

1 Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1368.

2 Литинский В. Картины из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1896. – № 13. – С. 419–420.

3 Докучаев Н. История Черниговской семинарской церкви до 1817 г. // ЧЕИ. – 1871. – № 12. – С. 374–375.

4 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2144.

5 Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 50.

6 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 683, арк. 2; спр. 1829, арк. 1; спр. 1866, арк. 1.

7 Держархів Чернігівської обл., ф. 682, оп. 1, спр. 1, арк. 20.

бурсаків, визначити, наскільки забезпечувалися щоденні потреби учнів¹. Загальні висновки, які робили дослідники, зводяться до того, що утримання вихованців було вкрай недостатнім, і бурсак мав кожен день шукати шматок хліба. Відомо, що бурсаки колегіумів нерідко просили й отримували милостиню у можливих городян, читаючи вірші-привітання тощо. О. Шафонський підкреслював, що «если бы не было народного подаяния, то бы они с голода и холода помирать должны»². У спогадах одного чернігівського старожила натрапляємо на описання того, як бурсаки ходили під вікнами городян, співали хором й просили «борщику!» (при цьому сам автор спогадів висловив сумніви щодо того, наскільки саме голод примушував хлопців просити милостиню)³. Дослідники XIX ст. підкреслювали, що ходіння бурсаків вулицями міст у пошуках народного подаяння було явищем, характерним лише для українських міст, й зовсім не існувало у великоросійських містах, в яких були семінарії⁴. Себто ходіння студентів вулицями заради пошуків пожертвування було засобом їх виживання, але й сформувалося у певну традицію. Адже саме за рахунок подаяння існували покоління студентів європейських середньовічних університетів.

Як виявилось, із цією традицією архіпастирі почали вести боротьбу. Особливо за це взявся переяславський єпископ Йов Базилевич, який 25 квітня 1771 р. заборонив учням Переяславського колегіуму збирати пожертвування⁵. Єпископ обґрунтував своє рішення тим, що для колегіуму це ганебно, крім того, учні «лишаются учения производимого и должного в нем успеху, а притом и собственное свое теряют здравие, нередко же и разным опасным случаям себя подвергают»⁶. Префект колегіуму мав надати перелік того, що необхідно для утримання бідних вихованців. Хоча й інші єпископи робили спроби покласти край цим «ходінням», випрошування подаяння тривало протягом всієї історії колегіумів, і почало поступово зникати лише на початку XIX ст.

Зрозуміло, що студенти, які навчалися у одному колегіумі в один час, але мешкали на приватній квартирі та в бурсі, по-різному сприймали своє життя. Хоча важливо, що Я. Толмачов, оцінюючи умови проживання у бурсі як суворі, не говорив, що вони жакливі чи нестерпні, і підсумовуючи, навіть сказав, що вони викликають приємні спогади⁷. До речі, він згадував, що його прийняли у бурсу на другий рік навчання, винагороджуючи за успіхи, адже проживання на батьківському коштах на квартирі було вкрай обтяжливим⁸.

Історики XIX ст. писали про існування певного обряду прийняття бурсаків до конгрегації Чернігівського колегіуму, хоча їм було невідомо, як саме

1 Травкіна О. І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму // СЛ. – 1997. – № 3. – С. 36; Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (ХУІІІ – перша половина ХІХ ст.). – С. 50–53.

2 Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 283.

3 Чернигов за 45 лет (Заметки старожила) // ЧГВ. – 1851. – № 51. – С. 5.

4 Покровский И. О способах содержания духовных училищ в России // Странник. – 1860. – Сент. – С. 188.

5 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 855, арк. 1.

6 Там само.

7 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 703.

8 Там само. – С. 701.

відбувалася ця процедура¹. М. Лілеєв, який збирав матеріали з історії Чернігівського колегіуму, вважав, що цей обряд проходив у Чернігові так само, як і в Києво-Могилянській академії, у Конгрегатській церкві Усіх Святих². Будь-яких інших відомостей про обряд знайти не вдалося. Напевно, бурса виробила свої традиції та ритуали. У попередньому розділі згадувалася повість В. Наріжного, у якій була описана Переяславська бурса й один з героїв нахвалював її організацію, яка нагадувала «чудовий Рим»³. Традиціями, чимало з яких було узяті із практики єзуїтських колегіумів, було пронизане усе колегіумське життя. Приміром, за звичаєм учня, який вперше переступав поріг класу, вітали усі школяри, виголошуючи щосили: *salutamus!* *salutamus!*⁴

Утримання «своєкоштных» студентів цілковито залежало від фінансових можливостей їхніх батьків. Сини заможних батьків проживали на квартирах разом із інспектором, менш заможні жили по декілька чоловік, також із інспектором. У багатих іноді були й прислужники. Так, у 1796 р. разом зі студентом Чернігівського колегіуму Олександром Матвієвичем на приватній квартирі проживав «учитель» (інспектор), старий слуга, слуга-хлопець, служниця-жінка (яка готувала їжу, прибирала)⁵. Звісно, цей юнак не знав нестачі провізії, частину якої завезли одразу (борошно, крупи, сало, сир, сіль), а згодом привозили курок, гусей, качок, індиків, яйця тощо⁶. Таких учнів у колегіумах було дуже мало. Так, у 1741/42 н. р. у Харківському колегіумі навчалось 210 чоловік, слуги були тільки в чотирьох (при чому в одного з них їх було троє). По одному слугі було у синів ізюмського полкового судді Івана Лисаневича та ізюмського полкового обозного Андрія Двигубського, а також у небожа белгородського архієпископа Петра Роденкова⁷.

У науковій літературі вже робилися висновки про те, що у колегіумах широко використовували таку можливість допомоги бідним студентам з духовного стану, як зарахування за ними вакантного церковного місця, щоб частина доходів йшла на продовження навчання учня. Такий засіб утримання вихованців для багатьох семінарій взагалі був основним⁸. Права спадковості в даному випадку поступово поєднувалися й заміщалися правами «вченого» кандидата на місце. До речі, закріплюючи за учнями вакантні церковні місця, керівництво єпархії утримувало їх у духовному стані. Збереглося чимало відомостей, які фіксують, що студенти, за якими були закріплені церковні місця й які отримували з них прибуток, були у кожному класі (по декілька чоловік)⁹. Як свідчать відомості Харківського колегіуму

1 ІР НБУВ, ф. 127, спр. 151, арк. 1, 3.

2 Там само, арк. 3.

3 *Нарежный В. Т.* Бурсак, малороссийская повесть // *Нарежный В. Т. Сочинения* : в 2 т. Т. 2. – С. 14.

4 *Кулжинский И. Г.* Воспоминания старинного черниговского семинариста // *ЧЕИ*. – 1877. – № 7. – С. 188.

5 ІР НБУВ, ф. І, спр. 64348–64350, арк. 1 зв.

6 Там само, арк. 2–2 зв.

7 ВР ІЛ, ф. 37, спр. 360, арк. 31.

8 *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 271–272.

9 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1709, арк. 215.

за 1783 р., з 92 студентів богословського класу за шістьма з них були закріплені паламарські, дяківські, дияконські, священицькі місця, але лише троє отримували доходи з дяківських та паламарських місць¹. Зазвичай частина церковних доходів йшла на утримання учнів у випадках смерті батька², але іноді так підтримували юнаків, які відзначилися сумлінням у науках³.

«Своєкоштни» студенти із незаможних родин мали шукати шляхи заробітку. Відомо, що вони переписували книги та рукописи для всіх охочих, перш за все для своїх заможних товаришів. Деякі наймалися «будильниками» для своїх товаришів, і їх обов'язки полягали у тому, щоб прибігати зранку, стукати у віконце й будити⁴ (про свого «будильника», Харитона, розумного та старанного сина дячка, з теплом згадував І. Тимківський⁵).

До «своєкоштних» належали й інспектори – студенти старших класів, які допомагали учням молодших класів, проживали з ними на квартирах на утриманні батьків школярів. На посади інспекторів керівництво колегіумів рекомендувало бідних талановитих учнів, щоб підтримати їх. Дослідники зазвичай звертали увагу на особливості лише «бурсацького життя». Між тим, більшість учнів проживала на квартирах під наглядом інспекторів, між ними склалися певні стосунки, були тут і свої небезпеки. У попередньому розділі аналізувалася інструкція інспекторам Харківського колегіуму (за списком 1796 р.) як пам'ятка педагогічної думки. Водночас, із деяких застережень інспекторам, які там зафіксовані («не шататься по чужим квартирам», не залишати сторонніх ночувати тощо) можна здогадатися й про проблеми школярів, які проживали на приватних квартирах. А. С. Лебедев надав огляд деяких скарг вихованців та батьків, у яких зазначалося, приміром, що інспектор був «ужасный соня», або йшлося про деспотичний характер, через який він карав підопічних за невеличкі провини. Зі скарг видно, що «своєкоштни» учні стикалися із такими життєвими ситуаціями, які не виникали в бурсі. Іноді у скаргах зазначалося, що один інспектор «призывает к себе на квартиру девок, поит их вином», інший відправляв учнів «с карточками к актрисам», у ще одного «собираются и ночуют актрисы»⁶.

Звісно, стосунки з інспекторами склалися по-різному, про багатьох інспекторів учні згадували як про сумлінних студентів, які допомагали навчатися, знаходили певні педагогічні підходи (такі згадки про інспекторів містяться у спогадах сина священика, вихованця Харківського колегіуму Г. Пехотинського⁷, учня Переяславського колегіуму І. Тимківського⁸).

Оскільки модель колегіуму об'єднувала нижчі та вищі класи, вік студентів єзуїтських та православних колегіумів коливався у значному діапазоні.

1 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2194.

2 Там само, ф. 990, оп. 1, спр. 1732, арк. 2, 6.

3 Там само, ф. 2012, оп. 1, спр. 432, арк. 1–2.

4 Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 93.

5 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 21.

6 Цит. за: Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 84.

7 Пехотинский Г. Мое детство. Из жизни маленького певчего // ДВ. – 1865. – Т. 11. – С. 421.

8 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 20–21.

При цьому в кожному з класів вікові показники могли також сильно коливатися. У 1742/43 н. р. у граматичних класах Харківського колегіуму навчалися учні віком від 10 до 20 років, у класах поетики та риторики їх вік коливався від 12 до 23 років, у вищих класах – від 18 до 28 років¹. У граматичних класах Чернігівського колегіуму наприкінці XVIII ст. (1796 р.) навчалися хлопці віком від 7 до 22 років, у класах піїтики та риторики – 14–24 років². Подібні дані дослідники наводять й про єзуїтські колегіуми³. Не дивно, що молодші учні згадуючи про старших, відзначали передовсім, що «паны эти были усатые»⁴. З наукової літератури відомо, що вік людини у документах того часу далеко не завжди фіксували чітко. Однак, як вже згадувалося, згідно з указом Синоду (1737 р.) про перепис дітей духовенства, були розроблені «форми», у яких мали записувати точно визначений вік дітей. Статистику ж вели за віковими групами: до семи років, від семи до дванадцяти, від дванадцяти до п'ятнадцяти, від п'ятнадцяти до двадцяти (і більше). За цими віковими параметрами формувалися дані про дітей, які навчалися, не навчалися, не навчалися за хворобою. Перші такі відомості з українських єпархій надіслали до Синоду в серпні 1738 р.⁵, у подальшому збір даних за цими параметрами обліку продовжувався (хоча й не регулярно). Можна припустити, що практика обліку дітей духовенства певною мірою могла впливати на підвищення точності фіксації вікових показників учнів, хоча похибки були імовірні. У даному випадку можемо робити висновки про достатньо широкий віковий діапазон учнів, які навчалися у одному класі. Ця характеристика відповідає середньовічному етапу розвитку школи. У подальшому розкид вікових характеристик у певних класах навчальних закладів мав тенденцію до скорочення.

Що стосується зовнішнього вигляду учнів, то у спогадах, зокрема, можна зустріти згадки про те, що вони постійно носили один і той же одяг. При тому, що ці рядки неодноразово цитувалися істориками, яким саме був цей одяг, у більшості розвідок не з'ясовувалося. Тому не дивно, що при створенні музейних експозицій (там де без цього не обійтися), шукаючи варіанти зображення учнів колегіумів, працівники музеїв не можуть опертися на результати розвідок. Такі відомості в джерелах зустрічаються рідко. Однак у спогадах зазначалося, що деякі з учнів класів риторики, філософії, богослов'я носили довгі коси на плечах, інші підстригали волосся «в кружок», мали вуса⁶. За спогадами колишніх учнів, вони зазвичай одягалися в жупани, підперезувалися паском, деякі віддавали перевагу довгим «кафтанам», які також підперезували паском. Вирушаючи в дорогу, частіше за

1 Госархив Белгородской обл., ф. 127, оп. 1, д. 2, л. 7–21.

2 Держархів Чернігівської обл., ф. 682, оп. 1, спр. 1, арк. 21, 27, 40.

3 Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. – С. 97.

4 Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века // ПЕВ. – 1876. – № 11. – С. 432.

5 РГИА, ф. 796, оп. 19, д. 275, л. 78.

6 Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века // ПЕВ. – 1876. – № 11. – С. 431–432.

все одягали так звані «киреи» – різновид «кафтана» із стоячим коміром¹. Відомі випадки, коли священників не тільки зобов'язували відправляти своїх дітей до колегіумів, але й брали письмове свідоцтво, що вони будуть утримувати їх на своєму коштах, навчати і намагатися, щоб сини «не ходили боси і в мужичьем платьє». Такі розписки у листопаді 1748 року дали декілька священників Переяславської єпархії².

У документах з історії колегіумів можна зустріти зауваження, що на свято учні одягалися особливо. За наказом чернігівського єпископа на свято, яке відбувалося у місті у 1781 р., начальство колегіуму мало прослідкувати, щоб одягти учнів «в лучшее одяжение со всеми коллегиатскими знаками»³. Цікаві спогади І. Тимківського, що на свято в Переяславі студентів колегіуму, які супроводжували архієрея, одягали в «старинный ученый наряд, широкие темносиние либерии, обшитые цветным снурком, с широкими разрезанными рукавами и пуговицами до низу», на голову одягали чорну чотирикутну шапку⁴.

Безумовно, діти заможних батьків одягалися краще, у їх гардеробі були речі європейського походження. Приміром, у переліку речей студента Чернігівського колегіуму Олександра Матвієвича (1796 р.) був зазначений фрак, сюртук, камзол, шуба, панчохи шовкові, сорочки тонкі з манжетами та сорочки німецькі та ін.⁵ Стежили за модою не тільки діти світських осіб. Студент філософії Переяславського колегіуму Василь Батієвський (у 1800 р.) прийшов до архієрея просити священницького місця у французькій жилетці, із французьким ціпком⁶. Обурення архіпастиря викликав не тільки одяг, а й брутальна поведінка студента, зухвалі слова й те, що він під час літургії не знімав капелюха. Було вирішено відправити учня до юнака із доганою та зобов'язати підпискою ходити лише у дозволеному вбранні⁷. Мабуть, цей випадок все ж став поштовхом для розпорядження, яке невдовзі отримали у колегіумі, в якому студентам наказувалося, щоб вони «не выстригали на голове протупеев французских» й, готуючись до священства зачісували волосся назад відповідно до свого сану⁸.

Отже, при певній різноманітності одягу та зовнішнього вигляду студентів довгий час керівництво колегіуму стежило перш за все за «пристойним» виглядом вихованців, особливо у святкові дні, прагнучи, щоб учні відрізнялися від селян. Наприкінці XVIII ст. спостерігаємо регламентацію одягу та вигляду вихованців колегіумів. Такі кроки керівництва засвідчували, що зовнішність студентів мала відповідати їх майбутньому призначенню.

1 Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века // ПЕВ. – 1876. – № 11. – С. 432.

2 ІР НБУВ, ф. 232, спр. 330, арк. 7, 8, 12.

3 Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 32.

4 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 19–20.

5 ІР НБУВ, ф. І, спр. 64348–64350, арк. 1.

6 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 21. – С. 775.

7 Там само. – С. 776.

8 Там само. – № 24. – С. 962.

Колегіумському середовищу була притаманна така загальна риса часу, як незаперечна влада старшого, ієрархія та патерналізм у відносинах як у середовищі самих учнів (між молодшими та старшими), так і між вихованцями та викладачами. Колишній учень Переяславського колегіуму І. Тимківський у спогадах охарактеризував тип стосунків у колегіумі як притаманний тогочасному місту або селу, тобто патріархальний¹. Мемуари колишніх учнів рясніють згадками про унормовані, загальноприйняті в колегіумах традиції шанобливого ставлення молодших до старших. В. Демидовський згадував, що виявом поштивості було те, що учень при зустрічі студента більш високого класу повинен був зняти шапку та вклонитися². Окрім зняття шапок, учні мали виконувати різні веління учнів вищих класів³. Як тут не згадати практику пеналізму, яка була розповсюдженою у докласичних європейських університетах⁴.

Загальне ставлення учнів до викладачів було таким, що В. Демидовський й І. Тимківський, інші колишні вихованці, визначили його так: учителі були для учнів «в благоговенії, как полубоги»⁵.

Ясна річ, такі «ідилічні» стосунки ідоді порушувалися конфліктами, бійками між учнями, сварками між учителем та вихованцями. Для цього дослідження важливо відмітити, що колегіумське середовище поступово породжувало й інші форми відносин, в основі яких були не тільки патріархальні стосунки типу «батько – син», але й риси співробітництва типу «учень – учитель», «студент – професор», ознаки інтелектуального співтовариства. Яскравим свідченням цього є лист до ректора колегіуму Лаврентія Кордета від Михайла Ковалинського (1774 р.). Нагадаємо, що це той самий учень Г. С. Сковороди, який склав описання життя видатного українського філософа. Багаторічна дружба Сковороди і Ковалинського, їх спілкування та листування важливі при вивченні педагогічних поглядів Сковороди (хоча автори зазвичай протиставляють їх стосунки іншому колегіумському середовищу, відносінам інших викладачів і чнів). М. Ковалинський, очевидно, не вперше писав Лаврентію Кордету. Він повідомив, що повернувся із мандрівки за кордон, зазначив, що докладно розкаже про все при особистій зустрічі, й висловив надію, що побачення відбудеться у нього у Петербурзі. Ковалинський писав, що послав Лаврентію Кордету свою оду і зауважив: «вы нас учили поэзии, вам подобают плоды». У листі надзвичайно цікава примітка Ковалинського: «пищу к вам не по форме чина, а по штилю дружбы. Я давно вас люблю и почитаю и потому лишние титулы оставляю»⁶.

Подібне спілкування між учителями та учнями ставало нормою для колегіумів та академій. Інтерес викликає маловідоме листування між белгородським єпископом Феоктистом Мочульським та письменником Василем

-
- 1 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 21.
  - 2 Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века // ПЕВ. – 1876. – № 11. – С. 431.
  - 3 Там само.
  - 4 О немецких студентах // Русское слово. – 1861. – № 4. – С. 9. – підп. Р. Н.
  - 5 Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века // ПЕВ. – 1876. – № 11. – С. 431.
  - 6 Материалы для истории Курской епархии // КЕВ. – 1891. – № 20. – С. 365.

Рубаном. Вони разом навчалися у Києво-Могилянській академії, але Феоктист Мочульський був старшим. Їх листування (1790–1791 рр.) відбувалося у поетичній формі, на лист-запрошення Феоктиста (з Харкова, «с берегов Донца») Василь Рубан відповідав, що надіслав «Елегію», перекладену із Овідія¹. Заслуговує на увагу також лист-привітання ректору Харківського колегіуму Андрію Прокоповичу від його колишнього учня Івана Свечинського, який навчався у Медичній колегії у Петербурзі (30 листопада 1801 р.). Хоча поздоровлення нагадує панегіричні вітальні вірші, студент підкреслив дружній характер ставлення до свого вчителя («язык мой здесь не леств сплетает»)². І. Свечинський стане відомим як автор декількох повістей (надрукованих на початку XIX ст.). Безумовно, характер і стиль цих листів відбивають зміст навчальних курсів, які їх автори вивчали у колегіумах. У цьому випадку важливо, що листування зафіксувало інтелектуальний зв'язок між студентами та викладачами колегіумів, який не переривався після закінчення учнями навчання. Їх подальше спілкування нерідко тривало у формі обміну творчими досягненнями.

Отже, порівнюючи православні колегіуми із духовними семінаріями Російської імперії, дослідники XIX–XX ст. неодноразово називали провідною рисою колегіумів всестановий характер учнів. Проте не слід забувати, що модель колегіуму була зорієнтована на традиції, які вже давно укорінилися у європейських навчальних закладах (єзуїтських колегіумах, університетах), до яких приймали представників всіх станів. Всестановість православних колегіумів є продовженням цієї традиції. Феномен православних колегіумів, які існували в умовах Російської держави у XVIII ст., полягає, на нашу думку, в тому, що, виконуючи вимоги законодавства щодо обов'язкової освіти дітей духовенства, колегіуми тим не менш зберегли рису, притаманну цій моделі – навчання дітей всіх станів. Учні колегіумів являли собою чоловічу спільноту із вираженою соціальною та віковою, а також етнічною різноманітністю. У православних колегіумах XVIII ст. зберігалася й така ознака моделі, як вільне пересування студентів у «пошуках науки». Чисельність вихованців православних колегіумів невинно зростала протягом XVIII – на початку XIX ст. насамперед за рахунок синів духовенства. Це було результатом наполегливих дій архієреїв, спрямованих на залучення дітей духовенства до колегіумів, й методичною боротьбою із усіма можливими засобами уникнення навчання. Значне число учнів колегіумів певною мірою забезпечило можливість вільного виходу синів духовних осіб на світські посади й переходу до світських навчальних закладів протягом XVIII ст. Ця риса колегіумів суттєво вирізняє їх з-поміж духовних семінарій та академій Російської імперії, де вихід вихованців на світську службу у цей час був винятком.

У православних колегіумах були сприйняті традиції єзуїтських колегіумів Речі Посполитої щодо організації утримання бідних учнів. Реалії Ро-

1 Феоктист (Мочульский), Рубан В. Г. Переписка учителя с учеником о летнем посещении 1791 г. и Элегия о славе стихотворцев из Овидия. – СПб., 1791.

2 Лашенков Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // ХС. – 1895. – Вып. 9. – С. 133.

сійської імперії XVIII ст. дещо видозмінили принципи допомоги меценатів колегіумам. Втім, різні форми підтримки студентів з боку меценатів та благодійні внески населення все ж являли одну з характерних рис православних колегіумів XVIII ст.

2. Корпорація викладачів православних колегіумів України: основні характеристики

Історики будь-якого навчального закладу тією чи іншою мірою завжди звертаються до дослідження викладацької корпорації. Подібне можна сказати й про історіографію православних колегіумів України. Однак, якщо акумулювати результати проведених у різний час досліджень, можна помітити, що висновки історіографії відрізняються суперечливістю й неправомірною категоричністю. Разом із безапеляційністю суджень помітна невідзначеність критеріїв, за якими аналізувався склад викладачів колегіумів. До того ж, історики зазвичай робили спостереження щодо викладачів окремих колегіумів (нерідко намагаючись протиставити викладацьку корпорацію «свого» закладу іншим). Навіть у сучасній історіографії узагальнювальні висновки щодо викладацької спільноти інколи ґрунтуються на прикладах біографій одного або декількох викладачів. У вітчизняній історіографії і дотепер замало досліджень, які могли б стати методологічним підґрунтям для вивчення педагогічної спільноти, недостатньо розвинуті студії з історії інтелектуалів та інтелектуальної праці взагалі й XVIII ст. зокрема, практично не розроблялися сюжети, пов'язані із аналізом статусу інтелектуалів у суспільстві. Те саме можна сказати й про вивчення оцінок розумової праці сучасниками, дослідження кар'єр інтелектуалів, виявлення типів інтелектуалів тощо. Відсутність подібних студій впливає на стан досліджень викладацької спільноти навчальних закладів усіх рівнів у різні історичні періоди. У сучасній науковій літературі важко знайти послідовний виклад аргументації стосовно того, чи існувала професія викладача на українських землях у XVIII ст., але при цьому висловлюються думки, що у колегіумах, приміром, Переяславському «трудилася професійна викладацька еліта»¹.

У даному підрозділі робиться спроба виявити основні характеристики викладацького складу православних колегіумів XVIII – початку XIX ст., провести порівняльний аналіз із єзуїтськими та іншими західноєвропейськими навчальними закладами, а також із духовними семінаріями Російської імперії. До завдань дослідження відноситься створення колективного портрету викладачів православних колегіумів України, яке, на нашу думку, має відбуватися на тлі вивчення повсякденного життя та культурно-інтелектуального середовища, що утворювали колегіуми. Не менш важливим видається встановлення основних етапів кар'єрного зростання, виявлення «типових» біографій наставників. Названі завдання будуть ґрунтуватися на сукупності всієї наявної інформації про викладачів колегіумів, представлений в узагальнюючій базі даних (див. у додатках табл. 2).

1 Лоха В. А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. – С. 74.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що важливим проявом стану розвитку освіти виступає наявність особливої групи людей, які професійно займалися педагогічною діяльністю. Так, складання «Республіки ученості» (*Respublica litteraria*, *Republique des Lettres* або *Republic of Letters*) – співтовариства європейських інтелектуалів дослідники вважають одним із найважливіших соціокультурних феноменів як епохи Відродження, так і епохи Просвітництва¹. У зв'язку із цим важливо підкреслити, що на українських землях ще у XVII ст. почали формуватися корпорації викладачів єзуїтських колегіумів, традиції яких вплинули й на інші заклади. Високий рівень підготовки викладачів єзуїтських шкіл загальнонавчальний, але й сьогодні історики продовжують з'ясовувати чинники, які впливали на їх фаховий рівень та процес формування специфічних рис цієї спільноти². Як уже зазначалося, останніми роками у вітчизняній історіографії відродилися студії з історії єзуїтських колегіумів, результати яких мають велике значення й при дослідженні викладацької спільноти православних колегіумів у XVIII ст.

Разом із цим, при вивченні історії становлення професії викладача варто послуговуватися й досягненнями методології так званої «другої соціальної історії», яка передбачає дослідження не тільки й не стільки номенклатури існуючих у суспільстві соціальних/професійних груп, але й безперервного процесу їхньої еволюції, «засобів виробництва інститутів», процедур узгодження між собою соціальних інститутів та норм, з одного боку, та дій індивідів – з другого; поєднання аналізу соціальних інститутів з аналізом поведінки конкретних індивідів³. У середині кожної професійної групи варто побачити не тільки гомогенну корпоративну ідентичність, але й більш складний мікс із різновекторних інтересів. При цьому реконструкція як індивідуального, так і колективного досвіду викладачів, їх життєвих шляхів має відбуватися у контексті вивчення соціальних відносин того часу. Саме через «розкодування індивідуального досвіду» автори, які застосовують методологію «другої соціальної історії», бачать шлях до розуміння характеру соціальної групи⁴.

У першій половині XVIII ст. на теренах Російської імперії спостерігається лише зародження соціально-професійної групи викладачів. Це слід обов'язково враховувати при оцінках та порівнянні процесів утворення викладацької спільноти православних колегіумів із подібними процесами у Західній Європі, які базувалися на усталених практиках та нормах, що регулювали життя та діяльність корпорацій викладачів західноєвропейських колегіумів та університетів не одне століття. Вже зазначалося, що невід'ємною складовою поняття «академічної свободи» (у її середньовічно-

1 Трофимова В. С. «Республика учености»: идея, идеал и виртуальное сообщество европейских интеллектуалов XV–XVIII веков // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 20. – М., 2007. – С. 90.

2 Stasiewicz-Jasiukowa I. O kondycji naukowej jezuitów polskich (od roku 1773 do XXI wieku) // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 15–19.

3 Репина Л. П. Теоретические новации в современной историографии // Харківський історіографічний збірник. Вип. 10. – Харків, 2010. – С. 21.

4 Там само. – С. 22.

му розумінні) було право на самопоповнення членів корпорації через вибори. Але на початковому етапі існування православних колегіумів архієреї відповідних єпархій мали самостійно підшукувати майбутніх викладачів серед ченців або світських осіб із необхідною підготовкою. Варто зазначити, що на межі XVII–XVIII ст., коли й були утворені православні колегіуми в Гетьманщині та Слобідській Україні, на цих територіях проживало не так багато осіб, які могли заступити посади у колегіумах. Йдеться не про відсутність людей із відповідним рівнем освіти взагалі, але про тих, хто за своїм соціальним станом міг сформувати професійну групу викладачів. Відповідно, у всіх архієреїв виникала гостра проблема наявності кандидатів на викладацькі посади, і її розв'язання набувало особливого, іноді вирішального значення для існування закладу. Фундатори колегіумів мали звертатися до основного на той час джерела викладацьких кадрів – Києво-Могилянської академії. З історії всіх колегіумів відомо, що їх першими викладачами були наставники або вихованці Києво-Могилянської академії. При цьому варто розуміти, що Києво-Могилянська академія вже неодноразово надавала свої викладацькі кадри різним навчальним закладам Москви та Петербурга. Приміром, Московську академію в першій половині XVIII ст. дослідники називали багатолюдною колонією Київської академії, яка розвивала свої сили навіть завдаючи шкоди своїй метрополії¹. П. Знаменський зауважив, що, хоча Московську академію вдалося наповнити викладачами з Київської, остання не могла постійно віддавати велике число своїх викладачів. Отже, проблему гострої нестачі викладацьких кадрів не можна не помічати або применшувати. Від зусиль фундаторів колегіумів, спрямованих на пошук та залучення викладачів, залежало існування школи й наявність деяких (передусім вищих) класів. Не випадково, у багатьох духовних школах Російської імперії викладали місцеві диякони, дяки, паламарі, попівські діти (які не знайшли церковного місця), які мали елементарну освіту, й тому в багатьох школах могло бути організовано лише елементарне навчання. Українські архієреї, які призначалися у великоросійські єпархії, нерідко вирушали на нові місця разом із своїми співвітчизниками-викладачами, адже, як свідчать дослідження, навіть для викладання латини у граматичних класах у багатьох єпархіях Російської імперії не можна було знайти відповідної кандидатури². Саме з цієї причини, на думку П. Знаменського та інших вчених, вже у наступному році після виходу «Духовного Регламенту» Синод «мав значно знизити тон просвітницьких вимог, занадто високо піднятих Духовним Регламентом» й видав указ (31 травня 1722 р.), який знаменував повернення до допетровського освітнього «стандарту», адже обмежив вимоги писемністю, вивченням основних засад православного вчення та арифметики³. Історики освіти неодноразово відзначали, що «Духовний Регламент» не виконувався перш за все за браком викладачів, відсутністю джерел їх поповнення⁴. Проте

1 Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. – С. 13.

2 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 114, 416.

3 Там само. – С. 115, 116.

4 Демков М. И. Очерки по истории русской педагогики. – М., 1909. – С. 28.

у багатьох єпархіях навіть значно знижені вимоги нікому було виконувати. Сучасні дослідники роблять висновки про те, що й наприкінці XVIII – на початку XIX ст. духовна влада багатьох великоросійських єпархій із великими труднощами підшукувала викладачів семінарій, і ці заклади протягом століття ще переживали період становлення¹.

Створення колективного портрету викладача православного колегіуму спирається на складену базу даних «Викладачі православних колегіумів» (у MS Access). Складання просопографічних баз даних за останні роки, як зазначають фахівці, стало надзвичайно популярним², чимало істориків використовують «образи» та «колективні біографії», які отримують в результаті обробки та дослідження інформації саме баз даних, сформованих на підставі збору відомостей біографічного характеру. Однак, більшість подібних досліджень стосуються XX ст., а серед розвідок, які присвячені попереднім століттям, переважають ті, які вивчають біографії представників влади. Колективні портрети викладачів навчальних закладів України (різних періодів) ще не створювалися. При формуванні бази даних «Викладачі православних колегіумів» (див. у додатках табл. 2) був використаний проблемно-орієнтований підхід³, тобто до бази були введені усі знайдені нами у різних джерелах відомості про викладачів. До бази даних внесено інформацію про 255 викладачів, з яких 101 особа викладала у Харківському, 75 – Чернігівському, 75 – Переяславському колегіумах, 4 – викладали послідовно у двох колегіумах (див. у додатках табл. 3). База даних створювалася методом «декілька джерел – одна персоналія», причому серед джерел були задіяні практично всі види, використані у даному дослідженні. В інфологічній моделі бази даних стрижневою сутністю став викладач колегіуму, з яким пов'язана характеристична сутність. Відповідно до цієї інфологічної моделі була побудована база даних, в якій кожній сутності та її атрибутам відведена певна таблиця. Головна таблиця складається з 20 полів, які включають описання таких атрибутів, як соціальне походження викладача, місце навчання, тривалість викладання у колегіумі тощо.

Звернення до законодавства Російської імперії, зокрема до «Духовного Регламенту» та наступних законів, які визначали дії архієреїв щодо духовних шкіл (див. розділ 1), дає підстави стверджувати, що законодавець не виокремлював посаду (звання) викладача й не надавав їй самостійного (спеціального) значення. У законодавчих актах, прийнятих у першій половині XVIII ст., якими керувалися архієреї, зафіксована загальна вимога про необхідність підшукувати людей, які б могли гідно несли викладацькі обов'язки. Визначення правового статусу цієї посади названі акти не містили. Виходячи зі станового духу законодавства Російської імперії XVIII ст., погляду на науку та школу з позицій «служби» (й навчання як етапу служби), про що вже йшлося на при-

1 Макарова И. В. Деятельность преподавателей духовных семинарий Владимирской, Костромской и Ярославской губернии. – С. 43.

2 Иванова Г. В., Юмашева Ю. Ю. Историография просопографии // Крут идей: алгоритмы и технологии исторической информатики: труды IX конф. Ассоц. «История и компьютер» / под ред. А. И. Бородкина, В. Н. Владимирова. – М.; Барнаул, 2005. – С. 101.

3 Гарскова И. М. Источниковедческие проблемы исторической информатики // Российская история. – 2010. – № 3. – С. 153.

кладі законодавства щодо учнів духовних шкіл, посада викладача за логікою законодавства та життя мала б тісно пов'язуватися із певним станом. Дійсно, сліди такого підходу намітилися в законодавстві. Ще у 1720-ті роки, коли діяли суворі обмеження на чернечий постриг, випускникам духовних академій, які були зайняті викладацькою діяльністю, було дозволено ставати ченцями з 30-річного віку. Указ Синоду від 29 травня 1732 р. вніс ще одну важливу поправку про те, що випускників академій, які прагнули бути викладачами та приймали чернечий постриг, без послушницького випробування мали одразу висвячувати в ієромонахи¹. Дослідники церковного законодавства зауважували, що фактично за таке випробування визнали дванадцятирічну освіту із богословським класом². Однак, чітких вимог до претендентів на викладацькі посади законодавець не визначив. Формулювання законодавчих актів про те, що викладачами могли бути також й світські особи, які мали відповідну підготовку, в умовах посилення станового законодавства, радше породжують питання, аніж вносять ясність.

Враховуючи повноваження архієрея щодо духовних шкіл та підбору викладачів, практики управління, а також стан нормативно-правового регулювання цієї сфери, є підстави вважати, що посаду викладача православного колегіуму зазвичай обіймали особи духовного звання, для яких духовна служба була «своєю». Відповідно, «своїм» для них було духовне начальство, й перебування на посаді викладача ставало одним з етапів просування по шляху духовної служби.

У другій половині XVIII ст. розпочався процес законодавчого визначення статусу вчителів-ченців. Поява низки актів була стимульована проведенням секуляризації та закриттям ряду монастирів. У 1766 р. з'явився указ (що дублювався наступними актами), за яким «ученим ченцям» надавалося право духовного заповіту, тобто право власності (в українських єпархіях такі права існували й у першій половині XVIII ст.)³. На законодавчому рівні були закріплені права «учених ченців» перед іншими (й білим духовенством) щодо їх монополії на всі вищі ієрархічні пости та посади настоятелів монастирів. 30 липня 1771 р. після розгляду справи про те, що префекти академій, ієромонахи не мають жодних переваг перед «простими ієромонахами», було поставлене питання про визначення звання та «місця» викладачів. Малася на увазі церковна ієрархія й, відповідно, місце у соціальній структурі суспільства. У прийнятому положенні було визначено, що префект училища має «місце» після архімандрита вище за ігуменів, проповідники та викладачі ієромонахи – після ігуменів, викладачі ієродиякони після протодияконів, вище ієродияконів та дияконів⁴. Цими указами створювалися умови для подальшого формування певного прошарку «ченців-учених» (викладачів духовних навчальних закладів).

1 Трубачев А., Бовкало А. А., Федоров В. А. Монастыри и монашество. 1700–1998 гг. // Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь. – М., 2000. – С. 335.

2 Ивановский В. Русское законодательство XVIII и XIX вв. в своих постановлениях относительно монашествующих лиц и монастырей. – Харьков, 1905. – С. 11.

3 ПСЗ. – Т. XVII. – № 12389, 12577; Т. XXII. – № 16684; Т. XXIII. – № 17488.

4 Там само. – Т. XIX. – № 13632.

Досліджуючи становлення професійної групи викладачів, слід проаналізувати не лише законодавчі акти, але й безпосередньо склад викладачів. Наявна база даних «Викладачі православних колегіумів» (див. у додатках табл. 2) надає таку можливість. Спочатку варто звернути увагу на дані (див. у додатках табл. 4, 5), які фіксують соціальне походження викладачів. Хоча такі відомості у джерелах зустрічаються не часто, все ж можемо побачити, що більшість викладачів походили з родин духовенства. При цьому вихідці з родин шляхетських (дворянських), міщанських та козацьких становили невеликий відсоток, і їх кількість була незмінною протягом всієї історії колегіумів.

Спочатку засновники колегіумів мали звернутися до єдиного надійного джерела викладацьких кадрів – Києво-Могилянської академії. Відомо, що всі перші викладачі Чернігівського колегіуму пройшли через академію. Єпископ Єпіфаній Тихорський домігся від Синоду спеціального дозволу набрати до новоутвореної школи вчителів із Київської єпархії. На його прохання було прийнято постанову Синоду (від 22 лютого 1727 р.), якою наказувалося відпустити духовних осіб, які бажають стати учителями Харківського колегіуму, з Київської єпархії¹. Невдовзі київський архієпископ Варлаам Ванатович поскаржився до Синоду на белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського за те, що той затримує цих вчителів з Київської єпархії². Факти підшукування та залучення викладачів до школи свідчать, що вирішення проблеми кадрів напряду залежало від авторитету, зусиль та наполегливості архієреїв. Отже, явище самопоповнення викладацької корпорації у перші десятиліття колегіумів не могло існувати з низки об'єктивних причин. Тільки наполегливість архіпастирів у цій справі давала результати. Так, за звітом Єпіфанія Тихорського (11 жовтня 1727 р.) у харківській школі працювало сім викладачів, всі колишні вихованці та викладачі Києво-Могилянської академії (Митрофан Слотвинський, Іларіон Григорович, Гавриїл Краснопольський, Авксентій Кивачицький, Варлаам Тещинський, Петро Венсович, Петро Агнцов)³. Те саме можна сказати й про перших викладачів Переяславського колегіуму, до якого завдяки зусиллям переяславського єпископа Арсенія Берла були залучені особи, які навчалися в Києво-Могилянській академії⁴.

У базі даних «Викладачі православних колегіумів» (табл. 2) маємо й інформацію про діяльність, яка безпосередньо передувала викладанню (табл. 6, 7). Більшість з учителів колегіумів, до того як вони розпочали працювати у цих закладах, не мали попередньої діяльності, тобто стали викладачами одразу після завершення навчання. Число цих осіб зростало у подальші десятиліття. Таблиця, у якій зібрані дані щодо навчального закладу, в якому навчалися викладачі (табл. 8) свідчить, що переважна більшість з них закінчили Києво-Могилянську академію. Другу групу складають ченці мо-

1 ПСПР. – Т. V (1727). – № 1911.

2 Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. – С. 50.

3 РГИА, ф. 796, оп. 8, д. 223, л. 71–72.

4 Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1762–1805) // КС. – 1899. – № 1. – С. 116.

настирів українських єпархії (табл. 6, 7). Із середини XVIII ст. число таких викладачів почало зменшуватися. Третя група викладачів колегіумів – колишні професори Києво-Могилянської академії.

Враховуючи названі труднощі пошуку й залучення викладачів, природно, що певна їх частина були ченцями. Всі перші викладачі Переяславського колегіуму були духовними особами (Іоан Лісієвич, Іоан Журовський, Стефан Деревицький). Втім, вже через декілька років з'явилися і світські особи (одним з перших світських викладачів цього колегіуму був Олексій Малиновський)¹. Згодом у всіх колегіумах з'являються світські наставники. Приміром, у 1741/42 н. р. із семи викладачів Харківського колегіуму троє були світськими². Як свідчать наявні списки, частіше за все світськими були наймолодші за віком учителі нижчих класів. Хоча траплялися й винятки. Так, у 1741/42 н. р. світським був професор філософії Харківського колегіуму Стефан Вітинський. У другій половині XVIII ст. серед наставників кожного колегіуму було декілька світських осіб, в окремі роки число світських викладачів перевищувало число духовних осіб. Так, у 1801 р. з восьми учителів Харківського колегіуму тільки двоє були духовними особами³.

Звернення до бази даних «Викладачі православних колегіумів» (див. у додатках табл. 2) дає можливість більш чітко простежити динаміку змін складу наставників колегіумів протягом XVIII – початку XIX ст. (табл. 9, 10). Відзначимо, що дані мають достатньо високий ступінь репрезентативності, адже зафіксовані відомості щодо 233 з 255 осіб. Соціальний статус професора фіксувався на період його викладацької діяльності (пізніше він міг змінюватися). Якщо на початку діяльності Чернігівського та Харківського колегіумів ченці становили 100 % учителів, у наступні десятиліття їх число поступово зменшувалося. У першій чверті XVIII ст. ченці становили більше 70 %, у другій чверті – 65 %. Натомість бачимо зростання числа світських осіб (тих, які не мали священицького чи чернечого чину), з 18 до 20 % у першій та другій чверті XVIII ст., збільшення числа білого духовенства з 11 до 15 %. У другій половині століття названа тенденція посилилася. Число учителів-ченців у третій та четвертій третинах XVIII ст. зменшилося з 41 до 22 % (до загального числа викладачів), а число білого духовенства зросло відповідно з 22 % до 25 %. Число світських осіб (тих, які не мали священицького чи чернечого чину), зросло з 36 до 53 %. На початку XIX ст. ченці становили 18 %, біле духовенство – 20 % й світські викладачі – 61 % від загальної чисельності наставників колегіумів. Дослідники фіксували зменшення кількості ченців у другій половині XVIII ст. й серед викладачів Києво-Могилянської академії, пояснюючи це введенням штатів монастирів, а також закриттям ряду монастирів, змінами у статусі малоросійського чернецтва у цей час, послабленням його впливу⁴.

1 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 237–238.

2 ВР ІЛ, ф. 37, спр. 360, арк. 26.

3 Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 217, арк. 2–17.

4 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 698, 701; Серебрянников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. – С. 65–66.

Отже, ці узагальнені дані надають підстави спростувати одну з улюблених тез радянської історіографії про те, що всі викладачі колегіумів були ченцями. Історики часто писали й про те, що існувало спеціальне правило, згідно із яким викладачі мали бути обов'язково висвяченими на священників або стати ченцями (хоча жодних документальних свідчень при цьому не наводили)¹. Незважаючи на відсутність відповідних підтверджень, робився висновок про духовний характер цих шкіл. На жаль, інколи й у сучасних працях повторюється твердження О. Водолаженко про те, що у Харківському колегіумі було «два ворожі табори: з одного боку, ситі ченці зі своїми «науками» – латинською граматику, віршами, проповідями, солодкими словами про користь науки – і різками, а з другого – голодні, обідрані хлопці, яким силоміць вбивали в голову цю науку, які де можна бешкетували і ненавиділи і школу, і вчителів»².

На підставі зібраних даних можемо казати про існування декількох траєкторій кар'єр інтелектуалів й, відповідно, типів викладачів. Хоча тенденція до зменшення кількості викладачів-ченців очевидна, відомості бази даних дають можливість здійснити необхідні уточнення та деталізацію. Дійсно, хронологічно першим сформувався тип викладача-ченця. Більшість учителів-ченців на момент призначення на викладацьку посаду певний час перебували у одному з монастирів українських єпархій. Ці наставники працювали у колегіумах чимало років, як видно з їх біографій, вони, як правило, викладали послідовно декілька дисциплін навчального курсу. Для учителя-ченця викладання ставало важливим сегментом траєкторії подальшого служіння. Як свідчить база даних, а також таблиці 11, 12, у першій половині XVIII ст. переважна більшість професорів отримувала підвищення у вигляді призначення настоятелями монастирів як в українські, так і у великоросійські єпархії. Серед таких викладачів – відомі діячі церкви, які відзначилися внеском у розвиток культурного життя (Фадей Кокуйлович, Тимофій Максимович, Антоній Стаховський, Йов Базилевич, Платон Малиновський, Варлаам Тещинський, Варлаам Шишацький та інші).

Другий з цих типів – молодий учитель, який прийшов до колегіуму одразу після завершення навчання. Більшість цих учителів працювала лише декілька років, одружувалася, приймала священство, а після цього отримувала священницьке місце в українських єпархіях. У таблиці 7 зафіксовано діяльність учителів, яка передувала періоду їх викладацької роботи. Можна побачити, що з третьої чверті XVIII ст. значно (більше ніж удвічі) зростає число викладачів, які прийшли працювати одразу зі студентської лави. Це були молоді люди, вони починали роботу в нижчих класах й через рік-два залишали колегіум. Дані таблиці, в якій відображена діяльність після викладання (табл. 12) показують, що значне число цих викладачів ставали священниками українських єпархій. На їх місце приходили нові – такі ж молоді вчорашні студенти. Такі часті зміни учителів молодших класів пояснюють

1 Ніженець А. М. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 99.

2 Водолаженко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6 – С. 121.

різке зростання загального числа наставників колегіумів, яке починається з другої половини XVIII ст. Як правило, імена більшості з них не зустрічаються на сторінках досліджень. Але їх значне число дозволяє зафіксувати існування такого типу викладача й, можливо, певної практики залучення випускників до педагогічної діяльності. До речі, у документах фіксується, що іноді у нижчих граматичних класах викладали студенти вищих класів. Дослідники нерідко висловлювалися досить критично щодо такого порядку, пояснюючи його тільки браком наставників. Однак не слід забувати, що саме так була поставлена справа й у єзуїтських колегіумах. Мета такого підходу полягала в ретельному випробуванні нових учителів, можливості уважно придивитися до потенційного колеги. Така практика, вочевидь, була доцільною.

Третій тип викладача колегіуму, який презентував свою траєкторію кар'єри (табл. 11, 12) можна умовно назвати «професійним викладачем». Цей тип вимальовується дещо пізніше, починаючи з другої чверті XVIII ст. Розвиток кар'єри цих професорів колегіумів свідчить, що з часом вони не змінювали цей вид діяльності, а переходили працювати на посади викладачів інших навчальних закладів. Значне їх число (близько 10 %) перейшло до Києво-Могилянської академії (Наркіс Армащенко, Афанасій Вольховський, Гавриїл Гиновський). Принагідно зазначимо, що перехід викладачів з колегіуму до колегіуму не став характерним явищем (всього зафіксовано 4 такі випадки). Маємо всі підстави віднести до цієї групи також учителів, яких запросили до Московської академії, Олександрівської (Петербурзької) семінарії й тих, які стали наставниками у великоросійських семінаріях, інших навчальних закладах. Ці наставники були як ченцями (їх більшість), так і світськими, і священиками. Вважаємо, що даний тип учителя наблизився до поняття «професійний викладач», враховуючи, що саме вчителювання стало основним у їх житті, й уся кар'єра була пов'язана із роботою у різних навчальних закладах.

Середній вік викладачів, які починали працювати у колегіумах, для Харківського та Переяславського колегіумів становив 24 роки, для Чернігівського – 34 роки (табл. 13). Більший вік професорів Чернігівського колегіуму пояснюється тим, що у перші десятиліття XVIII ст., за браком кадрів, до нього запрошували викладачів-ченців, які були значно «старішими». Так, Іоан Дубинський та Пафнутій Захаржевський почали викладати у Чернігівському колегіумі, коли їм виповнилося 40 років, наближався до цього віку й Іоан Максимович.

Хоча залучення учителів довгий час відбувалося завдяки ініціативі архієреїв, які самостійно підшукували відповідних кандидатів, з часом в історії колегіумів спостерігаємо ознаки зародження елементів виборності викладачів. У документах з'являється формула про «вибір» викладача. Наявність певної процедури виборів простежити не вдалося, вочевидь, ініціатива залишалася у архієрея, хоча з контексту можна бачити, що участь у обговоренні кандидата на посаду брали декілька викладачів. Скоріше за все, це були члени колегіумського правління, хоча іноді йдеться про всіх викладачів під головуванням ректора. Так, у 1798 р. ректор Чернігівського колегіуму писав Чернігівському архієпископу Віктору Садковському про те, що він «обще

с учителями избрал» викладачем колегіуму студента класу богослов'я Петра Кизимовського¹. Принагідно зазначимо, що словосполученням «училищное собрание», яке нерідко зустрічається у справочинних джерелах та приватному листуванні², позначали учительську корпорацію.

Характеризуючи утворення викладацької корпорації, слід висвітлити питання про норми юридичного оформлення на роботу. Існують відомості про укладання контрактів із викладачами. Втім, джерела свідчать про контракти, які укладалися перш за все із світськими особами та іноземцями (такі приклади наведені у попередньому розділі). Звісно, направляючи до колегіумів викладачів-ченців, церковне начальство розглядало виконання обов'язків наставника як один із видів послушництва.

З перших же років існування колегіуму можемо бачити, що викладачів старших класів у справочинній документації (як місцевій, так і синодальній) іменували не інакше як «професорами». Приміром, писали про професора Чернігівського колегіуму Тимофія Максимовича (1724–1727 рр.)³, «професора філософії» Харківського колегіуму Стефана Вітинського (1743 р.)⁴. Підкреслимо, що так називали себе й самі викладачі, ставлячи свій підпис («богословія профессор іеромонах Епифаній [Белгородський]»⁵). Нерідко професорами називали й викладачів риторики («звання профессорского учитель риторики» Чернігівського колегіуму Гавріїл Огінський⁶, «риторики профессор» Харківського колегіуму⁷). У подальшому ця практика продовжувалася. Примітно, що викладача Харківського колегіуму Амвросія Поппеля, який був колись ксьондзом, навчався у європейських навчальних закладах, у документах обов'язково називали «доктор філософії»⁸.

За середньовічними університетськими традиціями викладачів молодших класів називали «магістрами». Характерно, що так записували викладачів вже у перші десятиліття існування православних колегіумів. Спостереження за їх біографіями дозволяє сказати, що ці особи закінчили навчання богословським класом, викладання у колегіумі було їх першим місцем діяльності (магістри Харківського колегіуму Гедеон Антонський⁹, Андрій Гаванський¹⁰, магістри Переяславського колегіуму Петро Барлуй, Йосип Каменський, Лука Романовський¹¹).

Отже, іменування «професор» застосовувалося вже у початковий період історії колегіумів і закріпилося у подальші роки. Це не дивно, адже засновники

1 Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 537, арк. 1.

2 Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке // КЕВ. – 1897. – № 37. – С. 719.

3 ОДД. – Пг., 1915. – Т. 18 (1738 г.). – Стб. 952.

4 РГИА, ф. 796, оп. 23, д. 905, л. 1.

5 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1488, арк. 1.

6 ІР НБУВ, ф. 301, спр. 655 л, арк. 83.

7 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1488, арк. 1.

8 РГИА, ф. 796, оп. 28, д. 111, л. 1–2.

9 Там само, оп. 18, д. 32, т. 1, л. 241.

10 Там само.

11 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 641; спр. 754, арк. 1.

та викладачі колегіумів були обізнані із практиками перш за все єзуїтських навчальних закладів. У програмі «Ratio Studiorum», в якій були зафіксовані правила для професорів, так було поіменовано всіх викладачів, у тому числі й граматичних класів¹. У Російській імперії на початку XVIII ст. змістове наповнення терміна «професор» не було визначено нормативними актами. Загальновідомо, що Києво-Могилянська і Московська академії не надавали вчені ступені. Водночас усталена практика застосування найменування «професор» до викладачів вищих класів православного колегіуму свідчить про усвідомлення їх вищого статусу (у порівнянні із терміном «учитель»). Іменування викладачів званнями «професор» та «магістр» говорить про прагнення прилучитися до загальноєвропейської ієрархії вчених ступенів та звань. Сприйняття й використання цих термінів на місцевому рівні, а також у актовій документації достатньо показові. Вважаємо, що це є свідченням глибинних культурних процесів сприйняття європейських практик. Разом із цим, термін «учитель» паралельно існував у справочинній документації. «Учителями» називали викладачів нижчих класів, а також увесь загал викладачів колегіуму.

Як у єзуїтських, так і в православних колегіумах викладачі послідовно переходили від викладання в одному класі до наступного класу. Чимало наставників «пройшли» всі щаблі, починаючи від граматичного й до вищих класів філософії та богослов'я. Звісно, це відбувалося тоді, коли учитель старанно виконував свої обов'язки. Саме тому дослідники слушно зауважували, що у такій практиці переходу з класу до класу виявлялося службове підвищення викладачів. На шляху просування від нижчих класів до вищих зустрічалися й певні «ускладнення», пов'язані із тим, що курси риторики, філософії та богослов'я тривали три-чотири роки. М. Петров зазначив, що викладачі Києво-Могилянської академії могли «чекати» наступний клас, перебуваючи на посаді проповідників, або їх повертали до читання ще одного курсу риторики². Біографії наставників колегіумів також фіксують факти, коли вони не один раз читали курс риторики. Отже, це явище навряд чи можна трактувати як незадоволення роботою учителя, скоріше це засвідчує, що поступово формувалася практика «спеціалізації» викладача на певному навчальному матеріалі.

Вивчення біографій професорів Києво-Могилянської академії та православних колегіумів дає підстави казати, що загальноприйнятим був порядок, за яким викладання у вищому класі (який був у цей час у навчальному закладі) поєднувався із посадою префекта або ректора. При наявності у колегіумі «повного курсу наук» викладання філософії в основному доручалося префекту, а богослов'я – ректору. Однак К. Суторіус підкреслив, що необхідно бути обережним щодо такого твердження відносно першої половини XVIII ст., коли такого правила не завжди дотримувалися (дослідник аналізував факти з історії Києво-Могилянської академії)³. Джерела свідчать, що не завжди ректор викладав богослов'я і не було прямої залежності між ви-

1 Ratio Studiorum. – С. 84–200.

2 Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века. – С. 73–74.

3 Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века. – С. 72.

кладанням цієї дисципліни та обійманням адміністративної посади¹. Отже, не можна завжди автоматично приписувати ректору викладання богословського курсу.

Посада ректора раніше з'явилася у Харківському колегіумі, пізніше – в інших православних колегіумах, у яких префект довго залишався вищою посадовою особою. Відсутність деякий час посади ректора в колегіумах не слід розглядати як неповноцінність чи виняток із «правила». Зазначимо, що ця посада у багатьох семінаріях Російської імперії оформилась достатньо пізно². Ще один історіографічний міф полягає у тому, що ректор колегіуму мав обов'язково бути ченцем. Таке уявлення склалося тому, що на чолі багатьох семінарій дійсно були виключно ченці³. Історія Харківського колегіуму подає приклад того, що його довгий час очолював представник білого духовенства – Андрій Прокопович. Цікаво, що у цей же час (на початку XIX ст.) префектом колегіуму була світська людина – Михайло Ольховський⁴. На чолі Переяславського колегіуму також довгий час стояв представник білого духовенства Федір Домонтович. Звернення до історії середньовічних університетів та колегій показує, що їх керівники також обов'язково мали духовний чин⁵.

Хоча поступове просування учителя від нижчих класів до вищих мало свої переваги, не можна не погодитися з думкою дослідників, що постійні зміни предмета викладання означали відсутність спеціалізації викладачів⁶. Якщо звернутися до даних таблиці 14, можна побачити, що в середньому тривалість перебування особи на посаді учителя колегіуму коливалася від 4 до 7 років (у Чернігівському колегіумі – 4 роки, у Переяславському – 5, у Харківському – 7). Деякі історики зазначали, що діяльність викладача не можна розглядати як фах, адже через 4-5 років наставники зазвичай уходили на іншу службу⁷. Втім, якщо придивитися до біографій викладачів, можна зробити важливі уточнення. Так, викладачі-ченці, які згодом ставали настоятелями монастирів, працювали у колегіумах значно довший час, середня тривалість їх викладання становила вже 9 років. Причому саме представники цього типу наставників нерідко працювали в колегіумах 11–12 років (Авксентій Кивачицький, Йосип Занкевич, Іоан Дубинський, Фадей Кокуйлович), 13 (Феофан Федоровський, Йоакимф Карпинський), 14–15 (Варлаам Шишацький, Варлаам Тещинський, Рафаїл Мокренський) і 17 років (Іов Базилевич). Оскільки більшість викладачів граматичних класів працювали один-два роки, саме це впливає на зниження показника середньої тривалості викладання.

Якщо підсумувати всі види навантажень учителів, у них лишалося неба-

1 Там само. – С. 188.

2 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 192.

3 Там само. – С. 411.

4 РГИА, ф. 802, оп. 1, д. 277, л. 2.

5 Струков Б. Г. Экономическое и юридическое положение первых немецких университетов конца XIV – начала XV вв. // Из истории университетов Европы XIII–XV веков: межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 1984. – С. 35.

6 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 692.

7 Там само. – С. 415.

гато часу та можливостей зосередитися на викладанні певної дисципліни, тим більше змінювати змістове наповнення навчальних курсів у наступному році. Це не могло не впливати на рівень викладання. Історики науки на прикладі точних дисциплін у європейських університетах робили висновок про те, що довгий час (до XVIII ст.) розвиток науки гальмувався тим, що професори починали викладати з лекцій тривіуму та квадрівіуму, а завершували кар'єру читанням філософії та богослов'я¹. М. Симчич на прикладі курсів філософії Києво-Могилянської академії зазначив, що на сьогодні ми не маємо праць, які можна було б кваліфікувати як філософські твори, а також свідчень, що викладачі академії у XVII–XVIII ст. займалися філософією поза виконанням своїх обов'язків². Викладання філософії, як зазначив М. Симчич, було одним із щаблів церковної кар'єри. Звісно, це не означає, що викладачі зовсім не займалися науково-літературною творчістю. Проте можна зробити висновок, що система, яка утвердилася у православних колегіумах і за якою викладачі працювали послідовно у всіх класах (школах), не передбачала (унеможлиблювала) спеціалізацію викладачів у відносно вузькій предметній галузі (викладання іноземної мови чи філософії). Хоча, очевидно, така система не залишалася незмінною.

Говорячи про спеціалізацію викладацької праці у православних колегіумах XVIII ст., мабуть, слід розуміти її не тільки як викладання певної дисципліни, а і як набуття професором спеціальних знань. Діяльність учителя включала також опанування методичних прийомів та навичок, які набувалися під час викладання різних дисциплін. Виходячи із цього можна казати, що спеціалізація учителів колегіумів мала місце. Про це ж свідчить і залучення до викладання іноземних мов світських осіб з іноземців.

Про «професійних викладачів» (третій тип вищенаведеної класифікації) можна казати, що вони спеціалізувалися на певних предметах. Ці особи присвятили тривалий час свого життя викладанню у вищих класах. Прикладом, Симеон Борецький працював послідовно у Чернігівському, Харківському колегіумах, згодом у Московській академії. Митрофан Слотвинський після 10 років викладання у Харківському колегіумі був запрошений до Московської академії, Гедеон Антонський після 16 років перейшов до тієї ж академії, Анастасій Савинський після 12 років роботи у Переяславському колегіумі став професором Олександрівської семінарії у Петербурзі.

На формування викладацької спільноти православних колегіумів протягом всього XVIII ст. впливали виклики талановитих викладачів до столичних навчальних закладів³. Перші такі факти належать вже до початкового періоду історії колегіумів. М. Петров підкреслював, що до Московської ака-

1 Боголюбов А. Н. Точные науки как предмет преподавания в университетах // Физика на рубеже XVII–XVIII вв. – М., 1974. – С. 84.

2 Симчич М. В. До питання про «авторськість» філософських курсів XVII–XVIII ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: наукові записки. Т. 35. Київська Академія. – К., 2004. – С. 19.

3 Про політику переміщення київського духовенства див.: Staffing G. M. Peter's Church: Organizational Politics and the Journeys of Kyivan Clergy in the Early Eighteenth Century // КА. – 2010. – Вип. 8. – С. 79–91.

демії запрошували наставників не тільки з Києво-Могилянської академії, але й Чернігівського та Харківського колегіумів¹. Такі виклики нерідко спричиняли кадрове збіднення самих колегіумів, як, наприклад, це сталося у Харківському колегіумі в 1743 р. У середині серпня белгородський митрополит Антоній Черновський звернувся до Синоду із проханням повернути до Харківського колегіуму одного з колишніх студентів (Гедеона Антонського або Арсенія Могилянського), яких напередодні запросили до Московської академії. Прохання пояснювалося тим, що професор філософії Харківського колегіуму Стефан Вітинський просив звільнення через тяжку хворобу. Хоча в донесенні було зазначено, що ситуація із викладанням філософії складна, Синод відповів категоричною відмовою, наголошуючи, що ці учителі потрібні у Москві². Синод вимагав від архієрея самостійно шукати наставників у Києво-Могилянській академії або Києво-Печерській лаврі й не турбувати Духовну колегію. У вересні 1743 р. митрополит Антоній звернувся з черговим донесенням, у якому описав вкрай сутужне становище із викладацькими кадрами колегіуму (декілька викладачів були відправлені до Москви та Петербургу певний час колегіум лишався під наглядом професора філософії Стефана Вітинського, який невдовзі помер)³. Після цього Синод погодився на призначення ректором колегіуму Афанасія Топольського. Однак далеко не завжди подібне листування із Синодом давало позитивний результат.

Ряд дослідників XIX–XX ст. (зокрема, К. Харлампович) робили акцент на тому, що у першій половині XVIII ст. «малороси» здійснювали значний культурний вплив на великоросійські землі (в тому числі через запрошення викладачів), й зазначали, що у подальшому такий вплив поступово зменшується. Факти свідчать про те, що кращі наставники колегіумів потрапляли у поле зору керівництва академій і в наступні десятиліття. Викладачів колегіумів постійно викликали до столичних академій протягом XVIII ст. і на початку XIX ст. Характерний приклад – запрошення до Петербурзької академії «видаючогося по способностям» (саме так сформульовано у документі) професора Харківського колегіуму Якова Толмачова⁴. Отже, викладач, який підготував навчальні посібники, зробив переклади деяких важливих навчальних книг, привернув увагу керівництва столичних закладів.

Звісно, запрошення-виклики викладачів православних колегіумів до столичних навчальних закладів не можна було ігнорувати, особливо якщо вони надсилалися із Синоду. Окрім цього, керівництво закладів регулярно отримувало звернення від архієреїв інших епархій із проханнями відпустити учителів (або здібних учнів) на викладацькі посади до їх семінарій (народних училищ тощо). Архієреї описували проблеми семінарій своїх епархій і керівництво колегіумів намагалося не відмовляти їм (принаймні у документах не зустрічаємо відмов). Приміром, у 1788 р. астраханський архієпископ у листі до белгородського єпископа писав: «Епархия вашего преосвященства преизбыточествует

1 Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. – С. 12.

2 РГИА, ф. 796, оп. 23, д. 804, л. 1.

3 Там само, д. 905, л. 1–2.

4 Там само, оп. 89, д. 860, л. 1.

людьми учеными и способными к отправлению возложенных на них каких-либо должностей, моя же напротив крайне недостаточествует» – і просив направити студентів Харківського колегіуму викладачами до Астраханської семінарії¹. У 1790 р. із таким же проханням звернувся ректор Херсонської семінарії, йому також не відмовили². Як свідчать відомості, до семінарії відправляли як здібних студентів, так й молодих викладачів колегіумів. Запрошення викладачів колегіумів на більш високі посади є доказом авторитету закладу, гарних умов кар'єрного зростання, які він забезпечував. Проте далеко не завжди викладачі із радістю приймали такі запрошення. Відомі випадки, коли вони згодом просили Синод відпустити їх додому. Один з учителів Переяславського колегіуму, якого на початку XIX ст. призначили до Тюмені настоятелем монастиря, писав своїм друзям у Переяслав, що «лучше быть в Переяславе звонобитом, чем в Тюмени архимандритом»³.

Завершуючи розгляд різних аспектів, пов'язаних із формуванням корпорації викладачів православних колегіумів, варто також звернути увагу на моральні критерії відбору на учительську посаду в XVIII ст. Архієреї, які запрошували наставників, не тільки звертали увагу на здібності кандидата, але й висували вимоги морального характеру, хоча не писали про них спеціально. Через декілька десятиліть після утворення колегіумів можна спостерігати вже усталену практику «рекомендацій» учителів єпископу. На початку навчального року ректор надавав архієрею список викладачів, яких він планував залишити для викладання у кожному із класів, він також зазначав, що названі особи гідні обійняти ці посади. Згодом не тільки ректори колегіумів, представляючи відомості про наставників та класи колегіумів, але й архієреї, звітуючи перед Синодом, почали відзначати добропорядність та сумлінність викладачів, вписуючи схвальні відгуки поруч із «анкетними» даними учителя. Відомо, що у Києво-Могилянській академії у 1734 р. з'явилася Інструкція, у якій були зазначені критерії вибору викладачів⁴. Разом із цим, у дослідженнях з історії колегіумів зазначалося, що інструкцій, подібних для цієї, не знайдено. Нам вдалося відшукати письмові роздуми белгородського єпископа з цього приводу, які він адресував Харківському колегіумському правлінню у 1798 р. Феоктист Мочульський прохав, щоб правління нагадало всім викладачам, щоб «они должность свою исполняли с люботщанием. Кого не льстит учительская должность, тот и учителем быть не может, поелику таков учитель вреден для учеников, а особливо ежели при том меланхолик или к винопитию склонен, склонность сия яко зло всех зол злейшее, учащих и учащихся постыдна и пагубна»⁵. На жаль, інших документів, які б фіксували роздуми щодо професії викладача, не виявлено.

Нерідко у дослідженнях з історії духовних шкіл Російської імперії автори зазначають, що число учителів дорівнювало числу класів (шкіл), які

1 ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, т. 1, спр. 1515.

2 Там само, спр. 1838.

3 Крамаренко И. Из воспоминаний об учителях, бывших в полтавско-переяславской семинарии в первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1890. – № 9. – С. 404.

4 Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – С. 121.

5 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1864, арк. 1.

були відкритими на той момент. Однак на практиці так було далеко не завжди. Достатньо розповсюдженим явищем у багатьох семінаріях Російської імперії протягом XVIII ст. було викладання усіх дисциплін одним-двома вчителями. Типовим прикладом виступають Воронежська семінарія, у якій у 1740-ві рр. один учитель викладав усі дисципліни до риторики (число всіх учнів було лише кілька десятків)¹, або ж Тверська семінарія, у якій до початку 1740-х рр. (до призначення єпископом Митрофана Слотвинського) також був один учитель². У середині XVIII ст. у Переславльській семінарії був один учитель³, у Костромській – двоє викладачів⁴. Історики зазначали, що якщо навіть академії не завжди могли забезпечити повного штату викладачів, то інші заклади й поготів⁵. Отже, встановлювати число викладачів необхідно у кожний конкретний період існування навчального закладу, й наявність певних класів (шкіл) ще не означала те саме число викладачів.

Дані джерел свідчать, що Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми були тими закладами, у яких число наставників зазвичай дорівнювало числу класів. У першій половині століття більше учителів було у Харківському колегіумі, менше – в інших (у яких пізніше було відкрито вищі класи). Так, у Харківському колегіумі вже у 1727/28 н. р. було сім викладачів⁶. Після появи богословського класу у цьому колегіумі було зазвичай вісім учителів (наприклад, у 1738 р. та пізніше)⁷. Втім, у окремі роки їх було менше (у 1741/42 та 1773/74 н. р. сім осіб⁸). Довгий час у Чернігівському колегіумі було лише п'ять викладачів (зокрема, у 1767/68 н. р.⁹). Хоча у 1770–1780-ті рр. у всіх колегіумах було не менше восьми викладачів. Причому у Харківському колегіумі у квітні 1785 р. був окремий учитель історії та географії, а також грецької мови¹⁰. У Переяславському колегіумі на межі XVIII–XIX ст. було дев'ятеро викладачів¹¹. Найбільше число наставників у колегіумах спостерігаємо у 1793 р. у Харківському колегіумі, в якому, окрім ректора викладало 13 осіб¹². Отже, через декілька десятиліть після заснування колегіумів у кожному з класів зазвичай працював окремий викладач. Якщо звернутися до даних чисельності учнів (табл. 1), а також динаміки їх зростання, побачимо, що на кожного із

1 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 179.

2 Колосов В. И. История Тверской духовной семинарии ко дню 150-летнего юбилея семинарии. – Тверь, 1889. – С. 24, 26, 43.

3 Малицкий Н. В. История Переславской епархии (1744– 1788 г.). Вып. 1. – Владимир, 1912. – С. 219.

4 Макарова И. В. Деятельность преподавателей духовных семинарий Владимирской, Костромской и Ярославской губернии. – С. 45.

5 Хитров М. Наше белое духовенство в XVIII столетии и его представители // Странник. – 1896. – № 8. – С. 513.

6 РГИА, ф. 796, оп. 8, д. 223, л. 71–72.

7 Там само, оп. 19, д. 378, л. 147; оп. 18, д. 32, т.1, л. 242–263.

8 ВР ЛЛ, ф. 37, спр. 360, арк. 26; ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2161.

9 Травкіна О. І. Про склад учнів Чернігівського колегіумі // СЛ. – 1997. – № 3. – С. 35.

10 РГИА, ф. 796, оп. 66, д. 154, л. 47.

11 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 20. – С. 730–734; № 24. – С. 963.

12 РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 97, л. 172–182.

цих викладачів припадало від тридцяти до ста учнів.

Встановлення рівня освіти викладачів колегіумів виступає важливим завданням при створенні їх колективного портрету. Тим більше, що у науковій літературі автори й досі застосовують лише оцінки-епітети, які коливаються у широкому діапазоні. Критерії більшості оцінок непевні, адже ґрунтуються на окремих прикладах біографій наставників, фактах, які засвідчують їх талановитість чи бездарність. При таких підходах особливо не пощастило викладачам, які оточували Г. С. Сковороду, адже, досліджуючи його новаторські пошуки й порівнюючи його з колегами, чимало істориків робили висновки, що інші викладачі були «полуученные», «тупі схоласти» тощо¹. Такі оцінки рівня підготовки учителів колегіумів були притаманні радянській історіографії, але їх можна зустріти й сьогодні. У науковій літературі побутує думка про те, що «викладачів з вищою освітою» (які б закінчили вищі класи) серед тих, хто викладав у нижчих класах духовних навчальних закладів, навіть у другій половині XVIII ст. не було, а також про те, що навіть у класах поетики учителів із повною освітою не було аж до кінця XVIII ст.²

Хоча питання про необхідність дослідження педагогічних знань учителів Російської імперії у XVIII ст. вже було поставлено деякими сучасними вченими, узагальнюючий підхід до поняття «учитель», який зазвичай застосовується, не дає можливості виокремити відмінності підготовки учителів різних навчальних закладів. Нерідко в одній розвідці автори аналізують рівень підготовки учителів духовних училищ, народних училищ й Московського університету³. Некоректними видаються твердження стосовно того, що наставники семінарій мали «середню» духовну освіту⁴. На нашу думку, більш плідним буде дослідження викладацької спільноти певних типів навчальних закладів. Вдалим і корисним прикладом у цьому плані є дисертація, а також статті С. Серякова⁵. Автор аналізував рівень підготовки учителів єзуїтських шкіл в Україні у другій половині XVII ст. (за трьома категоріями), а також рівень їх педагогічної досвідченості. Освіченість викладачів аналізувалася за трьома показниками рівня освіти (риторичної, філософської та теологічної), яку вони набули. Такі підходи Сергія Серякова вважаємо прийнятними і для аналізу рівня освіти учителів навчальних закладів XVII–XVIII ст., зокрема православних колегіумів. На жаль, дані про освіту, зафіксовані у джерелах, стосуються лише 99 осіб з 255, наявних у базі даних (табл. 15, 16). Із них 94 викладача (95 %) завершили навчання богословським класом, 4 (4 %) – філософським й 1 викладач – риторичним класом. При

1 Мазуркевич О. Р. Література як засіб виховання в учительській діяльності і творчій спадщині Г. С. Сковороди // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди: зб. статей. – К., 1972. – С. 123.

2 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 690.

3 Смирнов В. И. Российские учителя и источники их педагогического познания в первой половине XVIII века // Педагогика. – 2002. – № 7. – С. 80–87.

4 Макарова И. В. Деятельность преподавателей духовных семинарий Владимирской, Костромской и Ярославской губернии. – С. 46.

5 Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. – С. 110–144; Серяков С. Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648–1670 рр. // КА. – 2010. – Вип. 8. – С. 92–111.

цьому зауважимо, що до бази даних вносилися відомості про освіту лише у випадку її документального підтвердження. У той же час можна припустити, що ряд викладачів мали освіту, яка завершилася вищими класами, адже їх блискучі кар'єри викладача, ректора можуть виступати певним аргументом на користь такого міркування.

У базі даних «Викладачі православних колегіумів» (табл. 2) зафіксовано відомості про місце навчання 150 викладачів (з 255). У таблиці 8 можна побачити заклади, у яких навчалися викладачі колегіумів, й природно, що більше половини від того числа наставників, про яких є відомості, навчалися у Києво-Могилянській академії, на другому місці – Харківський колегіум.

Викладачі, які працювали у православних колегіумах у першій половині XVIII ст., нерідко здобували освіту в єзуїтських навчальних закладах. Маємо докази того, що у Львівській академії навчався засновник Переяславського колегіуму Арсеній Берло, ректор Харківського колегіуму Митрофан Слотвинський, префекти Чернігівського колегіуму Софроній Земинський і Фадей Кокуйлович. Їх діяльність у православних колегіумах припадає на 1720–1730-ті рр. У наступні десятиліття в єзуїтські навчальні заклади іноді відправляли студентів, але це були поодинокі випадки. Деякі «освітні мандрівки» не здійснилися з ряду причин, які не залежали від навчальних закладів. Приміром, у 1770-ті рр. до Римської академії був направлений учитель Переяславського колегіуму Варлаам Шишацький, але військові події, які вибухнули у Європі, завадили йому прибути на місце й змусили повернутися¹.

Відомо також, що із самого заснування колегіумів й протягом XVIII століття кращих студентів направляли до німецьких університетів для приготування до викладацької посади або, як нерідко зазначали у документах, щоб «насытитися доскональністю наук». Звіти єпископів, подорожні, декілька різновидів фінансової документації (розписки про отримання грошей на подорож) допомагають виявити факти навчання майбутніх викладачів колегіумів у європейських університетах. У донесенні до Синоду белгородський єпископ Досіфей Богданович-Любимський говорив про тих студентів, яких відрядив до Німеччини покійний Єпіфаній Тихорський². Вдалося встановити, що у цій першій «партії», яку відправили у 1727 р. з Харківського колегіуму до Німеччини, був Кирило Флоринський (ім'я другого студента невідомо). Кирило Флоринський навчався у Німеччині у 1729–1732 роки³, після повернення викладав у Харківському колегіумі, був префектом.

Відомі випадки, коли єпископи відряджали кращих студентів для навчання до Німеччини власним коштом. Саме так у 1760–1770-ті роки белгородський єпископ Самуїл Миславський відправив до Німеччини двох вихованців Харківського колегіуму для підготовки до учительської посади⁴. На жаль, імена цих юнаків, як і імена багатьох інших, не зафіксовано у справочинній документації (тому у ряді випадків можемо лише вказати на такі факти).

1 Хойнацкий А. Ф. Варлаам Шишацкий, бывший архиепископ Могилевский // Исторический вестник. – 1881. – № 7. – С. 524.

2 РГИА, ф. 796, оп. 12, д. 247, л. 128–129.

3 Там само, оп. 19, д. 416, л. 1.

4 Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. – С. 165.

Деякі особи, подорожуючи Європою, перебуваючи там у ділових поїздах, слухали окремі курси в університетах. Деякі з них згодом стали викладачами колегіумів. Зокрема, добре відомо, що видатний український філософ Григорій Сковорода, який викладав у Переяславському і Харківському колегіумах, слухав лекції у європейських університетах. Під час «освітніх мандрівок» вихідці з українських земель іноді проходили увесь курс в університетах, але частіше слухали окремі дисципліни. Повертаючись до України, ці колишні студенти нерідко ставали наставниками православних колегіумів.

У дослідженнях сучасних істориків здійснюються спроби з'ясувати число вихідців з українських земель, які навчалися у XVIII ст. у європейських університетах. Відомо, що тільки в Падуанському університеті за період з XIV по XVIII ст. їх навчалось близько п'ятисот, вони відвідували заняття у також у Віттенбергському, Гейдельбергському, Кенігсбергському, Лейпцигському, Йенському, Кельнському, Ростокському університетах¹. На підставі тотального вивчення матрикулярних записів (які збереглися) А. Ю. Андреев спробував сформулювати повний список студентів, вихідців з Російської імперії, які навчалися в німецьких університетах у XVIII ст.² У даному випадку важливо відмітити, що серед прізвищ студентів, які встановив А. Ю. Андреев, є чимало осіб, які були близькими родичами професорів православних колегіумів та архієреїв, їх знайомими чи приятелями. Такі зв'язки важливо виявляти для дослідження інтелектуального співтовариства викладачів колегіумів.

Важливо відзначити, що у документах зафіксовані й імена учителів, які запрошувалися з Європи (Німеччини та Франції) для викладання мов (про деяких йшлося у попередньому розділі). Як відомо, єзуїтські навчальні заклади, в тому числі й ті, які діяли на українських землях, характеризувалися «інтернаціональним» складом наставників³, почасти це обумовлювалося тим, що викладачі могли вільно пересуватися між єзуїтськими школами усієї Європи. І все ж значний сегмент викладацького загалу складали особи місцевого походження (на прикладі єзуїтських шкіл Галичини це дослідив С. Серяков)⁴.

Встановлення освітнього рівня учителів колегіумів передбачає висвітлення питання про відправлення кандидатів на ці посади до академій для слухання вищих курсів (філософії та богослов'я). Така практика «підвищення кваліфікації» існувала протягом усього XVIII ст., але регулярності вона набула наприкінці століття. Оскільки не в усіх семінаріях Російської імперії викладали повний «курс наук», а також у зв'язку з утворенням «академічних» округів (1796 р.),

1 Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – С. 32–37, 136–149, 156.

2 Андреев А. Ю. Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века. – М., 2005. – С. 352–387.

3 Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замоїська академія // Історія української культури: в 5 т. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 587.

4 Серяков С. Викладачі місцевого походження в єзуїтських школах Галичини впродовж 1648–1675 рр. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 8. – Дрогобич, 2004. – С. 119–126; Серяков С. Викладачі місцевого походження в єзуїтських школах Галичини впродовж 1675–1700 рр. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 10. – Дрогобич, 2006. – С. 582–593.

було прийняте рішення про відправку із усіх семінарій до «своїх» академій щорічно двох учнів¹. Відомо, що православні колегіуми у цей час, як і раніше, регулярно відправляли декілька своїх студентів до Києво-Могилянської академії. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. практика відрядження викладачів до Києво-Могилянської академії для слухання богословського курсу стала постійною². Характерно, що рішення про кандидатуру того, кого посилати до академії, приймали колегіально. Типовим був документ, який склали у 1801 р. у Харківському колегіумі, про «избрание» колегіумським правлінням студентів для продовження освіти в академії³. Як свідчать дослідження з історії духовних шкіл Російської імперії, далеко не всі семінарії відправляли студентів до академій, адже їх утримання коштувало достатньо дорого (воно лягало на семінарію) і це виявилось непосильним для багатьох семінарій⁴. Тільки після впровадження реформи 1808 р. ця система почала працювати.

У відомостях про викладачів або у справочинній документації, пов'язаній із призначенням на викладацьку посаду, інколи зазначали також і «національність» наставника. Спеціальна графа із такою назвою з часом стала обов'язковою у відомостях, які відправляли до Синоду наприкінці XVIII ст. (їх підписували викладачі). На підставі таких відомостей були встановлені дані щодо 53 викладачів (табл. 17). Цей невеликий «зріз» демонструє, що дві третини учителів були записані «малоросами», другою групою були «великороси», а інші декілька викладачів – «греки», «поляки». Етнічне походження викладачів-іноземців (Герць, Оттон, Феген, Юнгіус, Бонеберг) не зазначено у джерелах, але, вочевидь, це були вихідці із німецьких земель.

Якщо розглянути базу даних викладачів з точки зору антропоніміки, можемо побачити, що основним способом творення «прізвищевої назви» було додавання форманта -ський/-цький, та -ич. Наставників із таким прізвищем нараховувалося 62 % (159 чоловік). Прізвище на -ич/-іч зустрічаємо у 37 осіб (14 %), на -енко – 2 викладачів. Прізвища на -єв мали 5 учителів, на -ін – 3. Привертають увагу яскраві українські прізвища «Іскра», «Сковорода», «Стріха», «Леванда» тощо.

До речі, у джерелах фіксувалися й місця народження викладачів. Можна побачити, що у всіх колегіумах працювали викладачі, які походили не тільки з того ж регіону, де розташовувався певний колегіум, але й з інших українських земель. Приміром, у Чернігівському колегіумі було чимало викладачів з Галичини, були й вихідці з Волині, у Переяславському колегіумі – з Поділля та Галичини.

У науковій літературі неодноразово зазначалося, що викладацька посада у православних колегіумах, академіях та семінаріях у XVIII ст. потребувала від людини надзвичайно великих зусиль. Для з'ясування навантаження викладачів колегіумів необхідно встановити обов'язкові та додаткові види робіт. Варто підкреслити, що викладачі православних колегіумів, на відміну від викладачів багатьох семінарій, мали значне число учнів у своїх класах. Як було з'ясовано у

1 ПСЗ. – Т. XXV. – № 18726.

2 ІР НБУВ, ф. 232, спр. 622, арк. 2.

3 Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 404, арк. 1.

4 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 688.

попередньому розділі, число учнів кожного з класів колегіумів було дуже високим (коливаючись від 30–40 до 100 учнів). За традиціями, які встановилися у Києво-Могилянській академії, а потім утвердилися й у колегіумах, учитель відповідної школи (класу) викладав всі предмети класу. Викладання «головного» предмета тривало кожний день дві або чотири години. Окрім цього, наставник проводив практичні класні вправи декілька разів на тиждень (на цих заняттях розбиралися переклади, твори, дисертації, проповіді тощо). Викладання «друторядних» предметів (якими певний час були історія, географія тощо) відбувалося ще 2-3 рази на тиждень (кожне заняття по дві години). Якщо підсумувати, викладач разом із учнями мав проводити в аудиторіях колегіуму практично увесь час. У житті наставників саме так і відбувалося. Приміром, Яків Толмачов писав, що, викладаючи у Харківському колегіумі піїтику, математику, грецьку, латинську та французьку мови, він мав 52 години навантаження кожного тижня¹. Після великої кількості годин, проведених у аудиторії, учитель, повернувшись додому, мав готуватися до уроків наступного дня. Не дивно, що професори нерідко читали свої курси за записками, які були зроблені їх попередниками, не вносячи жодних правок. Проте деякі професори колегіумів, незважаючи на значне навантаження, як вже відзначалося, писали навчальні посібники, робили переклади творів іноземних авторів, займалися видавничою діяльністю тощо.

Окрім проведення занять у аудиторіях колегіумів, наставники мали виконувати ще деякі обов'язки. До них перш за все належало читання проповідей. Відомо, що у курсі риторики, який викладали у колегіумах, вивчалися гомілетичні правила, способи складання проповідей тощо. Існує декілька спеціальних розвідок, присвячених історії гомілетики (перш за все у Києво-Могилянській академії)², особливостям барокового проповідництва³. Але у цих статтях дослідники робили акцент на теоретичних аспектах, характері проповіді у XVIII ст. й не ставили завдання дізнатися наскільки часто «рядові» наставники повинні були читати проповіді, яким був їх зміст. Напевно, викладачі не із самого початку заснування колегіумів мали такий обов'язок, але поступово це утвердилось як правило. Зі справи про конфлікт між префектом Чернігівського колегіуму Ієремією Гусаревським та чернігівським єпископом Іраклієм Комаровським відомо, що Ієремія Гусаревський у 1758/59 н. р. виголошував проповіді⁴. Починаючи з 1760-х рр. у справочинній документації колегіумів, зокрема у відомостях про викладачів, окрім звичайних даних про вік та освіту, почали відзначати й читання кожним викладачем проповідей⁵. Можна припустити, що така практика з'явилася у середині XVIII ст., адже із цього часу в різних ділових документах, у яких йшлося про службову кар'єру,

1 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 706.

2 Петров Н. И. Из истории гомилетики в старой Киевской Академии // Труды КДА. – 1866. – Т. 1. – С. 86–124.

3 Ісиченко І. Риторика й барокове проповідництво у шкільній культурі Києва XVII ст. // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 32–39.

4 ОДД. – СПб., 1910. – Т. 39 (1759 г.). – Стб. 593.

5 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1101, арк. 32.

почали вказувати, чи виголошував викладач проповіді¹. Так, єпископ Самуїл Миславський, оцінюючи викладача богослов'я Харківського колегіуму Лаврентія Кордета, надав йому атестацію, в якій підкреслив, що той не тільки старанний до викладання богослов'я, але й до проповідництва «отличныя имеет способности, ревность и прилежность»². Починаючи з 1770–1780-х років у всіх колегіумах регулярно складали відомості, у яких зазначалися прізвища викладачів, а також число виголошених проповідей. У колегіумах почали створювати розклади проповідей (на рік чи півріччя), які мали виголосити професори та учні колегіумів у недільні та святкові дні³. До речі, у семінаріях Російської імперії у XVIII ст. викладачі зазвичай не мали такого обов'язку. Проповідь на великоросійських просторах на початку XVIII ст. сприймалася не просто як новація, але і як культурно чуже явище, яке привнесли українські вчені-клярики⁴.

Вивчення проповідей, які виголошували наставники колегіумів, виступає важливим завданням не тільки для визначення їх викладацького навантаження. Проповіді «пересічних» учителів є цінним джерелом з історії культури, вони розкривають поведінку професійних інтелектуалів, розуміння й обрання ними тих чи інших стратегій культурної діяльності. Вивчення проповідей та проповідницької діяльності викладачів колегіумів тим більше важливо, що деякі з них здобули славу саме як проповідники, й їх подальша кар'єра відбувалася під впливом успіхів проповідництва. Наприклад, у 1772 р. викладач синтаксими Переяславського колегіуму Авраам Кисилевський отримав велику протопопію, оскільки прославився як проповідник⁵. У 1793 р. після розгляду звітів про проповіді белгородський єпископ Феоктист Мочульський написав резолюцію про те, щоб викладачі вищих класів колегіуму у проповідях наслідували Андрія Прокоповича⁶. У 1795 р. за свої проповіді Андрій Прокопович був відзначений подякою Катерини II. Збереглася відповідь Андрія Прокоповича імператриці Катерини II, яка була написана яскраво та витіювато⁷. Тоді ж у Москві була опублікована промова Прокоповича⁸, а невдовзі (у 1798 р.) він першим серед харківського духовенства й одним з перших серед духовенства імперії був нагороджений золотим наперсним хрестом.

Вивчення змісту проповідей ускладнюється обмеженою кількістю джерел. Однак деякі спостереження можна зробити. Так, сучасники відзначали, що видатним проповідником був ректор Харківського колегіуму Лаврентій Кор-

1 Там само, ф. 1973, оп. 1, спр. 236, арк. 1.

2 Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке // КЕВ. – 1897. – № 38. – С. 732.

3 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1446; ф. 1973, оп. 1, спр. 2193.

4 Казарлицкий Ю. В. Некоторые аспекты изучения истории культуры переходного типа: русская проповедь XVIII века как источник // История и филология: проблемы научной и образовательной интеграции на рубеже тысячелетий: сб. статей. – Петрозаводск, 2000. – С. 212.

5 Войтков А. Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // Труды КДА. – 1903. – № 7. – С. 458

6 ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, т. 2, спр. 2545, арк. 1.

7 РГАДА, ф. 18, оп. 1, д. 320, л. 1–1 об.

8 Прокопович А. С. Слово на всеродостный день коронования... имп. Екатерины Вторыя. – [Харьков], [1795].

дет. У матеріалах, зібраних краєзнавцями у XIX ст., промайнула згадка про те, що лишилося декілька томів слів та повчань, складених студентами колегіуму та самим Лаврентієм Кордетом у часи його викладання у колегіумі. Ці декілька томів, на думку збирачів рукописів, насамперед свідчили про велику роботу, яку здійснювали викладачі колегіумів, в тому числі складаючи власні проповіді, а також допомагаючи готувати проповіді студентам¹. Дослідники, які познайомилися із цими рукописами, відзначили, що за п'ять років, за які збереглися проповіді, їх число наближалось до двохсот, отже, Лаврентій Кордет виголошував їх майже у всі святкові та недільні дні². На жаль, доля всіх томів невідома, тому значною удачею вважаємо знахідку одного з них у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург). У томі, який склав Лаврентій Кордет, містяться не тексти проповідей, а їх теми та конспекти³. Теми проповідей розписані на календарний рік, їх нараховується 109, й вони приурочені до недільних, святкових та урочистих днів. Збірка дозволяє реконструювати та досліджувати «творчу лабораторію» інтелектуала. На певні дні Лаврентій Кордет підбирав теми «слів», до яких підшукував відповідні тексти зі Святого Письма та продумував короткий план (зміст) «слів». На деякі дні Лаврентій Кордет готував декілька «слів», відповідно до них добирив й кілька текстів. Так, для проповіді у день Нового року проповідник записав три варіанти. Привертає увагу не тільки багатогранність підходів у розкритті однієї теми, різноманітність самих тем проповідей, а й те, що деякі з тем трактувалися двома-трьома способами. Конспекти більшості проповідей цього тому доволі стислі за обсягом, але зустрічаються й більш докладні, які ілюструють майстерність проповідника, володіння прийомами проповіді, різними стилями аргументації. Один із таких докладних конспектів був присвячений Першій Пречистій⁴.

Дослідникам XIX ст. були відомі тексти деяких проповідницьких слів Лаврентія Кордета, причому як тих, які він виголосив під час викладання у Харківському колегіумі, так й більш пізнього часу, коли він став настоятелем Курського Знаменського монастиря. А. Танков, який їх порівнював, підкреслив, що ці «слова» помітно відрізнялися стилем викладу. У Знаменському монастирі мовні конструкції Лаврентія стали значно простішими, «загальнодоступними» у порівнянні з тими, що лунали у студентському середовищі. «Слова», проголошені у колегіумі, судячи із тих описань, які нам лишили дослідники XIX ст., відрізнялися різноманіттям. Окрім пояснень подій Ветхого та Нового Заповіту, вони були присвячені чеснотам людини, спрямовані проти пороків, їх темами були віра та безвір'я, Божий промисел, виховання дітей тощо⁵. «Учений» та витіюватий зміст проповідницьких слів наставників колегіумів призначався передусім учням, адже відомо, що їх

1 Материалы для истории Курской епархии // КЕВ. – 1891. – № 19. – С. 331–332.

2 Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке // КЕВ. – 1897. – № 38. – С. 732.

3 ОР РНБ, ф. 359 Колобов, д. 51.

4 Там само, л. 67 об.–68.

5 Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке // КЕВ. – 1897. – № 39. – С. 753.

виголошували у колегіумській церкві¹.

Оскільки викладачі колегіумів були кращими ораторами у місті, не дивно, що вони мали обов'язок виголошувати проповіді також і в кафедральних соборах колегіумських міст, а деякі з проповідей були надруковані. На нашу думку, варто враховувати, що зміст та стиль проповідей, розрахованих на більш широку аудиторію, дещо змінювалися. Вони також виступають цінним джерелом (збереглася невелика їх кількість). Так, були опубліковані проповідницькі слова ректора Харківського колегіуму Гедеона Антонського². «Слова» викладача Харківського колегіуму Андрія Прокоповича, які він виголошував у Харківському Успенському соборі на різні святкові події, починаючи з 1787 р., були опубліковані на початку XIX ст.³

Збереглося чимало опублікованих проповідей (слів), які виголосили викладачі колегіумів трошки пізніше, коли вони працювали у столичних навчальних закладах. До речі, зазначимо, що нерідко виклики професорів до цих закладів були зумовлені саме славою їх як проповідників. Зокрема Йоакимф Карпинський, який чимало років викладав у Харківському колегіумі, згодом надрукував декілька «слів», виголошених у різний час⁴. Знайомство із ними переконує, що його запросили до столиці завдяки яскравості, образності, «ученості» проповідей, які справляли сильне враження на слухачів. Подібне можна сказати й про «слова» Платона Малиновського, викладача та ректора Харківського колегіуму, які згодом були опубліковані. Їх суто церковна тематика розкривається простою, доступною, водночас яскравою та колоритною мовою. Видатним проповідником, який свого часу викладав риторику в Переяславському колегіумі, був Іоан Леванда. Його проповіді, які він виголосив, уже ставши протоієреєм Києво-Софійського собору, також були опубліковані⁵. Хоча архівні матеріали свідчать, що далеко не всі його проповіді були надруковані, деякі збереглися у рукописному вигляді (серед них й ті, що були виголошені одразу після того, як Леванда залишив колегіум)⁶. Вочевидь, тексти цих проповідницьких слів мають прискіпливо вивчити історики філософії та богослови, адже у них міститься чимало цікавих філософських пасажів, які потребують професійної оцінки, а також глибокі теологічні роздуми. Приміром, в одному із проповідницьких слів Платона Малиновського (1742 р.) звертають увагу роздуми про невидиму натуру (Бога) та натуральну (видиму натуру)⁷.

Хоча, згідно з традиціями, чимало проповідницьких слів виголошувало-

1 Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке // КЕВ. – 1897. – № 41. – С. 809.

2 Гедеон (Антонский). Слово в день Сретения Владимирской иконы Богоматери. – М., 1744; Гедеон (Антонский). Слово в неделю двадесять первую по Сошествии Св. Духа. – М., 1742.

3 Прокопович А. С. Поучительные слова. – [М], [1803].

4 Иакинф (Карпинский). Слово во святыи Великий Пяток. – СПб., 1781; Иакинф (Карпинский). Поучительные слова в разные времена сказыванья. – СПб., 1782.

5 Леванда И. В. Слова и речи Иоанна Леванды, протоиерея Киево-Софийскаго собора: в 3 ч. Ч. 1–3. – СПб., 1821.

6 ІР НБУВ, ф. 160, спр. 380, арк. 20–50.

7 Платон (Малиновский). Слово в неделю вторую по сошествии Св. Духа. – М., 1742. – Л. 6–6 об.

ся у зв'язку із подіями життя імператорів (тезоіменитство, вступ на престол тощо) й звучало у придворних церквах, зміст багатьох з них далекий від панегіричного. Вивчення текстів дозволяє казати про те, що викладачі обирали таку стратегію проповіді, яка дозволяла залишатися у межах тлумачення церковних настанов та роздумів духовного наставника. Такими є «слова» Єпіфанія Канивецького, які він виголосив через рік після залишення посади викладача Переяславського колегіуму вже перед аудиторією студентів Петербурзької академії¹. У цьому ряду й «слово», виголошене Іларіоном Григоровичем, колишнім викладачем Харківського колегіуму, на день народження Петра Федоровича, присвячене міркуванням про необхідність дотримання посту. Оратор намагався розкрити всю глибину ідеї: «покрыймо постом души наши»². До речі, слова Іларіона Григоровича відзначаються яскравими мовними зворотами та благозвучною російською мовою. Разом із цим, інколи вони рясніють українськими словами та мовними конструкціями³. Ще одним прикладом такого сплаву є слово колишнього ректора Харківського колегіуму Платона Малиновського, виголошене у придворній церкві у 1746 р.⁴ У цілому, проповідницькі слова представляють своєрідне поєднання простоти, доступності та вигадливості, яка була відбитком «шкільного» красномовства.

При дослідженні змісту проповідницьких слів наставників колегіумів привертає увагу те, що їх темою нерідко ставали роздуми про користь «наук». У таких випадках викладачі зверталися до студентів не інакше як «почтенные наук любители»⁵. Як не згадати при цьому, що М. В. Ломоносов, у пропозиціях щодо заснування Московського університету, необхідною умовою спокійної діяльності назвав те, щоби духовенство «не ругало науку в проповідях» (у затвердженні акти цей пункт не увійшов)⁶. Вочевидь, ці закиди вченого не могли стосуватися професорів православних колегіумів, адже останні нерідко у своїх проповідях підкреслювали необхідність навчання наукам, й не тільки теологічним. Так, Іларіон Григорович, розмірковуючи над людськими чеснотами, до яких слід прагнути, казав, що «философии день и ночь поучатися нам есть»⁷. Думки про «науки» (натуральну філософію тощо) звучали у «словах» Кирила Флоринського (надруковані через короткий час після залишення ним посади викладача філософії Харківського колегіуму)⁸.

Проповідницькі слова наставників православних колегіумів XVIII ст.

1 Епифаний (Канивецкий). Слово на высокаторжественный день тезоименитств ее императорского величества. – СПб., 1807.

2 Иларион (Григорович). Слово в день рожденья Петра Федоровича. – М., 1744. – Л. 9 об.

3 Иларион (Григорович). Слово в неделю шестую по Пасхе. – М., 1742.

4 Платон (Малиновский). Слово в день коронации Елисаветы Петровны. – М., 1746.

5 Епифаний (Канивецкий). Слово на день иже во святых отец нашего Иоанна Златоустого, об обязанностях наставника. – СПб., 1807. – С.1.

6 Материалы для биографии Ломоносова / собраны экстраординарным академиком П. С. Билярским. – СПб., 1865. – С. 418

7 Иларион (Григорович). Слово в неделю шестую по Пасхе. – Л. 6.

8 Кирилл (Флоринский). Слово в высокаторжественный день рождения Елисаветы Первья, императрицы всея России. – СПб., [1741]. – Л. 6.

можна вивчати за допомогою різних прийомів, які розробляє культурна історія. На нашу думку, вивчення їх «слів» може бути спрямоване на відтворення механізму того, як універсальний апарат шкільної риторики ставав інструментарієм, який забезпечував гнучкість та культурний конформізм. Адже до церковної проповіді включалися елементи аналізу сучасних автору політичних подій, при цьому їх інтерпретація відбувалася у термінах та підходах духовної традиції. Прикладом таких пошуків виступають проповідницькі слова ректора Харківського колегіуму Афанасія Топольського (1742 р.)¹. З описання «слів», виголошених Лаврентієм Кордетом зрозуміло, що він неодноразово присвячував їх сучасним йому політичним подіям, наприклад перемогам російської армії над турецькими військами. Цікаво, що оратор також аналізував економічні та політичні переваги, які відкривав доступ до Чорного моря². Він звертався й до інших актуальних зовнішньополітичних подій, зокрема «польських справ».

Окрім читання проповідей, до обов'язків викладачів колегіумів належало й читання катехізичних бесід. Прийнято вважати, що такі бесіди міцно увійшли до практики колегіумів на межі XVIII–XIX ст. Але відомо, що деякі з викладачів мали такий обов'язок і раніше. Викладач богослов'я Харківського колегіуму Лаврентій Кордет читав катехізичні бесіди вже у 1760-ті рр.³ Ці бесіди були публічними, проходили у богословській аудиторії, зазвичай їх доручали одному з наставників⁴. Бесіди були обов'язковими для студентів богословського класу, але у них могли брати участь всі охочі. Встановлювалися години, коли бесіди проводилися латиною.

Перелік прямих обов'язків учителів дозволяє казати про те, що вони були численними та трудомісткими. Тому викладачі іноді відмовлялися від додаткових видів роботи, незважаючи на те, що могли отримати за це винагороду. У 1750 р. викладач поетики Харківського колегіуму Тимофій Кремповський просив звільнення від обов'язків скарбничого, мотивуючи тим, що від цього «школьному званію происходят препятствия»⁵.

Джерела свідчать про те, що професори колегіумів, окрім названих видів навантаження, за дорученням керівництва єпархії чи колегіумів, виконували ще й інші види робіт. Одним із цікавих прикладів було співробітництво викладача Харківського колегіуму Лаврентія Кордета із «Вольным Российским собранием». Голова цього товариства І. Меліссіно звернувся до белгородського архієрея із проханням знайти особу, яка мала відповідні знання, й доручити їй переглянути та доповнити тексти статей до «Географічного словника», який готували для видання при Московському університеті. Мова йшла про статті, які стосувалися Слобідського краю. Справа була до-

1 Афанасий (Топольский). Слово в день пренесения мощей ... кн. Александра Невского. – М., 1742; Афанасий (Топольский). Слово в неделю седьмую по Пасхе. – М., 1742.

2 Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке // КЕВ. – 1897. – № 39. – С. 761–764; № 40. – С. 776.

3 Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке // КЕВ. – 1897. – № 38. – С. 732.

4 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 528.

5 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1480, арк. 1.

ручена Лаврентію Кордету, який викладав свого часу історію та географію і мав необхідно підготовку й знання¹. Тоді ж, у 1772 р. Самуїл Миславський та Лаврентій Кордет обговорювали можливості вступу до цього товариства. Лаврентій Кордет мав таке бажання і просив Самуїла Миславського сприяти його обранню в члени товариства².

Яким би значним не було навантаження викладачів колегіумів, деякі з них знаходили час для тих занять, які не були обов'язковими, для різних творчих захоплень, наукових розвідок. Наведемо декілька прикладів викладацьких захоплень. У 1792 р. префект Чернігівського колегіуму Іоан Левицький, який викладав богослов'я, уклав «Реєстр князям Чернігівським», що в ньому зібрав відомості про чернігівських князів та деяких інших осіб. Цей реєстр був опублікований як додаток до «Літопису Грабянки»³.

Маємо свідчення й про інші значні та успішні починання, які втілилися у друковані праці. Так, викладач богослов'я Харківського колегіуму Андрій Прокопович був причетним до усіх відомих видань першої харківської друкарні, яка була створена при приказі суспільної опіки. В одних він виступав автором, в інших – перекладачем або ініціатором видання, до речі, нерідко в них брали участь й студенти колегіуму⁴. У перше десятиліття XIX ст. під керівництвом А. Прокоповича студенти та викладачі Харківського колегіуму підготували декілька робіт, які ставили за мету популяризацію наукових знань (наприклад, сільськогосподарських) і містили переклади праць західноєвропейських вчених⁵. Цікаво, що у всіх названих виданнях, починаючи з «Господарського способу пізнання погоди у 1806 році», а також у «Календарях», окрім звичайних для календарів відомостей, у другій частині містився «Короткий опис Слобідської України», який включав опис губернії, міста Харкова та Харківського колегіуму. Ці видання можна віднести до числа перших в Україні краєзнавчих праць, які писалися з метою ознайомлення широкого читача з особливостями та історією свого краю. На цьому тлі зовсім не випадковим виглядає те, що А. Прокоповича було обрано почесним членом Товариства наук Харківського університету.

Звертаємо увагу, що наведені приклади різних видів діяльності викладачів відносяться саме до періоду їх перебування на цій посаді. На жаль, нерідко у сучасній літературі при описанні діяльності наставників колегіумів на-

1 Материалы для истории Курской епархии // КЕВ. – 1891. – № 20. – С. 363.

2 Преосвященный Самуил, епископ Белогородский. Его письма к архимандриту Лаврентию (1770–1774) // КЕВ. – 1888. – № 4. – С. 75–76.

3 Реєстр князям Черниговским // Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – К., 1853. – С. 329–334.

4 Месяцеслов на лето господне 1797-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней: пер. с польского... в Харьковском духовном училище. – Харьков, 1797; Месяцеслов на лето господне 1799-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней: пер. с польского в Харьковском духовном училище. – Харьков, 1799.

5 Хозяйственный способ узнавать погоды в 1806 году, с прибавлением краткого исторического известия о Слободско-Украинской губернии: пер. с польск. – Харьков, 1806; Хозяйственный календарь на лето господне 1808-е : пер. с польск. – Харьков, 1808; Хозяйственный календарь на лето господне 1809-е: пер. с польск. в Харьк. коллегииуме. – Харьков, 1808.

водяться приклади занять, які вони виконували вже на інших посадах. Приміром, О. Травкіна писала про членів Кодифікаційної комісії, серед яких були колишні професори Чернігівського колегіуму, при цьому авторка чомусь називає їх викладачами колегіуму¹. Такі підміни понять не дають змогу адекватно встановити обов'язки учителів та захоплення, які вони поєднували із викладацькою діяльністю.

У науковій літературі XIX–XX ст. накопичилося чимало даних щодо оплати праці викладачів колегіумів у XVIII ст. Така інформація збиралася й повідомлялася істориками як у загальних розвідках з історії духовних навчальних закладів Російської імперії, так і в спеціальних працях з історії колегіумів. Хоча цих даних у літературі та джерелах чимало, у більшості випадків вони фрагментарні, не охоплюють всіх видів прибутків, їх неможливо зіставити, тим більше простежити динаміку змін. У джерелах (особливо у звітній документації), фіксувалася, як правило, тільки грошова складова винагороди наставників і не наводилися інші. Тому при дослідженні засобів утримання викладачів колегіумів у XVIII ст., враховуючи традиції виплат, а також варіанти фіксації такої інформації, завдання полягає у встановленні основних різновидів джерел прибутків, визначення постійних та епізодичних, а також факторів, від яких вони залежали.

Як вже зазначалося, при заснуванні колегіумів на архієреїв покладалася обов'язок самостійно подбати про забезпечення закладів, орієнтуючись при цьому на певну частину прибутків свого архієрейського дому, а також на благодійні пожертвування місцевого населення. Довгий час забезпечення викладачів залежало тільки від цих «місцевих» джерел. Згідно з «Духовним Регламентом» утримання духовних шкіл (в тому числі їх викладачів) було покладено саме на архієреїв. Хоча встановлення рівня прибутків викладачів виступає важливим завданням, існують чималі труднощі з його виконанням, зумовлені передовсім джерельною базою. Про такі труднощі із встановленням прибутків та витрат ректора Києво-Могилянської академії пише М. Яременко². Ускладнює роботу дослідника й те, що викладачі отримували жалування не тільки у грошовій формі, але, особливо у першій половині XVIII ст., значну його частину отримували у натуральній формі (продуктами харчування, дровами тощо). Після введення штатних окладів, які були встановлені на кожну духовну школу єпархії, в тому числі й колегіуми, з'явилися фіксовані обсяги заробітної плати викладачам. Втім, до цих окладів також додавалося «утримання від монастиря» (та інші форми додаткової винагороди). Історики XX–XXI ст. не завжди фіксували цей комплекс, часто-густо не враховували, що протягом XVIII ст. поняття «заробітна плата» («жалованье») й «прибуток» викладача колегіуму не були тотожними. Грошова форма оплати поєднувалася з натуральною, й така змішана форма була найбільш розповсюдженою. Документація колегіумів,

1 Травкіна О. І. Викладачі Чернігівського колегіуму – члени Кодифікаційної комісії // *СЛ.* – 1998. – № 3. – С. 10–12.

2 Яременко М. В. «Матеріальний світ» ректора академії середини XVIII ст. (на прикладі архімандрита Сильвестра Ляскоронського) // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: наук. записки. Т. 35. Київська Академія. – К., 2004. – С. 28.

особливо звітна, яка фіксувала прибутки та видатки, нерідко відбивала виплати викладачам тільки у грошовій формі. Обсяги натуральної форми винагороди коливалися щорічно, залежали від прибутків монастирів, з якими були пов'язані колегіуми. У документації колегіумів інколи зустрічаються відомості про видачу викладачам борошна (пшеничного, житнього, гречаного), пшона, ячменю, інших продуктів¹, або про видачу додаткових грошей на рибу, м'ясо, свічки, папір та чорнила чи на «вариво для учителів»². Фрагментарність цих даних унеможливорює встановлення розміру всіх складових прибутків наставників колегіумів.

Платню викладачам видавали за «третини» року (січневу, травневу, вересневу). Викладання дисциплін оплачувалося по-різному: викладачі нижчих класів отримували меншу платню, вищих класів – більшу. Викладання у вищих класах, як уже зазначалося, зазвичай поєднувалося із виконанням обов'язків префекта та ректора, що передбачало додаткову винагороду. Тому заробітна плата цих викладачів по суті включала й оплату виконання адміністративних обов'язків. Така практика відома з історії усіх колегіумів. До речі, додаткову грошову винагороду викладачі отримували за виконання обов'язків економа, бібліотекаря (нерідко у відомостях це зазначалося окремо, але при цьому не завжди зрозуміло, хто з викладачів був економом чи бібліотекарем). Поодинокі дані свідчать, що додатково могло оплачуватися виголошення проповідей³. Співвідношення грошової складової оплати викладачів нижчих та вищих класів могло значно коливатися. Якщо наприкінці 1770-х – на початку 1780-х років у Чернігівському колегіумі грошова винагорода префекта становила 50 рублів на рік, всіх інших викладачів 40 рублів⁴, у Переяславському колегіумі це співвідношення становило один до двох⁵, Харківському – один до трьох⁶.

Зазвичай більшу заробітну плату одержували учителі-іноземці, якщо порівнювати її з оплатою інших викладачів цієї ж дисципліни. Так, у 1760 р. при розгляді питання про укладання контракту із викладачем іноземних мов Герцем йому вирішили платити таку саме платню, як і ректору Харківського колегіуму (100 рублів)⁷. Хоча й у даному випадку встановити рівень забезпечення викладача важко, адже невідомо, чи із цієї суми він оплачував своє житло у Харкові (відомостей про те, що іноземці проживали на території монастирів, не існує).

Дослідники історії духовних шкіл ще у XIX ст. неодноразово підкреслювали, що розмір грошової винагороди кожному з викладачів залежав від архієрея. При призначенні жалування архієрей керувався різними мірку-

1 ЦДІАК України, ф. 2007, оп. 1, спр. 24, 44, 121, 1121.

2 Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1903. – № 23. – С. 828.

3 ОДД. – СПб., 1910. – Т. 39 (1759 г.). – Стб. 596.

4 Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1903. – № 23. – С. 828.

5 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1733, арк. 1.

6 Там само, ф. 1973, оп. 1, спр. 681, арк. 1.

7 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 224.

ваннями, враховував роки служби, сумління, іноді й сімейні обставини.

Окрім грошового окладу, важливою статтею надходжень до бюджетів викладачів були прибутки від священнослужительських посад, які нерідко за ними зараховувалися (це відноситься до «білого» духовенства). Однак це також не було загальним правилом. Наприклад, у 1730-ті рр. трьом викладачам-священникам Харківського колегіуму (які отримували прибутки зі своїх церков) у зв'язку із цим за наказом преосвященного Петра зменшили грошове жалування й не надавали продуктів харчування¹. Так само й у 1750-ті рр. за наказом преосвященного Йоасафа Горленка тим викладачам, котрі проживали поза колегіумськими стінами, видавали тільки грошову винагороду (без додаткового продуктового забезпечення)². Разом із цим, за оцінками дослідників, зменшення грошового жалування могло зовсім несуттєво впливати на матеріальний стан викладача, адже їх прибутки з церковного місця (особливо якщо йшлося про міські багаті парафії) могли значно перевищувати викладацький оклад³. При всіх можливих варіантах наставники, які належали до білого духовенства, додавали прибутки з парафії до своєї заробітної платні викладача, збільшуючи власний бюджет і покращуючи своє забезпечення.

Такий же висновок можна зробити й щодо прибутків учителів-ченців, які, окрім платні, отримували й частку прибутків своєї обителі. Вони могли також поєднувати обов'язки викладача із деякими монастирськими посадами. Отже, невеликі суми грошової винагороди викладачів колегіумів до введення штатних окладів доповнювалися утриманням від монастирів (харчі, помешкання тощо).

Неодружені викладачі колегіумів користувалися помешканнями «квартирами» (келіями) у монастирях. Одружені учителі мали проживати за межами монастиря, й іноді отримували провізію на квартиру. Виникає питання про те, чи вистачало прибутків учителів для наймання квартири, адже не існує свідчень про те, щоб для цього виділяли спеціальні кошти.

Дослідники XIX ст., які зібрали чимало даних щодо грошової винагороди викладачам колегіумів, звертали увагу на те, що в окремі роки, разом із збільшенням грошового окладу, учителів відокремлювали від «монастирського столу», щоб вони самі годуватися за свої кошти. Втім, зазвичай така практика існувала недовго, жалування викладачам знову зменшували, одночасно повертаючи їх до загального столу із монастирською братією⁴.

В історії духовних шкіл Російської імперії в XVIII ст., як вже зазначалося, переломним моментом був перехід на штатні оклади. На перший погляд, штатні оклади означали регулярний, гарантований і чітко визначений законом обсяг грошового утримання шкіл. Після введення окладів викладачі почали отримувати більше (у грошовій формі). Втім, дослідники XIX ст., які вивчали становище духовенства, дійшли однозначного висновку, що по-

1 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 222–223.

2 Там само. – С. 228.

3 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 675.

4 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 225.

передні загальні прибутки викладачів були більшими, ніж новий грошовий оклад¹. Враховуючи можливості багатих шкіл забезпечити викладачів окрім грошей ще й «натурою», обсяги прибутків учителів таких шкіл суттєво зменшилися. Особливо це стосується прибутків наставників Харківського колегіуму (який до секуляризації мав чимале господарство: декілька сіл, чимало орної землі, лісів, млинів тощо)².

Окрім названих, нерегулярними прибутками викладачів колегіумів можна вважати подарунки від батьків учнів. Як зазначав В. Литинський, у колегіумах існувала традиція, за якою викладачі отримували дарунки («приношення») від заможних батьків при вступі їх синів до школи, а також на Різдво та Великдень, при від'їзді учнів додому на літні вакації³. У звіті єпископа Іларіона Рогалевського 1737 р. такі подарунки названі «политическими приношениями»⁴. Подарунки, які викладачі отримували щонайменше чотири рази на рік, ставали певним доповненням їх бюджету. Проте їх не можна жодним чином обчислити.

Відомо, що деякі викладачі колегіумів були одружені, переважно це були представники «білого» духовенства (світські викладачі здебільшого були неодруженими). Існує інформація, що деякі одружені священники-учителі мали власні квартири у місті. Одним із них був викладач Харківського колегіуму Андрій Прокопович, який був дворянином за походженням, мав родину й проживав у власному будинку у місті⁵.

Відомості про матеріальне забезпечення викладачів колегіумів, які вдалося зібрати, засвідчують, що деякі з них були достатньо заможними. Це можна сказати про префекта Переяславського колегіуму Петра Базилевича та його брата, учителя того ж колегіуму, – ще одного Петра Базилевича. Обидва були братами переяславського єпископа Йова Базилевича. Матеріали слідства, яке велося у Синоді щодо спадщини єпископа, виявило, що архієрей не тільки забезпечив братів всім необхідним на ранніх етапах їх життя та кар'єри, але й після цього завжди допомагав їм. Таке піклування про братів тривало десятиліттями, аж доки вони не стали протопопами на дуже прибуткових місцях⁶.

Досліджуючи статті прибутків наставників, можна згадати також, що деякі з них працювали репетиторами, навчаючи дітей місцевих дворян. Спогади про це залишив Яків Толмачов, викладач Харківського колегіуму, який писав, що його викладацьке бідне жалувannya після цього суттєво зросло, хоча йому приходилося навчати дітей після своїх занять у колегіум, аж до глибокої ночі⁷.

1 Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. – С. 96.

2 Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 25–27, 33–34.

3 Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1896. – № 8. – С. 280

4 Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // ЧЕИ. – 1903. – № 21. – С. 734.

5 Див.: Посохова Л. Ю. Доля українського інтелектуала: Андрій Прокопович (1757–1826) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Сер. Історія. – Вінниця, 2008. – С. 25–30.

6 РГИА, ф. 796, оп. 57, д. 294, л. 1–12.

7 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 706.

До прибутків професорів можна віднести й винагороди від творів, які вони писали та друкували. Звісно, писали та перекладали далеко не всі викладачі, а тільки талановиті. Але й у цьому випадку винагорода могла бути не тільки у грошовій формі. За «учені твори» професора рекомендували на посаду префекта або ректора, тобто його швидко підвищували, чи нагороджували почесними відзнаками. Так, винагороду за свої літературні праці отримав Іоан Максимович. Приклад Якова Толмачова свідчить, що видання посібників серйозно збільшило його статки. У спогадах він підкреслив, що після видання творів та їх продажу, він отримав достатньо коштів для того, щоб «прилично жити в Харькове», допомагати батькові-священнику утримувати його родину. Толмачов придбав у поміщика будинок для батька, а згодом купив і собі дім (Я. Толмачов оселився на Холодній Горі, між маєтками поміщика Квітки та купця Карпова)¹. Отже, талановиті та працьовиті викладачі знаходили засоби для суттєвого покращення свого становища.

Зі спогадів Якова Толмачова стає зрозуміло, що наставники Харківського колегіуму були знайомі із такою розповсюдженою серед європейських університетських професорів практикою заробітку, як пансіонерство. Деякі викладачі, які мали власні будинки, не просто здавали кімнати учням, але й піклувалися про них, допомагали у навчанні. За це вони отримували певну винагороду від батьків². Про існування інституту пансіонерства відомо з історії Харківського університету вже з початку XIX ст., але, як свідчать мемуари, така практика поширилася у Харкові ще до появи університету. Хоча це явище з певного часу почали вважати одним з темних боків університетської повсякденності й деякі професори Харківського університету у середині XIX ст. засуджували та активно виступали проти нього, наявність пансіонерства у православних колегіумах виступає ще одним доказом сприйняття колегіумами типових для Європи університетських практик.

Слід враховувати також, що деяким викладачам як духовного стану, так і світським належали родинні маєтки, землі. Приміром, ректор Харківського колегіуму Андрій Прокопович у 1792 році був внесений до першої частини «Родословної книги дворянства Харківського намісництва»³. Із цих записів відомо, що його родині належали землі в хуторі Іванівському, а також п'ятнадцять душ (десять чоловіків та п'ять жінок).

Оскільки прибутки викладачів формувалися із різних складових, які не фіксувалися у відомості про отримання грошового жалування, для створення повної картини забезпечення викладача необхідно враховувати складний характер формування його бюджету. Натомість дослідники нерідко ілюструють розвідки прикладами жалування викладачів вищих класів одного колегіуму та викладачів нижчих класів іншого, до того ж без зазначення натуральної складової цих прибутків. Звісно, результатом такого підходу виступають показники жалування, які мають колосальну «амплітуду». Ці цифри, узяті окремо, мало що можуть пояснити. Наприклад, І. Покровський зазначав, що викладачі вищих класів Харківського колегіуму отримували 200 рублів, а викладачі

1 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 707.

2 Там само.

3 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 1470/с., ч. 1

Чернігівського – 30¹. Ще більше дивує, коли сучасні науковці, формулюючи мету свого дослідження саме як виявлення матеріального становища викладачів (у тому числі й колегіумів), наголошуючи, що вони використовують кількісні методи, насправді залучають два-три показники грошового окладу викладачів різних класів колегіумів, на підставі чого й намагаються робити узагальнення². Вважаємо, що такі «підходи» мало що можуть надати для дослідження матеріального становища наставників. Не випадково історики, які були добре обізнані із усіма «варіантами» статей прибутків викладачів, різними формами їх отримання та документальної фіксації цих різноманітних надходжень, робили висновки про те, що вивести середні цифри прибутків неможливо³. Це можна зробити тільки у певному конкретному випадку, якщо у нас є переконливі дані джерел.

Виявлення всіх складових прибутків учителів православних колегіумів України у XVIII ст. дозволяє поставити важливе питання про те, представникам якого соціального стану викладацька посада надавала більше переваг й відкривала більше можливостей для подальшого кар'єрного та творчого зростання. Наведені дані свідчать, що більш стабільне матеріальне забезпечення мали викладачі, які приймали чернечий постриг. У спеціальних розвідках з історії становища духовенства XVIII ст. зазначалося, що невеликі суми заробітної плати викладачів не могли привабити талановитих і високоосвічених світських осіб, які могли підшукати собі більш вигідне місце⁴. У той же час для кращих представників чернецтва викладацька посада була досить привабливою, у тому числі з точки зору матеріального забезпечення. Як зазначали дослідники, поєднання чернецтва та викладання ставало ще й перспективним⁵. Деякі саме цим пояснювали превалювання ченців серед викладачів академій та колегіумів⁶. У цілому можна погодитися із такими висновками. Більше того, відомо чимало випадків, коли преосвященні, які піклувалися про забезпечення колегіумів викладачами із необхідною підготовкою, схилили до прийняття чернецтва кращих студентів, яких вони прагнули бачити викладачами⁷. Таке розуміння перспектив, які відкривала посада викладача колегіуму для представників різних станів суспільства, дозволяє скорегувати деякі оцінки, які висловлювалися в літературі. Так, В. Пархоменко зауважив, що учительська посада, хоча й забезпечувала людину, не була цікавою. Це спостереження автор зробив на підставі рапорту чернігівського єпископа Іларіона Роголевського (1737 р.), у

1 Покровский И. О способах содержания духовных училищ в России // Странник. – 1860. – Сент. – С. 179.

2 Андросова С. Развитие образования на Левобережной и Слободской Украине во второй половине XVII–XVIII вв. // Историчні і політологічні дослідження: науковий журнал / Донецький національний університет. – 2004. – № 2 (20). Квітень. – С. 8–10.

3 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 279.

4 Ивановский В. Русское законодательство XVIII и XIX вв. в своих постановлениях относительно монашествующих лиц и монастырей. – С. 11.

5 Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. – С. 103; Ивановский В. Русское законодательство XVIII и XIX вв. в своих постановлениях относительно монашествующих лиц и монастырей. – С. 11.

6 Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. – С. 103; Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1896. – № 11. – С. 348

7 Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. – С. 103.

якому було зазначено, що світських осіб не можна утримати на посаді викладача й три роки¹. Більш виваженим буде висновок, що світські викладачі мали менше статей прибутків, були гірше забезпечені (у порівнянні із ченцями) й мали менше перспектив у просуванні по службі. У працях дослідників XIX ст. зустрічається твердження про те, що викладачі-ченці представляли аристократію й зазвичай вважалися кандидатами на керівництво монастирем². Статус ректора колегіуму, який одночасно був настоятелем монастиря, означав збільшення статей його прибутків як члена монастирської братії, а також відкривав нові можливості. М. Яременко, який дослідив прибутки ректора Києво-Могилянської академії Сильвестра Ляскоронського (хоча джерельна база й не дозволяє встановити чітко обсяг прибутків та витрат), зазначив, що ректор, вочевидь, мав можливість накопичувати кошти та витратити їх на розкішні речі. Статті прибутків ректорів колегіумів, які були настоятелями монастирів, збігаються із названими складовими доходів Сильвестра Ляскоронського. Ректор забезпечувався харчуванням, помешканням, мав частку доходу обителі (більшу, ніж інші ченці), в тому числі й грошових надходжень. Окрім цього, ректори-настоятелі монастирів іноді були членами присутствія духовної консисторії єпархії і за виконання цих обов'язків отримували винагороду. М. Яременко називав додатковими статтями їх прибутків персональні пожертви їм як настоятелям монастирів, отримання винагород за виконання священницьких обов'язків поза монастирським храмом, за проповідання³. Ректори колегіумів також час від часу отримували такі «додаткові» види винагород. Відповідно, М. Яременко підсумував, що ректор жив небідно⁴. Ці висновки та спостереження цілком підтверджуються при вивченні особистих паперів ректора Харківського колегіуму Лавренція Кордета. Ректор розумівся на різних делікатесах (приміром, його приятель, архімандрит одного з монастирів писав, що хотів надіслати Лавренцію гарної риби, але «красной балыковой рыбы в нынешний год привозу не было»), а також мав чимало коштовних речей⁵.

У джерелах неодноразово зустрічалися згадки про те, що викладачі жили у «колегіумських будинках», певні приміщення яких були пристосовані для проживання. Хоча відомості про такі «квартири» викладачів вкрай скупі, можна встановити, що для проживання викладачів виділялися або келії монастирів, або невеличкі кімнати у самих колегіумських будинках, які були недостатньо просторими для проведення занять. Саме про такі принципи розташування викладачів писав ректор Харківського колегіуму Йов Базилевич у відповідь на запит преосвященного у 1767 р. Із описання келій зрозуміло, що кожна з них складалася із трьох невеликих «чуланов», і ці кімнати були виділені для проживання викладачів саме тому, що були замалими

1 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 244.

2 Литинский В. Картины из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1896. – № 11. – С. 349.

3 Яременко М. В. «Матеріальний світ» ректора академії середини XVIII ст. (на прикладі архімандрита Сильвестра Ляскоронського) // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: наук. записки. Т. 35. Київська Академія – К., 2004. – С. 28–29.

4 Там само. – С. 29.

5 ВР ІЛ, ф. 20, спр. 13, арк. 79–90, 292, 318; РГИА, ф. 796, оп. 67, д. 572, л. 6–13.

для занять з учнями¹. Викладачі проживали у трьох келіях, ще одна була порожньою (ректор зазначив, що у ній могли проживати ще дві особи). Ректор, який був настоятелем монастиря, мешкав у окремих приміщеннях. Поодинокі відомості щодо умов проживання викладачів свідчать, що певних норм у цьому плані не існувало, колегіуми пропонували наставникам те, що мали. Правила, які регламентували проживання професорів, з'явилися тільки після реформи 1808 р., й у них вже було докладно розписано, де і як мають проживати учні та викладачі.

Колективний портрет викладацької спільноти можна доповнити інформацією про те, що у середині цього співтовариства існували також і родинні зв'язки. Іноді за браком джерел не можна стверджувати, що викладачі, які мали однакові прізвища, були родичами, у ряді випадків про це можна казати впевнено. У Переяславському колегіумі одночасно викладали брати Базилевичі (1770-ті), у Харківському – Іван та Даниїл Томарови (кін. 1780-х – поч. 1790-х²). Примітно, що учителями інколи ставали послідовно представники двох поколінь родини. Так, наставниками Переяславського колегіуму були Павло (батько) та Антон Терлецькі. У Харківському колегіумі викладали Семен (батько) та Андрій Прокоповичі. Родина Базилевичів подає цікавий приклад того, як долі їх членів перепліталися із різними колегіумами. Троє членів родини Базилевичів були пов'язані з Переяславським колегіумом, а також із Харківським³. Іноді родинні зв'язки важко встановити не тільки через брак джерел, але й тому, що у родичів були різні прізвища. Приміром, викладач Переяславського колегіуму Йосип Козачківський був одружений з дочкою ректора Федора Домонтовича⁴. До речі, Йосип Козачківський був батьком товариша Тараса Шевченка, лікаря Андрія Козачківського. На жаль, джерела не дозволяють представити більш докладно світ цих «колегіумських родин», втім, існування родинних зв'язків також характеризує середовище викладачів.

Створення колективного портрету викладачів надає підстави поставити питання й про становлення певного «інтелектуального співтовариства» викладачів колегіумів. І. І. Колесник на прикладі інтелектуальних співтовариств України XIX ст. продемонструвала можливості, які може відкривати перед дослідниками застосування «мережевого аналізу та моделей інтелектуальних мереж»⁵. Авторка показала творче застосування методів, запропонованих Максом Вебером (Max Weber), Мануелем Кастельсом (Manuel Castells), Рендаллом Коллінзом (Randall Collins) та іншими вченими. З цієї

1 Письма партикулярные к Его Преосвященству от губернатора Щербинина // КЕВ. – 1874. – № 1. – С. 36.

2 РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 97, л. 172–173.

3 Войтков А. Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // Труды КДА. – 1903. – № 6. – С. 320–321.

4 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 3. – С. 122.

5 Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // УІЖ. – 2008. – № 1. – С. 169–193.

розвідки стає зрозуміло, що застосування поняття «інтелектуальне співтовариство» до потреб культурно-інтелектуальної історії може суттєво збагатити наше розуміння й спільноти інтелектуалів-колегіумців. Не випадково, автор вступної статті до книги Рендалла Коллінза, відомий фахівець з соціальної філософії Микола Розов, зазначив, що, коли ця праця буде засвоєна сучасним інтелектуальним співтовариством, відбудуться суттєві зміни характеру філософського мислення¹. Вважаємо, що історики, які досліджують соціальні інститути, мають залучати напрацювання соціальної філософії. Очевидно, що колегіуми представляли «інтелектуальні співтовариства», котрі ідентифікуються з ідеальним типом «інститут». Вони представляли собою об'єднання корпоративного/наукового спрямування, були певним чином структуровані (на протигагу «цільовому союзу», заснованому на принципах добровільності)². Користуючись методом моделювання інтелектуальних мереж (запропонований Р. Коллінзом³), можемо побачити, що до православних колегіумів можна віднести спостереження щодо внутрішньої структури інтелектуальних мереж, які функціювали у вигляді трьох складових. Історія колегіумів свідчить, що внутрішня структура інтелектуальних мереж, які в них утворилися, представляли: 1) вертикальні ланцюжки («міжпоколінні мережі»), зв'язки на зразок «учитель/учень»; 2) «горизонтальні альянси», тобто взаємопов'язані послідовні групи інтелектуалів; 3) існування «структурного суперництва».

Існування зв'язків між поколіннями викладачів колегіумів дослідники відзначали і раніше. Так, А. Ніженець зробила важливий висновок про те, що чимало найближчих учнів Г. Сковороди обрали для себе шлях викладача і згодом також працювали у Харківському колегіумі⁴. Якщо простежити біографії цих студентів (Михайла Ковалинського, Василя Двигубського, Федора Татарського), легко побачити, що після того, як Г. Сковорода залишив викладання у Харківському колегіумі, вони продовжили його педагогічну справу, стали наступним поколінням викладачів (бачимо їх серед учителів колегіуму з кінця 1760-х рр. й аж до кінця століття). Історія цього колегіуму надає ще не один приклад тісних стосунків між викладачами та вихованцями. Михайло Ковалинський, відомий як учень Г. Сковороди, листувався ще з одним своїм наставником – Лаврентієм Кордетом. Із цього листування очевидно, що їхнє дружнє спілкування тривало довго й вони регулярно обмінювалися новинами, планами, власними творами⁵.

«Міжпоколінні мережі», які характеризують стосунки між учнями та викладачами, нерідко важко простежити за браком джерел, які б містили пряму інформацію такого роду. Але такі зв'язки можливо реконструювати, якщо звернути увагу на те, що викладачі колегіумів, яких викликали до сто-

1 Розов Н. С. «Социология философий» Рэндалла Коллинза – новый этап самосознания интеллектуалов в мировой истории // Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения: пер. с англ. – Новосибирск, 2002. – С. 7.

2 Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття // УІЖ. – 2008. – № 1. – С. 172.

3 Коллинз Р. Социология философий. – С. 47–52.

4 Ніженець А. М. На зламі двох світів. – С. 137, 158, 160.

5 Материалы для истории Курской епархии // КЕВ. – 1891. – № 20. – С. 365; Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в ХVIII веке // КЕВ. – 1897. – № 37. – С. 720.

личних (чи інших) навчальних закладів або призначали архіереями, одразу починали збирати своїх колишніх учнів – молодих викладачів. Так, Антоній Стаховський, коли прибув до Тобольської єпархії, у першому ж донесенні до Синоду поставив проблему створення архієрейської школи й просив викликати до неї молодих викладачів – своїх колишніх студентів з Чернігівського колегіуму¹. Кирило Флоринський, після того як став ректором Московської академії, просив узяти до неї викладачем свого колишнього учня, потім колегу по Харківському колегіуму Іоана Селунського². Такі ж стосунки учителя та учня ілюструються намаганнями керівництва колегіумів повернути «своїх» викладачів. Зокрема, у 1743 р. професор філософії Стефан Вітинський просив дозволу в Синоду повернути до Харківського колегіуму кого-небудь з викладачів Московської академії: Гедеона Антонського або Арсенія Могиланського (писав, що саме вони потрібні колегіуму)³. Біографії свідчать, що обидва були учнями Стефана Вітинського у Харківському колегіумі.

Названі приклади «вертикальних ланцюжків», які утворювали студенти та викладачі колегіумів, говорять про існування взаємопов'язаних послідовних груп інтелектуалів. Так, за Григорієм Сковородою та Лаврентієм Кордетом, які були уособленням певного «покоління викладачів» Харківського колегіуму, йшло «покоління учнів», яке також обрало шлях викладача (Михайло Ковалинський, Федір Татарський та ін.). А. Ніженець писала, що завдяки цьому поколінню прихильниками Сковороди стало й наступне покоління викладачів, серед яких був Іван Двигубський⁴. Раніше вже йшлося про те, що Лаврентій Кордет та Григорій Сковорода були друзями, неодноразово зустрічалися, спілкувалися й після того, як останній залишив колегіум. Такі ж дружні взаємини були у названого «покоління учнів». Звісно, говорячи про «покоління викладачів», не можна обмежити його названими особами. Приміром, одночасно із Сковородою та Кордетом у Харківському колегіумі викладав (й очолював його) Йов Базилевич. У той час коли Йов Базилевич став переяславським архієреєм, він продовжував товаришувати із Лаврентієм Кордетом, й зміст листів свідчить про тривале спілкування, темою якого завжди залишалися й буденні питання життя колегіуму⁵. Характерною рисою кореспонденції викладачів колегіумів були часті укріплення латини для посилення деяких описань, а також для натяків на певні (відомі тільки їм) обставини. До речі, Григорій Сковорода писав також до Йова Базилевича, і з листа можемо пересвідчитися у існуванні взаєморозуміння між ними та дружніх, довірливих стосунків, що особливо підкреслює прагнення Сковороди обговорити з Йовом таланти свого друга Лаврентія Кордета. За усними переказами, записаними у Переяславі у XIX ст., у цьому колегіумі товаришами Сковороди були викладачі Іоан Леванда та Степан Гречка (який викладав у колегіумі тривалий час, з 1764 по 1784 р.)⁶.

1 Лиховицкий А. Просвещение в Сибири в XVIII столетия // ЖМНП. – 1905. – № 7. – С. 3, 23.

2 РГИА, ф. 796, оп. 23, д. 841, л. 1.

3 Там само, д. 804, л. 1.

4 Ніженець А. М. Діяльність Г. С. Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. – К., 1972. – С. 203.

5 Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке // КЕВ. – 1897. – № 37. – С. 719.

6 Данилевский Г. П. Сковорода, украинский писатель XVIII века // Основа. – 1862. – № 8. –

Необхідно зазначити, що задля реконструкції «вертикальних ланцюжків» доведеться далеко відходити від теми даного дослідження. Так, начебто розійшлися життєві стежки «покоління учнів» – Гедеона Антонського і Арсенія Могилянського, але ниточки, які їх пов'язували, не переривалися. Щоб пересвідчитися у цьому наведемо такий факт. 26 травня 1744 р., невдовзі після свого висвячення в архимандрити Троїце-Сергіївського монастиря, Арсеній Могилянський передав ректору Харківського колегіуму Гедеону Антонському фініфтяну панатію із діамантами із зображенням Розп'яття Господня та Знамення Богородиці¹. Цей дружній жест стане зрозумілим, якщо сказати, що сам Гедеон Антонський напередодні, 1 травня 1744 р., був призначений ректором колегіуму². Такі коментарі проливають світло на взаємовідносини між особами, хоча офіційні документи, звісно, про це нічого не кажуть.

За браком джерел надзвичайно важко реконструювати відносини «учитель – учень» і на цій підставі встановлювати послідовність поколінь викладачів колегіумів. Втім, можна віднайти непряму інформацію про те, що в історії колегіумів існували взаємопов'язані послідовні групи інтелектуалів. Красномовним фактом виступає зміст привітань, які підготував Харківський колегіум першому харківському єпископу Христофору Сулимі на початку XIX ст. У багатьох поздоровленнях містилися згадки про діяльність засновника цього колегіуму єпископа Єпіфанія Тихорського і бажання порівняти цих діячів³. Складається враження, що постать Єпіфанія Тихорського як творця колегіуму виступала об'єднуючою, ставала символом (можливо, певним «міфом»), який передавали наступним поколінням колегіумців.

Висвітлити структурування певного інтелектуального простору можуть і деякі мікроситуації, які траплялися в житті колегіумів. Можна навести приклад того, як поставилися викладачі Переяславського колегіуму до свого колишнього колеги-викладача (1771–1785 рр.), згодом архієпископа Могиловського та Вітебського Варлаама Шишацького. Він був позбавлений сану за те, що з духовенством єпархії присягнув на вірність Наполеону в 1812 р., й останні роки життя перебував у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі. Варлаама Шишацького, який у цей час зовсім осліп, щовечора відвідували викладачі Новгород-Сіверської семінарії, які по декілька годин читали йому книги, а для того, щоб він міг самотійно гуляти, натягли мотузку між монастирськими корпусами⁴. На жаль, невідомі прізвища викладачів, які виявили таку турботу та повагу до старця, але можна з великою долею імовірності казати, що серед них були його учні-колеги, адже чимало викладачів Переяславського колегіуму (після закриття єпархії) були переведені разом із самим Варлаамом Шишацьким до Новгород-Сіверської семінарії.

Довгий час у XX ст., як вже зазначалося, маркером оцінок викладацької

С. 20; Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии // ПГВ. – 1862. – № 52. – С. 435.

1 РГИА, ф. 796, оп. 25, д. 307, л. 1–2.

2 Там само, д. 249, л. 1–3.

3 ВР ЦНБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 682-р 1336/с, арк. 9, 11 зв.

4 Хойнацкий А. Ф. Правда о архиепископе Варлааме, бывшем первом епископе Волынском, а потом архиепископе Могилевском // Волынские епархиальные ведомости. Часть неоф. – 1879. – № 8. – С. 327.

спільноти колегіумів, виступала доля Григорія Сковороди. «Нема нічого дивного в тому, що така людина, як славетний український філософ Григорій Сковорода, не міг довго залишатись вчителем колегіуму при таких умовах життя й серед тих людей, що там панували», – писала О. Водолажченко¹. У подальшому чимало дослідників зосереджувалися на виявленні імен «гонителів» Сковороди. А. Ніженець називала серед таких суперників Сковороди у колегіумі викладача риторики Михайла Шванського². У 1990-ті рр. пошуки у цьому напрямку продовжувалися, й вже без будь-якої аргументації до когорти гонителів Сковороди було зараховано й ректора Харківського колегіуму Йова Базилевича³. У зв'язку із тим, що й сьогодні дослідники життя та творчості Сковороди розглядають оточення філософа переважно шукаючи ворогів, варто зауважити, що Р. Коллінз та інші дослідники підкреслюють, що інтелектуальна спільнота структурується ситуаціями як інтелектуального партнерства, так і суперництва, супроводжується відкритою чи прихованою боротьбою за лідерство, пріоритет, при цьому конфлікт виступає енергетичним джерелом творчості⁴. На нашу думку, прийшов час відходити від подальшої демонізації колегіумського середовища й переорієнтовуватися на сучасні концепції дослідження соціуму в цілому й мікросоціуму зокрема.

Характеризуючи інтелектуальне співтовариство викладачів колегіумів, слід звернути увагу на спостереження Р. Коллінза про те, що успіх одного з учасників інтелектуального об'єднання обов'язково породжує успіх інших корпорантів. Можна назвати чимало прикладів, коли один з представників колегіумського середовища рекомендував до підвищення своїх колишніх колег, надаючи їм блискучі характеристики, відзначаючи як ділові, так і особистісні якості. Так, Самуїл Миславський, рекомендуючи до єпископства Йова Базилевича, докладно описав його здібності та старанність як викладача⁵.

Ще більше можливостей може відкрити аналіз форм комунікації, інтелектуальних зв'язків окремих викладачів колегіумів, адже такий підхід може чимало додати до портрету провінційного інтелектуала XVIII ст. Приміром, викладач Харківського колегіуму Андрій Прокопович листувався з широким колом людей з різних соціальних верств (ченцями монастирів, урядовцями), й предметом їх обговорення неодмінно були колегіумські справи. Листування із меценатом цього колегіуму О. Голіциним тривало чимало років (розпочалося задовго до того, як Прокопович очолив колегіум), й вони неодноразово спільно обмірковували різні проблеми закладу, в тому числі розробили стратегію відстоювання назви «колегіум»⁶. А. Прокопович листувався також із колишнім своїм учнем М. М. Лонгіновим, який згодом обіймав високі державні посади⁷, із графом Д. І. Хвостовим, який

1 Водолажченко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 122.

2 Ніженець А. М. На зламі двох світів. – С. 112–116.

3 Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – С. 139.

4 Див.: Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // УІЖ. – 2008. – № 1. – С. 175.

5 Войтков А. Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // Труды КДА. – 1903. – № 6. – С. 327.

6 ОР РГБ, ф. 32, картон. 16, д. 31, л. 1–9.

7 Там само, д. 33, л. 1.

надсилав студентам колегіуму видання навчального характеру¹. Лаврентій Кордет також листувався з великою кількістю людей, які мали різні зв'язки із колегіумом (це були і колишні викладачі, і їх родичі)².

Лишилося зовсім небагато джерел, які б відображали атмосферу спілкування учителів колегіумів, їх зустрічей, спільного дозвілля поза стінами навчального закладу. На жаль, на сучасних істориків колегіумів впливають висновки, які стосуються великоросійських семінарій, про те, що в них існували суворі порядки, а учителі підлягали такому самому нагляду, як і учні (без дозволу керівництва наставники не могли навіть вийти за стіни семінарії)³. Коли мова йшла про ряд великоросійських провінційних семінарій, також робилися висновки про відсутність будь-яких прав у викладачів⁴. Такі спостереження, зроблені на іншому історичному матеріалі, іноді механічно переносять на середовище викладачів православних колегіумів. Особливо це було притаманне дослідникам радянського часу. Втім, існує декілька спогадів, завдяки яким можемо відтворити атмосферу в години вільного спілкування викладачів. Яків Толмачов, викладач Харківського колегіуму, через багато років записав, що йому «приємно теперь wspomинать о тех дружеских беседах своих сослуживцев, которые своим чистосердечием, откровенностью и остроумием оживляли эти беседы»⁵. Як зрозуміло зі спогадів, колеги зустрічалися часто, особливо на різні свята (іменини тощо), й на такі зустрічі іноді заходив єпископ Христофор Сулима, про що також із теплом згадував Толмачов. Під час дружніх зустрічей професорів іноді були присутні й учні колегіумів. У спогадах колинього учня Харківського колегіуму Федора Луб'яновського йшлося про те, що Григорій Сковорода один-два рази на рік приходив до Харкова, щоб «повидатсья с другом своим» учителем риторики Іваном Двигубським. Саме в гостях у цього викладача Федір Луб'яновський зустрів Григорія Сковороду, про що згадував пізніше⁶.

Залишилися згадки й про те, якими надзвичайно веселими та дотепними були жарти Йосипа Козачківського у компаніях колег-викладачів Переяславського колегіуму. Він любив розповідати курйозні анекдоти, причому нерідко їх сенс полягав у кумедному «розшифруванні» та «тлумаченні» латинських висловлювань⁷. Про цього ж викладача згадували, що він поблизу свого дому гостинно пригощав чаєм та закусками учнів та професорів колегіуму після повернення їх з рекреаційних гулянь за містом⁸.

Вочевидь, дослідження складу викладачів колегіумів із залученням підходів інтелектуальної історії додає нових фарб до колективного портрету.

Отже, хоча формування спільноти викладачів православних колегіумів розпочалося тільки на початку XVIII ст., вже за короткий час вона набула характерних рис. Можемо констатувати, що корпорація викладачів православних колегіумів не набула всіх ознак, притаманних корпораціям професорів

1 Там само, д. 34, л. 1, 3.

2 Госархив Курской обл., ф. 186, оп. 1, д. 39, л. 181–183, 359.

3 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 413.

4 Там само.

5 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 708.

6 Лубяновский Ф. П. Воспоминания // РА. – 1872. – Вып. 1. – С. 107.

7 ІР НБУВ, ф. І, спр. 47216, арк. 9 зв. –10 зв.

8 Крамаренко І. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 100.

докласичних європейських університетів або єзуїтських колегіумів. На її становлення впливали фактори соціального життя, посилення становості, відсутність відповідного законодавчого оформлення статусу викладача. Адже лише в другій половині XVIII ст. були прийняті акти, якими створювалися більш сприятливі умови для формування окремого прошарку викладачів духовних навчальних закладів, визначено їх місце у соціальній структурі згідно з їх спеціальним «ученим» призначенням. Тому хронологічно першим сформувався тип викладача-ченця, який чимало років працював у колегіумі. Після цього професори-ченці зазвичай ставали настоятелями монастирів. Другий тип учителів – колишні студенти колегіуму, які почали викладати одразу після завершення навчання. Більшість з таких молодих людей працювали учителями лише декілька років, після чого ставали священиками в українських єпархіях. Третій тип можна назвати «професійним викладачем». Ці особи після закінчення колегіумів продовжували працювати на педагогічних посадах.

Вивчення видів навантаження учителів колегіумів дозволяє зробити висновки про те, що вони мали виконувати великі обсяги обов'язкових та додаткових видів робіт, які були не тільки численними, але й трудомісткими. Виявлення всіх складових прибутків викладачів православних колегіумів України у XVIII ст. дозволяє стверджувати, що більш стабільне матеріальне забезпечення мали учителі, які приймали чернечий постриг. Світські викладачі мали менше статей прибутків, були порівняно гірше забезпечені.

Можна констатувати, що відбувається поступова професіоналізація викладацької діяльності (закріплюється певна спеціалізація, відбувається перехід від натуральної до грошової винагороди тощо), а також складається корпорація викладачів православних колегіумів як певна культурна спільнота (хоча цей процес так і залишився незавершеним).

***

Таким чином, однією з важливих ознак православних колегіумів, яка була характерною і для інших шкіл цього типу, перш за все єзуїтських колегіумів, був всестановий характер складу учнів. Однак збереження православними колегіумами всестановості в умовах законодавчого поля й освітньої політики Російської імперії можна назвати їх особливою рисою. На відміну від семінарій та академій Російської імперії XVIII ст., де вихованці «зі світських» були скоріше виключенням, такі учні у православних колегіумах аж до кінця XVIII століття були звичним явищем. Лише поступово відбудеться зменшення їх відсотка. Дослідження динаміки чисельності учнів колегіумів та їх соціальної приналежності свідчить про поступове зростання їх загального числа, яке відбувалося насамперед за рахунок учнів із духовного стану. Останнє було не стільки наслідком освітньої політики держави, скільки результатом зусиль місцевої духовної влади, керівництва колегіумів. Важливою ознакою при характеристиці учнівства колегіумів є те, що для дітей не тільки світських станів (навчання яких у колегіумах не регламентувалося), але й духовенства зберігалася можливість «виходу» із колегіуму не лише на духовні посади, а й на світські. Отже, колегіуми протягом XVIII ст. не стали суто духовними навчальними закладами, інструментом прикріплення до духовної служби. Утвердження традицій європейської гуманістичної школи зумовило також адаптацію певних форм інтелектуального співробітництва типу «учень – учитель», «студент – професор».

Православні колегіуми України формувалися й функціонували у період зародження соціально-професійної групи викладачів. Колективний узагальнюючий портрет викладачів православних колегіумів створювався на підставі складеної бази даних (у MS Access), до якої було внесено інформацію про 255 осіб. В інфологічній моделі бази даних стрижневою сутністю став викладач колегіуму, з яким пов'язана характеристична сутність. На підставі аналізу сукупної інформації були виявлені основні риси викладацької спільноти. Більшість викладачів походила з духовенства, хоча були й вихідці зі шляхетських (дворянських) і меншою мірою – міщанських та козацьких родин. Якщо на початку діяльності колегіумів ченці становили майже сто відсотків викладацького корпусу, в наступні десятиліття їх число поступово зменшувалося. Натомість зростала кількість світських осіб та тих, які не мали священницького чи чернечого чину, а також представників білого духовенства. Більшість викладачів колегіумів почала викладати одразу після завершення навчання. На підставі наявної бази даних можемо казати про існування декількох траєкторій кар'єри, відповідно, типів викладачів.

Встановлення рівня освіти, який отримували викладачі колегіумів, дозволило уточнити ще одну важливу характеристику. Переважна більшість викладачів колегіумів завершила навчання богословським класом колегіумів та академій, і лише невелика їх частина залишила навчання після класу філософії. Для становлення традицій викладацької корпорації важливими факторами було навчання викладачів православних колегіумів у єзуїтських навчальних закладах, а також існування практики направлення найкращих студентів до німецьких університетів саме для приготування до викладацької посади. Високий інтелектуальний рівень викладачів православних колегіумів сприяв тому, що у XVIII – на початку XIX ст. їх постійно запрошували («викликали») на посади викладачів столичних академій, семінарій, інших навчальних закладів.

Дослідження основних видів діяльності викладачів православних колегіумів дозволяє стверджувати, що вони були тотожними обов'язкам викладачів єзуїтських колегіумів. Також є підстави казати, що ряд практик, розповсюджених у середовищі професорів європейських університетів (репетиторство, пансіонерство тощо) були відомими й на сході Європи.

Протягом XVIII – на початку XIX ст. у православних колегіумах відбувалося становлення певного «інтелектуального співтовариства». Про його існування свідчать зв'язки між поколіннями викладачів колегіумів, «вертикальні ланцюжки», які утворювали учні та викладачі колегіумів, існування взаємопов'язаних послідовних груп інтелектуалів. Деякі особливості цього співтовариства, на нашу думку, дозволяють казати про те, що у ньому зароджувалися паростки української національної інтелігенції. Слід також врахувати, що чимале число вихованців православних академій та колегіумів продовжили працювати у наступному XIX ст. в ряді духовних та світських, середніх та вищих навчальних закладів, в тому числі й в університетах, а значить, ми можемо казати про те, що значною мірою саме вони забезпечили тяглість освітньої традиції від її ранньомодерних форм до новочасних інституцій.

Колегіуми і місцеве суспільство

---

1. Територія просвіти в місті: колегіумський локус

Аналіз взаємодії православних колегіумів та місцевого суспільства слід розпочати із реконструкції просторової проекції цих інституцій на мапах «колегіумських» міст. Колегіумський простір у міському середовищі складався стихійно, однак у ньому знайшли відображення деякі загальні тенденції культурних процесів, які відбувалися в місцевому суспільстві. Дослідження буде зосереджуватися на встановленні життєвого простору викладачів та учнів колегіумів, аналізі архітектури та інтер'єрів будівель, їх розташування у місті та з'ясування їх значення як певних символів. Одразу зазначимо, що до колегіумського простору відносимо як основні будівлі (навчальні корпуси та домові церкви), так й службові та підсобні приміщення, бурси, з їх інтер'єрами і атмосферою, кімнати та квартири, в яких жили студенти у міських будинках, кімнати (келії) викладачів колегіумів. Форми навчальної і культурної повсякденності у XVIII ст. сприяли об'єднанню людей, у місті складалася певна територія, навколо якої відбувалася круговерть культурного життя. Нашим завданням у даному випадку є відтворення просторової проекції розташування колегіумів у містах, визначення кордонів та ознак колегіумського локусу, визначення місць (точок) культурної організованості, породжених діяльністю колегіумів.

Для розвідок з історії колегіумів XIX – початку XX ст. і радянської доби було характерно згадувати про приміщення колегіумів тільки побіжно, при встановленні основних віх історії закладів. У той же час історики архітектури чимало зробили для вивчення колегіумських будівель, акцентуючи увагу у своїх працях перш за все на тенденціях і традиціях в історії будівництва, на особливостях конструкційних рішень, будівельних прийомах тощо¹. Їх здобутки являють неабияку цінність для істориків освіти, адже відкривають можливості ставити нові дослідницькі завдання, враховуючи методи і напрацювання історико-архітектурних, історико-мистецтвознавчих досліджень. Але в даному разі пропонується поглянути на колегіуми як явища культури, не відокремлюючи історію будівель від історії людей.

Відповідно, у центрі уваги перебуватиме «територія просвіти» не тільки у розумінні схеми розташування будинків, їх фізичних параметрів і ознак, але певного віртуального простору, колегіумського локусу. Така постановка проблеми передбачає реконструкцію просторової проекції колегіуму на мапі міста, виявлення напрямків впливу колегіумської культури на традиції та культурно-інтелектуальне життя міста, визначення точок «культурної напруги» у стосунках колегіуму та міста тощо.

Процеси складання колегіумських комплексів мають чимало спільного із подібними процесами формування комплексів колегіумів (коледжів), університетів у містах Західної та Центральної Європи (які почалися значно раніше й також відбувалися стихійно). Але у середині XVIII ст. архітектура університетів Європи вже почала відрізнятися вишуканістю, навіть розкішністю, відповідно до того, як ствердилося переконання, що заняття наукою, як і служіння Богу, має бути втілено у гідні архітектурні форми. З цього часу університети та академії ставали домінантами містобудівних ансамблів європейських міст поруч із парламентами, палацами правосуддя тощо².

Як уже зазначалося, колегіумський локус у міському середовищі складався стихійно, однак певною мірою він відображає культурні процеси, які відбувалися у місцевому суспільстві. Фундатори колегіумів, розмірковуючи над вирішенням організаційних та матеріальних проблем, підшукуючи приміщення для навчальних закладів, зупинили свій вибір на монастирях та церквах, які знаходилися в історичних центрах полкових міст Чернігова, Харкова і Переяслава, на території міських фортець. Такі рішення, прийняті засновниками колегіумів у різні роки, дають змогу казати про певну зумовленість вибору. Адже на території (на окраїнах) цих міст або зовсім недалеко від них існували достатньо багаті і знані монастирі з міцним господарством, або навіть із друкарнею (приміром, Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир). Втім, всі православні колегіуми були із самого початку розташовані в історичному серці своїх полкових міст. На жаль, до нашого часу не збереглися свідчення про аргументи чи міркування засновників колегіумів.

1 Див., наприклад: Цатенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967.

2 Кулешова Г. И. Образы науки и архитектура научных комплексов // ВФ. – 1992. – № 4. – С. 24.

Придивимось уважніше до перших будівель колегіумів і встановимо точно їх місцезнаходження на мапах колегіумських міст. Новгород-Сіверський колегіум був заснований єпископом Лазарем Барановичем і розміщений у будинку поруч з Новгород-Сіверським Спасо-Преображенським монастирем¹. У цьому ж будинку була розташована семінарія у 1785 році, проіснувавши в ньому до 1797 р. Чернігівський та Переяславський колегіуми також були розташовані на території монастирів, центральні храми яких були кафедральними соборами (Чернігівського Борисоглібського та Переяславського Вознесенського). Оскільки Харків не був центром єпархії, у ньому не було архієрейської резиденції. Харківський колегіум був розташований поруч з Покровською церквою (також у центрі міста), з якою вони згодом утворили Покровський училищний монастир. Після утворення Харківської єпархії Покровська церква стала кафедральною.

Аналізуючи архітектурні особливості будівель колегіумів, варто одразу зауважити, що на початку XVIII ст. казенні установи у Гетьманщині чи на Слобожанщині мали вкрай простий вигляд, скромність у побуті ще була нормою. Кам'яні споруди становили відносно невелику частку серед будівель українських полкових міст. Такі обставини варто враховувати при оцінці архітектурно-будівельних характеристик будинків колегіумів.

Будівля Новгород-Сіверського колегіуму була двоповерховою, з відкритими галереями на обох поверхах і за зовнішнім виглядом нагадувала тогочасну будівлю Києво-Могилянської академії². Галереї збагатили пластичне рішення фасаду. Класи Чернігівського колегіуму спочатку розмістилися у чотирьох кімнатах дерев'яної оселі, у яких до цього розташовувалися келії ченців-домініканців³. Можна уявити, що такі приміщення були незручними для навчальних потреб. Новий кам'яний корпус Чернігівського колегіуму постав у ході реконструкції, яка відбувалася у 1700–1702 роки⁴. Тоді була добудована дзвіниця, загалом споруда була продовжена на схід, з'явився другий поверх над східною і центральною частинами, в яких були трапезна та церква Всіх Святих з двома банями⁵. Цей будинок був достатньо просторим, містив класи, трапезну, службові приміщення⁶. Висловлювалися думки про те, що будівельними роботами керував російський зодчий Д. В. Аксамитов⁷. Автор поєднав навчальні та житлові приміщення з церквою

1 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 11.

2 Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – С. 105; Горбенко Є. В. Києво-Могилянська академія. Архітектурний нарис. – К., 1995. – С. 28–45.

3 Святитель Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и Сибирский // Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – № 24. – С. 546.

4 Адрюг А. Будинок Чернігівського колегіуму // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів. – Чернігів, 2001. – С. 37.

5 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: в 4 т. Т. 4. – К., 1986. – С. 270.

6 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 14.

7 Адрюг А. Будинок Чернігівського колегіуму // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів. – Чернігів, 2001. – С. 7–38.

колегіуму¹. Ці секції розташовувалися в одну лінію, й таке планування було близьким до плану будинку Київської академії². Під час реставрації цього будинку в 1952–1953 рр. була знайдена закладна керамічна дошка (51х58 см) з чудовим рельєфним рослинним орнаментом і з гербом гетьмана Івана Мазепи³. Цей корпус Чернігівського колегіуму з кінця 1740-х рр. неодноразово добудовувався, що було викликано потребами додаткових приміщень для навчальних класів⁴. Отже, будинок Чернігівського колегіуму «складався» в ході декількох добудов та перебудов.

У перші десятиліття XVIII ст. збільшення кількості класних кімнат або ж побудова нових корпусів вимагало розв'язання серйозних містобудівних проблем. Адже у цей час у межах міських фортець, де розташувались колегіуми, стало значно тісніше, й знайти вільне місце для будівництва було вкрай важко. Проте збільшення курсу викладання й потреба у нових класних кімнатах вимагали від керівників колегіумів вести пошуки нових можливостей для розширення навчальних приміщень. Цікавий проект вирішення цієї проблеми народився у керівництва Чернігівського колегіуму й був поданий до Синоду чернігівським єпископом Никодимом Срібницьким 6 серпня 1739 р.⁵ На початку доповіді єпископ зазначив, що колегіум розташований «в тесном... месте при самой с ворот городовых в городе Чернигове дороге», від чого «от проезжающих людей мимо самих школьных окошек с чинящихся шумов и криков». Відповідно, робився висновок, що навчанню завдається велика шкода. Запропонований план можна назвати грандіозним. Єпископ писав, що у кафедральному монастирі зовсім неможливо знайти площі для будівництва нових класів (філософії та богослов'я), тому він пропонував побудувати нові приміщення на території П'ятницького жіночого монастиря (з переводом чорниць в інші монастирі), перетворенням цього монастиря на чоловічий. У донесенні відзначалося, що П'ятницький монастир знаходився поруч із колегіумом (на відстані 150 сажнів), й у цьому монастирі буде можливість побудувати певний навчальний комплекс із класами, житлом для викладачів тощо. Причому це місце «пристойное и покойное»⁶. Для вирішення долі проекту Синод затребував велику кількість відомостей про ці монастирі (їх привілеї, угіддя тощо). Никодим Срібницький надіслав необхідні відомості й повторив прохання (9 червня 1740 р.). Втім, Синод так й не прийняв рішення. Причиною того, що проект «завис у повітрі» (адже негативної відповіді Синод також не дав) стало призначення Никодима Срібницького до іншої єпархії, яке відбулося саме в цей час. Для розв'язання такої непростої задачі необхідно було докладати великих зусиль, неодноразово звертатись

1 Евсина Н. А. Проекты учебных зданий в России XVIII века // Русское искусство XVIII века: материалы и исследования. – М., 1968. – С. 111–112.

2 Історія української культури: в 5 т. Т. 3. – С. 839.

3 Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – М., 1965. – С. 64–65.

4 Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852. – С. 33–34.

5 ОДД.–СПб., 1913. – Т. 19 (1739 г.). – Стб. 506–507.

6 Там само. – Стб. 507.

до Синоду, долати спротив інших монастирів, упорядковувати земельні суперечки. Без ініціативної впливової людини такий проект реалізувати було неможливо. Хоча цей план не здійснився, він виступає важливим свідченням прагнення керівництва Чернігівського колегіуму зберегти навчальний заклад поблизу кафедрального собору в центрі міста, а також бажання утворити навчальний комплекс із кількох споруд на локальній території. У 1776 р. Чернігівський колегіум все ж довелося перевести із Борисоглібського монастиря у кам'яний будинок за річкою Стрижень (який побудував чернігівський полковник П. Полуботок). Ця споруда була просторою і значно зручнішою, давала можливість відкривати нові класи¹. Таке рішення, очевидно, було більш простим і дешевим у порівнянні з планом Никодима Срібницького, але, напевно, він знав про такі можливості і все ж свідомо пропонував збереження колегіуму у центральній частині міста.

Описані на прикладі Чернігівського колегіуму проблеми місця розташування не так гостро стояли для Харківського колегіуму. Для розміщення Харківського колегіуму в 1726 р. єпископ Єпіфаній Тихорський придбав у полковника Л. Шидловського один із найкращих у місті кам'яних будинків – великий двоповерховий дім із просторим двором місцем. Причому його перебудували відповідно до потреб навчального закладу². Для розширення території придбали декілька сусідніх дворів харківських мешканців. У літературі нерідко можна зустріти твердження, що цей будинок протягом XVIII ст. стояв без ремонту, оскільки був міцний. Проте, як свідчить лист белгородського єпископа Йоасафа Горленка від 26 січня 1750 р., на прохання ректора із вчителями єпископ організував перебудову та ремонт колегіумського будинку³. Дах колегіумського будинку перекривали, а приміщення повністю відремонтували (була замінена підлога тощо). Це був не єдиний ремонт будинку. У донесенні єпископа Феоктиста Мочульського та звітних відомостях про витрати коштів у 1793 р. були перераховані масштабні будівельні роботи, які стосувалися й будинку колегіуму⁴.

Яскравим свідченням того, що не тільки в місцевому суспільстві, але й на рівні центральних установ затвердився погляд на колегіумський локус як міський та центральний, свідчить епізод із перенесенням Харківського колегіуму із міста до слободи Грайворон у зв'язку із епідемією морової язви. У 1739 р. Синод писав белгородському архієпископу Петру Смєличу, що «таковим знатным училищам в селах быть весьма неприлично», й додавав, що особливо «от внешних стран имеет быть не без зазрения»⁵. Такі зауваження з боку Синоду вельми показові.

1 Литинский В. Картины из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1897. – № 24. – С. 937.

2 Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 23–24.

3 Жевахов Н. Д. Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии. Ч. 2. Святитель Иоасаф и его сочинения. – К., 1907. – С. 232–233.

4 РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 255.

5 Цит. за: Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 9.

Для спорудження навчального корпусу Переяславського колегіуму у 1738 р. на прохання єпископа Арсенія Берла настоятель Києво-Печерської лаври Іларіон Негребецький подарував чотири дерев'яні хати, які стояли неподалік від міста. Їх розібрали, перевезли й побудували корпус¹. Підлогу будинку засипали землею, стіни обмазали глиною. Оскільки для спорудження будинку й проведення опоряджувальних робіт була потрібна допомога, єпископ Арсеній розіслав укази по єпархії з вимогою надіслати причетників із підводами та ін.² У липні 1748 р. пожежа знищила цей будинок Переяславського колегіуму, й навчальний заклад був переведений до іншого, який також розташовувався на території монастиря, зовсім поруч³. У 1753 р. з ініціативи переяславського єпископа Іоана Козловича був споруджений навчальний кам'яний корпус, який було покрито залізним дахом і який мав чотири класні кімнати⁴. Але він не міг вмістити всіх класів, й філософський клас, коли він з'явився, розмістили у монастирській братській трапезній келії⁵. Будинок зазнав ряд перебудов, особливо масштабними з яких були роботи, проведені у 1782–1783 рр., коли добудовані класні кімнати й уся будівля покрита листовим залізом⁶. Грандіозна перебудова навчального корпусу стала можливою завдяки наполегливості переяславського єпископа Іларіона Кондратковського, який звертався до Синоду і отримав дозвіл використати на проведення цих робіт так званий «кошельковий збір», який призначався на «закордонні» церкви єпархії (які знаходилися на Правобережжі)⁷.

Достатньо важко відтворити первісний зовнішній вигляд будинків колегіумів, ще більш непросто реконструювати їх внутрішнє оздоблення. Екстер'єри й особливо інтер'єри змінювалися під час перебудов і перепланувань приміщень. Залишилися зображення, малюнки, креслення, які зроблені архітекторами, існують описання приміщень у спогадах. Будинок Чернігівського колегіуму зберігся до сьогодні і є окрасою Чернігова, надзвичайно цікавий у архітектурному відношенні, особливо протиставленням об'єму двоповерхового будинку та вертикальної вежі-дзвіниці⁸. Будинок прикрашений архітектурним декором різних стилів, особливо оригінальним є верхній ярус вежі-дзвіниці⁹. Ця споруда належить до небагатьох цивільних багатопверхових будинків із ускладненим об'ємно-просторовим рішенням, багатозаломною покрівлею¹⁰. Фасадівці відзначають й скульптурний декор будинку колегіуму, виконані із

1 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 425.

2 Там само. – С. 426.

3 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 239.

4 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 429.

5 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 241.

6 Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). – С. 149–150.

7 РГИА, ф. 796, оп. 63, д. 486, л. 1–1 об.

8 Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 65–67.

9 Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – С. 210.

10 Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: в 3 т. Т. 1. Строительная наука и техника на Украине с древних времен до 1917 г. – К., 1989. – С. 80.

професійною майстерністю рельєфи Богоматері-Знаменіє та Спасу Нерукотворного¹.

Про оздоблення Переяславського колегіуму відомо те, що над двома вхідними дверима до будинку як десюдепорти були зроблені ліпні алебастрові зображення: первісний хаос та Дух Божий у вигляді голуба та монограма єпископа Іоана Козловича із архієрейськими атрибутами². Поняття «істина», «просвіта» та «знання» продовжували трактуватися із зверненнями до символічних зображень, усталених для Православної Церкви. Хоча при цьому слід розуміти, що суто релігійні символи вже декілька століть існували і як частина символіки європейських середньовічних університетів. Скажімо, образ вченого у символічних описаннях зазвичай порівнювався із голубом³.

Важливо відзначити, що в оздобленні колегіумів одночасно із церковною символікою використовувалися алегоричні зображення, які нерідко мали античні коріння. Професор Харківського університету І. Тимківський, згадуючи своє навчання в Переяславському колегіумі, докладно описав зображення на дверях сіней у колегіумі. Зокрема, учням граматичних класів адресувалося зображення мудреця, який з долотом та молотком обтесував піль, який під ударами майстра-вчителя перетворювався на ладного учня з книгою у руках. Піїтам та риторам призначалося зображення криниці, у яку опускався порожній цебер, а піднятий був переповнений водою, яка аж перетікала через вінця. Спеціально для філософів та богословів був намальований орел, який покинув землю й летів, дивлячись на сонце⁴. Можна сказати, що ми спостерігаємо співіснування сакрального та світського на рівні символів, які втілювали поняття науки та просвіти. Чітко провести межу між сакральним та світським у зазначений час неможливо й, мабуть, недоцільно. Проте важливо розуміти, що цей кордон пролягав також і через освітні заклади – колегіуми.

Харківський колегіум увесь час розташовувався у придбаному для нього будинку (пізніше у ньому була розміщена семінарія, згодом духовна консисторія, а на початку 1890-х рр. будівлю розібрали при спорудженні нової духовної консисторії)⁵. Зовнішній вигляд будинку Харківського колегіуму із барочними прикрасами можна побачити на реконструкції відомого архітектора О. Лейбфрейда.

У всіх православних колегіумах один з класів, у якому відбувалися диспути та інші урочистості, був обставлений та прикрашений із особливою ретельністю та розкішшю. Приміром, у Харківському колегіумі у «богословській залі» знаходилися особливо шановані ікони, портрет (у повний зріст)

1 Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 67, 71–74.

2 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 429.

3 Андреева О. А. Тратат XIV в. «О похвале клиру» как источник по ранней истории немецких университетов // Университеты Западной Европы. Средние века. Возрождение. Просвещение: межвуз. сб. науч. тр. – Иваново, 1990. – С. 133.

4 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 23.

5 Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 648.

белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського¹, а також бюсти меценатів – Михайла Михайловича та Дмитра Михайловича Голіциних². З листування ректора колегіуму Андрія Прокоповича та князя О. М. Голіцина можна уявити вигляд цих бюстів, які були бронзовими на мармурових п'єдесталах³. Ці великі бюсти, а також образ Розп'яття Христового італійського письма, майстерно виконаний, зазвичай привертали увагу тих, хто бачив цю залу. Не випадково, що про них залишив спогади Д. Бантиш-Каменський, який знайомився із колегіумом, коли завітав до Харкова у 1808 р.⁴ Цю залу студенти нерідко називали «in museo publico»⁵. Відомо, що колегіуми нерідко прикрашали портретами єпископів. Так, у описі майна Харківського колегіуму значилися портрети белгородських єпископів Йоасафа Горленка та Йоасафа Миткевича, Луки Конашевича, Порфирія Крайського, Огея Колосовського⁶. Інші класні кімнати мали вкрай лаконічні інтер'єри. Прості лави, парти, дошка, ікони.

Звісно, що до «території просвіти» відносилися, окрім класних кімнат, й приміщення бібліотек колегіумів. Книгосховища розташовувалися, як правило, в одній із кімнат навчального корпусу (у Харківському, Переяславському колегіумах⁷). Втім, деякий час (з 1761 р.) бібліотека Харківського колегіуму була розміщена на кам'яних монастирських брамах у спеціально для неї влаштованих «камерах»⁸.

Характеризуючи будівлі колегіумів, варто поставити й питання про ступінь їх зручності для навчання. Спогади вихованців колегіумів нерідко містять описання умов навчальної повсякденності. Я. Толмачов, наприклад, описував, що навчальні класи колегіуму не опалювалися взимку й від холоду навіть чорнила замерзали⁹. Про холод у колегіумі згадував і Ф. Луб'яновський. Разом з цим він описав класні кімнати як «огромные аудитории»¹⁰. Холод у приміщеннях класних кімнат був характерним для всіх колегіумів. У спогадах про Чернігівський колегіум колишній учень згадував велику аудиторію класу інфими, у якій була пічка, але зазначав, що її не розпалювали¹¹. До речі, холод вимагав від учнів уміння швидко зігрітися на перерві між заняттями. Завдяки цьому виникло декілька дитячих фізичних рухливих ігор, відомих хлопцям в Україні до недавнього часу. Примі-

1 Солнцев П. Краткие сведения о белгородско-курских иерархах. – Харьков, 1871. – С. 4.

2 Федоровский Д. Очерк истории Харьковского духовного коллегиума // ДБ. – 1863. – Т. 18. – № 23. – С. 196.

3 ОР РГБ, ф. 32, картон 16, д. 31, л. 31–31 об.

4 Бантыш-Каменский Д. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. – С. 47, 48.

5 Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке // КЕВ. – 1897. – № 41. – С. 809.

6 ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, т. 2, спр. 2710, арк. 52 зв. – 53.

7 Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). – С. 150.

8 Основание Харьковского коллегиума, нынешней Харьковской духовной семинарии // Молодик на 1844 г. – Харьков, 1843. – С. 27.

9 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 702.

10 Лубяновский Ф. П. Воспоминания // РА. – 1872. – Вып. 1. – С. 101.

11 Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 188.

ром, «тісна баба», гра, у якій учні тіснять один одного, сидючи на лаві; «мала куча», коли школяри падали на підлогу посередині класу один на одного, створюючи велику кучу¹.

Виявлення місць/території проживання учнів не менш важливе завдання для реконструкції просторової проекції колегіумського локусу на мапі міст. У попередньому розділі йшлося про те, що соціальний склад учнів був строкатим і що вихованці проживали або у приміщенні для казеннокоштных студентів – бурсі, або на приватних квартирах.

Відомо, що в 1720–1730 роках бурса Чернігівського колегіуму розташовувалася у двох житлових будинках². У Переяславському колегіумі будинок бурси вперше з'явився ще при єпископі Арсенії Берло й був дерев'яним, знаходився поза стінами монастиря у місті³. У 1750-ті рр. поблизу Михайлівського собору було збудоване нове дерев'яне приміщення для бурси Переяславського колегіуму (на 30–40 чоловік)⁴. У 1782–1783 рр. цей будинок був перебудований, у ньому стало вісім житлових кімнат, окрім цього «особлива кухня» та дві комори. Увесь цей комплекс споруд був обнесений парканом⁵. У повісті В. Наріжного бурса Переяславського колегіуму описується як проста хата під солом'яною стріхою⁶.

Кам'яний будинок бурси Харківського колегіуму (замість дерев'яного) будувався у 1770–1773 рр. на пожертвування мешканців Харкова⁷.

Згадки про житлові умови у бурсах колегіумів, які зустрічаються у спогадах вихованців, сучасною людиною сприймаються як жахливі картини. Мабуть тому в одній з небагатьох праць, присвячених дослідженню міського середовища, А. Пляшко в одному підрозділі об'єднала «житлові умови школярів, студентів, сиріт та німечних старих людей»⁸. Втім, умови життя в бурсах тогочасними вихованцями не сприймалися як нестерпні, хоча вони й скаржилися на холод. Я. Толмачов згадував, що в бурсі Харківського колегіуму учні розташовувалися у чотирьох великих кімнатах. Спали учні на лавках, які стояли біля стін у кімнатах, а також на самій підлозі. Кімнати ці рідко опалювалися взимку⁹. Проблема тепла в кімнатах була пов'язана як із вічним браком коштів, так із необхідністю забезпечити протипожежну безпеку. Саме тому в листі до ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета белгородський єпископ Самуїл Миславський радив зробити у будинку

1 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 440.

2 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 243.

3 Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). – С. 135.

4 Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии // ПГВ. – 1862. – № 52. – С. 434.

5 Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). – С. 150.

6 Нарезный В. Т. Бурсак, малороссийская повесть // Нарезный В. Т. Сочинения : в 2 т. Т. 2. – С. 10.

7 Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 50.

8 Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980. – С. 125–129.

9 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 702.

не цегляні печі, а «изразцовые голландские», які були кращими¹. Після того як у 1803 р. до існуючого приміщення був добудований новий кам'яний флігель, а з учнів стали брати додаткову плату за опалення, у бурсі стало значно тепліше².

Слід розуміти, що місць у бурсі не вистачало для всіх охочих, і деякий час учні бідних батьків могли розраховувати лише на приватну квартиру з умовами набагато гіршими. Той же Я. Толмачов у першій рік свого навчання в колегіумі жив на найманій квартирі «на отцовском крайне бедном содержании» й лише на другий рік за сумлінне навчання та поведінку отримав місце у бурсі³. В. Наріжний у повісті «Бурсак» підкреслив, що бурса створювалася як допомога тим батькам, які за бідністю не могли винаймати квартири⁴.

Учні, які були вихідцями із заможних родин, проживали на квартирах, які мали декілька кімнат, могли мати слуг, кухарку.

Існують відомості про те, що декілька учнів жили на квартирах у світських викладачів. Іноді це відбувалося за вказівкою керівництва з метою удосконалення знань з мов, постійної мовної практики⁵.

Отже, умови проживання учнів колегіумів були різними залежно від соціального стану та інших обставин. Слід підкреслити, що студенти православних колегіумів ніколи не проживали на замкненій території, а географія їх проживання завжди виходила за межі центральної частини міста. Умови навчання й проживання зумовлювали те, що учні колегіумів могли вільно пересуватися містом кожен день, самостійно, без наглядача (колишній вихованець Переяславського колегіуму І. Тимківський писав про відвідання базару⁶).

Зовсім поруч із студентами мешкали учителі колегіумів. Ченці, а також неодружені викладачі жили у спеціальних келіях, призначених саме для цього. Так, у 1767 р. у Харківському колегіумі для проживання викладачів було відведено шість келій, у кожній з яких було три кімнатки й тільки у трьох з них у той момент жили викладачі⁷. Однак відомі випадки, коли деякі викладачі-ченці постійно проживали у сусідніх монастирях і кожен день ходили до колегіумів на заняття⁸. У православних колегіумах завжди було певне число світських професорів і тих, хто належав до «білого» духовенства. Серед них були й одружені особи, які також жили в місті. Сі-

1 Преосвященный Самуил, епископ Белградский. Его письма к архимандриту Лаврентию (1770–1774) // КЕВ. – 1888. – № 5. – С. 91.

2 Лащенко Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 171.

3 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 701.

4 Нарезный В. Т. Бурсак, малороссийская повесть // Нарезный В. Т. Сочинения: в 2 т. Т. 2. – С. 10.

5 Лащенко Н. Посещение Харьковского коллегиума Белгородским епископом Самуилом Миславским // ХС. – 1889. – Вып. 3. – С. 208.

6 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 23.

7 Письма партикулярные к Его Преосвященству от губернатора Щербинина // КЕВ. – 1874. – № 1. – С. 36.

8 Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 189.

мейний стан наставників не фіксувався спеціально у відомостях, тому точно визначити їх число важко. Опосередковані дані дають змогу казати, що такі особи були завжди, адже при невеликій кількості келій, призначених для проживання викладачів, декілька з них завжди пустувало. Відомо, що ректор Харківського колегіуму Андрій Прокопович, який майже сорок років був викладачем, був одружений, проживав у власному будинку в Харкові.

До речі, спеціально збудованих приміщень для навчальних закладів (університетів чи колегіумів) було не так багато й у Західній та Центральній Європі. Найстаріші університети розташовувалися у будинках, які давно не відповідали їх новим розмірам і потребам. Дослідники неодноразово відзначали, що непристосованість приміщень була однією з найбільших вад духовних шкіл Російської імперії не тільки у XVIII, але й у першій половині XIX ст. Однак для того, щоб адекватно оцінити рівень незручності/непристосованості навчальних корпусів колегіумів, наведемо такий факт. Комісія Духовних училищ, яка вивчала становище духовних навчальних закладів у 1820-ті рр., на тлі загальної картини жахливого стану семінарських приміщень у всій імперії, зробила висновок про те, що класи та житлові кімнати Харківської та Чернігівської семінарій цілком задовольняли вимоги⁹. Цей висновок був зроблений тоді, коли будинки колегіумів вже нараховували чимало десятиліть. Будівлі, які були значно «молодшими», наприклад споруда Катеринославської семінарії, перебувала у такому стані, що за оцінками комісії, мало не розвалювалася¹⁰.

Із побіжних відомостей можна встановити, що у православних колегіумах, як і в європейських університетах, існували приміщення карцеру. Зрозуміло, що згадки про карцер у джерелах і літературі пов'язані із темою покарань за різні вчинки. У цих посиланнях увага акцентувалася саме на інциденті, зазвичай зазначався лише факт відправки учня «в карцер на несколько суток», не указувалося місце розташування карцеру (чи його внутрішній вигляд)¹¹. Можливо, карцери в будинках колегіумів були у напівпідвальных чи підвальных приміщеннях, оскільки на планах основних поверхів вони не показані. Очевидно, що студентів за провини також могли тримати у відповідних приміщеннях монастирів.

До колегіумських комплексів необхідно включити також і лікарні. Відомо, що при Харківському колегіумі вона з'явилася наприкінці XVIII ст. й знаходилася в окремому приміщенні¹². Хоча деякі історики вважали, що вона відкрилась тільки у 1801 р.¹³

Реконструкція колегіумського комплексу передбачає відтворення розташування не тільки «території навчання», але й «території віри». У середньовічному та ранньомодерному університеті, колегіумі, академії обов'язково

9 Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. – С. 336.

10 Там само. – С. 329.

11 Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 98.

12 Лащенко Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 161.

13 Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. – С. 71.

був свій храм. Історики радянської доби оминали такий аспект, і про наявність колегіумських храмів іноді взагалі не згадується й у сучасній літературі. Втім, ритм життя православних колегіумів був заданий усталеною православною церковною традицією, перш за все системою церковних свят. Православний календар визначав розпорядок свят, іспитів та ваканцій. Зрозуміло, що в кімнатах викладачів, класних кімнатах, їдальні висіли ікони, кіоти, а заняття починалося із молитви. У колегіумському храмі постійно відбувалися служби, лунали проповіді викладачів та студентів, і тому храми також виступають складовими колегіумського простору. Колегіумський храм Іоанна Богослова у Чернігові з'явився на початку XVIII ст.¹ Після переведення колегіуму на нове місце за річку Стрижень учні та викладачі певний час відвідували різні церкви міста, й тільки у 1784 р. була збудована домово колегіумська церква Різдва Христова поруч із будинком колегіуму².

У Покровській церкві Харкова нижній храм був висвячений на честь Трьох Святителів і став колегіумським. Історики церкви зазначали, що саме Харківський колегіум «врятував» від ліквідації Покровський монастир, який у ході секуляризації планували скасувати. Тільки через наявність загально-відомого колегіуму його залишили у штаті³.

Докласичні університети зазвичай розташовувалися у центральній частині своїх міст. Поступово загальноєвропейською тенденцією, яка особливо виявилася у XVIII ст., стало прагнення дотриматися принципу охорони науки та викладання від мирських спокус та життєвої суєти. У цей час спостерігається прагнення відділити колегіумську/університетську спільноту від інших городян, а колегіумську/університетську територію – від міста. Нерідко сама архітектура будинків з їх внутрішніми подвір'ями дозволяла у такий спосіб відгородитися від міського середовища. «Духовний Регламент» радив розташовувати школи на околицях міст, робити їх закритими установами, в яких учні могли б навчатися у відриві від звичайного для них середовища. Тобто вже у цей час і на сході Європи закритість навчальних комплексів вважалася однією із важливих умов навчання та виховання (хоча утвердження в житті таких поглядів відбудеться значно пізніше). Та обставина, що всі православні колегіуми були різною мірою прив'язані до своїх монастирів, надавав їм можливість, з одного боку, виокремлюватися на території міста як, до певної міри, замкнені комплекси. Але, з другого боку, ряд приміщень колегіумів знаходилися поза стінами монастирів, завжди велике число учнів проживало на приватних квартирах у місті. Вихованці колегіумів могли пересуватися містом, заходили на міські базари, до крамниць, ходили в гості один до одного. Студенти Харківського колегіуму відвідували також заняття у «додаткових класах», які розташовувалися за монастирськими стінами. Колегіуми ставали композиційними центрами міст, у них відбували-

1 Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 2. – С. 128.

2 Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 290.

3 Лашенков Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 156–157.

ся урочисті події, які привертали увагу городян. Саме тому колегіумський простір можна охарактеризувати як напіввідкритий/напівзакритий. Лише з часом, з 1830-х рр. були розроблені «плани місця» для Харківської духовної семінарії, які передбачали розміщення закладу вже на окраїні міста, на достатньо великій території, із кам'яною огорожею, й, окрім навчального корпусу, там мали бути розташовані й житловий корпус, служби¹. Такі ж риси стануть визначальними й для Чернігівської духовної семінарії у XIX ст. Тобто семінарський локус, який склався у XIX ст., мав вже інші риси та характер функціонування у міському середовищі.

Отже, православні колегіуми не сформувалися як закриті для міста навчальні заклади. Історичні умови їх виникнення та існування робили колегіумський простір складовою частиною міського ландшафту. Для мешканців міста це мало особливе значення, бо саме таким чином вони почали сприймати навчальні заклади (так само як і храми) як символи своїх міст, вони свідомо і несвідомо долучалися до інтелектуального та культурного життя іншого рівня і тим самим розвивали міську культуру як таку.

2. Колегіуми в соціокультурному середовищі міст та регіонів

Дослідження взаємодії православних колегіумів та місцевого суспільства передбачає з'ясування того, яким чином ці навчальні інституції стали частиною соціокультурного ландшафту своїх міст та регіонів. Назване завдання передбачає пошук відповідей на низку питань: через які канали і як саме відбувалася взаємодія закладів освіти з різними соціокультурними сферами? чи можемо казати про реальні контакти «латинської вченості»/«латинської науки» і місцевого суспільства? якою була реакція з боку локальної культури на зусилля колегіумів із розповсюдження «західної вченості» поза своїми стінами?

Православні колегіуми привнесли до своїх міст ряд культурних явищ, які давно укорінилися в містах Західної та Центральної Європи, де діяли колегіуми та університети. Зокрема, традиції середньовічних та ранньомодерних університетів та колегіумів передбачали проведення ряду актів, зі своїми ритуалами, на яких були присутніми й представники місцевої громади. Протягом століть у Європі формувалася культура проведення публічного диспуту, університетських урочистостей, театральних вистав, публічних лекцій тощо. У ході тривалої співпраці єзуїтських шкіл із магнатським середовищем у Речі Посполитій виробилися певні традиції улаштування учнями публічно-культурних заходів (вистав, диспутів тощо)². При чому, у XVII ст. у процесі модернізації єзуїтського шкільництва, а також при створенні шляхетських колегіумів, разом зі змінами у навчальній програмі, введенням

1 РГИА, ф. 835, оп. 1, д. 981, 984.

2 Див. про це: *Kurkowski J. Historycy jezuitcy w kręgu magnackich mecenasów (XVIII w.) // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 496–501.*

математики, нових мов тощо, особлива роль відводилася саме оновленню суспільної функції шкіл¹. Для православних колегіумів вже на ранніх етапах історії каналами зв'язку із місцевим суспільством також стали колегіумські «академічні свята» (колегіумські акти, диспути філософські та богословські, особливо «генеральні»). Такі традиції ординарних академічних свят укорінилися спочатку в Києво-Могилянській академії². Згодом ця практика виникла і закріпилася у всіх православних колегіумах. Про диспути як частину навчального процесу вже йшлося у попередньому розділі, але важливо зазначити, що на диспутах «генеральних» були присутні поважні гості міста й ці свята ставали помітними подіями життя. На прикладі діяльності єпископа Феоктиста Мочульського А. С. Лебедев підкреслив, що архієрей любив святкові акти у Харківському колегіумі саме як засіб та привід залучення «сильних» впливових осіб³. Цій же меті почасти слугували й присвяти книг різним політичним діячам (приміром, гетьману Івану Мазепі від Чернігівського колегіуму тощо).

У православних колегіумах опанували ще декілька прийомів, завдяки яким встановлювалися зв'язки із місцевим суспільством, особливо його верхівкою, які були добре відомі з практики єзуїтських колегіумів. Керівництво єзуїтських колегіумів, прагнучи постійно привертати увагу місцевого суспільства до навчальних закладів, регулярно влаштовувало шкільні церемонії, процесії та драматичні вистави⁴. Інформація про вистави театрів православних колегіумів, на яких були присутні глядачі з міста, не часто зустрічається у джерелах. Втім, такі згадки існують. Так, Петро Апостол, син гетьмана Д. Апостола, у своєму щоденнику писав, що під час перебування у Чернігові у 1725 р. бачив постановку комедії, яку давали учні Чернігівського колегіуму⁵.

Значно більше відомостей збереглося про поширення такого явища, як «епетенції» (від латинського «petere» – просити), коли бурсаки ходили по домівках мешканців колегіумських міст, виступали перед ними з «ораціями і декламаціями», із читанням віршів і грою невеликих духовних інтермедій,

- 1 Див. про це: *Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. – Kraków, 1994. – S. 202–209; Pawlikowska-Brożek Z. Podręczniki matematyczne dla polskich szkół jezuickich // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 245–267; Puchowski K. Jezuitckie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. – S. 512–519.*
- 2 *Линчевский М. Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 9. – С. 559; Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. – С. 190–193.*
- 3 *Лебедев А. С. Феоктист Мочульский, архиепископ Белгородский (1787–1799) и Курский (1799–1818). – С. 17.*
- 4 *Линчевский М. Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 8. – С. 447; Резанов В. И. К истории русской драмы. Экскурс в область театра иезуитов. – С. 298–299; Серяков С. Культурно-освітній потенціал Луцької єзуїтської школи у 1648–1700 роках // КА. – 2008. – Вип. 5. – С. 113–124; Kochanowicz J. Wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 553–554.*
- 5 *Апостол П. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // КС. – 1895. – Т. 50. – № 7/8. – С. 111.*

вихваляючи чесноти хазяїна, вітаючи його із святами¹. «Вертепні драми» та містерії завжди охоче ставилися учнями колегіумів². Постановки вертепів (вертепних драм) з притаманною їм простотою сюжету, соціальними та побутовими мотивами, комедійними ситуаціями, народними персонажами давали можливість встановити зв'язок між шкільним театром і місцевим середовищем. Глядачами цих вистав були пересічні мешканці міст. Вони винагороджували виконавців зазвичай їжею. Студентам вищих класів господар міг налити й чарку горілки. Адже, за колегіумською приказкою, пити риторам – non licet (не можна), філософам – licet (можна), богословам – debet (потрібно)³. Іноді винагороджували й грошима. Приміром, Микола Ханенко 20 червня 1730 р. записав у своєму щоденнику про те, що дав чернігівським «студентам-інтермедіантам 1 рубль»⁴. О. Шафонський згадував про студентів, які просили пожертвувати у заможних городян й показували «разныя комедіи»⁵. Протягом всього XVIII ст. були надзвичайно популярними драматизовані шкільні діалоги, уривки, сцени та вітальні вірші, які призначалися для середніх та нижчих станів суспільства, а також вертепні вистави напівшкільного, напівнародного походження та характеру⁶. Популярними були й різноманітні «музичні поздоровлення», з якими учні колегіумів ходили по домівках мешканців міст, сподіваючись на їх доброзичливість та щедрість⁷. У спогадах одного чернігівського старожила підкреслювалося, що виконання кантів городяни завжди щедро винагороджували бурсаків⁸. «Зворотний зв'язок» виявлялися не тільки у такій формі. У літературі описані вельми показові епізоди поведінки і реакцій міщан Переяслава, які під впливом колегіумських вистав самі починали розігрувати духовні інтермедії, намагалися виступати у ролі критиків проповідей і декламацій студентів, надавати їм поради⁹. Така практика спілкування студентів з місцевими мешканцями була настільки розповсюдженою, що потрапила на сторінки творів художньої літератури (повість В. Наріжного «Бурсак» та інші). Оцінюючи звичай привітань мешканців міст віршами та промовами, історики зазвичай підкреслювали важкі умови отримання освіти учнями колегіумів, необхідність просити милостиню, жебрачити задля підтримки свого існування. Проте слід розуміти, що така практика заробляння грошей бідними студентами європейських міст, у яких були університети чи колегіуми, давно стала традиційною¹⁰. Разом із цим, важливо відзначити й вихід зі стін

1 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 441–442.

2 Сірополько С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С. 185.

3 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 441

4 Ханенко Н. Д. Дневник генерального хоружого Николая Ханенка. – С. 7.

5 Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 284.

6 Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. – С. 398.

7 Миклашевський Й. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1967. – С. 11.

8 Чернигов за 45 лет (Заметки старожила) // ЧГВ. – 1851. – № 51. – С. 5.

9 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 441–442.

10 Струков Б. Г. Имущественный и социальный статус немецкого студенчества в конце XIV – первой половине XV вв. // Из истории университетов Европы XIII–XV веков: межвузовский сборник научн. трудов. – Воронеж, 1984. – С. 53.

школи у суспільно-міський простір ряду інших культурних явищ. Той же панегірик, декламація, які стали звичайними явищами життя колегіумського міста, свідчили про «риторизацію» місцевого суспільства, про сприйняття різних видів урочистої, ритуальної поведінки, які мали самостійне культурне значення й привносилися як практики, характерні для європейських університетських міст.

Залишилися згадки про те, що в колегіумах існувала традиція ведення книги «Album», яку описано дослідниками історії Києво-Могилянської академії як один із різновидів книг збору пожертв на потреби «академіків»¹. Микола Ханенко, перебуваючи у Чернігові у жовтні 1730 р., записав у щоденнику: «студентам приходившим кумалбо дан червоный»². Про існування конгрегаційного збору згадували історики Чернігівського колегіуму. Книгу й збір коштів розпочинали у день Св. Анни після богослужіння у колегіумській церкві, й студент, «екклесіарх» конгрегаційного збору, обходив жертводавців, кошти яких йшли виключно на бідних студентів бурси. В. Литинський бачив таку книгу, заведену в 1737 р.³

Православні колегіуми привнесли у життя своїх міст таке культурне явище, як «рекреації» (відпочинок на природі на околиці міста). У цій формі дозволялися поєднувалися елементи традиційної народної і європейської університетської культури⁴. Прогулянки за місто були популярними не тільки серед викладачів і учнів колегіумів. Традиційно у них брали участь і мешканці міста, нерідко високопосадовці. Урочиста хода студентів і керівництва від будинку колегіуму, з центральної частини, повз усе місто на рекреації, ставало подією у культурному житті. До речі, за спогадами, рекреації у Харківському університеті у 1820-ті рр. відбувалися з такими ж церемоніями і видами дозволя, як і в колегіумі⁵.

Окрім залучення представників місцевого середовища до тих подій, які безпосередньо були пов'язані із навчально-виховним процесом у колегіумах, студенти і викладачі активно взаємодіяли із суспільством, брали участь у багатьох подіях світського і церковного життя міста. Вихованці і наставники виступали на різних урочистостях, які відбувалися у колегіумських містах (зокрема, під час прибуття до міста високопосадовців), з промовами, проповідями, кантами, привітаннями. Говорячи про події церковного життя, назвемо їх участь у святкових богослужіннях, у подорожах архієрея по єпархії. Викладачі колегіумів виголошували проповіді у храмах міста. Святкові

1 Яременко М. Ціна «міщанської любові» або скільки коштувала прихильність обивателів Києво-Подолу до могилянських студентів // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 5. – К., 2005. – С. 96.

2 Ханенко Н. Д. Дневник генерального хоружого Николая Ханенка. – С. 16.

3 Литинский В. Картины из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1896. – № 13. – С. 420–421.

4 Див. про це: Посохова Л. Ю. «Рекреація»: культура відпочинку учнів та викладачів православних колегіумів України XVIII ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія. – Харків, 2008. – Вип. 40 (816). – С. 169–180.

5 Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы // Харьковський університет XIX – початок XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. Т. 1. – Харків, 2008. – С. 87.

подорожі архієрея по єпархії (приміром, для служби у парафіяльних церквах на їх храмові свята) відбувалися у супроводі кращих студентів старших класів колегіумів. У Переяславському колегіумі для цього відбирали чотирьох богословів, які їхали на багато вбраних конях, супроводжуючи карету архієрея – два попереду, два по боках¹. На церемонії поховання переяславського єпископа Йова Базилевича у 1776 р. траурна процесія просувалася між живою стіною вихованців Переяславського колегіуму, які стояли у два ряди від самої келії єпископа². Відомо, що колегіумські хори співали під час церковних служб не тільки у своїх храмах, але й у інших храмах міста. Кращі «голоси» із числа учнів відбиралися до архієрейського хору, запрошувалися на святкові концерти. Один із таких півчих, Г. Пехотинський, у спогадах підкреслив, що його добре знали мешканці міста, впізнавали на вулиці, розхвалювали голос³.

Джерела зафіксували присутність викладачів колегіумів на святкуваннях різних важливих місцевих подій. Так, у 1782 р. при обранні дворянських суддів та засідателів Харківського намісництва літургію правив ректор колегіуму Василій Базилевич, а після самого обрання префект колегіуму викладач богослов'я Михайло Шванський виголосив «учительное слово»⁴. Ректор з кращими учнями вітав губернатора з іменинами, зокрема студей вітали його речами, віршами та діалогами всіма мовами, які вивчали⁵. Відомо, що викладачі Чернігівського колегіуму, відповідно до звичаїв «академічних та колегіатських», підготували промову новообраному гетьману Кирилу Розумовському⁶. Ректори та деякі викладачі колегіумів були впливовими фігурами у місцевому середовищі. Не дивно, що поважні особи, які прибували в колегіумське місто, зустрічалися з ними, а інколи саме через них відбувалося знайомство із місцевим суспільством. Наприклад, єпископ Самуїл Миславський у листі від 29 квітня 1771 р. просив саме ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета представити протопопа Костянтина Крижанівського⁷ (який направлявся до Харкова) не тільки колегіуму та «додатковим класам», але й «познакомить его с почтенными особами города»⁸.

Дослідження «сценаріїв», описань святкових подій у колегіумських містах, зустрічей у них знатних персон, змісту промов студентів і викладачів колегіумів свідчить, що нерідко вони презентували свої міста як територію просвіти. Майбутній сенатор Ф. Луб'яновський залишив спогади про зустріч Катерини II, принца Ангальта, яких студенти Харківського колегіуму

1 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 19–20.

2 Войтков А. Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // Труды КДА. – 1903. – № 8. – С. 703.

3 Пехотинский Г. Мое детство. Из жизни маленького певчего // ДВ. – 1865. – Т. 11. – С. 423.

4 РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 1000, ч. 1, л. 105.

5 Квітка-Основ'яненко Г. Ф. История театра в Харькове // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори: в 6 т. Т. 6. – К., 1957. – С. 163.

6 ІР НБУ, ф. 301, спр. 655 л, арк. 83.

7 Див. про Костянтина Крижанівського: Хижняк З. І. Крижанівський Костянтин Павлович // КМА. – 295.

8 Преосвященный Самуил, епископ Белогородский. Его письма к архимандриту Лаврентию (1770–1774) // КЕВ. – 1888. – № 3. – С. 59.

вітали латинськими промовами¹. У цих промовах, окрім прославлення гостя, говорилося й про «храми наук», «собор Парнаських муз» та успіхи студентів у науках. Ці здобутки мала презентувати й сама форма витіюватих привітань, розмаїття мов, якими вони виголошувалися. Так, у 1791 р. до зустрічі князя Г. Потьомкіна-Таврійського студенти і викладачі Харківського колегіуму приготували промови, канти і розмови російською, латинською та грецькою мовами².

Світське життя українських міст у XVIII ст. помітно урізноманітнювалося, до свят готувалися, писали сценарії прийомів, споруджували тріумфальні арки, робили феєрверки тощо. Презентація міста та його здобутків перед приїздом високих гостей ретельно продумувалася. Джерела зафіксували, що, коли у Чернігові у 1781 р. очікували на приїзд «поважних персон» з Петербурга, керівництво міста запропонувало керівництву колегіуму розробити «зримые изображения» з емблемами, які будуть розміщені на тріумфальних брамах. Такі емблеми були розроблені в колегіумі, і в їх описанні зустрічаємо античну символіку. Візуальний ряд був поєднаний із усними привітаннями (кантами), які виголошувалися російською, польською, німецькою, грецькою та французькою мовами³.

Відкриття Харківського університету як лакмусовий папірець показало й місце колегіуму в суспільстві і міцність та усталеність зв'язків із місцевою громадою. Колегіум не відійшов у тінь, а залишався ще довгий час уособленням науки та просвіти у місті разом з університетом. На урочистих зборах з приводу відкриття Харківського університету (17 січня 1805 р.) були присутні студенти та викладачі колегіуму, а ректор колегіуму Андрій Прокопович виголосив промову. Він почав словами: «Настал светлый день желанного благополучия счастливых Украины... зари просвещения во граде сем возблистают отныне во всем своем величии», після чого відзначив важливу роль для заснування університету тих навчальних закладів, які існували в Харкові до нього: «переносятся плодотворные маслины из разсадников училищ в сей новоучрежденный вертоград просвещения»⁴. У подальшому колегіум неодмінно брав участь у різних святкових подіях міста разом з університетом. Під час університетських актів колегіумський хор виконував ораторії і концерти (наприклад, Г. Пехотинський згадував про виконання на одному з таких актів ораторії Ф. Й. Гайдна «Створення світу»)⁵.

Взаємодію колегіумів із суспільством у найбільш концентрованих та яскравій формі, зрозуміло, виявляли святкові події. Але й на рівні повсякденного життя склалися та існували не менш важливі канали таких стосунків. Вже зазначалося, що саме розташування колегіумів у центрі міст робило їх важливими елементами повсякденного життя міського середовища. За згадками городян, колегіумський годинник та дзвіночок, який

1 Лубяновский Ф. П. Воспоминания // РА. – 1872. – Вып. 1. – С. 101–102.

2 Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. – С. 244–245.

3 Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 16, 20–24.

4 Цит. за: Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802–1815 г.). – Харьков, 1893–1898. – С. 197.

5 Пехотинский Г. Мое детство. Из жизни маленького певчего // ДВ. – 1865. – Т. 11. – С. 441–442.

скикав учнів на заняття і фіксував їх закінчення, чули у всіх куточках і ритм діяльності колегіумів фактично задавав певну періодичність життя й мешканцям усього міста¹. Алгоритм стосунків колегіуму й міського середовища задавався також тим, що велике число вихованців мешкали у самому місті й щодня ходили на навчання і додому. Учні жили або в родинах родичів – козацької старшини (дворянства), духовенства, міщан, або ж винаймали квартири (у бурсах колегіумів могло розміститися відносно невелике число учнів), отже, родичі чи господарі квартир також звалили до певної темпоральності та певних правил. У колегіумських містах значний відсоток населення становило саме студентство. Нагадаємо, що, наприклад, у Харкові, за даними академіка В. Ф. Зуєва, у 1782 р. студенти становили 7 відсотків населення міста².

Дослідження повсякденних довготривалих практик, їх специфіки надає повноти картині існування колегіумів у соціокультурному середовищі. Наприклад, звернення єпископів до духовенства та пастви нерідко стосувалися пояснення дій архієреїв щодо колегіумів. Уже в перших указах переяславського єпископа Арсенія Берла наголошувалося, що будівництво та улаштування Переяславського колегіуму – «общая потреба, а не наша персональная архиерейская, так со всего общества и вспомошествование к строению указанных школ быть должно»³. Подібні звернення лунали й у наступні десятиліття. Так, переяславський єпископ Йов Базилович в указі до духовних правлінь єпархії у вересні 1771 р. наголошував, щоб протопопи зверталися до пастви із поясненнями, як слід ставитися до втеч учнів із колегіуму. Протопопи мали пояснити, щоб родичі чи знайомі учнів-утікачів не переховували цих дітей, адже потім «на учителей и на училища бывает нарекание, будто в них худо учат и только напрасно кошт родительский и время теряется»⁴.

Відомо також, що єпископ Самуїл Миславський 30 грудня 1769 р. звернувся до пастви із розлогим теплим листом, у якому просив жертвувати кошти для будівництва кам'яного будинку бурси⁵. На цей заклик відгукнулися широкі верстви населення краю – від керівництва єпархії та колегіуму до пересічних мешканців різних станів. Про це свідчить книга записів пожертвувань, в якій чимало підписів, зроблених неграмотно, ледве розбірливо, які фіксували навіть найменші пожертвування (у декілька копійок)⁶.

Тісний зв'язок колегіумів із міським населенням виник на основі і такої форми стосунків, як репетиторство. Студенти і викладачі навчали дітей представників міських станів без відриву від навчання (роботи). Так, викладач Харківського колегіуму Я. Толмачов (пізніше – професор

1 Топчиев Е. Воспоминания // Южный край. – 1883. – № 881.

2 Зуев В. Ф. Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – С. 189.

3 Павловский И. Ф. Из первой поры существования Переяславской семинарии // ПЕВ. – 1878. – № 2. – С. 94.

4 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, стр. 837, арк. 1.

5 Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегіума. – С. 55–58.

6 Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 50.

Петербурзького університету, директор Головного педагогічного інституту), чимало років був репетитором у різних міських родин¹. Ці учителі готували дітей до навчання у колегіумах, Києво-Могилянській академії, столичних навчальних закладах, європейських університетах.

Серед усталених форм взаємодії колегіумів з місцевим середовищем, які існували протягом XVIII ст., надзвичайно яскравим явищем були так звані «кондиції». Варто зупинитися на їх дослідженні, адже це явище до останнього часу не було предметом спеціальної уваги істориків². Кондиції – це договір, який заключався між студентом колегіуму та певною родиною (родинами) й визначав умови та термін роботи студента як домашнього вчителя. Це була достатньо традиційна практика заробітку грошей бідними учнями для продовження навчання. Представники різних суспільних верств (дворянства, купецтва, міщанства, духовенства) зверталися до колегіумів з проханнями відпустити студентів як домашніх вчителів для своїх дітей. Д. І. Багалій у ряді праць писав про те, що такі прохання надходили до Харківського колегіуму як від окремих родин козацької старшини (поміщиків), так і колективні (коли декілька родин запрошували одного вчителя)³. Зазвичай представник певної родини звертався до колегіуму з проханням рекомендувати кандидата на посаду домашнього вчителя, після чого колегіумське керівництво підшукувало студента й надавало йому дозвіл на перерву в навчанні й відповідні документи. Студент міг і самостійно знайти пропозицію (місце), але він обов'язково мав отримати дозвіл на «відпустку» від начальства. Така практика була поширеною і в Києво-Могилянській академії⁴, і у всіх колегіумах⁵. Причому студент, який отримав дозвіл на кондиції, залишався у списках студентів колегіуму, навіть коли він працював на кондиціях декілька років⁶. Практика кондицій закріпилася й існувала протягом всього XVIII ст. Підкреслюємо, що це явище було характерним саме для українських земель. Відомий дослідник історії духовних шкіл Російської імперії П. Знаменський писав, що кондиції у XVIII ст. не були розвинуті у великоросійських землях оскільки значно меншою була потреба суспільства в освіті, а також пов'язував це із «молодістю» духовних шкіл⁷.

Студентів колегіумів як домашніх учителів охоче запрошували і росіяни, які перебували на службі в українських землях й жили в одному середовищі із козацькою старшиною. Так, вчителем дітей острогозького підполковника І. І. Шевякова у 1747 р. був Гаврило Венецький, студент Харківського колегіуму. Учителем графа П. О. Румянцева-Задунайського, коли йому було 13 ро-

1 Толмачев Я. В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 706.

2 Посохова Л. Ю. Вчителювання студентів православних колегіумів України XVIII ст. у родинях козацької старшини // КС. – 2008. – № 5. – С. 3–18.

3 Багалей Д. И. Исторические повести и статьи Г. Ф. Квитки // КС. – 1893. – № 8. – С. 227.

4 Линчевский М. Педагогия древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 9. – С. 583.

5 Покровский И. О способах содержания духовных училищ в России // Странник. – 1860. – Сент. – С. 196.

6 Вишнеvский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1902. – № 3. – С. 349.

7 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 273.

ків (наприкінці 1730-х рр.), був запрошений Тимофій Сенютович, студент Чернігівського колегіуму¹.

Зазвичай вчителями ставали студенти останніх класів колегіумів – філософи та богослови. Про те, що в середині століття це була усталена практика, свідчать розпорядження єпископів про заборону відпускати на кондиції студентів тих класів, які передували філософії та богослов'ю. На підставі документів, які стосувалися Харківського колегіуму, такий висновок робив і А. С. Лебедев². Ілля Тимківський (майбутній професор Харківського університету) залишив спогади про свого домашнього вчителя – студента філософії Переяславського колегіуму («пана филозофа», як його називали у родині). Батько Іллі Тимківського, осавул Переяславського полку Федір Тимківський уклав контракт з учителем на навчання своїх синів терміном майже на рік (десять місяців)³. У 1770 р. студенту філософії Андрію Прокоповичу (майбутньому ректору колегіуму) було видане відпускне свідоцтво, яке давало право перебувати на кондиціях у дітей бунчукового товариша Росчаховського у Зенкові до кінця навчального року⁴. Втім, іноді учителями були студенти не тільки вищих класів. Так, у родині Тимківських ще одним учителем був «ритор» (студент класу риторики) Переяславського колегіуму Павло Шпаківський⁵. І все ж кондиції заключали студенти старших класів, про що свідчить один з реєстрів Харківського колегіуму початку XIX ст. На той момент на кондиціях перебувало 36 студентів богослов'я та 20 студентів філософії⁶. Погоджуємося із тими авторами, які закликали уважно придивитися до яскравих типів «старовинного академіста» або «бурсака», які зображено у творах М. В. Гоголя, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, В. Наріжного. Образ вчителя, студента місцевого колегіуму, увійшов до української літератури з визначеннями «вчений богослов» та «філософ», що фіксувало статус людини, яка дійшла «у науках» до найвищих класів. Дослідники писали, що письменники, змальовуючи персонажі вчителів хоча й дещо їх утрирували, але не вигадували, створюючи правдиві за сутністю образи⁷.

Отже, новоявлені вчителі на момент початку власної педагогічної діяльності зазвичай уже опанували предмети граматичних класів, класів піітики та риторики. Слід також мати на увазі, що в Російській імперії правовий статус домашніх вчителів (в тому числі й необхідний рівень їх власної освіти) не був урегульований аж до 1830-х рр. Ознайомлення із законодавчими положеннями, переконує нас у тому, що освітній рівень колегіумців у XVIII ст. цілком відповідав статусу домашнього вчителя, як його визначили у XIX ст.⁸

1 Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – С. 780.

2 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 27.

3 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 9.

4 Водолаженко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 116.

5 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 15.

6 Лащенко Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 176.

7 Горленко В. П. Украинские были. – К., 1899. – С. 45.

8 Солодянкина О. Ю. Феномен иностранного гувернерства в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.) // Отечественная история. – 2008. – № 4. – С. 10–11.

Вивчаючи таке явище, як кондиції, необхідно згадати й «мандрованих» дяків-вчителів. Студенти, які пішли на кондиції, могли з різних причин не повернутися до навчання в академію або колегіуми, а продовжували вчителювати, переходячи з родини до родини, з села до села. Ці дяки могли укласти договір на навчання дітей у певній поміщицькій родині¹. Таку форму «мандрування», як зазначали дослідники, виробило саме життя в Україні й зробило її традиційною². Тільки наприкінці XVIII ст. це явище сходить нанівець, що було зумовлено низкою обставин. Протягом століття в Російській імперії було прийнято чимало законодавчих актів, які визначали духовенство як стан, було здійснено декілька переписів, поступово обмежувався доступ та вільний вихід зі складу духовенства, обмежувалося право вибору парафіянами кліру, узаконювалася та укорінювалася практика спадковості церковних посад. Згодом були прийняті й спеціальні акти, які прямо забороняли «мандрування». З боку керівництва Києво-Могилянської академії та колегіумів неодноразово видавалися розпорядження про заборону студентам залишати навчальні заклади без відповідних письмових свідоцтв. Одним з найбільш ранніх прикладів такого документа є указ київського митрополита Рафаїла Заборовського від 20 червня 1732 р., копія якого зберігалася в бібліотеці Чернігівського колегіуму. Указ забороняв студентам залишати навчання без «пашпортов»³. У наступні десятиліття такі розпорядження повторювалися, і з їх тексту можна зрозуміти, що зловживанням вважалося перебування студента на кондиціях більше п'яти років⁴. «Кондиції» та «мандрування» були пов'язані. Вони визначали пошуки та вироблення студентами академії та колегіумів певних життєвих стратегій і ставали формами взаємодії колегіумів та місцевої громади.

На основі контрактів, які заключалися із такими домашніми учителями, можна побачити, що зазвичай вони вчили дітей Часослову, Псалтирю, читанню та письму. Проте цим простим переліком не обмежувалася програма навчання, оскільки, окрім цього, у контрактах зазвичай називалися й іноземні мови: латинська, французька, німецька⁵. Наприклад, у 1774 р. студент Харківського колегіуму Ф. Момонов заключив контракт з поміщиком Острогозької провінції Г. Венецьким, в якому зобов'язувався вчити трьох синів поміщика німецькій та латинській мовам, арифметиці та геометрії⁶. А. С. Лебедев навів інші приклади контрактів студентів Харківського колегіуму з місцевими поміщиками. Так, згідно з одним з них, такий учитель у 1773 р. мав навчати дітей латинській та німецькій мовам, згідно

1 Мандрованные дяки в Слободской Украине // Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. – Харьков, 1884. – С. 663.

2 Багалей Д. И. Григорий Савич Сковорода, Его учение, жизнь и значение // Сборник ХИФО. – Х., 1911. – Т. 20. – С. 15.

3 Лилеев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – С. 99.

4 Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). – С. 122.

5 Бакай Н. Южно-русский дворянин XVIII века // КС. – 1885. – № 4. – С. 726.

6 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1243, арк. 1.

з іншим, у 1774 р. – російській та французькій¹. Тобто під письмом та читанням розуміли й опанування названих мов. Окрім цих «наук», у контрактах зустрічаються ще й «політика» та піїтика². У текстах контрактів неодмінно фіксувалися обов'язки вчителя з морального виховання своїх учнів. Одна з «типових» фраз, які записувалися до контракту, стосувалася того, що учитель мав «отвращать» своїх вихованців від пустощів й приводити їх до доброї поведінки³. Зрозуміло, що це передбачало наявність високих моральних якостей у самих студентів. Саме тому батьки зверталася до керівництва за допомогою та рекомендаціями, шукаючи відповідних юнаків.

Як вже зазначалося, головним мотивом студента колегіуму найнятися на роботу домашнім учителем було бажання поліпшити своє матеріальне становище. Тому керівництво колегіумів рекомендувало на «вигідні» місця домашніх вчителів тих бідних студентів, які відзначалися успіхами та старанністю, щоб вони змогли, хоча й після перерви, продовжити навчання⁴. Контракт визначав розміри оплати праці, тому у цих джерелах можемо бачити конкретні суми. Цифри коливаються у достатньо широкому діапазоні. Найнижчі суми контрактів становлять приблизно 15–20 рублів на рік, плюс «стіл»⁵. Герой Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Ігнатій Галушкінський, який навчав паничів Халявських, отримував 15 рублів на рік⁶. За контрактом, який заключив у 1774 р. студент Харківського колегіуму Ф. Мамонов, він мав отримувати 170 рублів на рік⁷. Ця сума близька до умов контракту студента Києво-Могилянської академії К. Гавришева із генерал-майором Я. Сулимою, яка визначала 200 рублів на рік, плюс дві пари плаття (1791 р.)⁸. У контрактах, які заключалися із студентами Харківського колегіуму у 1773–1774 рр., суми оплати праці коливалися від 50 рублів до 100 рублів (іноді аж за вісім дітей)⁹. Для порівняння зазначимо, що оплата праці вчителів нижчих класів колегіумів наприкінці 1760-х рр. сягала 100 рублів¹⁰, у наступні ж десятиліття вона дещо підвищилася¹¹.

Контракти фіксували й статус учителя у домі поміщика. Маємо підстави стверджувати, що він був достатньо високий, адже передбачав «спільний стіл» з родиною поміщика, власне приміщення (кімнату), слугу (зазвичай того самого, який був у дітей). Наведемо декілька прикладів. Учитель

1 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 28, 97.

2 Бакай Н. Южно-русский дворянин XVIII века // КС. – 1885. – № 4. – С. 726.

3 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1243, арк. 1.

4 Покровский И. О способах содержания духовных училищ в России // Странник. – 1860. – Сент. – С. 196.

5 Бакай Н. Южно-русский дворянин XVIII века // КС. – 1885. – № 4. – С. 726.

6 Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Пан Халявський // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т. Т. 4. – С. 51.

7 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1243, арк. 1.

8 Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. – К., 1884. – С. 141.

9 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 28, 97.

10 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 681, арк. 1.

11 Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 65–67.

Іллі Тимківського навчав кількох дітей місцевої старшини, тому для нього найняли окремий будинок, в якому він жив й проводив заняття. До речі, така практика зустрічалася доволі часто. Поміщики об'єднувалися, наймаючи вчителя, й декілька дітей козацької старшини вчилися разом¹. Іноді в контрактах оговорювалися різноманітні додаткові умови. Наприклад, вчитель, коли у нього бували гості, міг вимагати від хазяїна горілку (це було записано у контракті)². Прописувалося й те, що вчитель міг, окрім дітей хазяїна, учити «на стороні» одного-двох учнів. За умовами контракту Ігнатій Галушкинський, вчитель паничів Халявських, окрім столу та кімнати, взимку мав отримувати одну свічку на три дні, один раз на місяць проїхати на таратайці не далі семи верст, а також отримати черкеску від пана³. Безумовно, якщо порівняти угоди, які заключалися козацькою старшиною зі студентами колегіумів та подібні контракти представників російської аристократії з іноземними вчителями, ми побачимо суттєву різницю як у оплаті праці, так і в умовах проживання. Контракт, який у 1747 р. уклали князі О. Голіцин та О. Черкаський з домашнім учителем Жаном Серраті, передбачав, окрім оплати у 250 рублів на рік, дозвіл на навчання ще трьох учнів, 15 відер вина, взимку сані з кучером у ліvreї тощо⁴. Все це надавалося вчителю за умови навчання дітей «читать, писать и чисто говоритъ» французькою, італійською та німецькою мовами⁵.

Сучасні російські дослідники дійшли висновку, що найняти приватного вчителя в Росії у XVIII ст. могли тільки вельми заможні люди⁶. Натомість в Україні наявність колегіумів та певного числа потенційних вчителів робило кондичії явищем достатньо розповсюдженим у середовищі козацької старшини.

Джерела містять інформацію і про методи навчання та виховання, які застосовували студенти колегіумів до своїх учнів. Звісно, вони мали ще «свіжий» власний досвід, тому підручники граматики (які вони брали з собою) чи педагогічні прийоми мало чим відрізнялися від навчально-виховної практики граматичних класів колегіуму. Так, І. Тимківський з теплом згадував, як вчитель давав учням прописи, розмічав аркуші для писання, розмальовував «рамки» для орацій⁷. Подібні подробиці навчального побуту розпорошені по різних джерелах.

Значно складніше знайти свідчення про спілкування вчителів з дітьми, батьками, іншими родичами, слугами. Серед спогадів зустрічаються згадки про добрі стосунки між вчителями та батьками, про те, що поміщики по-

1 Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). – С. 121.

2 ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1243, арк. 1.

3 *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Пан Халявський // *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Зібрання творів: у 7 т. Т. 4. – С. 51.

4 РГАДА, ф. 17, оп. 1, д. 56, л. 4.

5 Там само.

6 Берелович В. Образовательные стратегии русских аристократов. Воспитание сирот Голицыных (1782–1790) // *Европейское Просвещение и цивилизация России* / отв. ред. С. Я. Карп, С. А. Мезин. – М., 2004. – С. 318.

7 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // *Москвитянин*. – 1852. – № 17. – С. 10.

любляли спілкуватися із учителями¹. Джерела зафіксували, що свята у родині поміщиків (Різдво, Великдень) не обходилися без читання привітань, віршів, які складали вчителі або які вони брали готовими з підручників риторики. Антична література, її образи та герої стали невід'ємною складовою не тільки домашньої освіти дітей, але й дозволяла родин козацької старшини. Щоправда, іноді у цих творах замість «Плутона» з'являвся «дядя Платон» та інші подібні персонажі². Звичайною практикою при святкуванні різних подій у родині козацької старшини (релігійних, сімейних свят) були виступи тих студентів, які працювали на кондиціях, перед господарями із написаними власноруч ораціями та декламаціями, привітаннями. Нерідко вони співали українські пісні латинською мовою³.

Можна погодитися з висновком про те, що ці викладачі, тримаючи у своїх руках початкову освіту, були «плоть від плоті» своїх колегіумів⁴. В. Горленко зазначив, що правдиві літературні персонажі старовинних академістів, які вийшли з-під пера В. Наріжного та М. Гоголя, становили сплав «академічної латини з простодушним хутірським складом її adeptів»⁵.

У спогадах колишні учні зазвичай з теплом згадували своїх домашніх вчителів. Так, І. Тимківський писав про свого вчителя, що той у прийомах та вчинках показував обдарування⁶. Такі свідчення важливі й цінні. Окрім них, збереглася справочинна документація колегіумів, яка фіксує численні звернення до керівництва колегіумів з проханням продовжити термін перебування студентів як вчителів, оскільки діти роблять з ними великі успіхи. Такі прохання були непоодинокими й часто надходили від впливових осіб, яким керівництво не могло відмовити. Так, поміщик М. Батезатул писав про студента Харківського колегіуму Федоровського, що під його керівництвом «дети в его учении много профитовали» й просив дозволу продовжити термін перебування студента в його родині⁷. Втім, оскільки це приводило до затримки студентів, збільшення перерви у навчанні, керівництво єпархій та колегіумів зі свого боку пропонувало поміщикам віддавати своїх дітей до колегіумів з тією умовою, щоб ті ж студенти, які були домашніми вчителями, ставали інспекторами (репетиторами) їх дітей. Таким чином, діти поміщиків розпочинали навчання у колегіумах, а студенти поверталися до занять. При цьому симпатія, яка між ними виникла, мала допомагати у навчанні і молодшим, і старшим (за інспекторство вони також отримували винагороду). Це була компромісна розумна тактика з боку керівництва навчальних закладів.

На початку XIX ст. керівництво єпархій видало декілька указів, спрямованих на заборону кондицій для студентів колегіумів. Рішення обґрунтовувалися тим, що великі перерви у навчанні студентів негативно впливають на

1 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 15.

2 Там само.

3 Малорусские песни на латыни // КС. – 1885. – № 7. – С. 516.

4 Горленко В. П. Украинские были. – С. 46.

5 Там само. – С. 45.

6 Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 10.

7 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 29.

опанування наук¹. Необхідно також враховувати, що такі рішення приймалися вже в інших історичних реаліях, коли, окрім колегіумів та семінарій, розгорнули свою діяльність й інші навчальні заклади (університети, гімназії), які вирішували проблему учительських кадрів.

Дослідження конфліктних ситуацій, які траплялися зі студентами на кондиціях, є не менш важливими для розуміння взаємодії колегіумів та місцевого суспільства. Характерно, що у випадках, коли господарі порушували умови контракту, студент звертався до керівництва колегіуму, яке допомагало розв'язати конфлікт та захистити права студента. Приміром, студента В. Павловського, який поїхав на кондиції до Сумського повіту, поміщик записав кріпаком і не хотів відпускати. Учень здобув ордер архієрея на повернення до навчання й уникнув долі кріпака². Студент богослов'я Йосип Зарудницький у скарзі на острогоського поміщика Тихона Лисаневича (1775 р.) вказував на низку порушень своїх прав. Він писав, що поміщик таємно забрав примірник його контракту, не заплатив гроші, відмовився відправити його до колегіуму. Крім того, Йосип вказав також на погане ставлення до нього не тільки панів, а й слуг. Меред тих умов, які не дозволяли працювати, Й. Зарудницький називав й те, що батьки тримали дітей у великих пестошах, самі їх не карали й не дозволяли вчителю навіть «словесно» впливати на своїх учнів³.

Зрозуміло, що не завжди й самі вчителі відповідали своєму статусу. Відомі приклади скарг поміщиків на студентів-учителів, коли хтось із них заводив «любовь с девицею» з числа родичок хазяїна, а іноді й доньок⁴. До речі, у резолюції з цього приводу у вересні 1797 р. єпископ Феоктист Мочульський писав: «Так-то домашніе учителя шалят или неосторожно поступают... Пока не оштрафовать одного, другого примерно, то и шалости прекратитъ не можно»⁵. Для повноти картини зауважимо, що вік студентів старших курсів зазвичай коливався між 20 та 30 роками. Керівництво колегіумів, із свого боку, закидало родинам поміщиків, що вони самі псують мораль студентів, які жили у них на кондиціях. Аргументуючи необхідність заборони кондицій, колегіумське правління писало про те, що студенти не тільки втрачають курс та успіх у своєму навчанні, але нерідко гублять невинність натурі⁶.

Природно, що студенти прагнули знайти краще місце для кондицій. Втім, окрім грошової винагороди, вони могли отримати й інші преференції. Варто сказати про Тимофія Сенютовича, студента Чернігівського коле-

1 Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 29; Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 3. – С. 120.

2 Сірополко С. Історія освіти в Україні. – С. 184.

3 Цит. за: Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – С. 97.

4 Там само. – С. 98.

5 Там само.

6 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 3. – С. 120.

гіуму, який навчав графа П. О. Румянцева. За свідченням А. Лазаревського, вчитель зумів догодити батьку, О. І. Румянцеву, і згодом був призначений чернігівським полковим суддею (призначення було зроблено незаконно, оскільки син посполитого не мав на це права)¹.

Листування О. Ф. Шафонського та Я. С. Сулими (на той момент поміщика Переяславського полку), яке відбувалося у середині 1790-х рр., свідчить про ще одну можливу користь від кондицій. З листів стає зрозуміло, що Я. С. Сулима, маючи намір відправити синів до Німеччини, запитував О. Ф. Шафонського про доречність разом із дітьми послати за кордон їх вчителя-студента. Шафонський відповів Сулимі, що якщо він пошле студента, то цим зробить йому таку милість, яку йому ніхто інший не зробить, оскільки він там добре виучиться й тут буде у всякому званні мати гарний хліб². Відомо, що сини Я. С. Сулими вчилися у Німеччині, а їх супроводжував І. Ванновський³. Тогочасна практика свідчить, що зазвичай дітей відправляли за кордон із супроводжуваним наставником. Отже, напевно хтось із студентів, які вчителювали у цих родинах, потрапляли разом із учнями до навчальних закладів Європи.

Наведений лист Я. С. Сулими викликає інтерес ще й тому, що демонструє пошуки козацькою старшиною оптимальної програми освіти для своїх дітей. Навчання дітей стає для них предметом спеціальної уваги, консультацій, листування. Про це ж казав у своїх спогадах і Ілля Тимківський, а також його брат Єгор, підкресливши те, що їх батько домовлявся про освіту дітей із своїм покровителем – відомим вельможею, планував етапи проходження навчання дітей⁴. Пошуки вчителя серед студентів колегіумів стоїть у цьому ж ряду.

Отже, у XVIII ст. запрошення студентів православних колегіумів на кондиції стало розповсюдженим явищем, однією з важливих форм взаємодії цих інституцій з місцевим суспільством.

Не менш важливим каналом взаємодії із місцевим середовищем була праця викладачів колегіумів у місцевих друкарнях. Особливо плідно співпрацювали викладачі Чернігівського колегіуму із друкарнею, яка існувала при Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі. З початку XVIII ст. вона друкувала навчальну літературу професорів цього колегіуму, переклади праць західноєвропейських вчених, про які згадувалося в попередніх розділах. Хоча створити друкарню при Харківському колегіумі так й не вдалося, викладачі співпрацювали із друкарнею Приказу суспільної опіки, потім – друкарнею Харківського університету. Відомо, що до багатьох перших харківських видань мав відношення ректор колегіуму Андрій Прокопович. О. Травкіна зазначила, що у Чернігівському колегіумі продавалися книжки⁵.

1 Лазаревский А. По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцова // КС. – 1896. – № 12. – С. 375.

2 Шафонский А. Ф. Четыре письма А. Ф. Шафонского к А. С. Сулиме о порядке обучения в Галльской «педагогии» (1794–1797 гг.) // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14. – Вып. 2. – С. 80.

3 Андреев А. Ю. Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века. – С. 255.

4 Тимковский Е. Ф. Воспоминания о моей жизни // КС. – 1894. – № 3. – С. 367.

5 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 77.

У зв'язку із зростанням числа студентства у складі населення колегіумських міст, частіше відбувалися й конфлікти учнів із мешканцями. Потенціал конфліктології для вирішення завдань соціальної історії розкривають сучасні дослідники на прикладі Києво-Могилянської академії¹. Сутички певною мірою відбивають проблеми повсякденного життя, дають можливість виявити сфери, у яких виникали «точки напруги» між студентами і місцевими мешканцями. Керівництво колегіумів та міських органів влади аналізували конфлікти, встановлювали послідовність подій та провину сторін. У випадках, коли потерпілою стороною були учні, керівництво колегіуму відстоювало їх права. Так, у випадку, коли студента Переяславського колегіуму побив батько іншого учня, за нього вступився Переяславський колегіум і консисторія, які наполягли на залагодженні конфлікту через виплату грошей учню за заподіяну моральну шкоду².

Як і в інших європейських містах, в яких було чимало студентів, у них траплялися бійки між учнями та мешканцями. У таких ситуаціях нерідко слідство не могло встановити причини. Скажімо, у березні 1755 р. студент Переяславського колегіуму Григорій Под'ячий, який йшов через село Леплява, посварився із мешканцем цього села Яковом Суржем³. Із матеріалів справи зрозуміло, що не вдалося встановити причину конфлікту й бійки, внаслідок якої хлопець помер. Навіть прискіпливий розбір не допомагав виявити винуватців та причину конфлікту. Наприклад, військовий канцелярист Г. Густович у 1762 р. скаржився на те, що на його будинок напали студенти колегіуму й побили його⁴. Учні у свою чергу обвинуватили господаря у нападі на них⁵. Подібна ситуація постає з донесення підкоморного Якова Іскри (14 грудня 1766 р.), який скаржився на студентів Переяславського колегіуму, які напали на його будинок (хлопці прийшли до свого товарища, який жив у цьому будинку як інспектор при дітях Я. Іскри – учнях колегіуму)⁶.

Іноді провина студентів встановлювалася швидко. Так, у 1748 р. вихованець Харківського колегіуму був побитий козаками цього полку, оскільки його звинуватили у крадіжці⁷. Зі свідчень студента філософії Харківського колегіуму С. Іваницького, якого також звинувачували у крадіжці (1771 р.), стає зрозуміло, що події відбувалися тоді, коли він пив горілку із сумським сотником І. Ахтирцевим та палітурником⁸. Звісно, бурсаки іноді вдавалися до таких засобів пошуку їжі, як напади на сади та городи мешканців міст і крадіжки⁹. Г. Пехотинський згадував про те, як він разом із іншими бурсаками обібрали навіть город монастиря, де він й «попався» архіерею¹⁰.

1 Див, наприклад: Яременко М. Ціна «міщанської любові» або скільки коштувала прихильність обивателів Києво-Подолу до могилянських студентів // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 5. – К., 2005. – С. 94–104.

2 [Вишне夫斯基 Д.] Случай из гувернерской жизни // КС. – 1895. – № 1. – С. 6–9.

3 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 235.

4 Там само, спр. 375, арк. 1–3.

5 Там само, арк. 4.

6 Там само, спр. 581, арк. 1, 4.

7 Там само, ф. 1973, оп. 1, спр. 1276.

8 Там само, спр. 1908, арк. 1.

9 Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища // КС. – 1889. – № 2. – С. 442.

10 Пехотинский Г. Мое детство. Из жизни маленького певчего // ДВ. – 1865. – Т. 11. – С. 437–438.

Можна назвати й деякі інші причини конфліктів колегіумів і представників місцевого середовища. Зокрема, згадуючи про різноманітні традиції середньовічних та ранньомодерних освітніх інституцій, можна навести приклади майнових справ (і суперечок) колегіумів як власників земель із іншими власниками. Чимало подібних випадків було в історії Чернігівського¹, й особливо Харківського колегіуму, який мав великі володіння. Колегіум вступав у боротьбу із деякими місцевими мешканцями, коли на думку керівництва закладу, вони «захоплювали» протизаконно землі колегіуму², або учиняли рубання колегіумського лісу³, або ж за право ловити рибу в ставку⁴.

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що дослідники XIX–XX ст. неодноразово робили висновки про видатну просвітницьку роль колегіумів. Так, Д. Багалій та Д. Міллер уважали, що для Харкова заснування та існування у ньому колегіуму мало у XVIII ст. надзвичайне значення, адже воно робило місто освітнім центром всієї Слобідської України тоді, коли він ще не був ані центром громадської, ані центром духовної адміністрації⁵. Ці історики, відповідаючи на питання про те, чи можна виміряти вплив Харківського колегіуму на місто, зазначили, що колегіум вніс до життя козацького міста новий для нього культурний елемент, він став наче новою колонією в місті, яка висунула нові запити культурного життя (освічені учителі, підручники, перші зародки науково-літературної діяльності)⁶. У 1920-ті рр. М. Піксанов, працюючи над визначенням «культурних гнізд», як беззаперечний приклад відніс до таких Харківський колегіум⁷.

Очевидно, що православні колегіуми протягом XVIII ст. стали складовою культурного життя своїх міст і регіонів, виробили ряд сталих культурних форм взаємодії із оточуючим суспільством. «Замкненість» православних колегіумів XVIII ст. виявляється міфом. Історичні умови формування колегіумів, європейські освітні традиції, на які вони спиралися, зумовили те, що із самого початку існування православні колегіуми сприйняли деякі форми взаємовідносин європейських університетів та колегіумів із суспільством. Так, на ґрунті місцевої культури з'явилися форми саморепрезентації європейських освітніх інституцій (академічні свята, диспути, тощо), а у середовищі полкових міст, містечок і сіл зазвучали канти, привітання різними мовами, насамперед латиною – мовою європейської вченості. Різноманітні впливи, які йшли від колегіумів і були спрямовані на оточуюче середовище, перетворилися на усталені культурні явища. «Латинська вченість» подавала імпульси суспільству, яке їх з прихильністю сприймало. Втім, на форму й змістове наповнення контактів колегіумів і суспільства впливали і елементи народної культури, і специфіка самого соціокультурного середовища міст та регіонів України XVIII ст.

1 ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, т. 2, спр. 720, 723, 724, 725.

2 Там само, ф. 1973, оп. 1, спр. 2347, арк. 4.

3 Там само, арк. 1.

4 Там само, ф. 1710, оп. 2, спр. 699, арк. 1–2.

5 Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): в 2 т. Т. 1. – С. 402.

6 Там само. – С. 432.

7 Пиксанов Н. К. Областные культурные гнезда. – М., 1928. – С. 50, 85.

***

Православні колегіуми, як освітні та інтелектуальні центри, протягом XVIII ст. своєю діяльністю створили певну «територію просвіти» у міському середовищі. Стихійні, випадкові фактори формування колегіумського локусу поєднувалися із раціональними міркуваннями, прагненнями керівництва закладів до продуманості та впорядкованості колегіумського простору. «Територія просвіти» колегіумських міст України у XVIII ст. не була закритою, не була вона й виразно окресленою, вочевидь, межі (кордони) колегіумського локусу не були чітко визначеними. Вже розташування колегіумів у центральній частині міст не давало змоги сформуватися їм як закриті «монастирські» школи. Колегіумський простір у XVIII ст. став складовою культурно-інтелектуального життя міста. Цьому сприяли форми саморепрезентації колегіумів, а також форми комунікації, які вони запропонували. Саме тому через деякий час міське середовище сприймало колегіумський локус не як чужеродний чи відокремлений, а як органічну частину загальноміського культурного ландшафту. Можна казати, що міська культура України ранньомодерної доби проростала й формувалася також і на «території просвіти», яку створили православні колегіуми у XVIII ст.

Аналіз різнорівневих довготривалих контактів колегіумів із місцевим суспільством дозволяє стверджувати, що адаптація цієї моделі навчального закладу була успішною, а її наслідком стала певна «культурна дифузія». Принаймні є всі підстави стверджувати, що проникнення ряду форм та явищ, притаманних західноєвропейській культурі, на схід Європи відбувалося й через контакти місцевого суспільства із такими освітніми закладами, як православні колегіуми.

Реформування освіти в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. і доля православних колегіумів України

---

1. Проекти освітніх реформ і колегіуми

Внутрішня логіка розвитку будь-якої інституції у певний час ставить питання про подальші трансформації змісту та форми. Паралельно із еволюцією самої моделі православного колегіуму в Російській імперії протягом другої половини XVIII ст., у тому числі й на державному рівні було підготовлено і йшло обговорення декількох проектів реформ освітньої галузі. У даному випадку ставиться завдання виявити впливи урядової освітньої політики на процеси, які відбувалися всередині православних колегіумів, й визначити місце, яке відводилося колегіумам у загальних проектах освітніх реформ.

Проекти цих реформ неодноразово ставали предметом вивчення в історіографії XIX–XX ст.¹

---

1 Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII и XIX веках. Т. 1. – С. 197, 250–313; Різніченко В. Проект Українського університету в Батурині: сторінка з історії просвітніх заходів останнього Гетьмана України. – К., 1916; Миловидов Л. Проекти університету у Києві у другій половині XVIII в. // Київські збірники історії й

В останні десятиліття історики освіти із особливим зацікавленням повернулися до них, мотивуючи це тим, що проекти дозволяють виявити та досліджувати глибинні процеси у сфері освіти, показати ідейну боротьбу, яка відбувалася у ході їх вироблення та обговорення¹. Заснування Московського університету у 1755 р. окреслило проблему поєднання традиційного корпоративного розуміння середньовічного університету з рухом до «модернізації», спробами вбудувати освітні інституції в державний апарат Російської імперії, поєднати державну службу та членство у корпорації, отримання вчених ступенів. Університетські проекти демонстрували розуміння їх авторами необхідності розв'язання цих та інших проблем, хоча остаточні рішення втілювалися у широкомасштабні перетворення тільки у ході освітніх реформ початку XIX ст. Важливо підкреслити, що при Катерині II у Російській імперії були вперше зроблені спроби вирішення таких принципових питань, як створення мережі університетів, а також встановлення прямих зв'язків між вищою, середньою та початковою школою². Однак не всі дослідники історії освіти, які вивчали університетські проекти, враховували, що названі проблеми розглядалися не тільки суто для світської, але і для церковної освіти. У цей час були підготовлені й проекти реформи богословської освіти (зокрема, створення богословського факультету в університетах). Примітно, що проекти йшли не тільки «зверху», тобто створювалися урядовцями, але й були плодом місцевої ініціативи, а також певним результатом внутрішнього розвитку освітніх інституцій, які існували на українських землях. Тому у вітчизняній історіографії особливу увагу приділяли освітнім проектам 1760-х років, які передбачали створення університетів на українських землях. В історіографії добре відоме прохання гетьмана і шляхетства зі старшиною 1764 р., яке засвідчувало «бажання гетьманської еліти мати відмінну від існуючої систему освіти на батьківщині»³. Хоча жоден із проектів та пропозицій не були реалізовані, дослідників цікавило те місце, яке в цих планах відводилося окремим навчальним інституціям. У поле зору дослідників перш за все потрапляли проекти, які стосувалися реформування Києво-Могилянської академії та створення на її основі університету⁴. Втім, доля колегіумів у планах реформування освіти не ставала предметом спеціальної розвідки.

археології, побуту й мистецтва. – К., 1930. – 3б. 1. – С. 296 та наст.; Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. Т. 1. Праці історико-краєзнавчої секції. – Чернівці, 1931. – С. 65–89.

- 1 Смагина Г. И. Академия наук и российская школа (вторая половина XVIII в.). – С. 35–100; Поляков Н. В., Савчук В. С. Классический университет. – С. 88, 93–95; Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 302–320; Посохова Л. Ю. Трансформация образовательной традиции в Восточной Европе XVII–XVIII вв. // «Быть русским по духу и европейцем по образованию»: Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII – начала XX в.: сб. ст. – М., 2009. – С. 48–49.
- 2 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 302.
- 3 Яременко М. Пам'ять про Галшку Гулевичівну в Києво-Могилянській академії у XVIII столітті: пригадування чи вигадування? // КА. – 2009. – Вип. 7. – С. 31.
- 4 Яременко М. Чи був 1701 р. рубіжним для Могилянської академії у сприйнятті київських професорів XVIII ст.? // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa, 2008. – С. 627–628.

З 1760-х до 1804 р. нараховується більше десятка проектів та пропозицій реформування освіти. Оскільки в даному випадку не ставиться завдання розгляду кожного проекту, приділимо увагу лише тим, у яких згадувалися колегіуми. Одним з перших був проект створення університету в Батурині, автором якого був Г. М. Теплов (1760 р.). Серед головних мотивів його появи урядовець указав традиційну прихильність населення до науки, велике число студентів, які виїжджають навчатися за кордон, а також невідповідність місцевих навчальних закладів новим вимогам часу, нестача у них професорів¹. Проект Теплового, за визначенням дослідників, був складений з орієнтацією на зразок Московського і німецьких університетів². У Московському університеті, так само як у модернізованих університетах Німеччини, фінансування здійснювалося не за рахунок своєї власності, а за рахунок держави, причому із фіксованим жалуванням професорів³. До речі, перший професор права Московського університету, Філіпп Генріх Дільтей (Philipp Heinrich Diltthey) склав «План о учреждении разных училищ» (1764 р.), у якому також пропонував заснувати університети в Батурині та Дерпті. Дільтей сформулював основну мету плану: щоб у «Малороссии любители наук» отримали зручне місце для навчання й не виїжджали для цього до інших країн⁴. У 1765 р. у доповіді Катерині II П. О. Румянцев поділився своїм спостереженням щодо доцільності створення університетів у Києві та Чернігові, перетворивши «академії», які там існували, оскільки вони «не на тех правилах основаны»⁵. Відомо, що на початку 1766 р. Києво-Могилянська академія через Київського генерал-губернатора І. Глібова порушила клопотання про підтвердження її давніх прав та привілеїв. Доповідь Глібова опублікована⁶, й аналізувалася дослідниками. Але в офіційних паперах Г. М. Теплового, який приймав прохання на ім'я Катерини II, знаходяться цікаві «примітки» до доповіді Глібова, які за своєю сутністю становлять ще один проект створення «формального університету» на базі Київської академії⁷. Як «главные побуждения» розробки цього проекту зазначалася схильність народу до освіти, яка «доказывается тем, что никогда меньше 1 тыс. учеников не бывает в Киеве, в Чернигове до 800, а в Переяславе до 300», «отцы отдают, а молодые люди своею охотою обучаются»⁸. «Природной же остроты люди, познавшие... классы в малороссийских академиях, ... будучи иногда нищи и бедны, вояжи и странствия в Германию и Италию и далее предпринимают, откуда и возвращаются прямо учеными»⁹.

1 Проект к учреждению университета Батуринского, 1760 года // ЧОИДР. – 1863. – Кн. 2 (апрель–июнь). – С. 67–68.

2 Миловидов Л. Проекты вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. Т. 1. Праці історико-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – С. 76; Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 266–267.

3 Там само. – С. 261.

4 Рождественский С. В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках / сост. С. В. Рождественский. – СПб., 1910. – С. 29–30.

5 Доклад графа П. Румянцева о разных мероприятиях по управлению Малороссией и собственноручные решения Екатерины II, 18 мая 1765 г. // Сборник РИО. – СПб., 1872. – Т. 10. – С. 17–18.

6 Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. 2 (1721–1795). Т. 3. – К., 1906. – С. 338–342.

7 РГАДА, ф. 18, оп. 1, д. 220, л. 5–5 об.

8 Там само, л. 6.

9 Там само.

Найяскравішим проявом настроїв суспільства виступають депутатські накази шляхетства Малоросійської та Слобідсько-Українських губерній до Комісії для укладання Нового Уложення у 1767 р. Більшість звернень шляхти українських губерній (від загального числа повітів) містила прохання про заснування університетів. Питання про університет висувалося вже другим-четвертим пунктом звернень, його необхідність обґрунтовувалася так: «в здешнем народе особеннейшая к наукам склонность и охота видится» (Глухівське шляхетство)¹. Відзначалося, що навіть небагаті люди відправляють дітей до університетів (Московського або іноземних), біднішають та розоряються. В одних наказах говорилося, що навчальні заклади, які існують у Києві, Чернігові та Переяславі, «недостаточны» (Стародубське шляхетство)², в інших, що «додаткові класи» Харківського колегіуму не зовсім відповідають завданням університетським (Охтирське дворянство)³. Якщо підсумувати, університети просили відкрити в Києві, Чернігові, Переяславі, Харкові, Сумах. Дворянство писало про готовність узяти на себе всі матеріальні витрати, не вимагаючи допомоги від державної скарбниці. Не дивно, що серед підписів під зверненнями можна побачити прізвища осіб, які навчалися в академії та колегіумах (хоча серед тих, хто підписав звернення були й неписьменні). Проте вивчення наказів депутатів всіх інших губерній Російської імперії показує, що у них майже не ставилися питання про освіту: лише у декількох з цих наказів йшлося про розвиток початкової освіти, й тільки депутати Орловського повіту підняли питання про «медичні університети»⁴. До речі, у пропозиціях шляхетства Малоросійської та Слобідсько-Української губерній зафіксовані також їх роздуми про користь університету взагалі, піднесений погляд на роль університету в житті суспільства та окремої людини, сформульовані більш аргументації епохи Просвітництва. Прагнення суспільства до вдосконалення («модернізації») існуючих навчальних закладів, до створення «повноцінного університету» вельми показове. Прохання духовенства, зокрема чернігівського, сформульовані достатньо конкретно – просили про заснування в колегіумі богословського класу, а також про викладання єврейської та французької мов⁵.

При розробці ряду проектів обговорювалися також можливості створення богословських факультетів в університетах. Поява цих пропозицій була зумовлена історичним рухом академій та колегіумів до університетського статусу. Втім, указ Катерини II від 29 січня 1786 р. до «Комиссии об учреждении училищ» означав остаточну відмову від включення богословського факультету до структури російських університетів, адже в указі зроблено наголос на тому, що традиційно богослов'я вивчали в духовних училищах⁶. (Показово, що ідея відкриття богословського факультету в російському університеті ще довго мала

1 Депутатские указы и всеподданнейшие челобития от шляхетства Малороссийской губернии // Сборник РИО. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 130.

2 Там само. – С. 193.

3 Депутатские указы и всеподданнейшие челобития от дворян Слободской Украинской губернии // Сборник РИО. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 257.

4 Депутатские указы от дворян Белгородской губернии // Сборник РИО. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 525–526.

5 Дополнение к наказу Святейшего Синода из пунктов, присланных Малороссийским духовенством // Сборник РИО. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 99.

6 ПСЗ. – Т. XXII. – № 16315.

прихильників серед урядовців¹). Цим же указом передбачалося відкриття університетів у Чернігові, Пскові, Пензі (без богословського факультету). Події, які передували указу, й сам цей проект, неодноразово досліджувалися². Науковці писали, що у Чернігові одразу було розпочато підготовку до відкриття університету (була проведена ревізія приміщень тощо)³. І хоча цей проект також не був реалізований, у Чернігові сподівалися на його відродження. У записці чернігівського дворянства Олександр I (1801 р.) дворяни висловлювали жаль, що вони університетом «доселе не осчастливлены». Дворянство просило підтвердити указ 1786 р. й знову висловлювало готовність узяти усі витрати («дворянское собрание приемлет на себя построение университета»), задля чого обіцяли зібрати необхідну суму грошей⁴.

Дослідники по-різному визначали причини того, що не здійснився жоден із проектів реформ освіти, які створювалися в Російській імперії у другій половині XVIII ст. Українські історики свого часу (а подекуди і сьогодні) наголошували на тому, що централізаторська політика російського уряду мала на меті не допустити існування вищої школи в Україні⁵. У новітній монографії А. Ю. Андрєєва проаналізовано комплекс причин, які зумовили непослідовність та незавершеність освітньої політики, яка проводилася в часи Катерини II⁶. Учений підкреслив, що в Росії (так само як у інших країнах Європи) почала звучати просвітительська критика пережитків середньовіччя в університетському устрої, передусім традицій університетських корпорацій. Проблеми «модернізації» університетів, які намагалися розв'язати в інших країнах, фактично постали й перед реформаторами Російської імперії.

Отже, на тлі різноманітних контактів з європейськими університетами, а також під впливом просвітницької ідеології відбувалося поступове розуміння невідповідності моделі колегіуму як освітньої форми докласичного зразка новим потребам часу. Спробою деяких змін форми стало відкриття при Харківському колегіумі у 1768 р. так званих «додаткових класів». На фоні низки нездійснених освітніх проектів маємо підстави стверджувати, що відкриття «додаткових класів» постає унікальним явищем в історії розвитку освіти та культури України у XVIII ст. Можна погодитися з думкою відомого німецького вченого, історика культури Е. Вінтера, який відмітив, що з відкриттям у 1768 р. «класів» Харківський колегі-

1 Сухомлинов М. И. Материалы для истории образования в России в царствование императора Александра I // ЖМНП. – 1865. – Октябрь. – С. 66.

2 Див., наприклад: Сухомлинов М. И. История Российской академии. Вып. 6. – СПб., 1882. – С. 53–57.

3 Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. Т. 1. Праці історико-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – С. 84.

4 Записка господам депутатам, избранным от дворян Малороссийской губернии // ЧОИДР. – 1865. – Кн. 1. – С. 199; Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства // КС. – 1890. – № 8. – С. 315–316.

5 Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. Т. 1. Праці історико-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – С. 88.

6 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 302–320.

ум було значною мірою модернізовано¹. Відомо, що навколо їх заснування розгорівся конфлікт, справжня боротьба, у якій белгородський єпископ виступив проти і колегіумської корпорації, і більш широких суспільних кіл. Белгородський єпископ Порфирій Крайський доклав великих зусиль, щоб затягти відкриття додаткових класів, які, згідно з указом Катерини II, мали почати діяти у 1765 р., але це відбулося тільки у 1768 році (вже при Самуїлі Миславському). Ці роки були наповнені боротьбою на всіх рівнях, про що свідчить справочинна документація колегіуму, губернської канцелярії, консисторії, канцелярії Синоду. В архіві Синоду зберігаються матеріали справи щодо «додаткових класів», які становлять інтерес не тільки з точки зору вивчення цього конфлікту, а й висвітлюють загальні тенденції розвитку освіти, демонструють різні підходи церковної та світської влади у пошуках відповідей на виклики часу. Єпископа Порфирія Крайського, вочевидь, цікавили передовсім статки колегіуму, він прагнув отримати якомога більше грошей (традиційно апелюючи до скрутного становища)². Єпископ вважав колегіум церковним навчальним закладом і вимагав від губернатора Є. О. Щербініна не втручатися у справи колегіуму, підкреслюючи, що заклад не належав до сфери управління губернатора³. Рішення, яке було прийнято, вельми показове, оскільки в ньому відобразилися всі аспекти конфлікту між церковною та світською владою щодо колегіуму й намагання вищої інстанції лавірувати між церковним та світським місцевим керівництвом, а також шукати спільне та відмінне між церковним та світським компонентами навчальної програми (така синкретична єдність відбивала сутність колегіуму). Згідно рішення студенти Харківського колегіуму, які бажали відвідувати «додаткові класи», могли робити це безкоштовно (інші учні платили за навчання). «Додаткові класи» мали розташовуватися у приміщеннях колегіуму, забезпечуватися дровами з училищного монастиря. У постанові підкреслювалося, що три тисячі рублів, виділені на потреби «додаткових класів», заборонялося витрачати на сам колегіум. Разом із цим, Щербініну заборонялося чинити перешкоди тим учням «додаткових класів», які бажали вступити до колегіуму, щоб проходити повний курс, а також якщо вони прагнули отримати духовний чин⁴. Розгляд справи продемонстрував, що латентний конфлікт між церковним та світським началом у такій інституції як колегіум, вже виявився, потребував вирішення. Імовірно, що із цим конфліктом пов'язана згадка про те, що у 1769 р. керівництвом Харківському колегіуму було поставлено питання про поновлення жалуваної грамоти закладу. Керівництво єпархії видало указ ректору колегіуму представити кандидатуру для того, щоб відправити до Петербургу для поновлення грамоти (на жаль, про подальшу долю цієї пропозиції нічого невідомо)⁵.

Згідно з інструкцією Катерини II губернаторові Є. О. Щербініну в «додаткових класах» мали викладати французьку та німецьку мови, математику, геоме-

1 Вінтер Е. Раннє Просвітництво і християнство // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. та ін. – К., 2002. – С. 306.

2 РГИА, ф. 796, оп 48, д. 430, л. 1–2, 13, 95.

3 Там само., л. 147.

4 Там само., л. 145–148.

5 Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. – С. 55.

трію, малювання, геодезію, інженерну та артилерійську справи¹. Учні «класів» ставали перекладачами, геодезистами, землемірами, картографами, військовими, художниками, співаками тощо². Студенти колегіуму навчалися у цих класах безкоштовно протягом чотирьох років³. У колегіумі складали розклад таким чином, щоб учні могли поєднувати заняття і в колегіумі, і в «додаткових класах»⁴. Таким чином ці вихованці додатково студіювали французьку, німецьку, італійську мови, арифметику, геометрію, архітектуру, живопис, малювання, історію та географію. Ці студенти значно поглиблювали свою підготовку за деякими напрямками (мови та математика), ряд дисциплін вони вивчали тільки в класах. До речі, в атестатах студентів відмічалось, що вони відвідували заняття і в «додаткових класах» (із зазначенням дисциплін). Хоча у подальшому «класи» були об'єднані із Харківським головним народним училищем (у 1798 р.), більшість дисциплін залишилася у програмі колегіуму. Таке поєднання посилювало самобутність колегіуму, й, вочевидь, зміцнило світський компонент освіти. Втім, розвиток світського компонента у межах колегіумської освіти вступав у конфлікт із усталеною формою організації, а також церковно-професійними завданнями, які відстоювала церковна влада. Вивчення цього конфлікту дозволяє стверджувати, що розвиток елементів світської університетської освіти сконувався не лише церковною традицією, а й законодавством, яке протягом всього XVIII ст. посилювало ознаки станово-професійної духовної школи.

Програму освіти, яку запропонували у «додаткових класах» Харківського колегіуму, історики зазвичай порівнювали із кадетськими корпусами Російської імперії того часу, відзначаючи їх близькість⁵. Разом із цим, можна виявити очевидні паралелі із шляхетськими колегіумами, Collegium Nobilium, які засновувалися в цей час у Європі, в тому числі в Речі Посполитій. Нові виклики часу, завдання виховання шляхетських синів, призвели до того, що в цих закладах, при збереженні програми «Ratio Studiorum», відбувалася модернізація навчального процесу за рахунок введення додаткових предметів⁶. Отже, пошуки шляхів модернізації європейської гуманістичної школи та православних колегіумів велися в паралельних напрямках.

У зв'язку із цим важливо з'ясувати те, коли колегіуми починають перетворюватися на духовні семінарії. В останні десятиліття в дослідженнях з історії освіти можна помітити певну плутанину у визначеннях. Так, у колективній монографії з історії розвитку освіти в Україні, яка з'явилася у 1990 р., було зазначено, що

1 ПСЗ. – Т. XVII. – № 12430.

2 Див. докладніше: Веретенников В. И. Художественная школа в Харькове в XVIII в. // Сборник ХИФО. – Харьков, 1913. – Т. 19. – С. 224–234; Щербинін Б. Біла джерел музичної освіти в Харкові // Українське музикознавство. – 1971. – № 6.

3 ЦДІАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 1488.

4 Див. про це докладніше: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 97–100.

5 Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): в 2 т. Т. 1. – С. 421.

6 Див. докладніше про це: Piechnik L. Jezuitckie Collegium Nobilium w Warszawie (1752–1777) // Z dziejów szkolnictwa jezuitckiego w Polsce. – Kraków, 1994. – S. 151–182; Пуховський К. Єзуїтський Collegium Nobilium у Львові (1749–1773) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Харків, 2006. – Випуск 8 (715). – С. 117–144; Puchowski K. Jezuitckie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. – Gdańsk, 2007.

в 1776 р. «Чернігівську колегію реорганізували у семінарію»¹. Пізніше вже у ряді монографій писали, що у 1776 р. вийшли «розпорядження російського уряду про перетворення українських колегіумів на духовні семінарії»². І. Ісіченко, маючи на увазі вже всі православні колегіуми, також писав, що «у 1776 р. російський уряд перевів українські колегії в розряд духовних семінарій»³. Жодних посилань на конкретні укази (розпорядження) у розвідках не надано. У наступні роки дослідники (із посиланням на зазначені праці) повторюють наведений вище висновок й пишуть, що у 1776 р. «студенти стали семінаристами» (при цьому один із авторів зробив висновок, що наприкінці XVIII ст., після відновлення викладання філософії та богослов'я, колегіум «отримав самостійність у вирішенні справ щодо навчального процесу»)⁴. Не маючи відповідних посилань на джерела, важко говорити, що дало підстави цим авторам вважати саме 1776 рік переломним в історії колегіумів. Але не підкріплені аргументацією твердження швидко поширюються. Деякі автори, переплутавши народні училища і колегіуми, зазначають, що Харківський колегіум керувався статутом 1786 р.⁵

Досліджуючи зміни у моделі навчального закладу, варто нагадати, що в справочинній документації протягом XVIII ст. колегіуми іменувалися по-різному: до них застосовували назви «школи», «колегіум», «академія», «семінарія». Тому важливо розрізнити іменування та сутність інституції. Скажімо, Харківський колегіум, хоча й зберігав свою назву до 1841 р. (вона була залишена на численні прохання)⁶, у новому статусі духовної семінарії постав у 1817 році. При цьому зазначимо, що колегіуми *de jure* зберігали основні параметри своєї моделі до реформи духовних навчальних закладів 1808 року (за новим статутом заклади відкривалися у 1817 р.). Але в історії Переяславського та Чернігівського колегіумів наприкінці XVIII ст. відбулися події, пов'язані із змінами церковно-адміністративного поділу, скасуванням єпархій, що дало підстави науковцям казати про зміну статусу колегіумів. Так, у 1785 р. після скасування Переяславсько-Бориспільської єпархії ректор Переяславського колегіуму Варлаам Шишацький був переведений ректором Новгород-Сіверської семінарії⁷. Це дало підстави історикам XIX–XX ст. казати про те, що колегіум був перенесений до Новгорода-Сіверського, а отже, етапом його історії можна вважати новгород-сіверський період⁸. Дійсно, якщо придивитися до документації, в якій відбиваються різні етапи створення нової єпархії, можна побачити, що спочатку планувалося пе-

1 Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси. – С. 80.

2 Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – С. 139; Крижанівський О. П., Плохий С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Кн. 3. Кінець XV – середина XIX століття: навч. посібник для вузів. – К., 1994. – С. 258; Історія української культури : в 5 т. Т. 3. – С. 466.

3 Ісіченко І. Церковне життя України епохи бароко // Українське бароко. Т. 1. Харків, 2004. – С. 164.

4 Лоха В. А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. – С. 68, 72.

5 Кононова О. В. Музична культура Харкова (кінця XVIII – початку XX ст.). – С. 16.

6 Див. про це: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 102.

7 Хойнацкий А. Ф. Варлаам Шишацкий, бывший архиепископ Могилевский // Исторический вестник. – 1881. – № 7. – С. 526.

8 Оглоблин О. Люди старої України та інші праці. – Мюнхен, 1959. – С. 300.

ренесення колегіуму до Новгорода-Сіверського, до якого була переведена єпископська кафедра. Таке трактування подій впливає із донесення новгород-сіверського єпископа Іларіона Кондратковського до Синоду (від 21 квітня 1785 р.), в якому він повторював відповідний указ щодо створення Новгород-Сіверської єпархії, призначення його архієреєм та переміщення до цього міста всіх установ та «штатів» (до числа яких належала й семінарія)¹. На цій підставі єпископ просив перемістити до нової резиденції викладачів та бібліотеку колегіуму. Однак колегіум у Переяславі не було закрито. І. Павловський писав, що у серпні 1785 р. київська єпархіальна влада доручила ігумену Переяславського Михайлівського монастиря Аполлонію відкрити в Переяславі всі класи, окрім вищих (філософії та богослов'я)². Заклад підлягав Київській духовній консисторії та утримувався з частини коштів Києво-Могилянської академії (500 рублів на рік)³. Заклад мав префекта, учителів, і в цілому його статус залишався таким, яким був до 1785 року. Деякі дослідники історії колегіуму вже у ХІХ ст. підкреслювали, що колегіум все-таки продовжив існування в Переяславі, хоча називали ці роки його історії «бідкуванням»⁴. Таке становище зберігалось протягом 1785–1797 рр., до відновлення Переяславської єпархії⁵. У 1797 р. знову відкрилися вищі класи в Переяславському колегіумі. Таким чином, зазначений час (з 1785 по 1797 р.) є окремим періодом історії конкретного колегіуму, а не колегіумів у цілому. З 1817 року, коли Переяславська семінарія була відкрита на засадах реформи 1808 р., розпочався новий етап історії закладу вже як суто духовної семінарії⁶. Адже тільки з 1817 р. навчально-виховний процес, засоби утримання учителів та учнів втратили місцеві особливості, притаманні саме колегіуму, й стали такими самими, як у інших семінаріях⁷. До речі, слід зазначити, що з 1803 р. Переяславська семінарія стала називатися Полтавською (залишаючись у Переяславі), але лише у 1862 р. вона була переведена до Полтави⁸.

Хоча у сучасних дослідженнях верхньою хронологічною межею історії Чернігівського колегіуму зазвичай називається 1786 рік, це твердження також не підкріплене достатньою аргументацією. Із періодизації, яку пропонує О. Травкіна, впливає, що в цьому році завершився процес перетворення

1 РГИА, ф. 796, оп. 66, д. 208, л. 1–1 об.

2 Павловский И. Ф. Архимандрит Аполлоний // ПЕВ. – 1880. – № 5. – С. 230.

3 Петров Н. И. Киевская академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796 гг.). – С. 91, 94.

4 Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 746.

5 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 130.

6 Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 735.

7 Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии // ПГВ. – 1862. – № 52. – С. 437; Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 735.

8 Терлецкий Н. Переяславское духовное училище // ПЕВ. – 1882. – № 2. – С. 78; Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 761.

колегіуму на «вузькостановий духовний заклад»¹. Як ж події 1786 р. кардинально змінили статус Чернігівського колегіуму? Ще П. Добровольський звернув увагу на указ Чернігівської духовної консисторії (20 грудня 1784 р.), прийнятий із посиланням на указ Синоду щодо заборони зображувати святині на печатках різних установ. Указ чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича містив розпорядження про зміну печатки колегіуму, й замість зображення Богоматері мало з'явитися зображення семінарського будинку й новий підпис, щоб «не коллегією, но училищным Черниговским семинарским домом именовать» (указ не зберігся)². Тобто єпархіальна влада запропонувала використовувати одне із найменувань колегіуму, яке вже застосовувалося й раніше, як офіційне. Але трактувати цей указ як остаточне «рішення про перейменування» колегіуму з натяком на зміну статусу, як це роблять деякі дослідники³, навряд чи коректно. Тим більше, якщо враховувати, що єпархіальне керівництво такою назвою прагнуло відгородитися від втручання світської влади, підкреслити свої права на цей заклад. Подібними мотивами єпархіальне начальство керувалося і раніше, і не тільки у Чернігові. Особливо це видно на прикладі Харківського колегіуму. 25 травня 1790 р. белгородський єпископ Феокист Мочульський видав указ про заборону назви «колегіум» і заміну її на назву «Харківська семінарія», що викликало обурення й спротив⁴. Керівництво колегіуму ніяк не хотіло вживати назву «семінарія» у справочинній документації, адже вважало її принизливою та образливою⁵. Після цього назва «колегіум» продовжувала використовуватися, хоча іменування «семінарія» поступово все частіше застосовувалося не тільки в церковному середовищі, а й у суспільстві в цілому. Назви «колегіум» і «семінарія» продовжували існувати паралельно як рівнозначні. Безсумнівно, заміну напису на печатці Чернігівського колегіуму потрібно оцінювати як ще одну важливу ознаку, як наступний крок до уніфікації, нівелювання особливостей моделі колегіуму, вписування до загальноімперського простору. Однак застосування цієї назви не надає достатніх підстав для того, щоб говорити, що історія колегіуму цим і завершується.

Наступним кроком у процесі уніфікації духовних навчальних закладів та змін у моделі колегіуму стала секуляризація церковних маєтків, яка відбулася у 1786 році⁶. Підкреслимо, що секуляризація, яка здійснювалася у всіх українських губерніях, означала кардинальні зміни всього економічного життя церкви, в тому числі й зачіпала інтереси всіх колегіумів. Її наслідки для православних колегіумів були значними, адже ця реформа суттєво вплинула на глибинні принципи, на яких вони засновувалися і функціонували. Встановлення штатного окладу позбавляло місцеве колегіумське керівництво самостійності у вирішенні не тільки суто фінансових, але й багатьох інших проблем, пов'язаних із функціонуванням закладу (утримання бідних учнів у бурсі, придбання лі-

1 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 15.

2 Цит. за: Добровольський П. К истории Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1903. – № 10. – С. 306.

3 Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – С. 66; Історія української культури: в 5 т. Т. 3. – С. 466.

4 Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегіума. – С. 28; Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. – С. 228.

5 Титов Ф. И. Феокист Мочульський, архієпископ Курський // Труды КДА. – 1894. – № 1. – С. 70.

6 ПСЗ. – Т. XXII. – № 16375.

тератури, відправлення на навчання до інших закладів тощо). Секуляризація означала встановлення фіксованого штатного окладу (для Чернігівського та Харківського колегіумів по 2 тис. рублів). Особливо гостро ця подія позначилася на фінансовому боці життя Харківського колегіуму, адже до державної скарбниці передавалися багаті володіння колегіуму, натомість сума грошового окладу була значно меншою від попередніх прибутків закладу¹. Проведення секуляризації та встановлення штатних окладів ставить питання про збереження моделі колегіуму, адже змінювався один із ключових принципів організації закладу (здійснення діяльності на основі власних ресурсів та пожертвувань місцевого суспільства). Однак і після цього колегіуми зберігали свої відмінності у порівнянні із духовними семінаріями Російської імперії, більшість з яких саме із появою штатних окладів змогли розпочати своє існування.

Дискутуючи про 1786 рік як рік перелому в історії Чернігівського колегіуму, В. Литинський зазначив, що у вересні 1786 р. «колишній колегіум перетворився на повну духовну семінарію», адже було розпочато викладання богословського курсу². Тобто новий етап історії колегіуму дослідник пов'язував із відкриттям вищого класу. Спроби відкрити вищі класи були й раніше, тому 1786 рік радше виступає свідченням продовження попередніх прагнень досягти «повноти» колегіумського курсу, аніж кардинальної зміни напрямку розвитку. В. Литинський також писав, що відкрити богословський клас раніше завадили відсутність приміщень та брак коштів³. Отже, у 1786 році в історії Чернігівського колегіуму хоча й відбулися події, які суттєво вплинули на модель закладу, але вони не зруйнували її, і вона зберігала окремі самобутні риси. Звичайно, слід мати на увазі, що саме у 1786 році у Російській імперії була здійснена реформа, яка поклала початок створенню централізованої системи освіти (застування головних та малих народних училищ). Ця реформа ще раз наочно продемонструвала невизначеність положення православних колегіумів. 1790-ті роки стали часом формування нових моделей церковної та світської освіти, посиленням тенденції до відокремлення світського та церковного компонентів освіти. До того ж, у цей час відбувалося визначення чітких меж рівнів освіти (початкова–середня–вища). Відповідно, у 1797 р. статус «академії» отримали семінарії в Петербурзі та Казані⁴. Хоча, за оцінками дослідників, ці академії до 1808 р. так і не набули значення саме вищих шкіл⁵. У 1798 р. був прийнятий проект під назвою «О порядке учения в духовных академиях и семинариях», в якому були закладені основні принципи широкомасштабних перетворень⁶, й він

1 Див. про це: *Посохова Л. Ю.* Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 32–35.

2 *Литинський В.* Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // *ЧЕИ.* – 1898. – № 17. – С. 665.

3 Там само. – С. 640–643.

4 Полное собрание постановлений и распоряжений по вопросу православного исповедания Российской империи. Царствование государя Павла I-го (6 ноября 1796 – 11 марта 1801). – Пг., 1915. – С. 137.

5 *Вишленкова Е. А.* Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX века. – Саратов, 2002. – С. 317.

6 Полное собрание постановлений и распоряжений по вопросу православного исповедания Российской империи. Царствование государя Павла I-го. – С. 303–306.

став основою освітніх реформ, проведених вже на початку XIX ст. У 1790-ті роки одноманітності навчальних програм, за висновком Б. Тітлінова, досягти так й не вдалося¹.

Таким чином, православні колегіуми наприкінці XVIII ст. не були реформовані, але основні ідеї, висловлені тоді, стали основою для здійснення перетворень в галузі освіти в Російській імперії на початку XIX ст.

2. Реформа духовних навчальних закладів 1808 р. та православні колегіуми

Дослідження комплексу питань, пов'язаних із розробкою плану реформування церковної освіти у Російській імперії 1808 р. і самим процесом перетворень духовних навчальних закладів, залишається вельми актуальним. На сьогодні маємо декілька загальних праць, в яких аналізується ця реформа². Вивчення реформ духовної освіти надзвичайно важливе для розуміння не тільки трансформацій у церковній освіті, але й в усій освітній сфері початку XIX ст. Нещодавно з'явилися й спеціальні розвідки, в яких з'ясовуються впливи цієї реформи на Києво-Могилянську академію та колегіуми³.

У цьому параграфі зосереджено увагу саме на з'ясуванні змін, які відбулися у всіх складових моделі православного колегіуму в ході реалізації реформи духовних навчальних закладів 1808 р. у Російській імперії. Також ставиться завдання пошуку відповіді на питання про те, чи могли православні колегіуми у процесі реформування набути статус вищих навчальних закладів чи принаймні зберегти специфічні, освячені традицією риси своєї моделі. Як відомо, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у багатьох країнах Європи були здійснені масштабні освітні реформи, у наслідок яких відбулася трансформація докласичної (середньовічної) моделі університету і постав класичний (гумбольдтівський) університет. Тоді ж ряд єзуїтських університетів (неповного складу), які відігравали скоріше роль регіональних гімназій, були реорганізовані на повноправні університети⁴.

Вивчення перетворень православних колегіумів початку XIX ст. виступає необхідною складовою нашої розвідки, адже реформа 1808 року стала точкою відліку кардинально нового періоду їх існування. Підкреслимо, що ці зміни стали логічним продовженням попередніх пошуків та пропозицій і на практиці знаменували реалізацію планів реформування, які висувалися

1 Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. – С. 8.

2 Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. – Вильна, 1908; Титов Ф. И. Киевская академия в эпоху реформ, 1796–1819 гг. – Вып. 2. – К., 1910; Вишленкова Е. А. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX века. – Саратов, 2002.

3 Яременко М. Києво-Могилянська Академія в 1817 році: кінець історії? (Про реформу Київських Атен, їх рецепцію та визначальні дати) // Труды Київської Духовної Академії. – 2009. – № 11: Ювілейний збірник. – С. 106–121; Посохова Л. Ю. Реформа духовних навчальних закладів 1808 г. у Російській імперії та православні колегіуми // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Вип. 87. Серія: Історичні науки. – № 8. – Чернівці, 2011. – С. 36–39.

4 Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – С. 341.

ще у другій половині XVIII ст. У даному випадку ми не прагнемо з'ясувати всі аспекти підготовки та впровадження реформи духовних навчальних закладів 1808 р., зосередимо увагу на основних ідеях перетворень та визначимо зміни, які відбулися у царині духовної освіти. У роботах з історії освіти та культури Російської імперії при розгляді реформ початку XIX ст. і сьогодні аналізуються такі важливі події, як створення міністерства освіти, прийняття університетських статутів 1804 року, виникнення нових університетів, створення системи світських навчальних закладів та навчальних округів. При цьому поза увагою традиційно (така «традиція» пішла з радянської доби) залишається перетворення церковних навчальних закладів, хоча воно відбувалося на початку XIX ст. майже одночасно із реформою світських навчальних закладів. Показово, що в сучасних розвідках з історії колегіумів на межі XVIII–XIX ст. учені нерідко не визначають часових меж «початку XIX ст.»¹.

Вивчаючи релігійну політику Олександра I у першій чверті XIX ст. сучасна російська дослідниця О. А. Вишленкова, спираючись на здобутки істориків XIX – початку XX ст., наголошує на тому, що перетворення православної школи були пов'язані із широкомасштабною реформою світської освіти². Важливо відзначити, що на стадії обговорення реформ у вищих колах реформаторів звернулися до ідей, висловлених ще у XVIII ст. Зокрема, обговорювався план, який передбачав ліквідацію станової духовної школи та створення замість неї богословських факультетів при університетах³. Втім, як зазначила О. А. Вишленкова, проти світської системи підготовки духовенства виступили представники як католицького, так і православного духовенства⁴. Принагідно нагадаємо, що проект Харківського університету, створений В. Н. Каразіним, також передбачав відкриття й богословського факультету⁵.

Результатом численних обговорень стало те, що 26 червня 1808 р. Олександром I був підписаний законодавчий акт, яким розпочалося реформування духовних училищ⁶. Цим законом вносилися зміни не лише до структури та навчально-виховного процесу духовних навчальних закладів, але й системи їх фінансування, формування капіталів на утримання духовенства тощо. Через важливість цей документ вийшов великим накладом⁷. До розробки реформи були причетні як світські діячі, так і церковні. Духовній школі Російської імперії остаточно надавалося загальноцерковне та загальнодержавне значення. Якщо уважно придивитися, можна побачити чимало рис, схожих із

1 Ципляк Н. Чернігівська духовна семінарія на зламі XVIII – XIX ст. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – С. 601–606.

2 Вишленкова Е. А. Заботясь о душах подданных. – С. 318.

3 Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. Вып. 1. Академия наук и университеты. – Саратов, 1894. – С. 57.

4 Вишленкова Е. А. Заботясь о душах подданных. – С. 319.

5 Петров Ф. А. Формирование системы университетского образования в России: в 4 т. Т. 1. Российские университеты и Устав 1804 года. – М., 2002. – С. 209.

6 ПСЗ. – Т. 30. – № 23122.

7 Доклад Комитета о усовершенствовании духовных училищ, и начертание правил о образовании сих училищ и содержании духовенства при церквах служащего. – СПб., 1809.

тогочасними перетвореннями в світській освіті. На чолі системи духовної освіти була поставлена Комісія духовних училищ при Синоді, яка створювалася як самостійний орган, якому підпорядковувалися всі духовні школи держави¹. Це означало скасування прав та обов'язків архієрея щодо керівництва освітою в єпархії. Законом встановлювалося чотири щаблі церковно-освітніх закладів: парафіяльні школи, повітові училища, семінарії та академії. Академії були поставлені на чолі духовно-навчальних округів та мали здійснювати нагляд за всіма семінаріями відповідних єпархій, які об'єднувалися в округ. Як тут не згадати, що університети також були поставлені на чолі навчально-виховного процесу в окрузі. Реформою визначалося існування чотирьох академій (Київської, Московської, Петербурзької та Казанської) та 36 семінарій в єпархіях, які приписувалися до «своїх» академій. Число семінарій було встановлено відповідно до числа єпархій, також було чітко визначено число повітових училищ (не більше 10), й парафіяльних (не більше 30) у кожній єпархії. До речі, тільки з 1799 р. межі єпархій та губерній в Російській імперії стали збігатися. Кожному із закладів названих рівнів встановлювався певний штатний оклад.

У результаті реформи відбулися значні зміни в організації навчально-виховного процесу в духовних навчальних закладах. Згодом були прийняті статuti, які докладно регламентували всі аспекти діяльності академій, семінарій та училищ, також були переглянуті й визначені навчальні програми для закладів усіх рівнів. Реформою передбачалася наступність у програмах, що мало забезпечити послідовне проходження від нижчої ланки освіти до вищої. Нові навчальні програми були уніфіковані, чітко визначалося коло навчальних посібників. Чимало спільного можна помітити у концепціях реформ світської та церковної освіти. Це можна простежити як за матеріалами роботи Комісії, так і безпосередньо аналізуючи процес реформування духовних шкіл. Очевидно, що про збереження будь-якої специфіки православних колегіумів у процесі реформування, яке мало на меті саме уніфікацію, не могло бути й мови. Комісія духовних училищ надала колегіумам статус семінарій Київського духовно-навчального округу. З вересня 1817 р. духовні навчальні заклади Київського навчального округу почали відкриватися за новим статутом. Важливо відзначити, що Комітет, який готував реформу, у своїй «Доповіді», аналізуючи стан навчального процесу в духовних училищах імперії дійшов висновку, що в більшості з них не організовано систематичної освіти². У цих висновках зазначалося, що духовні семінарії зазвичай не мали чіткого порядку викладання дисциплін, в них нерідко не викладали навіть основні дисципліни, для більшості був характерний вільний розподіл предметів за класами, нові мови майже не вивчалися, а більшість учителів не мали навіть семінарської освіти³. Із цим цілком згодні дослідники, які зазначали, що стан справ із навчальною програмою у більшості семінарій імперії на початку XIX ст. був незадовільним⁴. На цьому тлі особливо помітно,

1 ПСЗ. – Т. XXX. – № 23207.

2 Доклад Комитета о усовершенствовании духовных училищ, и начертание правил о образовании сих училищ и содержании духовенства при церквах служащего. – СПб., 1809. – С. 54.

3 Там само. – С. 55.

4 Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – С. 462; Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. – С. 13.

наскільки стан справ у православних колегіумах відрізнявся від навчального процесу в пересічних семінаріях Російської імперії. Колегіуми були у серед небагатьох закладів, де не було виявлено порушень у навчально-виховній справі, а навчальний процес був витриманий на академічному рівні.

У цій новій чітко визначеній структурі навчальних закладів колишні колегіуми, які набули статус семінарій, підпорядковувалися Київській духовній академії. Семінаріям було призначено штатний оклад, встановлювалося число викладачів – 6 чоловік, яких академія повинна була затверджувати в званнях професорів. Увесь контроль за станом справ у семінаріях здійснювали Київська духовна академія та Комісія Духовних училищ. Отже, обсяг функцій керівництва семінарією, міра самостійності у прийнятті рішень були значно обмежені у порівнянні із попереднім періодом. У семінаріях не мали права самостійно змінити встановлену кількість навчальних дисциплін, навіть додати щось до обов'язкового переліку. Чисельність учнів також була обмежена. Керівництво щорічно мало звітувати щодо витрат штатної суми, Комісія перевіряла ці звіти. До речі, форма управління семінарією, визначена законом, згодом була оцінена науковцями як невдала, адже вона зводилася до крайньої форми єдиноначальності, концентруючись в руках ректора¹.

Термін навчання у семінарії становив шість років. Характерно, що у законах та статутах була чітко визначена мета духовних навчальних закладів – підготовка учнів до духовного звання. Для вирішення цієї задачі встановлювались кількість навчальних дисциплін та їх змістовне наповнення для закладів кожного із ступенів. У результаті перетворень не тільки були по-новому розподілені навчальні предмети, але й докладно регламентовані зміст та методи їх викладання. Комісія підготувала конспекти з різних дисциплін, у яких були визначені основні питання, які мали бути розглянуті на заняттях, встановлювались переліки підручників та посібників, на які мали спиратися викладачі кожної з навчальних дисциплін². Основною вимогою до викладачів ставало чітке виконання накресленого. Дисципліни вивчали, послідовно проходячи предмети нижчого, середнього та вищого відділення. Оскільки в основі викладання будь-якої семінарії лежали рекомендації Комісії, стан справ у окремих семінаріях мало відрізнявся. При цьому регламентовані були всі аспекти діяльності семінарій, в тому числі й виховний процес. Основні завдання виховання, цілі та методи були чітко визначені статутом й полягали у підготовці кадрів для Церкви. Були встановлені різні види покарань, які змінювались залежно від вчинків (догана у присутності товаришів, утримання та хлібі та воді від однієї до семи діб, одиночне ув'язнення за вироком семінарського правління, виключення із семінарії тощо)³. Навіть ті дослідники, які в цілому надавали позитивну оцінку статуту, відзначали, що він характеризувався крайньою регламентацією та багатьма заборонами⁴. Акцент у процесі виховання переносився на дотримання зовнішньої дисципліни та порядку. Заборона розваг, ігор, визначення книг для

1 Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. – С. 106–107.

2 Там само. – С. 122.

3 Доклад Комитета о усовершенствовании духовных училищ, и начертание правил о образовании сих училищ и содержании духовенства при церквях служащего. – С. 17.

4 Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. – С. 285.

вільного читання семінаристів підтверджує намагання регламентувати не тільки навчальний процес, але й дозвілля учнів.

Відповідно до нових вимог духовні консисторії звітували про реформування духовних навчальних закладів Київського округу до Комісії Духовних училищ у 1817 р.¹ Одночасно із цим почали надсилати конспекти з усіх навчальних предметів, які викладали в семінаріях округу². Знайомство із цими конспектами у центральному органі мало засвідчити, що викладання дисциплін семінарського курсу відбувалося із суворим дотриманням всіх вказівок і встановлених вимог. Якщо коротко охарактеризувати обсяг семінарського курсу, можна переконатися, що у порівнянні із тим, що викладали у колегіумах у дореформений період, практично нічого нового не з'явилось. Навпаки, відбулося суттєве обмеження навчального курсу, оскільки термін навчання скоротився майже удвічі. Так, програма семінарій включала класи словесних, історичних, математичних, філософських та богословських наук, а також клас мов (єврейської, німецької або французької, за вибором учнів)³. З четвертого класу викладання мало перейти з російської на латину. Філософські та богословські науки, а також клас мов вивчали два останні роки. Якщо ж звернутися до програми академічного навчання, побачимо, що вона також містила класи словесних, історичних, математичних, філософських та богословських наук і клас мов (єврейської, німецької або французької)⁴. У філософському класі семінарій, приміром, мали студіювати теоретичну та практичну фізику, метафізику та історію філософії; у богословському класі мали вивчати догматичне, моральне і полемічне богослов'я, герменевтику, гомілетіку, а також канонічне та церковне право. Отже, якщо порівняти програму семінарій з обсягами навчальної програми колегіумів, яких було досягнуто наприкінці XVIII – на початку XIX ст., побачимо, що вони мало відрізнялися від академічного курсу за реформою 1808 р. У науковій літературі вже робилися висновки про те, що перетворення колегіумів на семінарії за реформою 1808 року реально привело до зниження рівня викладання та якості освіти у порівнянні із попереднім періодом⁵. Якщо ж навести приклади підручників, за якими мали навчатися в академії після реформи, у більшості випадків також не помітимо, що колегіуми поступалися академіям після реформи 1808 р. Приміром, філософію у 1825 р. в академіях мали викладати за посібниками Вінклера та Бруккера⁶, з якими, як було показано раніше, давно були знайомі викладачі колегіумів.

Реформа духовних навчальних закладів 1808 р. вирішила деякі давно назрілі проблеми духовної освіти, які неодноразово піднімалися, але не були розв'язані протягом XVIII ст. Зокрема, було вирішено питання із академічними ступенями (були введені академічні ступені: студент, кандидат богослов'я, магістр, доктор богослов'я⁷). На нашу думку, реформа 1808 року

1 РГИА, ф. 802, оп. 1, д. 1790,

2 Там само, д. 1922.

3 Доклад Комитета о усовершенствовании духовных училищ, и начертание правил о образовании сих училищ и содержании духовенства при церквах служащего. – С. 54–55.

4 Там само. – С. 63–64.

5 Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – С. 114.

6 Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. – С. 61.

7 Доклад Комитета о усовершенствовании духовных училищ, и начертание правил о образовании сих училищ и содержании духовенства при церквах служащего. – С. 69.

стала завершенням етапу реформування освіти в Російській імперії початку XIX ст., адже без перетворення духовних навчальних закладів «система» освіти не могла набути завершеного вигляду. Певні аспекти перетворень духовної та світської освіти були настільки щільно пов'язані, що дослідження реформ світської освіти неможливе без визначення місця та статусу духовних академій та семінарій. Достатньо зазначити, що тільки у 1808 році в Російській імперії була вирішена проблема місця богословської освіти по відношенню до університетської освіти. В університетах Російської імперії (окрім Дерптського), на відміну від західноєвропейських університетів, богословських факультетів не було створено. Церковно-богословська освіта внаслідок реформи була уніфікована та централізована (хоча процес її реформування також розтягнувся у часі, а її втілення не повною мірою відповідало початковим задумам її творців), й тільки на початку XIX ст. в Російській імперії були послідовно розділені вища богословська та вища світська освіта.

Досліджуючи реформу 1808 р. О. А. Вишленкова дійшла висновку, що її сутність полягала у використанні урядом протестантської моделі організації духовної освіти й у цілому високо оцінила її задум¹. Реформування духовних навчальних закладів на українських землях на початку XIX ст. у сучасній вітчизняній історіографії оцінюється не так однозначно. Зокрема, існує позиція, яку можна охарактеризувати цитатою зі статті О. Пахльовської: «втрата Україною політичної та церковної автономії спотворює еволюційну динаміку та статус Академії в національному житті України. З університетської структури вона вироджується в архаїчну богословську інституцію і втрачає сенс існування»². Але такий погляд здається дещо категоричним. Оцінюючи 1817 рік в історії Києво-Могилянської академії, М. Яременко слушно підкреслив, що він став рубежем «у двох епохах київської академічної освіти – ранньомодерної та нової»³. Оцінка суто богословської освіти та науки, яку представляла Київська духовна академія у XIX ст., має враховувати історичні реалії, в яких відбувався їх розвиток. У будь-якому випадку такі різні оцінки засвідчують, що вивчення цих проблем слід продовжити.

Отже, духовні семінарії, які створювалися за реформою духовних навчальних закладів у Російській імперії у 1808 р., як за формою організації, так і за змістом та спрямованістю навчання відрізнялися від православних колегіумів, які існували протягом XVIII – початку XIX ст. Можна стверджувати, що духовні семінарії у порівнянні із колегіумами становили іншу освітню модель. Духовна семінарія була «вписана» вже в новостворені структури освіти, які також виникли у цей час. Ці структури мали інші завдання, керівні органи та функції. Основну спрямованість реформи 1808 року можна визначити як уніфікацію всіх аспектів життя духовних навчальних закладів Російської імперії. Чітко визначена мета навчання у семінаріях

1 Вишленкова Е. А. Заботясь о душах подданных. – С. 336.

2 Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності української культури: парадокси еволюції // КМА. – С. 23.

3 Яременко М. Києво-Могилянська Академія в 1817 році: кінець історії? (Про реформу Київських Атен, їх рецепцію та визначальні дати) // Труды Київської Духовної Академії. – 2009. – № 11: Ювілейний збірник. – С. 120.

унеможлиблювала вихід за межі суто духовного навчального закладу. З появою центрального органу управління – Комісії духовних училищ при Синоді – державний контроль та регулювання всіх аспектів діяльності духовних семінарій привів не тільки до ліквідації місцевих освітніх традицій, на яких ґрунтувалися православні колегіуми, але й унеможлилював їх появу/відродження в майбутньому. Духовні семінарії після впровадження реформи 1808 року отримали статус середніх духовних навчальних закладів. Насамкінець слід відзначити, що перетворення в освітянській галузі у Російській імперії, які відбувалися у XIX ст., обов'язково завершувалися реформуванням церковно-освітніх навчальних закладів. Так, після введення університетського статуту 1835 р. була здійснена реформа церковних навчальних закладів 1839 р., а після реформування університетів у 1863 р. – перетворення церковних навчальних закладів 1867 р.

***

Таким чином, протягом існування православних колегіумів простежуються два альтернативні вектори їх можливої трансформації: один – це перетворення їх на повноцінний університет, інший – перетворення їх на суто станово-професійні заклади, де відбувається підготовка церковнослужителів. Другий вектор у підсумку із альтернативи постав на дійсність. Колегіуми перетворилися на середні духовні заклади – семінарії – і зайняли відповідне місце у централізованій системі освіти Російської імперії.

Хоча проектам перетворення колегіумів на університети не судилося здійснитися, у них відобразилося не тільки знайомство місцевої еліти з університетською ідеєю, але й прагнення до університету. Європейський докласичний університет (з богословським факультетом) на цьому тлі не виглядає принципово новим явищем для місцевого суспільства. Хоча ідеї перетворення колегіумів існували не як деталізований проект, втім, їх виникнення демонструвало й фіксувало трансфер університетської ідеї «південно-східним» шляхом.

Православні колегіуми виникли й існували у період, який характеризувався перехідними процесами у багатьох сферах життя. Явища перехідного характеру спостерігаються у всіх складових культури як Східної, так і Західної та Центральної Європи XVII–XVIII ст. Паростки нового визрівали у надрах середньовічної культурної традиції поступово, з різною інтенсивністю у різних сферах життя, прорастали та посилювалися і з часом призводили до змін. Можна стверджувати, що модель православного колегіуму як культурний та освітній феномен сформувалася під впливом загальноєвропейських перехідних процесів, які відбувалися у ранньомодерний час.

Одночасно православні колегіуми уособлювали зустріч культурних традицій Заходу та Сходу Європи. Православні колегіуми виникли й розвивалися у смузі культурного порубіжжя, на тих теренах Європи, які за своїм розташуванням можна порівняти із смутою зсувів між тектонічними плитами. Але, на відміну від катастрофічних наслідків тектонічних зіткнень, зустріч культур породжувала культурне розмаїття, нові форми та сенси. У тому числі й православні колегіуми стали результатом такої зустрічі/синтезу культур. У ході трансферу та адаптації європейських освітніх форм, шляхом переведення моделі єзуїтського колегіуму із площини «іншого» у площину «свого», відбулося народження такого феномену як «православний колегіум». Становлення православних колегіумів відбувалося під впливом культурних, політичних, соціальних умов, які

склалися у XVIII ст на українських землях, що входили до складу Російській імперії. Елементи моделі колегіуму пристосовувались до місцевих потреб та умов й, трансформуючись, втрачали певні риси своїх західно- та центральноєвропейських «зразків», набували своєрідних рис. Разом із тим, західноєвропейський вплив не припинився, він не був одномоментним. Історія православних колегіумів свідчить про те, що новий європейський досвід продовжував адаптуватися. Хоча, зазначимо, що у XVIII ст. у самих європейських освітніх інституціях під впливом нових вимог часу також розпочалися перетворення, особливо помітні у другій половині XVIII – на початку XIX ст. У цей час постає шляхетська школа, зокрема, так звані *Collegium Nobilium*, розпочалося становлення класичного (модерного) університету. Всі ці віяння не минули й східні терени Європи, в тому числі православні колегіуми. *Mobilis in mobile* (рухомий у рухливому середовищі), – така метафора відбиває специфіку місця, часу та самої конструкції православного колегіуму у XVIII ст. У ході дослідження моделі православного колегіуму на-самперед з'ясовувалися статус, освітня специфіка та зміст предметів викладання. Реконструкція порядку проходження, змісту навчальних дисциплін, дидактичних прийомів викладання дає підстави стверджувати, що у православних колегіумах були сприйняті освітні традиції, основні методи навчання гуманістичних шкіл Європи, передовсім єзуїтських колегіумів. Можна стверджувати, що православні колегіуми належали до типу гуманістичної школи із притаманною їй гуманітарно-філологічною спрямованістю освіти. Говорячи про безпосередні впливи, слід зазначити, що вони йшли від єзуїтських колегіумів, здебільшого через посередництво Києво-Могилянської академії. Із цими традиціями були добре обізнані фундатори православних колегіумів і чимало викладачів. До речі, біля витоків колегіумів стояли видатні церковні діячі (Лазар Баранович, Іоан Максимович, Єпіфаній Тихорський, Арсеній Берло), й у подальшому чимало з архієреїв, які очолювали єпархії та ректорів колегіумів, відзначилися сумлінною працею задля процвітання цих освітніх інституцій. Їх внесок у розвиток освіти надає підстави назвати їх видатними діячами освіти.

Фактична орієнтація на програму «*Ratio Studiorum*», її засвоєння й втілення у процес викладання, стало важливою характеристикою православних колегіумів. Це також виступає одним із критеріїв, на підставі якого можна робити висновок про приєднання православних колегіумів до європейського гуманістичного шкільництва. Спорідненість православних колегіумів із типом гуманістичної школи знайшла прояв у поєднанні та переплетенні освітніх завдань із релігійно-моральним вихованням. Хоча, зрозуміло, що чимало специфічного було пов'язано із тим, що на східнослов'янських теренах превалювали традиції та догмати Православної Церкви, які впливали на навчання та виховання.

У православних колегіумах здобували освіту представники всіх станів суспільства, що також свідчить про сприйняття традицій та практик єзуїтських колегіумів Речі Посполитої. Дотримуючись вимог законодавства Російської імперії щодо обов'язкової освіти дітей духовенства, православним колегіумам все ж вдалося зберегти ознаку, яка була іманентно притаманна цій моделі – навчання дітей усіх станів. Учні колегіумів являли собою чоловічу спільноту із вираженою соціальною та віковою, а також національною різноманітністю. Наявність значного числа учнів колегіумів, які були вихідцями з духовного стану, певною

мірою забезпечило можливість їх вільного виходу на світські посади, переходу до світських навчальних закладів протягом XVIII ст. Ця риса колегіумів суттєво вирізняла їх з-поміж духовних семінарій та академій Російської імперії.

Хоча спільнота викладачів православних колегіумів не набула всіх ознак, характерних для корпорацій професорів докласичних (середньовічних) європейських університетів або єзуїтських колегіумів, вона відрізнялася від подібних спільнот інших духовних навчальних закладів Російської імперії XVIII – початку XIX ст. На специфічні риси викладацьких кадрів православних колегіумів суттєвий вплив здійснили фактори соціального життя, посилення становості, відсутність відповідного законодавчого оформлення статусу викладача у XVIII ст. На підставі бази даних викладачів православних колегіумів (до якої внесено 255 персоналій) можна казати про існування трьох основних типів викладачів. Першим сформувався тип викладача-ченця, який чимало років присвятив викладанню, другий тип – вчорашній студент цього ж колегіуму (більшість з них працювала декілька років і ставала священиками в українських єпархіях). До третього типу можна застосувати визначення «професійний викладач». Ці викладачі чимало років працювали в колегіумах і надалі продовжували викладати у різних навчальних закладах. Можна стверджувати, що у XVIII ст. відбувалася поступова професіоналізація викладацької діяльності, а також формувалася корпорація викладачів православних колегіумів як певна культурно-інтелектуальна спільнота (хоча цей процес так і залишився незавершеним).

Православні колегіуми протягом XVIII ст. стали складовою культурного життя своїх міст і регіонів, виробили ряд сталих культурних форм взаємодії із суспільством. «Замкненість» православних колегіумів виявляється міфом, оскільки не була притаманна цим закладам у XVIII ст. Історичні умови їх існування у межах своїх міст робили колегіумський простір принаймні напіввідкритим/напівзакритим по відношенню до міського середовища. Історичні умови формування колегіумів, європейські освітні традиції, на які вони спиралися, зумовили те, що з самого початку існування колегіуми сприймали зразок взаємовідносин європейських колегіумів та університетів із суспільством і багато в чому наслідували його. Завдяки цьому на ґрунті місцевої культури з'явилися форми європейської університетської міської культури (академічні свята, диспути, тощо), а у місцевому середовищі зазвучали канти, привітання різними мовами, передусім латиною, мовою європейської вченості. Різноманітні впливи, які йшли від православних колегіумів і були спрямовані на оточуюче середовище, перетворилися на усталені культурні явища. «Латинська вченість» подавала імпульси суспільству, яке їх з прихильністю сприймало. Проте на форму й змістовну складову контактів колегіумів і суспільства впливали і елементи народної культури, і специфіка самого соціокультурного середовища міст та регіонів України XVIII ст., що дозволяє вважати православні колегіуми частинкою української культури.

На підставі аналізу всіх параметрів моделі православного колегіуму, а також тих змін, що відбувалися як під впливом внутрішніх еволюційних факторів, так і зовнішніх обставин, можна виділити два основні етапи в їх історії. Межею виступають 1760-ті роки, адже саме на ці роки припадають суттєві зміни усіх елементів моделі. Другий етап характеризується рядом суперечливих тенденцій, посиленням протиріч між формою та змістом самої моделі, а також між колегіумом та новими освітніми інституціями Російської імперії.

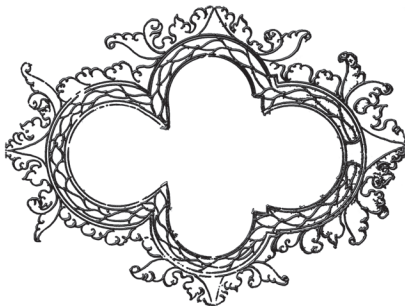

Православні колегіуми несли в собі потенційну можливість створення на їх основі «справжнього» університету. Західноєвропейський університет «докласичного» типу в порівнянні із православним колегіумом не виглядає принципово іншим явищем, а тією формою, до якої, подолавши свій історичний шлях, впритул наблизилися православні колегіуми в середині XVIII ст. Розвиток цих колегіумів демонструє й усвідомлення ними необхідності змін та руху в напрямку «модернізованого» університету. Хоча кардинально реформувати православні колегіуми у цьому напрямку наприкінці XVIII – на початку XIX ст. не вдалося, основні ідеї, висловлені тоді, свідчать про потенційну готовність до здійснення таких змін.

Протягом існування православних колегіумів простежуються дві альтернативні лінії їх можливої трансформації: одна – це перетворення їх на повноцінний університет, інша – перетворення їх на суто станово-професійні заклади, де відбувається підготовка церковнослужителів. Другий варіант у підсумку з альтернативи постав на дійсність. Колегіуми перетворилися на середні духовні заклади – семінарії і зайняли відповідне місце в централізованій системі освіти Російської імперії. Реформа духовних навчальних закладів 1808 року змінила всі параметри моделі колегіуму: організаційні основи, змістовну складову навчальних курсів, спрямованість навчальної програми тощо. Саме тому впровадженням цієї реформи завершується історія колегіумів як своєрідної інституції, відмінної від інших навчальних закладів Російської імперії того часу.

Історично склалося так, що православні колегіуми, створені під впливом єзуїтських колегіумів (університетів), уособлювали південно-східний вектор просування європейського докласичного університету. Університети, які виникли в Російській імперії у другій половині XVIII – на початку XIX ст., представляли іншу лінію, яка йшла від німецьких, значною мірою вже «модернізованих» університетів, й у цьому сенсі їх виникнення можна пов'язати із північно-східним вектором. Хоча православні колегіуми з середини XVIII ст. також вели активні пошуки шляхів оновлення, що виявилось в посиленні уваги до досягнень «модернізованих» університетів, однак модифікації моделі не відбулося. Новації не досягли тієї «критичної маси», яка б дозволила подолати традиції та здійснити суттєві зміни. Втім, шлях, які пройшли православні колегіуми, слід враховувати при вивченні усіх аспектів трансферу та адаптації університетської ідеї на теренах Східної Європи. Зокрема, маємо підстави зробити висновок про те, що за посередництвом православних колегіумів відбувалася підготовка до сприйняття класичного університету в Російській імперії. Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми, хоча й зійшли з історичної арени як варіант втілення докласичного університету, довгий час були важливими каналами взаємовпливів культур у межах загальноєвропейського простору, залишили сприятливий ґрунт для проростання нових освітніх ідей та конструювання нових освітніх форм. Останнє дає нам підстави казати, що класичний університет на сході Європи виник не на «порожньому місці».

Список джерел і літератури

Джерела

1. Архівні

Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Ф. 51, Генеральна військова канцелярія (1649–1764), оп. 3, спр. 8236, 3 арк.

Ф. 59, Київська губернська канцелярія (1709–1781), оп. 1, спр. 1294, 39 арк.

Ф. 133, Чернігівський Борисоглібський мученицький чоловічий монастир (1754–1786), оп. 1, т. 2, спр. 720, 4 арк.; спр. 723, 1 арк.; спр. 724, 1 арк.; спр. 725, 1 арк.

Ф. 961, Переяславське духовне правління (1749–1853), оп. 2, спр. 37, 3 арк.; спр. 69, 22 арк.

Ф. 990, Переяславсько-бориспільська духовна консисторія (1733–1789), оп. 1, спр. 206, 2 арк.; спр. 235, 9 арк.; спр. 271, 1 арк.; спр. 331, 32 арк.; спр. 369, 8 арк.; спр. 375, 6 арк.; спр. 478, 3 арк.; спр. 537, 11 арк.; спр. 538, 17 арк.; спр. 539, 30 арк.; спр. 581, 9 арк.; спр. 596, 4 арк.; спр. 618, 3 арк.; спр. 641, 10 арк.; спр. 681, 2 арк.; спр. 753, 10 арк.; спр. 754, 3 арк.; спр. 830, 1 арк.; спр. 834, 10 арк.; спр. 836, 8 арк.; спр. 837, 28 арк.; спр. 848, 48 арк.; спр. 855, 1 арк.; спр. 1101, 40 арк.; спр. 1304, 2 арк.; спр. 1305, 2 арк.; спр. 1395, 34 арк.; спр. 1402, 2 арк.; спр. 1443, 2 арк.; спр. 1446, 19 арк.; спр. 1447, 2 арк.; спр. 1709, 216 арк.; спр. 1730, 20 арк.; спр. 1732, 8 арк.; спр. 1733, 4 арк.

Ф. 1672, Іванов Євген Михайлович (1723–1929), оп. 1, спр. 137, 3 арк.

Ф. 1709, Харківське намісницьке правління (1780–1796), оп. 2, спр. 322, 51 арк.; спр. 1046, 13 арк.; спр. 1488, 36 арк.

Ф. 1710, Слобідсько-Українська губернська канцелярія (1765–1780), оп. 2, спр. 650, 44 арк.; спр. 699, 21 арк.

Ф. 1973, Харківський колегіум (1729–1817), оп. 1, спр. 49, 2 арк.; спр. 58, 2 арк.; спр. 87, 2 арк.; спр. 100, 10 арк.; спр. 108, 2 арк.; спр. 129, 1 арк.; спр. 170, 1 арк.; спр. 236, 2 арк.; спр. 249, 2 арк.; спр. 263, 1 арк.; спр. 365, 26 арк.; спр. 366, 30 арк.; спр. 368, 45 арк.; спр. 598, 1 арк.; спр. 654, 7 арк.; спр. 662, 3 арк.; спр. 665,

4 арк.; спр. 666, 4 арк.; спр. 675, 2 арк.; спр. 679, 1 арк.; спр. 681, 2 арк.; спр. 683, 3 арк.; спр. 708, 1 арк.; спр. 1042, 2 арк.; спр. 1053, 2 арк.; спр. 1243, 1 арк.; спр. 1246, 15 арк.; спр. 1251, 7 арк.; спр. 1254, 7 арк.; спр. 1256, 2 арк.; спр. 1265, 20 арк.; спр. 1266, 8 арк.; спр. 1276, 2 арк.; спр. 1288, 1 арк.; спр. 1295, 2 арк.; спр. 1383, 2 арк.; спр. 1384, 2 арк.; спр. 1477, 1 арк.; спр. 1478, 1 арк.; спр. 1480, 2 арк.; спр. 1484, 1 арк.; спр. 1488, 1 арк.; спр. 1709, 7 арк.; спр. 1825, 6 арк.; спр. 1829, 1 арк.; спр. 1832, 1 арк.; спр. 1833, 1 арк.; спр. 1834, 1 арк.; спр. 1864, 2 арк.; спр. 1866, 2 арк.; спр. 1870, 3 арк.; спр. 1871, 2 арк.; спр. 1878, 6 арк.; спр. 1881, 1 арк.; спр. 1885, 1 арк.; спр. 1889, 1 арк.; спр. 1908, 1 арк.; спр. 1909, 1 арк.; спр. 1925, 2 арк.; спр. 1929, 1 арк.; спр. 1934, 1 арк.; спр. 1949, 2 арк.; спр. 1971, 1 арк.; спр. 1974, 1 арк.; спр. 2051, 2 арк.; спр. 2090, 6 арк.; спр. 2091, 7 арк.; спр. 2093, 1 арк.; спр. 2097, 6 арк.; спр. 2098, 2 арк.; спр. 2099, 2 арк.; спр. 2101, 2 арк.; спр. 2104, 33 арк.; спр. 2124, 39 арк.; спр. 2127, 10 арк.; спр. 2144, 4 арк.; спр. 2151, 16 арк.; спр. 2154, 2 арк.; спр. 2161, 2 арк.; спр. 2163, 3 арк.; спр. 2164, 3 арк.; спр. 2180, 9 арк.; спр. 2182, 2 арк.; спр. 2188, 2 арк.; спр. 2191, 6 арк.; спр. 2193, 3 арк.; спр. 2194, 8 арк.; спр. 2195, 6 арк.; спр. 2202, 8 арк.; спр. 2271, 3 арк.; спр. 2310, 1 арк.; спр. 2347, 21 арк.

Ф. 2007, Харківське духовне правління (1718–1799), оп. 1, спр. 24, 22 арк.; спр. 44, 2 арк.; спр. 121, 12 арк.; спр. 128, 3 арк.; спр. 417, 14 арк.; спр. 555, 2 арк.; спр. 786, 16 арк.; спр. 1121, 39 арк.; спр. 2004, 5 арк.

Ф. 2009, Белгородська духовна консисторія (1712–1855), оп. 1, т. 1, спр. 79, 8 арк.; спр. 80, 2 арк.; спр. 91, 2 арк.; спр. 200, 1 арк.; спр. 241, 3 арк.; спр. 363, 11 арк.; спр. 463, 5 арк.; спр. 474, 8 арк.; спр. 583, 7 арк.; спр. 600, 2 арк.; спр. 696, 9 арк.; спр. 1112, 7 арк.; спр. 1508, 5 арк.; спр. 1515, 5 арк.; спр. 1838, 5 арк.; т. 2, спр. 2545, 2 арк.; спр. 2560, 4 арк.; спр. 2710, 35 арк.

Ф. 2012, Слобідсько-Українська духовна консисторія (1796–1833), оп. 1, спр. 432, 26 арк.

Ф. 2040, Міллер Дмитро Іванович (1723–1913), оп. 1, спр. 99, 72 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Ф. І, Літературні матеріали, спр. 175, 130 арк.; спр. 206, 161 арк.; спр. 303, 15 арк.; спр. 3958, 467 арк.; спр. 6528, 359 арк.; спр. 47216, 40 арк.; спр. 64348–64350, 4 арк.

Ф. 28, Історичний музей ім. Т. Г. Шевченка, спр. 846, 320 арк.

Ф. 127, М. І. Лілеев, спр. 151, 30 арк.

Ф. 160, Колекція рукописів Київської духовної академії, спр. 380, 249 арк.; спр. 575, 38 арк.

Ф. 230, Андріївська церква в Києві (1744–1919), спр. 26, 4 арк.

Ф. 232, Збірка рукописів Київської духовної консисторії, спр. 330, 13 арк.; спр. 611, 45 арк.; спр. 622, 8 арк.

Ф. 301, Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, колекція рукописів, спр. 106 п, 176 арк.; спр. 107 п, 241 арк.; спр. 108 п, 350 арк.; спр. 197 п, 77 арк.; спр. 304 п, 440 арк.; спр. 661 п, 213 арк.; спр. 661 л, 330 арк.; спр. 655 л, 88 арк.

Ф. 305, Київська духовна семінарія (зібрання рукописних книг бібліотеки), спр. 259, 175 арк.; спр. 262, 379 арк.

Ф. 306, Києво-Печерська лавра (зібрання рукописних книг бібліотеки), спр. 122 п 69, 593 арк.; спр. 174 п 5, 131 арк.; спр. 319 п 123, 147 арк.; спр. 323 п 100, 207 арк.; спр. 511 п 1714, 308 арк.

Ф. 310, Бібліотека Історико-філологічного інститута князя Безбородка, спр. 55, 160 арк.

Ф. 312, Києво-Софійський собор (зібрання рукописних книг), спр. 636 / 411, 143 арк.; спр. 679 / 467, 183 арк.; спр. 683 / 470, 129 арк.; спр. 684 / 484, 112 арк.; спр. 685 / 478, 258 арк.

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

Ф. 20, Рукописи давні, спр. 13, 345 арк.

Ф. 37, Д. І. Багалій, спр. 360, 120 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. 40, Харківська духовна консисторія (1749–1918), оп. 1, спр. 217, 100 арк.; спр. 404, 7 арк.; спр. 654, 101 арк.; оп. 2, спр. 571, 8 арк.; оп. 5, спр. 321, 30 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. 679, Чернігівська духовна консисторія (1718–1919), оп. 1, спр. 941, 46 арк.; спр. 1065, спр. 1067, 8 арк.; спр. 1230, 8 арк.; спр. 1253, 122 арк.; спр. 1293, 2 арк.; спр. 1368, 13 арк.; спр. 1442, 55 арк.; оп. 4, спр. 537, 4 арк.

Ф. 682, Чернігівська духовна семінарія (1796–1884), оп. 1, спр. 1, 394 арк.

Ф. 1781, Колекція рукописних книг, стародруків і раритетів, м. Чернігів (1630–1911), оп. 1, спр. 9, 234 арк.

Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Збір. рукописів, спр. 177/с 136, 340 арк.; спр. 182/с 141, 91 арк.; спр. 682-р 1336/с, 430 арк.; спр. 1470/с, ч. 1, 220 арк.; спр. 1817/с 895, 99 арк.

Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург)

Ф. 796, Канцелярія Синода (1721–1918), оп. 6, д. 400, 16 л.; оп. 8, д. 223, 221 л.; оп. 10, д. 39, 12 л.; оп. 12, д. 247, 182 л.; оп. 14, д. 386, 76 л.; д. 396, 56 л.; д. 397, 328 л.; оп. 15, д. 486, 10 л.; оп. 16, д. 321, 17 л.; оп. 18, д. 32 (т. 1, 3, 5); оп. 19, д. 275, 586 л.; д. 378,

151 л.; д. 416, 18 л.; оп. 20, д. 251, 10 л.; оп. 22, д. 175, 10 л.; д. 473, 12 л.; оп. 23, д. 804, 20 л.; д. 841, 10 л.; д. 905, 25 л.; оп. 25, д. 249, 11 л.; д. 307, 8 л.; оп. 28, д. 111, 7 л.; оп. 33, д. 137, 22 л.; д. 161, 10 л.; оп. 48, д. 430, 176 л.; оп. 57, д. 294, 43 л.; оп. 58, д. 410, 214 л.; оп. 62, д. 476, 4 л.; оп. 63, д. 486, 38 л.; оп. 65, д. 272, 161 л.; оп. 6, д. 154, 138 л.; д. 208, 26 л.; оп. 67, д. 472, 104 л.; д. 572, 20 л.; оп. 71, д. 418, 252 л.; оп. 72, д. 417, 18 л.; оп. 74, д. 7, 907 л.; д. 255, 11 л.; д. 418, 120 л.; д. 579, 67 л.; оп. 78, д. 970, 110 л.; д. 83, 136 л.; д. 984, 148 л.; оп. 84, д. 402, 42 л.; оп. 89, д. 860, 20 л.

Ф. 802, Учебный комитет при Синоде (1808–1918), оп. 1, д. 106, 90 л.; д. 277, 82 л.; д. 443, 92 л.; д. 1790, 194 л.; д. 1922, 226 л.

Ф. 835, Строительные планы и фотографии Синода, коллекция (XVI – нач. XX в.), оп. 1, д. 981, 22 л.; д. 984, 7 л.

Российский государственный архив древних актов (г. Москва)

Ф. 16, Внутреннее управление, оп. 1, д. 1000, ч. 1, 322 л.

Ф. 17, Госархив, коллекция «Наука, литература и искусство», оп. 1, д. 56, 6 л.

Ф. 18, Духовное ведомство, оп. 1, д. 216, 10 л.; д. 220, 20 л.; д. 320, 2 л.

Государственный архив Российской Федерации (г. Москва)

Ф. 1463, Коллекция отдельных документов личного происхождения (1648–1848), оп. 2, д. 378, 346 л.

Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (г. Санкт-Петербург)

Колл. 238, Коллекция Н. П. Лихачева, оп. 2, картон 71, д. 140, 4 л.

Государственный архив Белгородской области Российской Федерации

Ф. 127, Белгородская духовная консистория (1742–1840), оп. 1, д. 2, 24 л.

Государственный архив Курской области Российской Федерации

Ф. 186, Знаменский Богородицкий мужской монастырь (1711–1917), оп. 1, д. 33, 365 л.; д. 39, 392 л.

Государственный исторический музей (г. Москва, Российская федерация)

Отдел письменных источников

Ф. 310, Материалы по истории народного просвещения в России (1750–1964), д. 72, 22 л.

Отдел рукописей

Собр. Синодальное, д. 295, 458 л.; д. 296, 460 л.; д. 297, 483 л.; д. 298, 473 л.; д. 299, 407 л.

Собр. Чертков, д. 5 – 4°, 5 л.; д. 182 – 4°, 24 л.; д. 183 – 4°, 47 л.

Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (г. Москва)

Ф. 152, Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича, д. 126, 105 л.; д. 127, 189 л.; д. 131, 840 л.

Ф. 32, Бецкий И. Е., картон. 16, д. 31, 36 л.; д. 33, 2 л.; д. 34, 4 л.

Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (г. Санкт-Петербург)

Ф. 36, Арсений Могилянский, д. 1, 120 л.

Ф. 359, Колобов Н. А., д. 51, 88 л.

Ф. 522, Новгородская духовная семинария, д. 43, 372 л.

2. Опубліковані

Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721–1795). Т. I (1721–1750 гг.). Ч. 1. / со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1904. – 464 с.

Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721–1795). Т. I (1721–1750 гг.). Ч. 2. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1904. – 508 с.

Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Т. III. Царствование Екатерины II (1762–1796 гг.). – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1906. – 574 с.

Аничков Д. С. Теоретическая и практическая арифметика : в пользу и употребление юношества / Д. С. Аничков. – [М.] : Печ. при Имп. Моск. ун-те, 1764. – 271 с.

[Антоновский С. И.] Арифметика, приспособленная к понятию юношества, начинающего обучаться сей науке, с обстоятельным объяснением правил и с удобопонятными доказательными труднейших арифметических решений, собранная у. С. А...м. Ч. 1–2 / [С. И. Антоновский]. – Х. : Тип. ун-та, 1811. – 6, 80, 98 с.

Апостол П. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) / П. Апостол // КС. – 1895. – Т. 50. – № 7/8. – С. 100–155.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. Ч. 1, т. V. Акты, относящиеся к делу о подчинении киевской митрополии московскому патриархату (1620–1694). – К. : Губ. тип., 1873. – 488 с.

Афанасий (Топольский). Слово в день пренесения мощей ... кн. Александра Невского / Афанасий (Топольский). – М. : Синод. тип., 1742. – 9 л.

Афанасий (Топольский). Слово в неделю седьмую по Пасхе / Афанасий (Топольский). – М. : Синод. тип., 1742. – 10 л.

Байбаков А. Правила пиитическая : В пользу юношества, обучающегося в Московской

славено-греко-латинской академии, в Заиконоспаском монастыре / А. Байбаков. – [М.] : Печ. при Имп. Моск. ун-те, [1774]. – 40 с.

Бантыш-Каменский Д. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Губ. тип., 1810. – 192 с.

Барсов А. А. Краткия правила российской грамматики, собранный из разных российских грамматик в пользу обучающегося юношества в гимназиях Императорского Московского университета / А. А. Барсов. – [М.] : Печ. при Имп. Моск. ун-те, 1773. – 103 с.

Боссюэ Ж. Б. Иакова Бенigna Боссюэа Разговор о всеобщей истории. Т. 1–3. / Ж. Б. Боссюэ ; с франц. на рос. язык перевел капитан В. Наумов. – [М.] : Печ. при Имп. Моск. ун-те, 1761–1789. – [Т. 1]. Ч. 1. – 1761. – [12], 114, [1] с. ; [Т. 1]. Ч. 2. – 1762. – [2], 182, [1] с. ; [Т. 1]. Ч. 3. – 1762. – [2], 86, [1] с. ; [Т. 2]. Ч. 4 : От 800 года лета Христова до 1688 года. – СПб. : Тип. Морского м-ва, 1779. – [2], 444 с. ; Т. 3 : От 1688 по июль 1721 года. – СПб., 1789. – [2], 443 с.

Брукер И. Сокращенная история философии от начала мира до нынешних времен, которую с франц. языка перевел студент В. Колокольников / И. Брукер. – М. : Тип. И. Лопухина, 1785. – 442 с.

Булич Н. Из первых лет Казанского университета (1805–1819). Ч. 1. / Н. Булич. – СПб. : Тип. И.Н. Скороходова, 1904. – 512 с.

Варениус Б. География генеральная : Небесный и земноводный круги купно с их свойства и действа в трех книгах описующая : переведена с латинск. языка на российский и напечатана в Москве повелением царского пресветлого величества / Бернгард Варениус. – [М. : Синод. тип.], 1718. – 647 с.

Варлаам (Ляцевский). Греческая грамматика : в которой синтаксис, также различные греческие диалекты и просодия из разных древних писателей выбранными правилами и примерами объяснены / пер. с лат. яз. В. Петровым. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1788. – 488 с.

Винский Г. С. Мое время. Записки / Г. С. Винский. – СПб. : Огни, 1914. – 159 с.

Вольф Х. Волфианская Экспериментальная физика, с нем. языка на латинском сокращенная, с которого на рос. язык перевел М. Ломоносов / Х. Вольф. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1746. – 170 с.

Вольф Х. Волфианская Экспериментальная физика, с нем. подлинника на латинском языке сокращенная, с которого на рос. язык перевел М. Ломоносов / Х. Вольф. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1760. – 183 с.

Вольф Х. Волфианская Теоретическая физика с нем. подлинника на лат. языке сокращенная, переведена на рос. язык Имп. Академии наук переводчиком Б. Волковым / Х. Вольф. – СПб. : [Тип. Акад. наук], 1760. – 211 с.

Гедеон (Антонский). Слово в день Сретения Владимирской иконы Богоматери / Гедеон (Антонский). – М. : Синод. тип., 1744. – 16 л.

Гедеон (Антонский). Слово в неделю двадцать первую по Сошествии Св. Духа / Гедеон (Антонский). – М. : Синод. тип., 1742. – 12 л.

Гедеон (Криновский). Собрание разных учительных слов. Ч. 1–2. – М. : Синодальная тип., 1760. – 1134 с.

Геллерт Х. Ф. Рассуждения, извлеченные из сочинений Геллерта / Х. Ф. Геллерт ; [пер. с нем. в Харьк. коллегииуме]. – Х. : Унив. тип., 1807. – 71 с.

Геснер И. М. Полной латинской Геснеров лексикон с российским переводом с прибавлением к нему греческих слов и российского реестра испр. и умнож. Моск. университета проф. философии Д. Синьковским. Ч. 1–3. – М. : Унив. тип., 1796–1798. – Ч. 1. – 1796. – 1294 стб. ; Ч. 2. – 1796. – 1295–3878 стб. ; Ч. 3. – 1798. – 448 стб.

Гельтергоф Ф. Немецкая грамматика, в которой не токмо все части речи или произведение слов, но и синтаксис или сочинение слов, оба надлежащими примерами объяснены : в пользу российского юношества издана учителем немецкого языка в Московском имп. Университете / Ф. Гельтергоф. – М. : Тип. Ун-та, 1784. – 360 с.

[Горленко В. П.] Ученики переяславских славяно-латинских школ в 1744 г. / [В. П. Горленко] // КС. – 1888. – № 10. – С. 23–26. – Подпись : В. Г.

Греч И. М. Готшедова Немецкая грамматика, сочиненная в пользу и употребление благородного юношества при Сухопутном шляхетном кадетском корпусе / И. М. Греч. – [СПб.] : Печ. в тип. Корпуса, 1760. – 394 с.

Греческие музы в малорусском изображении // КС. – 1884. – № 4. – С. 709–714.

Любнер И. Сто четыре священные истории Ветхого и Нового завета : выбранный из Священного писания и изряднейшими нравоучениями снабденные, изданные г. Иоанном Гибнером / пер. с латинского на российский язык студентом Матвеем Соколовым. – [М.] : Сенат. тип., 1781. – 384 с.

[Д'Аламбер Ж. Л.] Подробное рассмотрение Существа Законов, сочиненного Д'Аламбертом. Ч. 1. / [Ж. Л. Д'Аламбер] ; пер. с фр. Дмитрий Языков. – [М. : б. и.], 1769. – 336 с.

Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века / В. Демидовский // ПЕВ. – 1876. – № 11. – С. 430–440.

Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитья от дворян Слободской Украинской губернии // Сборник РИО. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 249–324.

Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии // Сборник РИО. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 127–248.

Депутатские наказы от дворян Белгородской губернии // Сборник РИО. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 483–662.

Для истории переяславской бурсы при епископе Иове Базилевиче // КС. – 1901. – № 11. – С. 76–78.

Доклад графа П. Румянцева о разных мероприятиях по управлению Малороссией и собственноручные решения Екатерины II, 18 мая 1765 г. // Сборник РИО. – СПб., 1872. – Т. 10. – С. 9–21.

Доклад Комитета о усовершенствовании духовных училищ, и начертание правил о образовании сих училищ и содержании духовенства при церквах служащего. – СПб. : При Св. Синоде, 1809. – 89 с.

Документы и дела, относящиеся к жизни и деятельности Св. Иоасафа (Горленко), епископа Белгородского и Обоянского. Вып. 1–2. – Курск : Епарх. тип., 1911. – 112 с.

Дополнение к наказу Святейшего Синода из пунктов, присланных Малороссийским духовенством // Сборник РИО. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 63–113.

Епифаний (Канивецкий). Слово на высокотожественный день тезоименитств ее императорского величества / Епифаний (Канивецкий). – СПб. : При Св. Синоде, 1807. – 14 с.

Епифаний (Канивецкий). Слово на день иже во святых отцев нашего Иоанна Златоустого, об обязанностях наставника / Епифаний (Канивецкий). – СПб. : При Св. Синоде, 1807. – 10 с.

Жданович Я. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время» / Я. Жданович // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 115–155.

Записка господам депутатам, избранным от дворян Малороссийской губернии // ЧОИДР. – 1865. – Кн. 1. – С. 193–199.

Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства // КС. – 1890. – № 8. – С. 310–316.

Золотницкий В. Т. Сокращение естественного права : выбранное из разных авторов для пользы российского общества Владимиром Золотницким / Владимир Золотницкий. – СПб. : [Тип. Сухопут. кадет. корпуса], 1764. – 148 с.

Зуев В. Ф. Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев. – СПб. : Тип. При Академии наук, 1787. – 273 с.

Иакинф (Карпинский). Поучительные слова в разные времена сказываемые / Иакинф (Карпинский). – СПб. : Тип. Имп. Кадет. корпуса, 1782. – 236 с.

Иакинф (Карпинский). Слово во святой Великий Пяток / Иакинф (Карпинский). – СПб. : Тип. Имп. Сухопут. шляхет. кадет. корпуса, 1781. – 8 с.

Излияние благодарных чувств Его Сиятельству кн. А. М. Голицыну от питомцев Харьковского коллегиума по случаю полученных новых милостей. – Харьков : Тип. Сл.-Укр. приказа общ. призрения, 1806. – 11 с.

Иларион (Григорович). Слово в день рождения Петра Федоровича / Иларион (Григорович). – М. : Синод. тип., 1744. – 15 л.

Иларион (Григорович). Слово в неделю шестую по Пасхе / Иларион (Григорович). – М. : Синод. тип., 1742. – 12 л.

Каченовский В. М. Михаил Трофимович Каченовский / В. М. Каченовский // Библиографические записки. – 1892. – № 4. – С. 259–269.

Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Панна сотниковна / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1979. – Т. 4 : Прозові твори. – С. 291–320.

Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Пан Халявський / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1979. – Т. 4 : Прозові твори. – С. 7–197.

Кирилл (Флоринский). Слово в высокотожественный день рождения Елисаветы Первья, императрицы всея России / Кирилл (Флоринский). – СПб. : При Имп. Акад. наук, [1741]. – 23 л.

Ковалинский М. Жизнь Григория Сковороды / М. Ковалинский // Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. С. Сковорода. – К., 1973. – Т. 2. – С. 439–476.

Козельский Я. П. Philosophические предложения, сочиненные на дв. советником и Правительствующего Сената секретарем Яковом Козельским / Яков Козельский. – СПб. : [Печ. при Сенате], 1768. – 225 с.

Коменский Я. Иоанна Амоса Комения Видимый свет на латинском, российском, немецком, италийском и французском языках представлен, или Краткое введение, которым изъясняется, что обучающемуся юношеству легким способом не только языку, разумным упражнением, но также и вещи достойныя знания самонужнейшия / Я. Коменский. – [М.] : Печ. при Имп. Моск. ун-те, 1768. – 477 с.

Кормчая. Ч. 1–2. – М. : Синод. тип., 1787. – [441, 383] л.

Крамаренко И. Из воспоминаний о ректорах, управлявших полтавско-переславскою семинариею в первой четверти текущего столетия / И. Крамаренко // ПЕВ. – 1878. – № 11. – С. 526–537.

Крамаренко И. Из воспоминаний об учителях, бывших в полтавско-переславской семинарии в первой четверти текущего столетия / И. Крамаренко // ПЕВ. – 1880. – № 9. – С. 403–409.

Крамаренко И. Нечто из переславского семинарского быта первой четверти текущего столетия / И. Крамаренко // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 89–102.

Краткое понятие о физике для употребления его императорского высочества благоверного государя великого князя Павла Петровича. – СПб. : [Тип. Акад. наук], [1761]. – 65 с.

Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста / И. Г. Кулжинский // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 187–196; № 8. – С. 210–221.

Курас Г. Введение в генеральную историю / Гильмар Курас ; на рос. язык переведено канцелярии Академии наук секретарем С. Волчковым. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1747. – 242 с.

Курганов Н. Г. Универсальная арифметика, содержащая основательное учение как легчайшим способом разныя во обществе случающияся,

математике принадлежащая арифметическая, геометрическая и алгебраическая выкладки производят / Н. Г. Курганов. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1757. – 411 с.

Курций Квинт. История о Александре Великом царе македонском : с дополнением Фрейнгсима и с примечаниями / Курций Руф Квинт ; переведена с лат. языка С. Крашенинниковым. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1750. – 528 с.

Ланге И. Школьные разговоры / И. Ланге ; переводил с лат. на российск. язык Мартин Шванвиц, гимназии ректор. – St.-Petersburg : Gedr. bey der Kayserl. Acad. der Wissenschaften, [1750]. – 215 с.

Леванда И. В. Слова и речи Иоанна Леванды, протоиерея Киево-Софийского собора : в 3 ч. Ч. 1–3. / И. В. Леванда. – СПб. : Тип. Имп. Театров, 1821. – Ч. 1. – [8], 334, [2] с. ; Ч. 2. – [2], 331, [4] с. ; Ч. 3. – [8], 216, XVI с.

Левицкий П. Образцы старо-семинарской поэзии / П. Левицкий // КС. – 1889. – № 11. – С. 450–454.

Лилеев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии / М. И. Лилеев. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1880. – 215 с.

Ломоносов М. В. Краткое руководство к красноречию : Книга первая, в которой содержится риторика показываящая общие правила обоего красноречия, то есть оратории и поэзии / М. В. Ломоносов. – СПб. : При Имп. Акад. наук, [1776]. – 315 с.

Ломоносов М. В. Слово о происхождении света новую теорию о цветах представляющее, в публичном собрании Имп. Академии наук июля 1 дня 1756 года говоренное М. Ломоносовым / М. Ломоносов. – СПб. : При Имп. Академии наук, [1757]. – 42 с.

Ломоносов М. В. Слово о рождении металлов от трясения земли, на торжественный праздник тезоименитства ее императорского величества великия государыни императрицы Елисаветы Петровны самодержицы всероссийския в публичном собрании Имп. Академии наук сентября 6 дня 1757 года говоренное / М. В. Ломоносов. – СПб. : При Имп. Академии наук, [1757]. – 32 с.

[Лотоцкий И.] К истории учреждения семинарии в Переяславе / [И. Лотоцкий] // КС. – 1888. – № 1–3. – С. 35–39. – Подпись : И. Л-ий.

Лубяновский Ф. П. Воспоминания / Ф. П. Лубяновский // РА. – 1872. – Вып. 1. – С. 98–185.

Майская рекреация. – Харьков : В унив. тип., 1815. – 27 с.

Малорусские песни на латыни // КС. – 1885. – № 7. – С. 516–517.

Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. Маркевич. – Чернигов : Губ. тип., 1852. – 176 с.

Маркович Я. А. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. 2 / Я. А. Маркович. – М. : Тип. В. Готье, 1859 – 416 с.

Марсове поле. Кн. 2. Героична поезія на Україні. Друга половина XVII – початок XIX століть. – К. : Молодь, 1989. – 384 с.

Материалы для биографии Ломоносова / собраны экстраординарным академиком П. С. Билярским. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1865. – 820 с.

Материалы для истории Курской епархии // КЕВ. – 1891. – № 19. – С. 328–339; № 20. – С. 362–368.

Материалы из истории Переяславской епархии прошлого столетия // ПЕВ. – 1891. – № 11. – С. 513–531.

Мендельсон М. Рассуждение о духовном свойстве души человеческой / М. Мендельсон ; переведено с нем. в Харьковском коллегіуме. – М. : Тип. С. Селивановского, 1806. – 72 с.

Месяцеслов на лето господне 1797-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней : пер. с польского... в Харьковском духовном училище. – Харьков : Тип. приказа обществ. призрения, 1797. – 25 с.

Месяцеслов на лето господне 1799-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней : пер. с польского в Харьковском духовном училище. – Харьков : Тип. приказа обществ. призрения, 1799. – 16 с.

Нарежный В. Т. Бурсак : малорос. повесть / В. Т. Нарежный // Сочинения : в 2 т. / В. Т. Нарежный. – М., 1983. – Т. 2 : Романы и повести. – С. 8–286.

Некоторые сведения о духовных школах // КЕВ. – 1873. – № 14. – С. 655–674; № 16. – С. 761–772.

Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы / Л. Ничпаевский // Харківський університет XIX – початок XX ст. у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв [та ін.]. – Харків, 2008. – Т. 1. – С. 57–89.

Новая французская грамматика, сочиненная вопросами и ответами : собрана из сочинений г. Ресто и других грамматик / на рос. язык переведена Академии наук переводчиком В. Тепловым. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1752. – 454 с.

О должностях человека и гражданина : книга к чтению определенная в народных городских училищах Российской империи, изданная по высочайшему повелению царствующей имп. Екатерины Вторья. – СПб. : [Тип. Акад. наук], 1783. – 180 с.

Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – СПб. : М, 1885–1916. – Т. 7 (1727 г.). – СПб., 1885. – 86, 554 ; Т. 11 (1731). – СПб., 1903. – 2, 4, 1324 с. ; Т. 14 (1734 г.) – СПб., 1910. – VI, 1130 с. ; Т. 15 (1735 г.). – СПб., 1907. – VI, 1200 с. ; Т. 16 (1736 г.) – СПб., 1906. – VI, 1086 с. ; Т. 17 (1737 г.) – СПб., 1913. – Рукопись. ; Т. 18 (1738 г.) – Пг., 1915. – V, 2628 с. ; Т. 19 (1739 г.) – СПб., 1913. – VII, 998 с. ; Т. 21 (1741 г.) – СПб., 1913. – VIII, 1490 ; Т. 22 (1742 г.) – М., 1914. – X, 1300 с. ; Т. 23 (1743 г.) – СПб., 1911. – VIII, 1120 с. ; Т. 28 (1748 г.) – Пг., 1916. – VI; 812 с. ; Т. 34 (1754 г.). – СПб., 1912. – VIII, 944 с. ; Т. 39

(1759 г.) – СПб., 1910. – VII, 848 с.; Т. 50 (1770 г.) – Пг., 1914. – VII, 1150 с.

Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Т. 2. – К. : Тип. И. К. Вальнера, 1846. – 371 с.

Парфений (Сопковский). О должностях пресвитеров приходских / Парфений (Сопковский). – СПб. : Синодальная тип., 1789. – 296 с.

Переверзев И. А. Краткие правила русского правописания из разных грамматик выбранные и по свойству украинского диалекта для употребления малороссиянами дополненные в Харькове / И. А. Переверзев. – М. : Сенат. тип., 1782. – 48 с.

Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинарии русской филологии в Полтаву и Екатеринослав / В. Н. Перетц. – К. : Тип. Имп. Ун-та, 1910. – 99 с.

Пехотинский Г. Мое детство. Из жизни маленького певчего / Г. Пехотинский // ДВ. – 1865. – Т. 11. – С. 405–449.

Письма партикулярные к Его Преосвященству от губернатора Щербинина // КЕВ. – 1874. – № 1. – С. 32–42.

Платон (Левшин). Православное учение / Платон (Левшин). – М. : Синод. тип., 1766. – 119 л.

Платон (Малиновский). Слово в день коронации Елисаветы Петровны / Платон (Малиновский). – М. : Синод. тип., 1746. – 8 л.

Платон (Малиновский). Слово в неделю вторую по сошествии Св. Духа / Платон (Малиновский). – М. : Синод. тип., 1742. – 8 л.

Полетика Г. А. Истинные основания и должности христианская веры, или Наставление язычникам обращающимся в христианскую веру / Г. А. Полетика. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1762. – 344 с.

Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. IV (1700–1712). – 890 с.; Т. V (1713–1719). – 780 с.; Т. VI. (1720–1722). – 815 с.; Т. VII (1723–1727). – 926 с.; Т. VIII (1728–1732). – 1018 с.; Т. X (1737–1739). – 995 с.; Т. XVII (1765–1766). – 1138 с.; Т. XIX (1770–1774). – 1084 с.; Т. XXII (1784–1788). – 1168 с.; Т. XXIII (1789–1796). – 969 с.; Т. XXV (1797–1799). – 933 с.; Т. XXIX (1806–1807). – 1372 с.; Т. XXX (1808–1809). – 1404 с.

Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. 1-я серия. – СПб., 1879. – Т. I (1721). – 448 с.; Т. II (1722). – 685 с.; Т. V (28 января – 5 мая 1727). – 634 с.; Т. VI (с 8 мая 1727 по 16 января 1730). – 458 с.

Полное собрание постановлений и распоряжений по вопросу православного исповедания Российской империи. Царствование государя Павла I-го (6 ноября 1796 – 11 марта 1801). – Пг. : Тип. М. П. Фроловой, 1915. – 703 с.

Порфирьев И. Я. Воспоминания И. Я. Порфирьева, профессора русской словесности Казанской Духовной Академии / И. Я. Порфирьев // Православный собеседник. – 2005. – № 2 (10). – С. 88–170.

Преосвященный Самуил, епископ Белогордский. Его письма к архимандриту Лаврентию (1770–1774) // КЕВ. – 1888. – № 3. – С. 52–60; № 4. – С. 68–76; № 5. – С. 90–100.

Примечания достойная жизнь графа Боневала, бывшего пред сим цесарского генерала от инфантерии, а потом командующего при турецкой армии под именем Асман паши : переведенная с франц. на российский язык. – М. : Тип. А. Анненкова, 1789. – 137 с. XXX

Проект к учреждению университета Батуринского, 1760 года // ЧОИДР. – 1863. – Кн. 2 (апрель–июнь). – С. 67–85.

Прокопович А. Мысли при чтении послания Св. Апостола Павла к колоссянам / А. Прокопович. – СПб. : Тип. И. Иоанесова, 1820. – 140 с.

Прокопович А. Мысли при чтении послания Св. Апостола Павла к ефессеям / А. Прокопович. – СПб. : Тип. И. Иоанесова, 1821. – 265 с.

Прокопович А. С. Поучительные слова / А. С. Прокопович. – [М., 1803]. – 457 с.

Прокопович А. С. Слово на всерадостный день коронования... имп. Екатерины Вторья / А. С. Прокопович. – [Харьков, 1795]. – 11 с.

Пуфендорф С. Введение в историю знатнейших европейских государств : с примечаниями и политическими разсуждениями / С. Пуфендорф; переведена с нем. Б. Волковым. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1767. – 923 с.

Ratio Studiorum. Уклад студий Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / Р. Паранько (пер.), А. Маслюха (пер.). – Львів : Свічадо, 2008. – 252 с.

Реестр князьям Черниговским // Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – К., 1853. – С. 329–334.

Рождественский С. В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках / сост. С. В. Рождественский. – СПб. : Тип. т-ва «Обществ. польза», 1910. – 395 с.

Рукописи Иркутской духовной семинарии южнорусского происхождения // Труды КДА. – 1892. – № 10. – С. 305–312.

Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 20. – С. 707–737; 1887. – № 21. – С. 757–780; 1888. – № 2. – С. 66–98; № 3. – С. 115–129.

Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века, 1725–1800 : в 5 т. Т. 1. / [Е. И. Карцижак, В. Т. Повалишина, И. М. Полонская, З. Ю. Титкова и др.]. – М. : Книга, 1962. – 435 с.

Семенов П. Товарищ разумный и замысловатый, или Собрание хороших слов, разумных замыслов, скорых ответов, учтивых насмешек и приятных приключений знатных мужей древнего и нынешнего веков, переведенной с французского, и умноженной из разных латинских к сей же материи принадлежащих писателей как для пользы, так и для увеселения общества / П. Семенов. – М. : Комп. тип., 1787. – 537 с.

Сковорода Г. С. Лист до Іова Базилевича, 18 квітня 1765 р. / Г. С. Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. С. Сковорода. – К., 1973. – Т. 2. – С. 391.

Сковорода Г. С. Листи до М. Ковалинського / Г. С. Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. С. Сковорода. – К., 1973. – Т. 2. – С. 218–359.

Страницка из прошлого г. Переяслава // КС. – 1889. – № 8. – С. 468–490.

Стратеман В. Феатрон, или Позор исторический / В. Стратеман ; пер. с латин. Гавриил (Бужинский). – СПб. : Тип. Александро-Невского монастыря, 1724. – 478 с.

Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей / [с предисл. А. Лазаревского]. – К : Тип. К. Н. Милевского, 1884. – 316 с.

Теплов Г. Н. Знания касающиеся вообще до философии : для пользы тех, которые о сей материи чувственных книг читать не могут / собраны и изъяснены Г. Тепловым. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1751. – 208 с.

Тимковский Е. Ф. Воспоминания о моей жизни / Е. Ф. Тимковский // КС. – 1894. – № 3. – С. 364–381.

Тимковский И. Ф. Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 1–26; № 18. – С. 27–48.

Толмачев Я. В. Автобиографическая записка / Я. В. Толмачев // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 699–724.

Толмачев Я. В. Логика с латинского вновь переведенная и исправленная : пер. Ф. Баумейстера / Я. В. Толмачев. – М. : Губ. тип., 1807. – 206 с.

Толмачев Я. В. Русская поэзия в пользу юношества, обучающегося в Харьковском коллегиуме / Я. В. Толмачев. – М. : Тип. С. Селивановского, 1805. – 161 с.

Толмачев Я. В. Французская грамматика, расположенная легчайшим способом, с присовокуплением хрестоматии / Я. В. Толмачев. – М. : Тип. Н. С. Всеволожского, 1809. – 247 с.

Топчиев Е. Воспоминания / Е. Топчиев // Южный край. – 1883. – № 881.

Тредиаковский В. К. Новый и краткий способ к сложению российских стихов с определениями до сего надлежащих званий / В. К. Тредиаковский. – СПб. : Печат. при Имп. Акад. наук, 1735. – 89 с.

Український кант XVII–XVIII століть / упоряд. Л. В. Івченко. – К. : Муз. Україна, 1990. – 200 с.

Учитель графа П. А. Румянцева-Задунайского Т. М. Сенютович // КС. – 1889. – № 1. – С. 223–224. – Підпис: А. Л.

Феоктист (Мочульский). Логика и риторика для дворян / Феоктист (Мочульский). – М. : [Тип. Пономарева], 1789. – 70 с.

Феоктист (Мочульский). Переписка учителя с учеником о летнем посещении 1791 г. и Элегия о славе стихотворцев из Овидия / Феоктист (Мочульский), В. Г. Рубан. – СПб. : [Тип. Гос. Воен. коллегии], 1791. – 8 с.

Феоктист (Мочульский). Словеснословие и песнопение, то есть грамматика, логика, риторика и поэзия в кратких правилах и примерах / Феоктист (Мочульский). – М. : [Тип. Пономарева], 1790. – 96 с.

Феофан (Прокопович). Сокращенное христианское учение / Феофан (Прокопович). – СПб. : Синод. тип., 1765. – 88 л.

Феофан (Прокопович). Христовы о блаженствах проповеди толкование / Феофан (Прокопович). – СПб. : Тип. Александро-Невского монастыря, 1722. – 171 л.

Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии : в 3 т. Т. 1. / Филарет (Гумилевский). – Харьков : Райдер, 2004. – 328 с.

Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1–2. / Филарет (Гумилевский). – Чернигов : Тип. Г. Л. Шапиры, 1873. – 392 с.

Фрейер И. Краткая всеобщая история, с продолжением оной до самых нынешних времен и присовокуплением к ней российской истории : для употребления учащагося юношества с немецкаго на российской язык переведена, исправлена и умножена при Императорском Московском университете / И. Фрейер. – [М.] : Печатана при Университете, 1769. – 500 с.

Ханенко Н. Д. Дневник генерального хоружого Николая Ханенка. 1727–1753 / Н. Д. Ханенко. – К. : Ред. «Киев. Старины», 1884. – 554 с.

Хозяйственный календарь на лето господне 1808-е : пер. с польск. – Харьков : Унив. тип., 1808. – 104 с.

Хозяйственный календарь на лето господне 1809-е : пер. с польск. в Харьк. коллегиуме. – Харьков : Унив. тип., 1808. – 105 с.

Хозяйственный способ узнавать погоды в 1806 году, с прибавлением краткого исторического известия о Слободско-Украинской губернии : пер. с польск. – Харьков : Тип. приказа обществ. призрения, 1806. – 104 с.

Целларий К. Краткая латинская грамматика, сочиненная г. Целларием; исправленная и умноженная г. Геснером; с немецк. на российск. язык переведена, при Императ. Московском университете, элоквенции профессором Антоном Барсовым / [К. Целларий ; пер. с нем. А. Барсова]. – [М.] : Унив. тип., 1762. – 220 с.

Чернигов за 45 лет (Заметки старожила) // ЧГВ. – 1851. – № 1. – С. 1–7.

Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Ф. Шафонский. – К. : Тип. университета, 1851. – 697 с.

Шафонский А. Ф. Четыре письма А. Ф. Шафонского к А. С. Сулиме о порядке обучения в Галльской «педагогии» (1794–1797 гг.) / [А. Ф. Шафонский] // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14, вып. 2. – С. 71–83.

Эйлер Л. Письма о разных физических и филозофических материях, писанные к некоторой

немецкой принцессе, с франц. языка на рос. переведенные С. Румовским, Академии наук членом, астрономом и профессором. Ч. 1–3 / Л. Эйлер. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1768. – Ч. 1. – 14, 320 с.; Ч. 2. – 12, 339 с.; Ч. 3. – 14, 406 с.

Baumeister F. Elementa philosophiae recentioris, pluribus sententiis exemplisque ex veterum scriptorum romanorum monumentis illustrata : nunc vero physica, nec non oeconomica, publica et ecclesiastica jurisprudentia, quibus accessit duplex appendix, exhibens regulas disputandi atque distinguendi, aucta : usibus que juventutis rossicae adornata / F. Baumeister ; edidit Nicolaus Bantisch-Kamenski M. – [Mosquae (Moskva)] : Typis Imper. Mosq. univers., 1777. – 683 p.

Baumeister F. Elementa philosophiae recentioris usibus inventutis scholasticae accommodata / Frid. Chistian Baumeister. – [Leipzig] : sumt. J. F. Gleditschii, 1755. – 588 p.

Burg. Elementa oratoria ex antiquis atque recentioribus facto praeseptorum delectu tironibus eloquentiae ab imis principiis ac fundamentis sensim ad difficiliora et summa justo ordine manuducendis et prudenter insituendis accommodata, antea quidem in usum Gymnasiorum Vratislaviensium nunc vero juventutis Rossicae revica, aucta et emendata / Burg ; edidit Nicolaus Bantisch-Kamenski. – [M.] : Typis Imper. Mosq. univers., 1776. – 271 p.

Cellarius C. Christophori Cellarii Historia universalis breviter ac perspicue exposita, in antiquam, et medii aevi ae novam divisa, cum notis perpetuis / C. Cellarius. – Ienae : sumtu Io. Felicis Bielckii, 1730. – 552 p.

Heineccius J. G. Elementa philosophiae rationalis et moralis ex principiis admodum evidentibus iusto ordine adornata. Accessere historia philosophica et index locupletissimus / Jo. Gottl. Heineccus. – [Frankfurt a. d. Oder] : impens. Jo. Christian. Kleybii, 1761. – 352 p.

Hugo H. Pia desideria emblematis elegiis et affectibus ss. patrum illustrata. Editio 9 emendata / H. Hugo. – [Antwerpen] : apud Henricum Aertsens, 1659. – 442 s.

Karpinski H. Compendium orthodoxae theologiae doctrinae ab archimandrita Hyacintho Karpinski concinnatum / H. Karpinski. – [M.] : in officina Mosquensis Gubernii apud Andream Reschetnikow, 1800. – 298 p.

Knapski G. Gregorii Cnapii... collectum et recensum Synonyma seu dictionarium Polono-Latinum / G. Knapski. – [Lwów] : typis collegij Soc. Iesu, 1691. – 446 p.

Latina chrestomathia pro discentibus poesis. – Charcoviae, 1810. – 377 p.

Latina chrestomathia pro discentibus rhetoricam. – Charcoviae, 1817. – 398 p.

Lejay G. F. Ars rhetorica ad Tullianam Rationem exacta, in qua praeepta et exempla complectuntur, quae ad oratoriam facultatem pertinent / Gabriele Francisco Lejay Societatis Jesu presbytero. – Petropoli [St.-Peterburg] : [s. n.], 1797. – 661 p.

Morhof D. G. Polyhistor literarius, philosophicum et practicus. Cum accessionibus virorum clarissimorum Ioannis Frickii et Ioannis Mollert / D. G. Morhof. – Lubecae : sumptibus P. Boeckmanni, 1732. – 717 p.

Prokopowicz Th. Christianae orthodoxae theologiae in Academia Kiowensi a Theophane Prokopowicz... adornatae et propositae. Vol. 1–3 / Theophane Prokopowicz. – Lipsiae : Breitkopf, 1792–1793.

Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae juventutis roxolanae dictati Kioviae in Orthodoxa Academia Mohyleana anno domini 1705 / Theophane Prokopowicz. – Mohiloviae, 1786. – 185 p.

Sacra theologia, seu Doctrina christiana per theorematum, quaestiones et controversias exposita / opera et studio Cazanensis Academiae rectoris archimandritae Sylvestris. – [Petropoli] : Typis Academiae Imper. scientiarum Petropolitanae, 1799. – 712 p.

Winkler J. Institutiones philosophiae Wolfianae utriusque Contemplativae et activae usibus academicis accommodatae a m. Io. Henr. Wincklero / J. Winkler. – Lipsiae : sumtibus Fritsch, 1735. – 1034 p.

Література

Адруг А. Будинок Чернігівського колегіуму / А. Адруг // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові : від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів, 2001. – С. 37–38.

Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : підручник для вузів / А. М. Алексюк. – К. : Либідь, 1998. – 560 с.

Амвросий. История Российской иерархии : в 6 ч. Ч. 1. / Амвросий. – М. : Синод. тип., 1807. – 643 с.

Амнесс Ж. Схоластическая модель чтения / Ж. Амнесс // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / ред. сост. Г. Кавалло. – М., 2008. – С. 138–160.

Андреев А. Ю. Гумбольдтовская модель классического немецкого университета / А. Ю. Андреев // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 48–60.

Андреев А. Ю. «Идея университета» в России (XVIII – начало XX в.) / А. Ю. Андреев // «Быть русским по духу и европейцем по образованию» : Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII – начала XX в. : сб. ст. / [отв. ред. серии А. В. Доронин]. – М., 2009. – С. 9–31.

Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А. Ю. Андреев. – М. : Знак, 2009. – 640 с.

Андреев А. Ю. Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века / А. Ю. Андреев. – М. : Знак, 2005. – 432 с.

Андреева О. А. Тракта́т XIV в. «О похвале клиру» как источник по ранней истории немецких

университетов / О. А. Андреева // Университеты Западной Европы. Средние века. Возрождение. Просвещение : межвуз. сб. науч. трудов. – Иваново, 1990. – С. 131–141.

Андросова С. Развитие образования на Левобережной и Слободской Украине во второй половине XVII–XVIII вв. / С. Андросова // Історичні і політологічні дослідження : наук. журн. / Донец. нац. ун-т. – 2004. – № 2 (квітень). – С. 7–12.

Андрущенко М. Парнас віршотворний : Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. / М. Андрущенко. – К. : Укр. книга, 1999. – 208 с.

Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине : Исторические сборники / Е. М. Апанович. – К. : Наук. думка, 1983. – 222 с.

Артемова Л. В. Історія педагогіки України : підручник / Л. В. Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.

Архангельский А. Духовное образование и духовная литература в России при Петре Великом / А. Архангельский. – Казань : Тип. Имп. ун-та, 1883. – 212 с.

Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею : в 2 ч. / В. Аскоченский. – К. : Унив. тип., 1856. – Ч. 1. – 370 с. ; Ч. 2. – 568 с.

Багалей Д. И. Григорий Савич Сковорода. Его учение, жизнь и значение / Д. И. Багалей // Сборник ХИФО. – Х., 1911. – Т. 20. – С. 1–17.

Багалей Д. И. Исторические повести и статьи Г. Ф. Квитки / Д. И. Багалей // КС. – 1893. – № 8. – С. 213–230.

Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : в 2 т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Харьков, 1993. – Т. 1. – 572 с. ; Т. 2. – 982 с.

Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802–1815 гг.) / Д. И. Багалей. – Харьков : Тип. Зильберберг, 1893–1898. – 1204 с.

Багалей Д. И. Очерки из русской истории. Т. 2. Монографии и статьи по истории Слободской Украины / Д. И. Багалей. – Харьков : Тип. и лит. М. Зильберберг, 1913. – 374 с.

Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків : Основа, 1990. – 256 с.

Бадалич И. М. Памятники русской школьной драмы XVIII века (по загребским спискам) / И. М. Бадалич, В. Д. Кузьмина. – М. : Наука, 1968. – 303 с.

Бакай Н. Южнорусский дворянин XVIII века / Н. Бакай // КС. – 1885. – № 4. – С. 717–742.

Беньковская Т. Е. «Классическое» и «реальное» направления в методике преподавания литературы XVIII–XIX веков (историко-библиографический аспект) / Т. Е. Беньковская // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2005. – Т. 5. № 12. – С. 262–274.

Берелович В. Образовательные стратегии русских аристократов. Воспитание сирот Голицыных (1782–1790) / В. Берелович // Европейское

Просвещение и цивилизация России / отв. ред. С. Я. Карп, С. А. Мезин. – М., 2004. – С. 318–329.

Биобиблиографический словарь ученых Харьковского университета. Т. 1. Ректоры (1805–1919, 1933–1995) / [сост. В. Д. Прокопова и др.]. – Харьков : НФТЦ, 1995. – 127 с.

Благовещенский А. История старой Казанской духовной академии. 1797–1818 г. / А. Благовещенский. – Казань : Унив. тип., 1875. – 208 с.

Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии / М. Благовещенский // ЧЕИ. – 1903. – № 21. – С. 728–742 ; № 22. – С. 769–783 ; 1904. – № 3. – С. 106–120 ; 1904. – № 4. – С. 143–158.

Блинова Т. Б. Иезуиты в Белоруссии / Т. Б. Блинова. – Минск : Беларусь, 1990. – 110 с.

Богачевська-Хомяк М. Quem di oderunt, paedagogum fecerunt / М. Богачевська-Хомяк // Схід-Захід : іст.-культурол. зб. – Харків ; К., 2005. – Вип. 7 : Спец. видання. Університети та нації в Російській імперії. – С. 5–12.

Богданов А. П. Из предистории петровских преобразований в области высшего образования / А. П. Богданов // Реформы второй половины XVII – XX вв. : подготовка, проведение, результаты : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т истории СССР. – М., 1989. – С. 44–63.

Боголюбов А. Н. Российская наука XVIII века / А. Н. Боголюбов // Вопросы истории. – 1980. – № 4. – С. 82–94.

Боголюбов А. Н. Точные науки как предмет преподавания в университетах / А. Н. Боголюбов // Физика на рубеже XVII–XVIII вв. – М., 1974. – С. 75–119.

Бородий Н. К. О развитии медицины в XVIII в. / Н. К. Бородий // Советское здравоохранение. – 1981. – № 11. – С. 53–56.

Бородій М. К. Зародження медичної освіти на Україні / М. К. Бородій // УІЖ. – 1987. – № 10. – С. 141–144.

Броклис Л. Университет в ранний период современной европейской истории : учебные планы (реферат) / Л. Броклис // Alma Mater. – 2002. – № 1. – С. 44–50 ; № 2. – С. 44–52 ; № 4. – С. 49–52 ; № 5. – С. 37–42 ; № 7. – С. 45–51.

Бугославский П. Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский и первые годы Черниговской семинарии / П. Бугославский // Вера и жизнь. – 1913. – № 21. – С. 36–47.

Булгаков М. История Киевской духовной академии / М. Булгаков. – СПб. : Тип. К. Жернакова, 1843. – 226 с.

Буткевич Т. И. Историко-статистическое описание Харьковского кафедрального Успенского собора / Т. И. Буткевич. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1894. – 331 с.

Буторина Т. С. Ломоносовский период в истории русской педагогической мысли XVIII века / Т. С. Буторина. – М. : Архангельский гос. технический ун-т, 2005. – 298 с.

- В германских университетах // ЖМНП. – 1869. – Ч. 108. – С. 105–116.
- Вейль Г. Университеты и наука в Германии : пер с нем. / Г. Вейль // Математическое мышление : пер с англ. и нем. / Г. Вейль. – М., 1989. – С. 306–331.
- Веретенников В. И. Художественная школа в Харькове в XVIII в. / В. И. Веретенников // Сборник ХИФО. – Харьков, 1913. – Т. 19. – С. 224–234.
- Верховский П. В. Очерки по истории русской церкви в XVIII и XIX ст. Вып. 1 / П. В. Верховский. – Варшава : Тип. Варшав. учеб. округа, 1912. – 148 с.
- Верховский П. В. Учреждение Духовной коллегии и Духовный регламент : К вопросу об отношении церкви и государства в России : Исследование в области истории русского церковного права. Т. 1. / П. В. Верховский. – Ростов н/Д : [Б. и.], 1916. – 687 с.
- Верхратський С. А. Історія медицини : навч. посібник для студентів мед. ін-тів / С. А. Верхратський, П. Ю. Заблудовський. – К. : Вища школа, 1991. – 431 с.
- Весин Л. Исторический обзор учебников общей и русской географии, изданных со времени Петра Великого по 1876 год (1710–1876 г.) / Л. Весин. – СПб. : Тип. Пантелеевых, 1876. – 674 с.
- Вишленкова Е. А. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX века / Е. А. Вишленкова. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2002. – 439 с.
- Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия / Д. Вишневский // Труды КДА. – 1902. – № 1. – С. 17–60; № 3. – С. 315–358; № 5. – С. 96–133; 1903. – № 6. – С. 179–212; № 7. – С. 353–410; № 8. – С. 586–632; № 9. – С. 49–100.
- [Вишневский Д.] Случай из губернской жизни / Д. Вишневский // КС. – 1895. – № 1. – С. 6–9. – Подпись : Д. К. В-ский.
- Вінтер Е. Раннє Просвітництво і християнство / Е. Вінтер // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. [та ін.]. – К., 2002. – С. 287–310.
- Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII века / М. Владимирский-Буданов. – Ярославль : Тип. Фальк, 1874. – 325 с.
- Водолажченко О. 3 історії Харківського колегіуму в XVIII віці / О. Водолажченко // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 107–122.
- Возняк М. С. Історія української літератури. Т. 2–3. Віки XVI–XVIII / М. С. Возняк. – Львів : Просвіта, 1921–1924. – Т. 2, ч. 1 : Віки XVI–XVIII. – 1921. – 416 с. ; Т. 3 : Віки XVI–XVIII. Ч. 2. – 1924. – 564 с.
- Войтков А. Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) /
- А. Н. Войтков // Труды КДА. – 1903. – № 6. – С. 320–332.
- Вомперский В. П. Риторика в России XVII–XVIII вв. / В. П. Вомперский. – М. : Наука, 1988. – 180 с.
- Вомперский В. П. Риторика XVII – начала XVIII в. и их роль в описании процессов развития русского литературного языка и русской литературы / В. П. Вомперский // Филологические науки. – 1978. – № 5. – С. 42.
- Гарскова И. М. Источниковедческие проблемы исторической информатики / И. М. Гарскова // Российская история. – 2010. – № 3. – С. 151–161.
- Гаукроджер С. Научная революция, современность и Запад / С. Гаукроджер // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2004. – Вып. 11. – С. 18–39.
- Головащенко С. Києво-могилянська та київська духовно-академічна традиція прочитання й інтерпретації Святого Письма в європейському контексті / В. Головащенко // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура : зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик / Ін-т філософії НАН України, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – С. 189–195.
- Горбенко Є. В. Києво-Могилянська академія. Архітектурний нарис / Є. В. Горбенко. – К. : КМ Akademia, 1995. – 57 с.
- Горленко В. П. Украинские были / В. П. Горленко. – К. : Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1899. – 168 с.
- Горожанский Я. Дамаскин Семенов-Руднев, епископ нижегородский / Я. Горожанский // Труды КДА. – 1894. – № 6. – С. 191–216.
- Горський В. Європейська академічна традиція в Києво-Могилянській академії / В. Горський // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській Академії: європейський контекст / редкол. В. С. Горський [та ін.]. – К., 2002. – С. 7–38.
- Горський В. XVII сторіччя в історії української філософії / В. Горський // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура : зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик / Інститут філософії НАН України, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – С. 55–67.
- Графтон Э. Гуманист за чтением / Э. Графтон // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / ред. сост. Г. Кавалло. – М., 2008. – С. 225–265.
- Гречихин А. А. Общая библиография : учеб. для студентов вузов / А. А. Гречихин. – М. : Изд-во МГУП, 2000. – 586 с.
- Грушевський О. Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. / О. Грушевський // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 82–87.
- Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : АПН, 2002. – 224 с.
- Гмітерек Г. Молодь з українських земель в Замойській академії в XVI–XVII століттях / Г. Гмітерек // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 11–21.

Грачотті С. Українська культура XVII ст. і Європа: [пер. з італ.] / С. Грачотті // Україна XVII ст. Між Заходом та Сходом: матеріали I українсько-італійського симпозиуму, 13–6 вересня 1994 р., Київ / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Фондація Джорджо Чіні, Укр. міжнар. комітет з питань науки і культури при НАН України. – К.: Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1996. – С. 1–33.

Данилевский Г. П. Сковорода, украинский писатель XVIII века / Г. П. Данилевский // Основа. – 1862. – № 8. – С. 1–39.

Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. / В. Демидовский // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 735–776.

[*Демидовский В.*] Материалы, относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской семинарии / [Демидовский В.] // ПЕВ. – 1887. – № 21. – С. 780–792. – Подпись: В. Д-ский.

Демков М. И. История русской педагогики. Ч. 2. Новая русская педагогика / М. И. Демков. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. – 691 с.

Демков М. И. Очерки по истории русской педагогики / М. И. Демков. – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1909. – 144 с.

Дем'янух В. М. 3 історії Переяславського колегіуму / В. М. Дем'янух // Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали: зб. наук. пр. – К., 1992. – С. 364–376.

Дзюба О. Бібліотека Чернігівської духовної семінарії / О. Дзюба // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – С. 42–45.

Дзюба О. «Честь і безчестя студентське» у сприйнятті студентів та професорів Києво-Могилянської академії (на матеріалі конфліктів 1730–1760-х рр.) / О. Дзюба // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 135–146.

Добровольский П. К истории Черниговской духовной семинарии / П. Добровольский // ЧЕИ. – 1903. – № 10. – С. 304–309.

Доброклонский А. П. Руководство по истории Русской Церкви / А. П. Доброклонский. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1999. – 936 с.

Добролюбов Н. А. Очерк направления иезуитского ордена, особенно в приложении к воспитанию и обучению юношества / Н. А. Добролюбов // Русская школа. – 1911. – № 10. – С. 39–65.

Докучаев Н. История Черниговской семинарской церкви до 1817 г. / Н. Докучаев // ЧЕИ. – 1871. – № 12. – С. 372–385.

Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712) / Н. Докучаев // ЧЕИ. – 1870. – № 15. – С. 275–282; № 16. – С. 283–310.

Духовно-нравственная деятельность православного русского духовенства // КЕВ. – 1874. – № 14. – С. 666–676; № 16. – С. 762–771.

Дюбо Б. А. Эпоха Просвещения и грамматические сочинения Готтшеда и Ломоносова / Б. А. Дюбо // Русские и немцы в XVIII веке: встреча культур / отв. ред. С. Я. Карп. – М., 2000. – С. 286–296.

Дятлов В. А. Из истории украинско-немецких культурных связей XVI–XVIII веков (немецкая старопечатная книга в Чернигове) / В. А. Дятлов, А. Б. Коваленко, С. А. Половникова // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени: сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1985. – Вып. 13. – С. 148–155.

Евсина Н. А. Проекты учебных зданий в России XVIII века / Н. А. Евсина // Русское искусство XVIII века: материалы и исследования. – М., 1968. – С. 110–138.

Елеонская А. С. Русская ораторская проза в литературном процессе XVII в. / А. С. Елеонская. – М.: Наука, 1990. – 224 с.

Еришов А. Г. Влияние Московского университета на развитие государственной системы образования в России (1755 – середина XIX в.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Г. Еришов. – М., 2003. – 27 с.

Есаков В. А. География в Московском университете: очерки организации, преподавания, развития географической мысли (до 1917 г. / В. А. Есаков. – М.: Наука, 1983. – 141 с.

Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX століття): дис. у формі наук. доповіді ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Микола Борисович Євтух. – К., 1996. – 70 с.

Жевахов Н. Д. Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии. Ч. 2. Святитель Иоасаф и его сочинения / Н. Д. Жевахов. – К.: Тип. Киево-Печерской Успенской лавры, 1907. – 242 с.

Жуков В. И. Университетское образование: история, социология, политика / В. И. Жуков. – М.: Акад. проект, 2003. – 379 с.

Жуковский А. Київська Академія – місце формування Сковорода / А. Жуковский // Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали: зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 271–281.

Жуковский А. Петро Могила й питання єдності церков / А. Жуковский. – К.: Мистецтво, 1997. – 304 с.

Жучков В. А. Немецкая философия эпохи раннего Просвещения (конец XVII – первая четверть XVIII в.) / В. А. Жучков. – М.: Наука, 1989. – 206 с.

Задорожна О. День могилянського студента / О. Задорожна // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 163–177.

Задорожна О. Ф. Етапи будівництва «Великої бурси» та побутові умови проживання в ній студентів / О. Ф. Задорожна // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. – Т. 35: Київська Академія. – С. 33–44.

Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2,

- ч. 1 (1701–1764) / Я. Запаско, Я. Іаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – 131 с.
- Заштовт Л. Людвік Яновський і початок польських досліджень історії університетів Російської імперії / Л. Заштовт // Харківський університет на початку свого існування (1805–1820) : пер. з пол. / Л. Яновський. – Харків, 2004. – С. XXIX–XXXIX.
- Звездина Ю. Н. Книга из библиотеки Стефана Яворского – «Pia desideria» Германа Гуго / Ю. Н. Звездина // Книга в России XI – XX вв. : сб. науч. тр. / [редкол.: В. П. Леонов и др.]. – СПб., 2004. – Вып. 21. – С. 69–79.
- Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I / И. Знаменский. – М. : Тип. М. Лаврова, 1880. – 185 с.
- Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. – Казань : Тип. имп. ун-та, 1881. – 806 с.
- Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра / П. Знаменский. – Казань : Тип. ун-та, 1873. – 851 с.
- Зонтиков Н. А. Костромская духовная семинария. Вехи истории : к 250-летию со дня основания (1747–1997 гг.) / Н. А. Зонтиков. – Кострома : Б. и., 1997. – 27 с.
- Зюсс В. Становление и развитие социокультурных и образовательных связей России и Германии : эпоха Петра I / В. Зюсс // Немцы в России: российско-немецкий диалог : сб. ст. / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2001. – С. 145–154.
- Иванова Г. В. Историография просопографии / Г. В. Иванова, Ю. Ю. Юмашева // Круг идей: алгоритмы и технологии исторической информатики : труды IX конф. Ассоц. «История и компьютер» / под ред. Л. И. Бородинки, В. Н. Владимировой. – М. ; Барнаул, 2005. – С. 101–120.
- Ивановский В. Русское законодательство XVIII и XIX вв. в своих постановлениях относительно монашествующих лиц и монастырей / В. Ивановский. – Харьков : Тип. губ. правл., 1905. – 174 с.
- Императорский Московский университет: 1755–1917 : энцикл. словарь / сост. А. Ю. Андреев, Д. А. Цыганков. – М. : РОССПЭН, 2010. – 894 с.
- Истомин Г. Постановления имп. Екатерины II относительно образования духовенства / Г. Истомин // Труды КДА. – 1867. – № 9. – С. 580–624.
- История зарубежной литературы XVIII века : учеб. для филол. спец. вузов / Л. В. Сидорченко, Е. М. Апенко, А. В. Белобратов и др.; под ред. Л. В. Сидорченко. – М. : Высш. шк., 1999. – 335 с.
- Іаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом : матеріали I українсько-італійського симпозиуму, 13–6 вересня 1994 р., Київ / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Фондація Джорджо Чіні, Укр. міжнар. ком. з питань науки і культури при НАН України. – К. : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1996. – С. 114–135.
- Ісіченко І. Риторика й барокове проповідництво у шкільній культурі Києва XVII ст. / І. Ісіченко // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 32–39.
- Ісіченко І. Церковне життя України епохи бароко / І. Ісіченко // Українське бароко. – Харків, 2004. – Т. 1. – С. 83–174.
- Історія Львова : у 3 т. Т. 1. 1256–1772 / Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій [та ін.]. – Львів : Центр Європи, 2006. – 296 с.
- Історія української культури : в 5 т. Т. 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / [В. С. Александрович, В. Й. Борисенко, Т. М. Виврот, В. М. Горобець, Б. Є. Патон] . – К. : Наук. думка, 2003. – 1246 с.
- Кагарлицкий Ю. В. Некоторые аспекты изучения истории культуры переходного типа: русская проповедь XVIII века как источник / Ю. В. Кагарлицкий // История и филология: проблемы научной и образовательной интеграции на рубеже тысячелетий : сб. ст. – Петрозаводск, 2000. – С. 211–216.
- Кадлубовский А. «Правила пиитические» Аполлоса Байбакова / А. Кадлубовский // ЖМНП. – 1899. – Вып. 7. – С. 189–240.
- Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания (XVII–XVIII вв.) / Т. Н. Каменева // Труды Государственной библиотеки им. В. И. Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 224–384.
- Каптерев Н. Ф. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях / Н. Ф. Каптерев. – М. : Тип. Л. Ф. Снегирева, 1885. – 567 с.
- Каптерев П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. – СПб. : О. Богданова, 1909. – 540 с.
- Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. Т. 2. / А. В. Карташев. – М. : Терра, 1992. – 565 с.
- Кацкова Т. А. Из истории преподавания немецкого языка в Санкт-Петербургском университете (XIX – начало XX в.) / Т. А. Кацкова, С. Шютц // Немцы в России : русско-немецкие научные и культурные связи : сб. ст. / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2000. – С. 71–81.
- Квітка-Основ'яненко Г. Ф. История театра в Харькове / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Твори : в 6 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1957. – Т. 6. – С. 155–170.
- Кедров Н. И. Духовный регламент в святы с преобразовательной деятельностью Петра Великого / Н. И. Кедров. – М. : Унив. тип., 1886. – 224 с.
- Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк ; за ред. В. С. Брюховецького. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – 736 с.
- Кіку В. Єзуїтський університет у Львові (1758–1773), або захист «істинин закону» / В. Кіку // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 101–113.
- Кметь В. «Ratio Studiorum» в історії європейської та української освіти / В. Кметь,

О. Дух // Ratio Studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / Р. Паранько (пер.), А. Маслюха (пер.). – Львів, 2008. – С. 7–31.

Кнабе Г. С. Русская античность. Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России / Г. С. Кнабе. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 240 с.

Коваленко О. З історії музичного виховання у навчальних закладах старого Чернігова / О. Коваленко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів, 2001. – С. 56–58.

Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття / І. І. Колесник // УІЖ. – 2008. – № 1. – С. 169–193.

Колесников А. С. Современный философский процесс в начале ХХІ века / А. С. Колесников // Miscellanea humanitaria philosophiae : Очерки по философии и культуре : к 60-летию профессора Юрия Никифоровича Солонина. – СПб., 2001. – С. 95–128. – (Сер. «Мыслители» ; вып. 5).

Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения : пер. с англ. Н. С. Розова и Ю. Б. Вертгейм / Рэндалл Коллинз. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2002. – 1280 с.

Колосов В. И. История Тверской духовной семинарии ко дню 150-летнего юбилея семинарии / В. И. Колосов. – Тверь : Тип. губ. правл., 1889. – 464 с.

Кононова О. В. Музыкальная культура Харкова (кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.) / О. В. Кононова. – Харків : Основа, 2004. – 176 с.

Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика ХVІІ–ХVІІІ ст. / Л. Корній // Європейське Відродження та українська література ХІV–ХVІІІ ст. / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. – К., 1993. – С. 194–214.

Коротков С. Н. Немецкие газеты в Петербурге ХVІІІ в. / С. Н. Коротков // Русские и немцы в ХVІІІ веке : Встреча культур / отв. ред. С. Я. Карп. – М., 2000. – С. 237–243.

Котусенко В. Викладання філософії в єзуїтських колегіумах ХVІ–ХVІІ століть та Києво-Могилянській академії / В. Котусенко // Україна ХVІІ століття: суспільство, філософія, культура : зб. наук. пр. на пошану пам'яті проф. В. Нічик / Інститут філософії НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – С. 83–107.

Котусенко В. Томізм і його рецепція у філософії професорів Києво-Могилянської академії / В. Котусенко // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол.: Горський В. С. [та ін.]. – К., 2002. – С. 117–150.

Кочеткова Н. Д. Ораторская проза Феофана Прокоповича и пути формирования литературы классицизма / Н. Д. Кочеткова // ХVІІІ век. Про-

блема литературного развития России в первой трети ХVІІІ века. – Л., 1974. – Сб. 9. – С. 50–80.

Кошелева О. Е. Неизвестные русские учебные курсы философии середины ХVІІІ в. / О. Е. Кошелева, Б. Н. Морозов // Историко-философский ежегодник. – 1991. – С. 53–74.

Кравецкий А. Г. История церковнославянского языка в России (конец ХІХ–ХХ в.) / А. Г. Кравецкий, А. А. Плетнева. – М. : Языки рус. культуры, 2001. – 398 с.

Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.) / В. В. Кравченко. – Харків : Основа, 1996. – 295 с.

Кравченко В. В. Харьков / Харків : столица Пограничья / В. В. Кравченко. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 358 с.

Крамаренко И. Деятельность преосвященного Геврасия на пастве Переяславской / И. Крамаренко // Странник. – 1872. – № 8. – С. 90–120.

Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии // ПГВ. – 1862. – № 52. – С. 433–442.

Крекотень В. І. Байки в українській літературі ХVІІ–ХVІІІ ст. / В. І. Крекотень // Байки в українській літературі ХVІІ–ХVІІІ ст. : пам'ятки давньої української літератури. – К., 1963. – С. 5–75.

Кривошея І. І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. І. Кривошея. – Умань, 1998. – 261 с.

Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. Кн. 3. Кінець ХV – середина ХІХ століття : навч. посібник для вузів / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – 335 с.

Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в ХVІІІ веке / Е. Крыжановский // Руководство для сельских пастырей. – 1861. – № 39. – С. 129–148 ; 1864. – № 42. – С. 32–249 ; № 46. – С. 401–414.

Кузьмин А. И. Военная тема в литературе петровского времени / А. И. Кузьмин // ХVІІІ век. – Л., 1974. – Сб. 9 : Проблемы литературного развития России в первой трети ХVІІІ века. – С. 168–183.

Кулакова И. П. Университетское пространство и его обитатели : Московский университет в историко-культурной среде ХVІІІ века / И. П. Кулакова. – М. : Новый хронограф, 2006. – 336 с.

Кулешова Г. И. Образы науки и архитектура научных комплексов / Г. И. Кулешова // ВФ. – 1992. – № 4. – С. 22–30.

Курзенин Э. Б. Политико-правовое учение Самуэля Пuffендорфа : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Э. Б. Курзенин. – Нижний Новгород, 1999. – 153 с.

Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1762–1805) / А. Лазаревский // КС. – 1899. – № 1. – С. 101–133.

Лазаревский А. По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцева / А. Лазаревский // КС. – 1896. – № 12. – С. 374–394.

- Лапто-Данилевский А. С. История русской общественной мысли и культуры XVII–XVIII вв. / А. С. Лапто-Данилевский. – М. : Наука, 1990. – 293 с.
- Лаптева Л. П. История российских университетов XVIII – начала XX века в новейшей отечественной литературе (1985–1999 годы) / Л. П. Лаптева // Российские университеты в XVIII–XX веках : сб. науч. ст. – Воронеж, 2000. – Вып. 5. – С. 3–28.
- Ластовський В. В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст. : історіографічні аспекти / В. В. Ластовський. – К. : Логос, 2006. – 278 с.
- Ластовський В. В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. В. Ластовський. – К., 1998. – 201 с.
- Лахманн Р. Демонтаж красноречия. Риторическая традиция и понятие поэтического : пер. с нем. / Р. Лахманн. – СПб. : Академ. проект, 2001. – 368 с.
- Лашенков Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский / Н. Лашенков // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 121–262 ; 1895. – Вып. 9. – С. 129–200.
- Лашенков Н. Посещение Харьковского коллегіума Белгородским епископом Самуилом Миславским / Н. Лашенков // ХС. – 1889. – Вып. . – С. 203–208.
- Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности / А. С. Лебедев. – Харьков : Печатное дело, 1902. – 286 с.
- Лебедев А. С. Феокист Мочульский, архиепископ Белгородский (1787–1799) и Курский (1799–1818) / А. С. Лебедев. – Харьков : [Б. и.], 1896. – 54 с.
- Лебедев А. С. Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А. С. Лебедев. – М. : Университет. тип, 1886. – 103 с.
- Лебедев Д. М. География в России петровского времени / Д. М. Лебедев. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 383 с.
- Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища / П. Левицкий // КС. – 1889. – № 2. – С. 424–444.
- Лейбфрейд А. Ю. Харьков : От крепости до столицы : заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Харьков : Фолио, 1998. . – 334 с.
- Линчевский М. Педагогика древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии / М. Линчевский // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 7. – С. 104–154 ; № 8. – С. 437–500 ; № 9. – С. 535–588.
- Лисий І. Європейськість Києво-Могилянської академії та її філософії: польська призма бачення / І. Лисий // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. [та ін.]. – К., 2002. – С. 67–76.
- Литвиненко М. А. «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України / М. А. Литвиненко // УІЖ. – 1966. – № 1. – С. 131–135.
- Литвинов В. До питання про ренесансний характер рукописних латиномовних курсів поетики й риторики, читаних у Києво-Могилянській академії та Чернігівському коллегіумі / В. Литвинов // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від коллегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 15–17.
- Литвинов В. Д. Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України / В. Д. Литвинов. – К. : Наук. думка, 1984. – 149 с.
- Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии / В. Литинский // ЧЕИ. – 1896. – № 5. – С. 178–183 ; № 6. – С. 212–216 ; 1897. – № 6. – С. 225–228 ; № 24. – 936–942 ; 1899. – № 2. – С. 84–88.
- Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков: Эпохи и стили / Д. С. Лихачев. – Л. : Наука, 1973. – 254 с.
- Лиховицкий А. Просвещение в Сибири в XVIII столетия / А. Лиховицкий // ЖМНП. – 1905. – № 7. – С. 1–29.
- Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г. Логвин. – М. : Искусство, 1965. – 252 с.
- Лотман Ю. М. Архаисты-просветители / Ю. М. Лотман // Собрание сочинений / Ю. М. Лотман. – М., 2000. – Т. 1 : Русская литература и культура Просвещения. – С. 239–252.
- Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство, 2000. – 704 с.
- Лоха В. А. Духовенство, церкви та коллегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. / В. А. Лоха. – К. : Міленіум, 2006. – 114 с.
- Лукичева Э. В. Федор Поликарпов – переводчик «Географии генеральной» Бернарда Варения / Э. В. Лукичева // XVIII век : сб. ст. – Л., 1974. – Сб. 9 : Проблемы литературного развития России в первой трети XVIII века. – С. 289–296.
- Любжин А. И. Латинская образованность и римская литература в России в XVIII – начале XX века / А. И. Любжин // Вестник древней истории. – 2004. – № 1. – С. 190–201.
- Любжин А. И. Харьковский коллегіум в XVIII – начале XIX в. / А. И. Любжин // Вопросы образования. – 2008. – № 3. – С. 240–263.
- Мазур П. Отчі світильники. Сторінки з історії школи і педагогічної думки в Україні епохи Відродження (XV ст. – поч. XVIII ст.) : навч. посібник / П. Мазур. – Донецьк : Укр. культурологічн. центр, 1998. – 105 с.
- Мазуркевич О. Р. Література як засіб виховання в учительській діяльності і творчій спадщині Г. С. Сковороди / О. Р. Мазуркевич // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди : зб. статей. – К., 1972. – С. 117–145.
- Макарова И. В. Деятельность преподавателей духовных семинарий Владимирской, Костромской и Ярославской губернии : 60-е годы XVIII –

первой четверти XIX в. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И. В. Макарова. – Иваново, 2005. – 178 с.

Максимович Г. А. Деятельность Румянцев-Задунайского по управлению Малороссией. Т. 1. / Г. А. Максимович. – Нежин : Типлит. В. К. Меленевского, 1913. – 399 с.

Малицкий Н. В. История Владимирской духовной семинарии Вып. 2. / Н. В. Малицкий. – М. : Печ. А.И. Снегиревой, 1902. – 445 с.

Малицкий Н. В. История Переславской епархии (1744–1788 г.). Вып. 1. / Н. В. Малицкий. – Владимир : Тип. губ. правл., 1912. – 408 с.

Малицкий Н. В. История Суздальской духовной семинарии (1723–1788) / Н. В. Малицкий. – Владимир : Тип. губ. правл., 1905. – 221 с.

Малышева Н. И. Политико-правовое наследие Самуила Пуфендорфа / Н. И. Малышева // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 122–127.

Мандрованые дяки в Слободской Украине // Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. – Харьков, 1884. – С. 664–668.

Марков В. Об иезуитском воспитании / В. Марков // Чтения в Московском обществе любителей духовного просвещения. – М., 1871. – № 5. – С. 27–37.

Марковский М. Найдавніший список «Енеїди» І. П. Котляревського й деякі думки про генезу цього твору / М. Марковский. – К. : Друк. Укр. АН, 1927. – 183 с.

Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. / В. Л. Маслійчук. – Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 399 с.

Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского / С. И. Маслов. – К. : Тип. М. Т. Мейнандера, 1914. – 66 с.

Маслов С. І. Етюди з історії стародруків / С. І. Маслов. – К. : КиївДрук, 1925. – 80 с.

Маслюк В. П. Лагіномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / В. П. Маслюк. – К. : Наук. думка, 1983. – 234 с.

Маслюк В. П. Невідомі байки з Переяславської поетики 1742–1743 рр. «Сад муз» / В. П. Маслюк // Радянське літературознавство. – 1987. – № 4. – С. 62–65.

Масол Л. Музичне виховання у Чернігівському колегіумі та Чернігівській духовній семінарії / Л. Масол // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. Матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 51–55.

Матеріали І українсько-італійського симпозиуму «Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи», 13–16 вересня 1994 р., Київ / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Фондація Джорджо Чіні, Укр. міжнар. ком. з питань науки і культури при НАН України. – К. : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1996. – 600 с.

Маффеи П. Некоторые особенности средневековых университетов / П. Маффеи // Страницы истории : сб. науч. ст., посвящ. 65-летию со дня рождения профессора Григория Алексеевича Тишкина / Санкт-Петербург. гос. ун-т ; отв. ред. Р. Ш. Ганелин. – СПб., 2008. – С. 110–117.

Мащенко С. Роль Чернігівської єпархії узаснуванні та діяльності колегіуму в Чернігові / С. Мащенко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету : зб. Матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 11–13.

Мащенко С. Світоглядно-освітнє вчення Іоана Максимовича / С. Мащенко // СЛ. – 1999. – № 4. – С. 145–151.

Медынский Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI–XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией / Е. Н. Медынский. – М. : Изд-во Академии пед. наук, 1954. – 174 с.

Медынский Е. Н. Школа и педагогика в России в первой половине XVIII в. / Е. Н. Медынский // Очерки по истории педагогики : сб. ст. – М., 1952. – С. 83–86.

Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К. : Абрис, 1994. – 288 с.

Микитась В. Л. Миславський Симон Григорович (Самуїл) / В. Л. Микитась, Є. О. Колесник // КМА. – С. 365–366.

Миклашевський Й. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Й. Миклашевський. – К. : Наук. думка, 1967. – 160 с.

Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии / Д. Миллер // КС. – 1897. – № 1. – С. 1–31.

Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) / Л. Миловидов // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1 : Праці історико-краєзнавчої секції. – С. 65–89.

Миловидов Л. Проекти університету у Києві у другій половині XVIII в. / Л. Миловидов // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1930. – 36. 1. – С. 295–306.

Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. Т. 1. / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – 547 с.

Михащенко А. Л. Духовное образование в Российской империи : учеб. пособие для студентов / А. Л. Михащенко. – Курган : Изд-во Курган. гос. ун-та, 2005. – 186 с.

Мицько І. З. Острозька слов'яно-геко-латинська академія (1576–1636) / І. З. Мицько. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.

Мозгова Н. Г. Київська духовна академія, 1819–1920: філософський спадок / Н. Г. Мозгова. – К. : Книга, 2004. – 320 с.

Морозов А. А. Метафора и аллегория у Стефана Яворского / А. А. Морозов // Поэтика и стили-

- стика русской литературы. Памяти акад. В. В. Виноградова : сб. статей. – Л. : Наука, 1971. – С. 35–44.
- Морозов П. Феофан Прокопович как писатель. Очерк из истории русской литературы в эпоху преобразования / П. Морозов. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1880. – 402 с.
- Мочульский В. Отношение южнорусской схоластики XVII в. к псевдоклассицизму XVIII в. // ЖМНП. – 1904. – Ч. 354. – Август. – С. 361–379.
- Мюльпфордт Г. Система образования в Галле и ее значение для России 1696–1831 гг. (ученые, учителя, училища, школьные реформы, книги, дидактика) : пер. с нем. / Г. Мюльпфордт // Немцы в России : русско-немецкие научные и культурные связи : сб. ст. / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2000. – С. 159–169.
- Наливайко Д. Вступ. Українське бароко: типологія і специфіка / Д. Наливайко // Українське бароко / [Наливайко Д., Кримський С., Ісаєвич Я. та ін.]. – Харків, 2004. – Т. 1. – С. 7–20.
- Наливайко Д. Поетика й риторика епохи бароко / Д. Наливайко // Українське бароко / [Наливайко Д., Кримський С., Ісаєвич Я. та ін.]. – Харків, 2004. – Т. 1. – С. 217–264.
- Наливайко Д. Становлення нової жанрової системи в українській літературі доби бароко / Д. Наливайко // Українське бароко : матеріали І конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 1990 р.) / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка АН України, Ін-т укр. археографії АН України. – К. : Ін-т укр. археографії, 1993. – С. 12–21.
- Нехаєва Е. В. К вопросу о положении университета в позднесредневековом обществе : (На примере Флорентийского) / Е. В. Нехаева // Университеты Западной Европы. Средние века. Возрождение. Просвещение : межвуз. сб. науч. тр. – Иваново, 1990. – С. 65–79.
- Недзьведзь Я. Значення шкільної риторики в Україні в першій половині XVIII ст. / Я. Недзьведзь // Схід–Захід : іст.-культурол. зб. – Харків ; К., 2005. – Вип. 7 : Спец. видання. Университети та нації в Російській імперії. – С. 13–22.
- Никольский П. История Воронежской духовной семинарии. Ч. 1. / П. Никольский. – Воронеж : Тип. В. И. Исаева, 1898. – 238 с.
- Никольский С. Материалы для истории Черниговской духовной семинарии / С. Никольский // ЧЕИ. – 1890. – № 10. – С. 207–213.
- Ніженець А. М. Діяльність Г. С. Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах / А. М. Ніженець // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди : зб. ст. – К., 1972. – С. 185–212.
- Ніженець А. М. На зламі двох світів : Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум / А. М. Ніженець. – Харків : Прапор, 1970. – 208 с.
- Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства / В. В. Німчук // Смотрицький М. Граматика. – К., 1979. – С. 7–111.
- Німчук В. В. Києво-Могилянська академія і розвиток української лінгвістики XVII–XIX ст. / В. В. Німчук // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів : зб. ст. – К., 1988. – С. 61–70.
- Німчук В. В. Основоположне значення «Граматик» М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві / В. В. Німчук // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. : матеріали симпозиуму / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Кам'янець-Поділ. пед. ін-т. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 6–20.
- Нічик В. Від ренесансної Італії до реформаційної Німеччини / В. Нічик // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. [та ін.]. – К., 2002. – С. 77–98.
- Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура / В. М. Нічик. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2001. – 252 с.
- Нічик В. М. Роль Києво-Могилянської академії в розвитку філософії в Україні / В. М. Нічик // Українське бароко : матеріали І конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 1990 р.) / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка АН України, Ін-т укр. археографії АН України. – К., 1993. – С. 77–85.
- Новіков А. Слобожанський драматичний театр : нариси історії / А. Новіков. – Харків : ХДПУ, 2002. – 109 с.
- О немецких студентах // Русское слово. – 1861. – № 4. – С. 1–20. – Подпись : Р. Н.
- Оглоблин О. Люди старої України та інші праці / О. Оглоблин. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1959. – 328 с.
- Основание Харьковского коллегиума, нынешней Харьковской духовной семинарии // Молодик на 1844 г. – Харьков, 1843. – С. – 7–32.
- Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР : с древнейших времен до конца XVII в. / [Днепров Э. Д., Кошелева О. Е., Корнетов Г. Б. и др.]; под. ред. Э. Д. Днепров. – М., 1989. – 480 с.
- Павловский И. Ф. Архимандрит Аполлоний / И. Ф. Павловский // ПЕВ. – 1880. – № 5. – С. 229–235.
- Павловский И. Ф. Из первой поры существования Переяславской семинарии / И. Ф. Павловский // ПЕВ. – 1878. – № 2. – С. 93–99.
- Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : в 4 т. Т. 4. / [Укр. спец. науч.-реставрац. проект. ин-т «Укрпроектреставрация», НИИ теории, истории и перспектив. пробл. сов. архитектуры в г. Киеве]; гл. редкол. Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. – К. : Будівельник, 1985. – 336 с.
- [Пархоменко В.] Гервасий Линцевский : (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) / [В. Пархоменко] // КС. – 1904. – № 12. – С. 408–443.
- Пархоменко В. К истории образования на Украине / В. К. Пархоменко // КС. – 1905. – № 9. – С. 235–247; № 10. – С. 126–132.
- Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785) / В. Пархоменко. – Полтава : Тип. Г. Маркевича, 1910. – 182 с.

Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии / Ф. Паульсен. – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 333 с.

Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як фактор формування національної самобутності української культури / О. Пахльовська // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. – Львів, 1998. – Вип. 5 : Prosphonema : історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю академіка Я. Ісаєвича. – С. 453–464.

Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності української культури: парадокси еволюції / О. Пахльовська // КМА. – С. 19–26.

Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом : в 2 т. Т. 2. / П. Пекарский. – СПб. : Изд. Товарищества «Обществ. Польза», 1862. – 578 с.

Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века / Н. И. Петров. – К.: Тип. И. И. Горбунова, 1904. – 110 с.

Петров Н. И. Из истории гомилетики в старейшей Киевской Академии / Н. И. Петров // Труды КДА. – 1866. – Т. 1. – С. 86–124.

Петров Н. И. К истории внутренней жизни духовных семинарий (значение поэзии А. С. Пушкина в сей жизни) / Н. И. Петров. – М.: Univ. тип., 1899. – 23 с.

Петров Н. И. Киевская академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796 гг.) / Н. И. Петров. – К.: Тип. И. И. Горбунова, 1906. – 121 с.

Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века / Н. И. Петров. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. – 171 с.

Петров Н. И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 г. / Н. И. Петров // Труды КДА. – 1866. – Т. 2. – Кн. 7. – С. 305–330 ; Т. 3. – Кн. 11. – С. 343–388 ; Т. 3. Кн. 12. – С. 552–569.

Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков : Киевская искусственная литература XVII–XVIII вв., преимущественно драматическая / Н. И. Петров. – К.: Тип. Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1911. – 532 с.

Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVIII века : Киевская искусственная литература XVIII века, преимущественно драматическая / Н. И. Петров. – К.: Тип. Г. Г. Корчак-Новицкого, 1880. – 151 с.

Петров Н. И. Первый (малороссийский) период жизни и научно-философского развития Григория Саввича Сковороды / Н. И. Петров // Труды КДА. – 1902. – № 12. – С. 588–618.

Петров Ф. А. Зарождение системы университетского образования в России / Ф. А. Петров // Университет для России : Взгляд на историю культуры XVIII столетия / под ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – М., 1997. – С. 64–101.

Петров Ф. А. Система российского университетского образования / Ф. А. Петров // Университет

для России. – М., 2001. – Т. 2 : Московский университет в александровскую эпоху / под ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – С. 150–189.

Петров Ф. А. Формирование системы университетского образования в России : в 4 т. Т. 1. Российские университеты и Устав 1804 года / Ф. А. Петров. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2002. – 416 с.

Пиксанов Н. К. Областные культурные гнезда / Н. К. Пиксанов. – М.: Гос. изд-во, 1928. – 148 с.

Пилип'юк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва / Н. Пилип'юк // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка АН України. – К., 1993. – С. 75–109.

Пилип'юк Н. Педагогічна теорія і українська література XVII–XVIII ст. / Н. Пилип'юк // Українське барокко : матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 1990 р.) / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка АН України, Ін-т укр. археографії АН України.. – К.: Ін-т укр. археографії, 1993. – С. 71–76.

Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття / Л. А. Пляшко. – К.: Наук. думка, 1980. – 149 с.

Покровский И. О способах содержания духовных училищ в России / И. Покровский // Странник. – 1860. – Июль. – С. 24–55 ; Август. – С. 109–138 ; Сент. – С. 167–209.

Половинкин С. М. Русская религиозная философия / С. М. Половинкин // Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь / под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. – М., 2000. – С. 468–484.

Поляков Н. В. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса / Н. В. Поляков, В. С. Савчук. – Днепрпетровск : Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.

Пономарева В. В. Университет в русской культуре XVIII века / В. В. Пономарева // Университет для России : Взгляд на историю культуры XVIII столетия / под ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – М., 1997. – С. 266–328.

Попов П. М. 3 історії поетики на Україні (XVII–XVIII ст.) / П. М. Попов // Матеріали до вивчення історії української літератури : посібник : в 5 т. – К., 1959. – Т. 1 : Давня українська література (доба феодалізму – до кінця XVIII ст.). – С. 392–403.

Попов П. М. 3 листування Г. С. Сковороди / П. М. Попов // Радянське літературознавство. – 1955. – № 18. – С. 57–70.

Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К.: АртЕк, 2001. – 727 с.

Посохова Л. Ю. Використання архівних документів при вирішенні дискусійних питань з історії Харківського колегіуму / Л. Ю. Посохова // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 73–76.

Посохова Л. Ю. Вчителювання студентів православних колегіумів України XVIII ст. у родинах козацької старшини / Л. Ю. Посохова // КС. – 2008. – № 5. – С. 3–18.

Посохова Л. Ю. Доля українського інтелектуала: Андрій Прокопович (1757–1826) / Л. Ю. Посохова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія. – 2008. – Вип. 14. – С. 25–30.

Посохова Л. Ю. Європейський досвід у навчальних практиках православних колегіумів України XVIII століття: джерелознавчий аспект / Л. Ю. Посохова // Наукові записки / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. 1. Тем. випуск «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації популяризації». – С. 323–340.

Посохова Л. Ю. М. Т. Каченовський та Харківський колегіум / Л. Ю. Посохова // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2003. – Вип. 6 : Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. – С. 114–117.

Посохова Л. Ю. Коллегиум как тип учебного заведения: исторические формы университетской идеи в Восточной Европе / Л. Ю. Посохова // Историческое знание: теоретические основания и коммуникативные практики : матер. науч. конф./ отв. ред. Л. П. Репина. – М. : ИВИ РАН, 2006. – С. 299–302.

Посохова Л. Ю. На шляху до університету: православні колегіуми і місце суспільство (XVIII – поч. XIX ст.) / Л. Ю. Посохова, С. И. Посохов // Гуманітарні студії: Україна – Польща : зб. наук. праць / голови ред. колегії О. Завальнюк, С. Уліяш. – Кам'янець-Подільський ; Жешів, 2010. – С. 77–85.

Посохова Л. Ю. От Харьковского коллегиума к Харьковскому университету: культурная преемственность или антагонизм / Л. Ю. Посохова // Философский век : альманах. – СПб., 2005. – Вип. 28 : История университетского образования в России и международные традиции просвещения. – Т. 1. – С. 126–132.

Посохова Л. Ю. Православні колегіуми та формування стану духовенства в Україні в XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 762 : Історія. – Вип. 39. – С. 52–64.

Посохова Л. Ю. Православные коллегиумы Российской империи (вторая половина XVIII – начало XIX вв.): между традициями и новациями / Л. Ю. Посохова // Ab Imperio. – 2010. – № 3. – С. 85–112.

Посохова Л. Ю. «Рекреація»: культура відпочинку учнів та викладачів православних колегіумів України XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816 : Історія. – Вип. 40. – С. 169–180.

Посохова Л. Ю. Реформа духовних навчальних закладів 1808 г. у Російській імперії та православні колегіуми / Л. Ю. Посохова // Вісник Чернігівського національного педагогічного

університету. Серія : Історичні науки. – 2011. – Вип. 87, № 8. – С. 36–39.

Посохова Л. Ю. Сакральне і світське: алегоричні зображення та символи пізнання у православних колегіумах України (XVIII – початок XIX ст.) // КА. – 2010. – Вип. 8. – С. 111–122.

Посохова Л. Ю. Територія просвіти в місті: локуси православних колегіумів України XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Праці Центру пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 177–190.

Посохова Л. Ю. Трансформація образовательної традиції в Східній Європі XVII–XVIII вв. / Л. Ю. Посохова // «Быть русским по духу и европейцем по образованию» : Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII – начала XX в. : сб. ст. / [отв. сост. А. Ю. Андреев; отв. ред. серии А. В. Доронин]. – М., 2009. – С. 32–51.

Посохова Л. Ю. «Утеча від науки» (сторінки повсякденного життя учнів колегіумів України XVIII століття) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2006. – № 728 : Історія. – Вип. 38. – С. 41–50.

Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.) / Л. Ю. Посохова. – Харків : Бізнес Інформ, 1999. – 168 с.

Посохова Л. Ю. «Что браху, что оставляху?» : викладання історії в православних колегіумах України в XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2008. – Вип. 9. – С. 203–216.

Про А. Двенадцать уроков по истории / Антуан Про ; [пер. с фр. Ю. В. Ткаченко]. – М. : Изд. центр РГГУ, 2000. – 333 с.

Пуха І. В. Деякі питання теорії навчання в спадщині Г. С. Сковороди / І. В. Пуха // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди : сб. ст. – К., 1972. – С. 103–116.

Пуховський К. Езуйтський Collegium Nobilium у Львові (1749–1773) / К. Пуховський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2006. – № 715 : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. – Вип. 8. – С. 117–144.

Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР : в 3 т. Т. 1. Строительная наука и техника на Украине с древних времен до 1917 г. / [В. Е. Ясевич, Ю. С. Асеев, М. М. Жербин и др.]. – К. : Наук. думка, 1989. – 328 с.

Раумер К. История воспитания и учения от возрождения классицизма до нашего времени : пер. с нем. Ч. 2 (1561–1827). / К. Раумер. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1878. – 704 с.

Резанов В. И. Из истории русской драмы. Школьные действа XVII–XVIII вв. и театр иезуитов / В. И. Резанов. – М. : Синод. тип., 1910. – 344 с.

Резанов В. И. Из истории русской драмы. Экскурс в область театра иезуитов / В. И. Резанов. – Нежин : Тип. В. К. Меленевского, 1910. – 462 с.

Репина Л. П. Теоретические новации в современной историографии / Л. П. Репина // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2010. – Вип. 10. – С. 10–40.

Рехневский Ю. Очерк истории народных школ в Германии / Ю. Рехневский // ЖМНП. – 1860. – Ч. 108. – С. 1–35; 117–156.

Різнченко В. Проект Українського університету в Батурині: сторінка з історії просвітніх заходів останнього Гетьмана України / В. Різнченко. – К.: Друк. 1-ї Київ. Друк. спілки, 1916. – 16 с.

Родников В. Очерки по истории русской педагогики / В. Родников. – К.: Тип. Имп. ун-та, 1909. – 119 с.

Рожественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII и XIX веках. Т. 1. / С. В. Рожественский. – СПб.: Тип. М. А. Александрова, 1912. – 676 с.

Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: нариси (X – початок XX ст.). – К.: Рад. школа, 1991. – 381 с.

Розов Н. С. «Социология философий» Рэндалла Коллинза – новый этап самосознания интеллектуалов в мировой истории / Н. С. Розов // Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения: пер. с англ. Н. С. Розова и Ю. Б. Вертгейм. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002. – С. 7–31.

Романовский Н. Протоиерей Василий Иоаннович Снисарев / Н. Романовский // Странник. – Т. 1, № 1. – С. 11–34.

Руденко Ю. Д. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність / Ю. Руденко, О. Губко. – К.: МАУП, 2007. – 384 с.

Сазонова Л. И. Восточнославянские академии XVI–XVIII вв. в контексте европейской академической традиции / Л. И. Сазонова // Славяноведение. – 1995. – № 3. – С. 46–61.

Сазонова Л. И. Литературная культура России. Раннее Новое время / Л. И. Сазонова. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 896 с.

Самарин Ю. Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович как проповедники / Ю. Ф. Самарин. – М.: Унив. тип., 1844. – 230 с.

Сандалюк О. М. Феген Карл-Йоганн / О. М. Сандалюк // КМА. – С. 559.

Святитель Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и Сибирский // Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – № 24. – С. 540–547.

Серебренников В. Киевская академия с половины XVII века до преобразования ее в 1819 году / В. Серебренников. – К.: Тип. ун-та, 1897. – 223 с.

Серегина А. Ю. Античные историки в английской полемической литературе конца XVI – начала XVII в. / А. Ю. Серегина // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2005. – Вип. 15. – С. 77–90.

Серяков С. Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648–1670 рр. / С. Серяков // КА. – 2010. – Вип. 8. – С. 92–111.

Серяков С. Викладачі місцевого походження в єзуїтських школах Галичини впродовж 1648–1675 рр. / С. Серяков // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. 8. – С. 119–126.

Серяков С. Викладачі місцевого походження в єзуїтських школах Галичини впродовж 1675–1700 рр. / С. Серяков // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. 10. – С. 582–593.

Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Серяков Сергій Олегович. – Харків, 2004. – 226 с.

Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво як чинник національно-культурного розвитку в польській історіографії XIX–XX ст. / С. О. Серяков // Схід–Захід: іст.-культурол. зб. – Харків; К., 2005. – Вип. 7: Спец. видання. Університети та нації в Російській імперії. – С. 23–44.

Серяков С. Культурно-освітній потенціал Луцької єзуїтської школи у 1648–1700 роках / С. Серяков // КА. – 2008. – Вип. 5. – С. 113–124.

Серяков С. О. Характерні риси єзуїтського шкільництва в освітній діяльності Києво-Могилянської академії в XVII столітті / С. О. Серяков // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2000. – Т. 18. – С. 24–28.

Сивокінь Г. М. Давні українські поетики / Г. М. Сивокінь. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 107 с.

Симчик М. В. До питання про «авторськість» філософських курсів XVII–XVIII ст. / М. В. Симчик // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. – Т. 35: Київська Академія. – С. 15–19.

Симчик М. Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво-Могилянській академії кінця XVII–XVIII ст. / М. Симчик // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 74–85.

Симчик М. Курси логіки в Києво-Могилянській академії / М. Симчик // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик / Ін-т філософії НАН України, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – С. 108–117.

Симчик М. В. Специфіка курсів логіки у Києво-Могилянській академії (кінець XVII – перша половина XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.05 «Історія філософії» / М. В. Симчик. – К., 2007. – 18 с.

Симчик М. Philosophia rationalis у Києво-Могилянській академії: монографія / М. Симчик. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – 239 с.

Сірополько С. Історія освіти в Україні / С. Сірополько. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.

Скабаланович Н. Западноевропейские гильдии и западнорусские братства / Н. Скабаланович // Христианское чтение. – 1875. – Ч. 2. – С. 271–327.

Скубала З. Польские университеты / З. Скубала, З. Токарский; пер. с пол. А. Майской. – Варшава: Полония, 1960. – 200 с.

- Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII–XVIII ст. / А. Г. Слюсарський. – Харків : Харк. кн.-газ. вид-во, 1954. – 280 с.
- Смагина Г. И. Академия наук и российская школа (вторая половина XVIII в.) / Г. И. Смагина. – СПб. : Наука, 2002. – 162 с.
- Смагина Г. И. Немецкие образовательные идеи и российская школа XVIII в. / Г. И. Смагина // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе» : к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / отв. составитель А. В. Доронин. – М., 2008. – С. 205–220.
- Смагина Г. И. Немецкие учебники по всеобщей истории в российской школе XVIII в. / Г. И. Смагина // Немцы в России: российско-немецкий диалог : сб. ст. / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2001. – С. 161–186.
- Смирнов В. И. Российские учителя и источники их педагогического познания в первой половине XVIII века / В. И. Смирнов // Педагогика. – 2002. – № 7. – С. 80–87.
- Смирнов С. К. История Московской славяно-греко-латинской академии / С. К. Смирнов. – М. : Тип. В. Гюте, 1855. – 428 с.
- Смолич И. К. История русской церкви, 1700–1917. Ч. 1. / И. К. Смолич. – М. : Изд-во Спасо-Преображ. Валаам. монастыря, 1996. – 798 с.
- Снегирев М. М. О старинном русском переводе Тита Ливия / М. М. Снегирев // Ученые записки Императорского Московского университета. – 1833. – № 1. – С. 690–705.
- Солнцев П. Краткие сведения о белгородско-курских иерархах / П. Солнцев. – Харьков : Унив. тип., 1871. – 19 с.
- Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума / П. Солнцев. – Харьков : Унив. тип., 1881. – 76 с.
- Солодянкина О. Ю. Феномен иностранного гувернера в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.) / О. Ю. Солодянкина // Отечественная история. – 2008. – № 4. – С. 9–23.
- Сословность русского белого духовенства и одно из ее последствий // Руководство для сельских пастырей. – 1864. – № 47. – С. 458–470.
- Софронова Л. А. Польская театральная культура эпохи Просвещения / Л. А. Софронова. – М. : Наука, 1985. – 271 с.
- Софронова Л. А. Поэтика славянского театра XVII – первой половины XVIII в. : Польша, Украина, Россия / Л. А. Софронова. – М. : Наука, 1981. – 262 с.
- Софронова Л. А. Старовинний український театр : пер. з рос. / Л. А. Софронова – Львів : [Б. в.], 2004. – 336 с.
- Сперанский М. Н. История древней русской литературы / М. Н. Сперанский. – СПб. : Лань, 2002. – 544 с.
- Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году / Н. Стеллецкий // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 644–666; 713–742; Т. 1. – Ч. 2. – С. 93–124; 222–239; 287–305; 331–354; 411–432; 507–536; 632–658.
- Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – поч. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 225 с.
- Стещенко І. Історія української драми / І. Стещенко // Україна. – 1970. – Т. 3, кн. 7. – С. 101–143.
- Страдомский А. Никодим Сребницкий, епископ Черниговский и Новгород-Северский / А. Страдомский // ЧЕИ. – 1876. – № 22. – С. 669–682.
- Страдомский А. Переписка префектов Черниговского коллегиума иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской Академии иеромонаха Георгия Конисского / А. Страдомский // ЧЕИ. – 1866. – № 22. – С. 705–722.
- Стратий Я. М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я. М. Стратий, В. Д. Литвинов, В. А. Андрушко. – К. : Наук. думка, 1982. – 346 с.
- Струков Б. Г. Имущественный и социальный статус немецкого студенчества в конце XIV – первой половине XV вв. / Б. Г. Струков // Из истории университетов Европы XIII–XV веков : межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 1984. – С. 46–59.
- Струков Б. Г. Экономическое и юридическое положение первых немецких университетов конца XIV – начала XV вв. / Б. Г. Струков // Из истории университетов Европы XIII–XV веков : межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 1984. – С. 29–45.
- Суворов Н. С. Средневековые университеты / Н. С. Суворов. – М. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1898. – 245 с.
- Сулима М. Українська драматургія XVII–XVIII ст. / М. Сулима. – К. : Фоліант : Стилос, 2005. – 368 с.
- Сулоцкий А. Архиепиеи из сибирских уроженцев. Иоаникий Павлуцкий, епископ воронежский / А. Сулоцкий // Странник. – 1868. – Сент. – С. 97–108.
- Сумцов Н. Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Вып. 1. Лазарь Баранович / Н. Ф. Сумцов. – Харьков : Тип. М. Ф. Зильберберга, 1885. – 183 с.
- Суториус К. В. Богословие в Киево-Могилянской академии в 1751–1763 гг. / К. Суториус // Религиозное образование в России и Европе в конце XVIII – начале XIX в. : [сб. ст.] / Ин-т всеобщ. ист. РАН ; ред. Е. Токарева, М. Инглот. – СПб., 2009. – С. 127–202.
- Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / К. В. Суториус. – СПб., 2008. – 217 с.
- Сухомлинов М. И. Исследования по русской литературе и просвещению. Т. 1. / М. И. Сухомлинов. – СПб. : Изд. А. С. Суворина, 1889. – 671 с.
- Сухомлинов М. И. История Российской Академии. Вып. 6. / М. И. Сухомлинов. – СПб. : Тип. Импер. Академии наук, 1882. – 512 с.

Сухомлинов М. И. Материалы для истории образования в России в царствование императора Александра I / М. И. Сухомлинов // ЖМНП. – 1865. – Октябрь. – С. 9–172.

Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке / А. Танков // КЕВ. – 1897. – № 37. – С. 715–720; № 38. – С. 732–736; № 41. – С. 807–811; № 42. – С. 830–838.

Темниковский Е. Н. Один из источников Духовного Регламента / Е. Н. Темниковский // Сборник ХИФО. – 1909. – Т. 18. – С. 524–534.

Терлецкий Н. Переяславское духовное училище / Н. Терлецкий // ПЕВ. – 1882. – № 2. – С. 71–94.

Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. 1. Время Комиссии Духовных Училищ / Б. В. Титлинов. – Вильна : Русский Почин, 1908. – 383 с.

Титов Ф. И. Киевская академия в эпоху реформ, 1796–1819 гг. Вып. 2 / Ф. И. Титов. – К. : Типолит. И. И. Чоколова, 1910. – 127 с.

Титов Ф. И. Феоктист Мочульский, архиепископ Курский / Ф. И. Титов // Труды КДА. – 1894. – № 1. – С. 53–92.

Титов Ю. Н. Процесс огосударствления церкви в XVIII–XX вв. / Ю. Н. Титов // Вопросы научного атеизма. – М., 1988. – Вып. 37. – С. 173–186.

Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. (із 180 малюнками) / Хв. Титов. – К. : Друк. Укр. Акад. наук, 1924. – 434 с.

Ткачук М. Київська академічна філософія XIX – початку XX ст. : методологічні проблеми дослідження / М. Ткачук. – К. : Віпол, 2000. – 248 с.

Ткачук М. Філософська спадщина Києво-Могилянської академії: стратегії дослідження / М. Ткачук // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура : зб. наук. пр. на пошану пам'яті проф. В. Нічик / Ін-т філософії НАН України, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – С. 73–82.

Ткачук М. Філософські курси Києво-Могилянської академії в контексті європейського схоластичного дискурсу / М. Ткачук // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол.: Горський В. С. [та ін.]. – К., 2002. – С. 39–66.

Толстой Д. А. Академическая гимназия в XVIII столетии / Д. А. Толстой // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – 1886. – Т. 38, № 5. – С. 1–114.

Толстой Д. А. Академический университет в XVIII столетии / Д. А. Толстой // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – 1886. – Т. 38, № 6. – С. 1–67.

Травкіна О. І. Викладачі Чернігівського колегіуму – члени Кодифікаційної комісії / О. І. Травкіна // СЛ. – 1998. – № 3. – С. 10–12.

Травкіна О. І. Про викладання предметів у Чернігівському колегіумі / О. І. Травкіна // СЛ. – 2000. – № 1. – С. 16–32.

Травкіна О. І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму / О. І. Травкіна // СЛ. – 1997. – № 3. – С. 32–36.

Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786) / О. І. Травкіна. – Чернігів : ДКП РВВ, 2000. – 120 с.

Трофимова В. С. «Республика учености»: идея, идеал и виртуальное сообщество европейских интеллектуалов XV–XVIII веков / В. С. Трофимова // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2007. – Вып. 20. – С. 90–99.

Трубачев А. Монастыри и монашество. 1700–1998 гг. / А. Трубачев, А. А. Бовкало, В. А. Федоров // Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь / под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. – М., 2000. – С. 325–345.

Трунов О. Курс «Вільної філософії», прочитаний у Чернігівському колегіумі 1740 р. / О. Трунов // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 13–14.

Трунов О. Невідоме джерело із історії філософської думки України першої половини XVIII ст. / О. Трунов, В. Шевченко // СЛ. – 1998. – № 1. – С. 143–151.

Уваров П. Ю. Университеты Российской империи глазами медиевиста (в защиту «идола истоков») / П. Ю. Уваров // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2001. – Вып. 7. – С. 207–223.

Федоровский Д. Очерк истории Харьковского духовного коллегиума / Д. Федоровский // ДБ. – 1863. – Т. 18. – № 23. – С. 169–202.

Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. Вып. 1. Академия наук и университеты. / П. Ферлюдин. – Саратов : Типолит. П. С. Феокритова, 1894. – 187 с.

Филарет (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы. 862–1863. Кн. 1–2. / Филарет (Гумилевский). – СПб. : И. Л. Тузов, 1884. – 511 с.

Філософія Григорія Сковороди / наук. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Наукова думка, 1972. – 311 с.

Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – К. : Путь к истине, 1991. – 599 с.

Фрийхоф В. Начало Нового времени : Паттерны / Ф. Фрийхоф // Alma Mater. – 1999. – № 3. – С. 41–46.

Фролов Э. Д. Русская наука об античности : историографические очерки / Э. Д. Фролов. – СПб. : Гуманит. акад., 1999. – 604 с.

Хаген М. Имеет ли Украина историю? / М. Хаген // Ab Imperio. – 2000. – № 1. – С. 40–45.

Хаммерштейн Т. Университет в Новое время: отношение с властью / Т. Хаммерштейн // Alma Mater. – 1999. – № 12. – С. 43–46.

Харлампович К. В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века / К. В. Харлампович. – Казань : Типолит. Имп. Ун-та, 1898. – 524 с.

Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. / К. В. Харлампович. – Казань : М. А. Голубев, 1914. – 878 с.

- Хейзинга Й. Осень Средневековья : Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга ; пер. с нидерланд. Д. В. Сильвестрова. – М. : Наука, 1988. – 539 с.
- Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / З. І. Хижняк. – К. : Вища школа, 1981. – 236 с.
- Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія і розвиток історичної науки / З. І. Хижняк // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів : зб. ст. – К., 1988. – С. 42–49.
- Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Правовий статус (1615–1819 рр.) / З. І. Хижняк // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – 1998. – Т. 3 : Історія. – С. 97–106.
- Хижняк З. І. Крижанівський Костянтин Павлович / З. І. Хижняк // КМА. – С. 295.
- Хитров М. Наше белое духовенство в XVIII столетии и его представители / М. Хитров // Странник. – 1896. – № 8. – С. 507–533.
- Хойнацкий А. Ф. Варлаам Шишацкий, бывший архиепископ Могилевский / А. Ф. Хойнацкий // Исторический вестник. – 1881. – № 7. – С. 522–543.
- Хойнацкий А. Ф. Правда о архиепископе Варлааме, бывшем первом епископе Волынском, а потом архиепископе Могилевском / А. Ф. Хойнацкий // Волынские епархиальные ведомости. – 1879. – Часть неофиц. – № 8. – С. 323–329.
- Хорошилова Л. Б. Студенты / Л. Б. Хорошилова // Университет для России : Взгляд на историю культуры XVIII столетия / под. ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – М., 1997. – С. 220–265.
- Хренов Н. А. «Человек играющий» в русской культуре / Н. А. Хренов. – СПб. : Алтейя, 2005. – 604 с.
- Худаш М. Л. 3 історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К. : Наук. думка, 1977. – 236 с.
- Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков / М. П. Цапенко. – М. : Стройиздат, 1967. – 234 с.
- Цапина О. А. Православное Просвещение – оксюморон или историческая реальность? / О. А. Цапина // Европейское Просвещение и цивилизация России / отв. ред. С. Я. Карп, С. А. Мезин. – М., 2004. – С. 301–313.
- Ципляк Н. Чернігівська духовна семінарія на зламі XVIII–XIX ст. / Н. Ципляк // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : зб. наук. пр. – Чернігів, 2007. – С. 601–606.
- Червяковский П. Введение в богословие Феодана Прокоповича / П. Червяковский // Христианское чтение. – 1876. – № 1–2. – С. 32–86.
- Черная Л. А. Русская культура переходного периода от Средневековья к Новому времени : Философско-антропологический анализ русской культуры XVII – первой трети XVIII в. / Л. А. Черная. – М. : Яз. рус. культуры, 1999. – 281 с.
- Чечулин Н. Д. Русское провинциальное общество во второй половине XVIII века : Ист. очерк / Н. Д. Чечулин. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1889. – 115 с.
- Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Мюнхен : [Б. в.], 1983. – 175 с.
- Чистович И. А. История Санкт-Петербургской духовной академии / И. А. Чистович. – СПб. : Тип. Я. Третья, 1857. – 458 с.
- Чистович И. А. Неизданные проповеди Стефана Яворского / И. А. Чистович. – СПб. : Тип. Деп. уделов, 1867. – 112 с.
- Чорний О. О. Вчення про людину чернігівського літературно-філософського кола (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / О. О. Чорний. – Чернігів, 1998. – 180 с.
- Шанский Л. Н. Историческая мысль / Л. Н. Шанский // Очерки русской культуры XVIII века. – М., 1988. – Ч. 3 : Наука. Общественная мысль / под ред. акад. Б. А. Рыбакова. – С. 122–161.
- Шарилова Л. Еще о «человеке многих миров» : Петр Могила – традиционалист, реформатор, оппортунист / Л. Шарилова // Ab Imperio. – 2000. – № 1. – С. 53–73.
- Шарф К. Монархия, основанная на законе, вместо деспотии. Трансфер и адаптация европейских идей и эволюция воззрений на государство в России в эпоху Просвещения / К. Шарф // «Вводные нравы и обычаи Европейские в Европейском народе» : к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / отв. составитель А. В. Доронин. – М., 2008. – С. 9–45.
- Шевченко В. Соціокультурні та філософські підстави вищої освіти в Чернігові / В. Шевченко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові : від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 5–7.
- Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом : нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко ; авторизов. пер. з англ. М. Габлевич. – Львів : Ін-т історії церкви Львів. Богослов. Академії, 2001. – 250 с.
- Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. / Т. Шевченко. – Львів : Свічадо, 2005. – 340 с.
- Шевчук В. О. Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII століть : у 2 кн. Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко / В. О. Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – 728 с.
- Шип Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. / Н. А. Шип. – К. : Наук. думка, 1988. – 112 с.
- Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.) / И. А. Шляпкин. – СПб. : Тип. А. Траншель, 1891. – 460 с.
- Шмидт К. История педагогики / пер. Циммермана. Т. 3 / К. Шмидт. – М. : Тип. Маргитова и К., 1880. – 759 с.

Шмонин Д. В. Что такое вторая схоластика? : Возвращение к написанному / Д. В. Шмонин // Verbum. – СПб., 2005. – Вып. 8 : Mediaevalia: идеи и образы средневековой культуры. – С. 128–149.

[Щапов А.] Состояние русского духовенства в XVIII столетии // Православный собеседник. – 1862. – Ч. 2. – С. 16–40. – Без подписи.

Щербинін Б. Біля джерел музичної освіти в Харкові / Б. Щербинін // Українське музикознавство. – 1971. – № 6. – С. 228–237.

Экземплярский И. Причины нерасположения нашего белого духовенства к школе и науке в продолжение XVIII столетия / И. Экземплярский // Руководство для сельских пастырей. – 1864. – Т. 2. – № 22. – С. 182–191; № 26. – С. 344–355; № 27. – С. 375–383.

Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) / Н. Яковенко // Міжкультурний діалог. – К., 2009. – Т. 1 : Ідентичність. – С. 57–95.

Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.

Яковенко Н. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської Колегії на університет) / Н. Яковенко // 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008) / pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa : DiG, 2008. – S. 305–326.

Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. / Н. Яковенко // KC. – 1997. – № 1/2. – С. 11–27.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.

Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія / Н. Яковенко // Історія української культури : в 5 т. – К., 2001. – Т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть / [В. С. Александрович, В. Г. Балушок, М. Б. Боянівська, Л. В. Войтович, Б. Є. Патон]. – С. 575–591.

Яременко М. Антропонімія вихованців Києво-Могилянської академії XVIII ст. (про інформативні можливості студентських реєстрів) / М. Яременко // Наукові записки / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2009. – Т. 19, кн. 1: Темат. випуск «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації популяризації». – С. 308–322.

Яременко М. Вихованці Києво-Могилянської академії: світила першої величини та «червоні зорі» / М. Яременко // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 126–134.

Яременко М. «До мене-де нікто не им еть власти, кромь ясневѣлможного»: самоідентифікація могилянського студента крізь призму конфлікту 1752 р. / М. Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 231–241.

Яременко М. Києво-Могилянська Академія в 1817 році: кінець історії? (Про реформу Київських Атен, їх рецепцію та визначальні дати) / М. Яременко // Труды Київської Духовної Академії. – 2009. – № 11: Ювілейний збірник. – С. 106–121.

Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: pro et contra двотисячного контингенту вихованців / М. Яременко // Іван Мазепа та його доба : матеріали міжнар. наук. конф. – К. : Темпора, 2008. – С. 156–195.

Яременко М. Київські студенти 1738 року: спроба колективної фотографії / М. Яременко // Записки НТШ. – 2008. – Т. CCLVI : Праці історико-філософської секції. – С. 191–215.

Яременко М. В. «Матеріальний світ» ректора академії середини XVIII ст. (на прикладі архімандрита Сильвестра Ляскоронського) / М. Яременко // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. – Т. 35 : Київська Академія. – С. 20–32.

Яременко М. Навчатися чи не навчатись? До питання про освітні стратегії посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність / М. Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 218–236.

Яременко М. Пам'ять про Галшку Гулевичівну в Києво-Могилянській академії у XVIII столітті: пригадування чи вигадування? / М. Яременко // КА. – 2009. – Вип. 7. – С. 18–43.

Яременко М. «Посполиті» в Києво-Могилянській академії у XVIII ст.: селяни чи міщани? / М. Яременко // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2010. – Т. 104 : Історичні науки. – С. 14–18.

Яременко М. Ціна «міщанської любові» або скільки коштувала прихильність обивателів Києво-Подолу до могилянських студентів / М. Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 94–104.

Яременко М. Чи був 1701 р. рубіжним для Могилянської академії у сприйнятті київських професорів XVIII ст.? / М. Яременко // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa : DiG, 2008. – S. 623–637.

Яременко М. Яких козаків діти навчалися в Києво-Могилянській академії? / М. Яременко // KC. – 2010. – № 3. – С. 3–19.

A History of the University in Europe. Vol. 1. Universities in the Middle Ages / Ed. by H. Ridder-Symoens. – Cambridge, UK; New York : Cambridge University Press, 1992. – 506 p.

A History of the University in Europe. Vol. 2. Universities in Early Modern Europe (1500–1800) / Ed. by H. Ridder-Symoens. – Cambridge, UK; New York : Cambridge University Press, 1996. – 693 p.

Bajerowa I. Jezuiści w dziejach języka polskiego / I. Bajerowa // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami /

Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 427–447.

Bednarski S. Podstawowe zasady szkolnictwa jezuickiego / S. Bednarski // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce / red. J. Paszenda. – Kraków, 1994. – S. 20–24.

Brogi Bercoff G. Rus, Ukraine, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym / B. G. Brogi // Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti / ed. Alberto Alberti et al. – Pisa, 2003. – P. 325–387.

Brüning A. On Jesuit Schools, Scholasticism and the Kyivan Academy – Some Remarks on the Historical and Ideological Background of its Founding / A. Brüning // KA. – 2007. – Вып. 4. – С. 5–19.

Chachaj M. Studia włoskie profesorów Akademii Zamojskiej w XVI–XVIII wieku / M. Chachaj // Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej / red. Jacek Staszewski, Krzysztof Mikulski i Jarosław Dumanowski. – Toruń, 2002. – S. 175–187.

Chynczewska-Hennel T. Akademia Kijowsko-Mohylańska w polskiej literaturze historycznej / T. Chynczewska-Hennel // KA. – 2006. – Вып. 2–3. – С. 197–207.

Cracraft J. Feofan Procopovich / J. Cracraft // The Eighteenth century in Russia / ed. J. G. Garrard. – Oxford, 1973. – P. 75–105.

Cracraft J. The Church Reform of Peter the Great / J. Cracraft. – London: Macmillan, 1971. – 336 p.

Darowski R. Zarys filozofii jezuitów w Polsce od XVI do XIX wieku / R. Darowski // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 119–152.

Freeze G. L. The Russian Levites: Parish Clergy in the Eighteenth Century / G. L. Freeze. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977. – 325 p.

Gmiterek H. Młodzież Kijowszczyzny w Akademii Zamojskiej (1595–1784) / H. Gmiterek // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вып. 3/4. – С. 230–241.

Gmiterek H. Promocje doktorskie w Akademii Zamojskiej / H. Gmiterek // W kręgu akademickiego Zamościa / red. Henryk Gmiterek. – Lublin, 1996. – S. 225–248.

Grzebień L. Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury / L. Grzebień // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 31–68.

Hagen M. Does Ukraine Have a History? / M. Hagen // Slavic Review. – 1995. – Vol. 54. – No. 3, autumn. – P. 658–673.

Hammerstein N. Aufklärung und katholisches Reich: Untersuchungen zur Universitätsreform und Politik katholischer Territorien des Heiligen Römischen

Reichs deutscher Nation im 18. Jahrhundert / S. Hammerstein. – Berlin, 1977. – 276 s.

Hengst K. Jesuiten an Universitäten und Jesuitenuniversitäten / K. Hengst. – Paderborn; München; Wien, 1981. – 425 s.

Kochanowicz J. Wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego / J. Kochanowicz // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa : WAM, 2004. – S. 545–562.

Kurkowski J. Historycy jezuitów w kręgu magnackich mecenasów (XVIII w.) / J. Kurkowski // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa : WAM, 2004. – S. 493–510.

Kusber J. Eliten- und Volksbildung in Zarenreich während des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Studien zu Diskurs, Gesetzgebung und Umsetzung (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 65) / Jan Kusber. – Stuttgart : Franz Steiner, 2004. – 497 s.

Kusber J. Individual, Subject, and Empire: Toward a Discourse on Upbringing, Education, and Schooling in the Time of Catherine II / Jan Kusber // Ab Imperio. – 2008. – № 2. – P. 125–156.

Lewin P. Dawne polonica literackie w archiwach Moskwy i Leningradu / P. Lewin // Slavica orientalis. – 1972. – № 1. – S. 73–99.

Madariaga I. The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II / I. Madariaga // The Slavonic and East European review. – 1979. – Vol 57. – No. 3. – P. 369–395.

Moraw P. Aspekte und Dimensionen älterer deutscher Universitätsgeschichte / P. Moraw // Academia Gissensis: Beiträge zur älteren Giessener Universitätsgeschichte. – Marburg, 1982. – S. 1–43.

Mühlpfordt G. Russlands Aufklärer und die Mitteleuropäische Aufklärung: Begegnungen, Zusammenwirken, Partnerschaft / G. Mühlpfordt // Deutsch-russische Beziehungen im 18. Jahrhundert / Hrsg. C. Grau, S. Karp. – Wiesbaden, 1997. – S. 83–171.

Okenfuss M. J. The Jesuit Origins of Petrine Education / M. J. Okenfuss // The Eighteenth Century in Russia / Ed. J. G. Garrard. – Oxford, 1973. – P. 106–130.

O'Malley J. The First Jesuits / J. O'Malley. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993. – 457 p.

Pawlikowska-Brożek Z. Podręczniki matematyczne dla polskich szkół jezuitów / Z. Pawlikowska-Brożek // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 245–267.

Pawlikowska-Brożek Z. Wybitne publikacje matematyczne polskich uczonych jezuitów siedemnastego wieku / Z. Pawlikowska-Brożek // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 225–244.

Piechnik L. Jezuickie Collegium Nobilium w Warszawie (1752–1777) / L. Piechnik // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce.* – Kraków, 1994. – S. 151–182.

Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku / L. Piechnik // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce.* – Kraków, 1994. – S. 183–209.

Piechnik L. «Ratio studiorum» fundament: działalności edukacyjnej i naukowej jezuitów / L. Piechnik // *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej.* – Kraków; Warszawa, 2004. – S. 69–90.

Puchowski K. Jezuicke kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów / K. Puchowski. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. – 636 s.

Pylypiyk N. The Humanistic School and Ukrainian Literature of Seventeenth- and Eighteenth-Century : Unpublished PhD dissertation, Harvard University / N. Pylypiyk, 1989. – 401 p.

Raeff M. Russian Intellectual History: An Anthology / M. Raeff. – New Jersey : Humanities Press, 1978. – 404 p.

Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850 / D. Saunders. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. – 415 p.

Scaglione A. The Liberal Arts and the Jesuit College System / A. Scaglicone. – Amsterdam ; Philadelphia : J. Benjamins Pub. Co., 1986. – 248 p.

Ševčenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla / I. Ševčenko // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1984. – Vol. 8, № 1–2. – P. 9–44.

Ševčenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth

Century / Ihor Ševčenko. – Edmonton ; Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996. – 234 p.

Sharipova L. Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632–1780 / Liudmyla Sharipova. – Manchester : Manchester University Press, 2006. – 259 p.

Staffing G. M. Peter's Church: Organizational Politics and the Journeys of Kyivan Clergy in the Early Eighteenth Century / Gary Marker. Staffing // *KA.* – 2010. – Вип. 8. – С. 79–91.

Stasiewicz-Jasiukowa I. O kondycji naukowej jezuitów polskich (od roku 1773 do XXI wieku) / I. Stasiewicz-Jasiukowa // *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej.* – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 15–30.

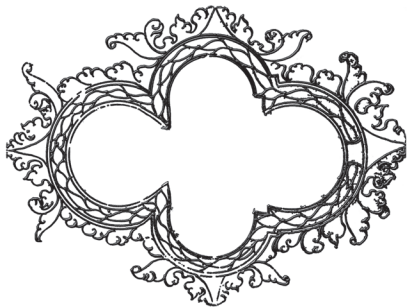
Sysin F. Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Western Works: Divergent view on seventeenth century Ukrainian culture / F. Sysin // *Harvard Ukrainian Studies. The Kiev Mohyla Academy.* – 1984. – Vol. 8. – № 1–2. – P. 155–187.

Wittrock B. The Modern University: the Three Transformations / B. Wittrock // *The European and American University since 1800 / Ed. Sh. Rothblatt, B. Wittrock.* – Cambridge ; New York, NY, USA, 1993. – P. 303–361.

Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – 756 s.

Yakovenko N. Early Modern Ukraine Between East and West : Projectures of an Idea / N. Yakovenko // *Regions : A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Towards a Discipline of «Regionology» / Ed. by Kimitaka Matsuzato.* – Sapporo, 2000. – P. 50–69.

Список скорочень

ВР ІЛ – Відділ рукописних фондів і текстології
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної
академії наук України

ВР ЦНБ ХНУ – Відділ книжкових пам'яток, цінних
видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки
Харківського національного університету імені
В. Н. Каразіна

ВФ – «Вопросы философии»

ГАРФ – Государственный архив Российской Феде-
рации (г. Москва)

Госархив Белгородской обл. – Государственный ар-
хив Белгородской области Российской Федерации

Госархив Курской обл. – Государственный архив
Курской области Российской Федерации

Держархів Харківської обл. – Державний архів
Харківської області

Держархів Чернігівської обл. – Державний архів
Чернігівської області

ДБ – «Духовная беседа»

ДВ – «Духовный вестник»

ЖМНП – «Журнал Министерства народного про-
свещения»

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної
бібліотеки України імені В. І. Вернадського

КА – «Київська Академія»

КЕВ – «Курские епархиальные ведомости. Часть
неофициальная»

КМА – Києво-Могилянська академія в іменах,
XVII–XVIII ст.: енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк; за
ред. В. С. Брюховецького. – К., 2001.

- КС – «Киевская старина» (1882–1906 гг.), «Київська старовина» (з 1992 р.)
- НИА СПбИИ РАН – Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук
- ОДД – Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода
- ОПИ ГИМ – Отдел письменных источников Государственного исторического музея (г. Москва, Российская Федерация)
- ОР ГИМ – Отдел рукописей Государственного исторического музея (г. Москва, Российская Федерация)
- ОР РГБ – Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (г. Москва)
- ОР РНБ – Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (г. Санкт-Петербург)
- ПЕВ – «Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная»
- ПГВ – «Полтавские губернские ведомости»
- ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи
- ПСПр – Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи
- РА – «Русский архив»
- РГИА – Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург)
- РГАДА – Российский государственный архив древних актов (г. Москва)
- РС – «Русская старина»
- Сборник РИО – «Сборник Русского исторического общества»
- Сборник ХИФО – «Сборник Харьковского историко-филологического общества»
- СЛ – «Сіверянський літопис»
- Труды КДА – «Труды Киевской духовной академии»
- УІЖ – «Український історичний журнал»
- ХС – «Харьковский сборник»
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ
- ЧЕИ – «Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная»
- ЧГВ – «Черниговские губернские ведомости»
- ЧИОНЛ – «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца»
- ЧОИДР – «Чтения в обществе истории и древностей российских»

Таблиця 1

Чисельність учнів колегіумів

Роки	Чернігівський колегіум		Харківський колегіум		Переяславський колегіум	
	Загальне число учнів	У тому числі світських учнів (у дужках – відсоток від загальної кількості)	Загальна кількість учнів	У тому числі світських учнів (у дужках – відсоток від загальної кількості)	Загальне число учнів	У тому числі світських учнів (у дужках – відсоток від загальної кількості)
1725			300 ¹			
1727 ²	257		422			
1736	253 ³	175 (69 %)				
1737 ⁴	189		522		47	
1738/39	202 ⁵	135 (67 %)			110 ⁶	45 (40 %)
1739/40	213 ⁷	123 (57 %)	184 ⁸	33 (17 %)	123 ⁹	44 (35 %)
1740/41	254 ¹⁰	169 (66 %)			124 ¹¹	49 (40 %)
1741/42	202 ¹²	117 (58 %)	210 ¹³	82 (39 %)	120 ¹⁴	49 (41 %)
1742/43	213 ¹⁵	124 (58 %)	190 ¹⁷		136 ¹⁸	62 (46 %)
	175 ¹⁶	86 (49 %)			13 ¹⁹	48 (37 %)
1743/44	267 ²⁰	162 (60 %)			130 ²¹	15 (12 %)
1744/45			264 ²²		66 ²³	45 (68 %)
					123 ²⁴	45 (36 %)
1755/56					127 ²⁵	
1759/60			472 ²⁶	55 (12 %)		
1761					131 ²⁷	73 (56 %)
1762/63			49 ²⁸ 308 ²⁹	59 (12 %)		
1763/64					137 ³⁰	71 (51 %)
1764/65					164 ³¹	89 (54 %)
1767/68	213 ³²	111 (52 %)				
1769/70			422 ³³	52 (12 %)	169 ³⁴	73 (43 %)
1770/71					181 ³⁵	83 (46 %)
1773/74					232 ³⁶	63 (27 %)
1774/75					241 ³⁷	54 (22 %)
1776/77			424 ³⁸	103 (24 %)		
1780/81			529 ³⁹	58 (11 %)		
1782			508 ⁴⁰			
1786/87			561 ⁴¹	79 (14 %)		
1789/90	426 ⁴²	40 (9 %)	549 ⁴³	94 (17 %)		
1790/91			448 ⁴⁴			
1791/92			455 ⁴⁵	62 (14 %)		
1793/94	440 ⁴⁶	66 (15 %)				
1796/97	711 ⁴⁷	87 (12 %)	471 ⁴⁸	43 (9 %)		
1797/98					405 ⁴⁹	93 (23 %)
1798/99			531 ⁵⁰		443 ⁵¹	89 (20 %)
1800/01			686 ⁵²	60 (9 %)	755 ⁵³	93 (12 %)
1801/02	805 ⁵⁴	124 (15 %)	699 ⁵⁵	48 (7 %)	726 ⁵⁶	107 (14 %)
1802/03			718 ⁵⁷			
1803/04			645 ⁵⁸	73 (11 %)		
1807/08			664 ⁵⁹	93 (14 %)		

1 ПСПР. – Т. 5. – № 1701.

2 РГИА, ф. 796, оп. 8, д. 223, л. 71–72.

3 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 242.

4 РГИА, ф. 796, оп. 18, д. 32, т. 2.

5 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 245.

6 Там само, с. 237.

7 Там само, с. 245.

8 РГИА, ф. 796, оп. 17, д. 241, л. 54.

9 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 238.

- 10 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 246.
- 11 Там само, с. 238.
- 12 Там само, с. 246.
- 13 ВР ІА, ф. 37, спр. 360, арк. 26–28.
- 14 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 238.
- 15 Там само, с. 246.
- 16 РГИА, ф. 796, оп. 18, д. 32, т. 5.
- 17 Госархив Белгородской обл., ф. 127, оп. 1, д. 2, л. 7–21.
- 18 Лоха В. А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. – С. 82.
- 19 РГИА, ф. 796, оп. 18, спр. 32, т. 5.
- 20 РГИА, ф. 796, оп. 18, спр. 32, т. 5; Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 246.
- 21 [Горленко В. П.] Ученики переяславских славяно-латинских школ в 1744 г. // КС. – 1888. – № 10. – С. 24–25.
- 22 Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. 2 (1721–1795). – Т. 1 (1721–1750 гг.). Ч. 2. – С. 352.
- 23 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 239.
- 24 РГИА, ф. 796, оп. 18, спр. 32, т. 5.
- 25 ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 280, арк. 57.
- 26 Там само, ф. 1973, оп. 1, спр. 2104.
- 27 Там само, ф. 990, оп. 1, спр. 369, арк. 8–8 зв.
- 28 Там само, ф. 1973, оп. 1, спр. 2124.
- 29 Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. – С. 27.
- 30 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 126.
- 31 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 538, арк. 7–7 зв.
- 32 Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 941.
- 33 Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Т. 1. – С. 399.
- 34 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 127–128.
- 35 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 829.
- 36 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 127–128.
- 37 ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1101, арк. 27–29.
- 38 РГИА, ф. 796, оп. 58, д. 410.
- 39 Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Т. 1. – С. 399.
- 40 Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. – С. 27.
- 41 Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Т. 1. – С. 397.
- 42 Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 129.
- 43 РГИА, ф. 796, оп. 71, д. 418.
- 44 Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. Харьков, 1881. – С. 27.
- 45 РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 97.
- 46 Там само, д. 579.
- 47 Там само, оп. 78, д. 983.
- 48 Там само, д. 970.
- 49 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 20. – С. 735.
- 50 Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Т. 1. – С. 400.
- 51 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 21. – С. 771.
- 52 Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 217, арк. 22.
- 53 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 24. – С. 965.
- 54 Тарасенко О. До питання про організацію навчального процесу в Чернігівській духовній семінарії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові : від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів, 2001. – С. 39.
- 55 Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 654, арк. 21.
- 56 Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 3. – С. 123.
- 57 Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. – С. 29.
- 58 Там само.
- 59 РГИА, ф. 802, оп. 1, д. 106.

Таблиця 2

База даних «Викладачі православних колегіумів»

№ з/п	Прізвище	Рік народжен-	Місце народ-ження	Рік смерті	Період життя	Походження	«Національ-ність»	Місце навчан-ня	Початок на-вчання	Закінчення на-вчання	Період на-вчання	Рівень освіти	Діяльність перед викладанням	Викладання	Початок викла-дання	Кінець викла-дання	Період викла-дання	Статус	Діяльність після викладання
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	Анатовський Феодосій				др. чв. XVIII									ЧК		1734	др. чв. XVIII	1	3
2	Арадійський Іван				тр. чв. XVIII									ЧК		1765	тр. чв. XVIII		
3	Армашенко (Гармашенко) Наркіс	1695	Київщина	1741	ост. чв. XVII – п. пол. XVIII	М		КМА	1704	1717	п. чв. XVIII	Б	3	ЧК			п. чв. XVIII	1	8
4	Березовський Ніл				п. чв. XVIII									ЧК			п. чв. XVIII	1	
5	Білінський Дмитрій			1753	п. п. XVIII			КМА			п. чв. XVIII		1	ЧК			п. чв. XVIII	1	1
6	Блажвич Григорій				ч. чв. XVIII – п. пол. XIX									ЧК		1797	ост. чв. XVIII		
7	Богословський Лазар		Чернігівщина		п. пол. XVIII			КМА			др. чв. XVIII			ЧК		1740	др. чв. XVIII	1	1
8	Богуславський Іустин				п. чв. XVIII			КМА			п. чв. XVIII		2	ЧК		1722	п. чв. XVIII	1	1
9	Болдинський Єфрем				п. пол. XVIII			ЧК, КМА			п. чв. XVIII	Б	1	ЧК	1727	1730	др. чв. XVIII	1	
10	Борецький Симеон			1744	п. пол. XVIII			КМА			п. чв. XVIII			ЧК, ХК	1730	1740	др. чв. XVIII	1	4
11	Бучинський-Яскольд Олександр				ост. чв. XVII			КМА			ост. чв. XVII			ЧК	1700		ост. чв. XVII		
12	Васильковський Іоан				ост. чв. XVII									ЧК		1797	ост. чв. XVII	1	
13	Вербицький Яків				ост. чв. XVIII									ЧК	1780	1783	ост. чв. XVIII		
14	Волинський Павло	1768	Чернігівщина		др. пол. XVIII	Д	м	ЧК		1795	ост. чв. XVIII	Б	1	ЧК	1795	1798	ост. чв. XVIII	3	
15	Волковицький Пилип				др. чв. XVIII									ЧК		1742	др. чв. XVIII	1	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
16	Волуцький (Валуцький) Серапіон				др. чв. XVIII									ЧК	1743	1750	др. чв. XVIII		
17	Волянський Йосип	1696	Львівщина	1738	ост. чв. XVII – п. пол. XVIII	М		КМА		1722	п. чв. XVIII		2	ЧК			др. чв. XVIII	1	
18	Гаванський Андрій				др. чв. XVIII			ЧК, КМА			др. чв. XVIII			ЧК	1743	1745	др. чв. XVIII	1	
19	Гавриїл				п. чв. XVIII									ЧК		1721	п. чв. XVIII	1	
20	Ганкевич Петроній				тр. чв. XVIII									ЧК	1759	1761	тр. чв. XVIII	1	1
21	Германовський Ісайя				др. пол. XVIII			КМА		1753	тр. чв. XVIII		1	ЧК	1753	1759	тр. чв. XVIII	1	5
22	Гусаревський Ієремія			1764	др. чв. – тр. чв. XVIII			КМА			др. чв. XVIII		1	ЧК		1759	тр. чв. XVIII	1	7
23	Давид				др. пол. XVIII									ЧК	1783	1786	ост. чв. XVIII	1	
24	Давидов Стефан				др. чв. – тр. чв. XVIII									ЧК		1768	тр. чв. XVIII		
25	Дембицький				др. чв. – тр. чв. XVIII									ЧК		1762	тр. чв. XVIII		
26	Демчинський Варлаам				п. пол. XVIII			КМА			п. чв. XVIII		2	ЧК	1727	1729	тр. чв. XVIII	1	
27	Дубинський Іоан	1680		1743	ост. чв. XVII – п. пол. XVIII			КМА		1720	п. чв. XVIII	Б	1	ЧК	1720	1732	п. чв. – др. чв. XVIII	1	2
28	Єленев Іван Іванович	1755	Львівщина		др. пол. XVIII – поч. XIX			КМА	1775	1784	ост. чв. XVIII	Б	1	ЧК	1784		ост. чв. XVIII	2	6
29	Жураковський Мелетій				п. пол. XVIII									ЧК	1730	1731	др. чв. XVIII	1	
30	Захаржевський Пафнутій	1696	Львівщина		ост. чв. XVII – п. пол. XVIII	М								ЧК	1736	1737	др. чв. XVIII	1	
31	Звенигородський Калістрат				др. пол. XVIII			КМА			тр. чв. XVIII		2	ЧК	1768	1776	тр. чв. XVIII	1	
32	Земинський (Зиминський) Софроній	1704	Львівщина		п. пол. XVIII	Д		Львів. акад., КМА			др. чв. XVIII		1	ЧК	1736	1739	др. чв. XVIII	1	4
33	Іванський Прокопій	1763			др. пол. XVIII	Д	М	ЧК			тр. чв. XVIII	Б		ЧК	1792	1797	ост. чв. XVIII		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
34	Іларіонов Роман				др. пол. XVIII									ЧК	1767	1768	тр. чв. XVIII	1	
35	Ілліч Василь				др. пол. XVIII									ЧК	1796	1797	ост. чв. XVIII		
36	Іскра Гавриіл				др. чв. – тр. чв. XVIII			КМА			др. чв. XVIII		1	ЧК	1746	1750	др. чв. XVIII	1	
37	Карбановський Серапіон	1748	Полтав- щина		др. пол. XVIII			КМА		1779	др. пол. XVIII	Б	3	ЧК	1784		ост. чв. XVIII	1	
38	Катальницький (Ко- тельницький) Патрікий				др. чв. – тр. чв. XVIII			ЧК, КМА			др. чв. XVIII			ЧК	1767	1768	тр. чв. XVIII	1	
39	Келембет Григорій	1754	Полтав- щина		др. пол. XVIII	Д	м	КМА	1767	1784	др. пол. XVIII	Б	1	ЧК	1784	1793	ост. чв. XVIII	3	
40	Кизимовський Петро				ост. чв. XVIII			ЧК		1798	ост. чв. XVIII	Б	1	ЧК	1798		ост. чв. XVIII		
41	Козловський Дмитро				др. чв. – тр. чв. XVIII									ЧК	1767	1768	тр. чв. XVIII		
42	Кокуйлович Фадей	1694	Волинь	1758	ост. чв. XVII – п. пол. XVIII	Д		Львів. акад., КМА			п. чв. XVIII		2	ЧК	1721	1732	др. чв. – тр. чв. XVIII	1	1
43	Комаровський Іван Іваович (Іраклій)			1765	п. чв. – тр. чв. XVIII	Д		КМА			п. чв. XVIII		1	ЧК			п. чв. – др. чв. XVIII	3	2
44	Кононович Герман				п. чв. XVIII									ЧК			п. чв. XVIII	1	
45	Корбелецький Іоаким	1764			др. пол. XVIII	Д	м	ЧК			ост. чв. XVIII	Б	1	ЧК	1792	1793	ост. чв. XVIII	2	
46	Корогодський Варнава	1708	Чернігів- щина		п. пол. XVIII	Д								ЧК	1736	1737	др. чв. XVIII	1	
47	Корчанов Андрій Ла- зарович	1746	Сумщина	1825	др. пол. XVIII – п. чв. XIX			КМА					1	ЧК, ПК		1777	тр. чв. XVIII	3	8
48	Костинський Михайло				др. пол. XVIII			ЧК			ост. чв. XVIII	Б	1	ЧК	1796	1797	ост. чв. XVIII	3	
49	Криницький Павло	1753	Київщина		др. пол. XVIII	Д		КМА	1766	1778	тр. чв. XVIII		3	ЧК		1782	ост. чв. XVIII	2	6
50	Левицький Іоан	1749			др. пол. XVIII	Д	в	КМА						ЧК	1776	1792	ост. чв. XVIII	2	
51	Лехайський Іларіон				ост. чв. XVII – п. чв. XVIII			КМА			ост. чв. XVII		1	ЧК		1712	п. чв. XVIII	1	2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
52	Лип'яцький Йоасаф	1699	Полтавщина		ост. чв. XVII – п. пол. XVIII			КМА						ЧК	1735	1737	др. чв. XVIII	1	
53	Лукашевич Паладій		Чернігівщина		др. чв. – др. пол. XVIII			ЧК, КМА			др. чв. XVIII		2	ЧК	1778	1782	ост. чв. XVIII	1	
54	Максимович Іоан	1651	Чернігівщина	1715	др. пол. XVII – п. чв. XVIII	Д/ш		КМА	1669	1673	тр. чв. XVII		2	ЧК	1689	1695	ост. чв. XVII	1	9
55	Максимович Сильвестро	1713			п. пол. XVIII									ЧК	1736	1737	др. чв. XVIII	1	
56	Максимович Тимофій				п. пол. XVIII									ЧК	1724	1727	др. чв. XVIII	1	1
57	Малицький Єрофій	1727	Чернігівщина	1799	др. чв. – ост. чв. XVIII			ЧК					4	ЧК	1761	1788	др. пол. XVIII	1	9
58	Михайлович (Михайловський) Герасим				др. пол. XVIII									ЧК		1737	др. чв. XVIII	1	
59	Нарожницький (Наровницький) Іона				др. пол. XVIII									ЧК	1743	1748	др. чв. XVIII	1	2
60	Новопольський Сильвестр		Чернігівщина		др. чв. – тр. чв. XVIII			ЧК, КМА				Б	2	ЧК	1749	1756	тр. чв. XVIII	1	1
61	Огінський Гавриіл	1725	Чернігівщина	1779	др. чв. – ост. чв. XVIII	Д		ЧК, КМА	1739	1750	др. чв. XVIII		Б	1	ЧК	1750	1756	тр. чв. XVIII	3
62	Осоков Козьма				др. пол. XVIII									ЧК	1796	1798	ост. чв. XVIII	2	6
63	Пансковський Герман				др. чв. – тр. чв. XVIII			КМА				Ф		ЧК	1759		тр. чв. XVIII	1	2
64	Пашкевич Павло				п. пол. XVIII									ЧК	1741	1743	др. чв. XVIII	3	
65	Прохорович Герман				п. пол. XVIII									ЧК		1731	др. чв. XVIII	1	
66	Радишевський Іван	1756	Чернігівщина		др. пол. XVIII	К		КМА	1773	1784	ост. чв. XVIII	Б	1	ЧК	1784		ост. чв. XVIII	3	
67	Славинський Матвій Іванович	1773	Чернігівщина	1824	др. пол. XVIII – п. чв. XIX	Д		ЧК, КМА		1795	ост. чв. XVIII		1	ЧК	1795		ост. чв. XVIII	3	
68	Сморжевський Товія				п. пол. XVIII									ЧК	1732	1734	др. чв. XVIII	1	1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
69	Смяловський Дмитрій		Чернігівщина		п. пол. XVIII			КМА			п. чв. XVIII		2	ЧК	1726	1727	др. чв. XVIII	1	2
70	Стаховський Антоній		Чернігівщина		тр. чв. XVII – п. пол. XVIII	Д		КМА	1668	1676	тр. чв. XVII		5	ЧК	1700	1709	п. чв. XVIII	1	1
71	Сулима Христофор	1734	Київщина	1813	др. чв. XVII – п. чв. XVIII	Д/ш		ПК, КМА			тр. чв. XVIII	Б	5	ЧК	1794	1798	ост. чв. XVIII	1	9
72	Сушинський Петро	1768			др. пол. XVIII	Д	М	ЧК		1792	ост. чв. XVIII	Б	1	ЧК	1792	1796	ост. чв. XVIII		
73	Тулванський (Тулупанський) Тимофій				п. пол. XVIII									ЧК	1742	1744	др. чв. XVIII	1	
74	Цареградський Сепі-вестр				п. пол. XVIII									ЧК		1721	п. чв. XVIII	1	
75	Чарніський (Чарнуцький, Чарнийський) Панкратій	1706	Київщина	1773	п. чв. – тр. чв. XVIII	К		ЧК, КМА		1740	др. чв. XVIII	Б	1	ЧК	1739	1744	др. чв. XVIII	1	7
76	Чедневський Павло	1749		1823	др. пол. XVIII – п. чв. XIX	Д/ш		КМА				Б	9	ЧК	1800	1803	п. чв. XIX	1	3
77	Шиянов-Чернявський Феофан	1741	Полтавщина	1812	др. чв. XVIII – п. чв. XIX	М		КМА		1769	тр. чв. XVIII	Б	5	ЧК	1798	1799	ост. чв. XVIII	1	9
78	Агнцов Петро				п. пол. XVIII			КМА						ХК		1727	др. чв. XVIII	1	
79	Александров Яків	1774			др. пол. XVIII	Д	М	ХК	1784	1795	ост. чв. XVIII	Б		ХК	1795	1801	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	2	
80	Антонович				др. пол. XVIII	Д		ХК	1759	1771	тр. чв. XVIII	Б	1	ХК	1771	1773	тр. чв. XVIII	2	6
81	Антонович Симеон				п. пол. XVIII									ХК		1744	др. чв. XVIII		
82	Антонський Гedeон		Сумщина		п. пол. XVIII	К		ХК		1737	др. чв. XVIII	Б	1	ХК	1737	1753	др. чв. XVIII – тр. чв. XVIII	1	4
83	Базилевич Василій			1798	др. пол. XVIII	Д					др. чв. XVIII		2	ХК	1779	1798	ост. чв. XVIII	1	
84	Базилевич Йов	1723	Сумщина	1776	п. чв. – тр. чв. XVIII			ХК, КМА			др. чв. XVIII	Б	2	ХК	1753	1770	тр. чв. XVIII	1	2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
85	Басманов Тимофій	1784			ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	ХК, КМА	1797	1807	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Б	1	ХК	1807	1809	п. чв. XIX	3	
86	Башинський Олек- сандр	1781			ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д/ш	м	ЕС, ХК	1791	1803	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Б	1	ХК	1803		п. чв. XIX	2	
87	Белгородський (Белогородський) Єпіфаній				др. чв. – тр. чв. XVIII									ХК	1751	1753	тр. чв. XVIII	1	
88	Белявський Іван				др. чв. – тр. чв. XVIII									ХК	1773	1774	тр. чв. XVIII	3	
89	Біруков Олександр Степанович	1773			ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	ХК	1783	1791	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1791	1803	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	3	10
90	Богдановський Іван				др. чв. – др. пол. XVIII			ХК	1759		тр. чв. XVIII	Б	1	ХК	1773	1774	тр. чв. XVIII	3	
91	Бонеберг				п. пол. XVIII									ХК		1741	др. чв. XVIII	3	
92	Борецький Полієвкт (Симон)			1744	п. пол. XVIII			КМА					1	ХК, ЧК		1744	др. чв. XVIII	1	4
93	Бродський Костянтин	1712	Полтав- щина	1763	п. пол. – тр. чв. XVIII	Д		КМА	1726	1743	др. чв. XVIII	Б	6	ХК	1753	1763	тр. чв. XVIII	1	11
94	Ващинін Андрій	1762			др. пол. XVIII	Д	в	Севська сем.			др. пол. XVIII			ХК	1789	1793	ост. чв. XVIII	3	
95	Венсович Петро				п. пол. XVIII			КМА						ХК	1727		др. чв. XVIII	1	
96	Веселовський Яків	1776			ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	ХК	1787	1797	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1797	1801	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	3	
97	Вирославський Роман	1771			тр. чв. XVIII	Д	м	ХК	1785	1792	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1792		ост. чв. XVIII	3	
98	Вітинський Стефан			1742	п. пол. XVIII			ХК, КМА			др. чв. XVIII			ХК	1736	1742	др. чв. XVIII	3	11
99	Вольховський (Вол- ковський) Афанасій	1712	Полтав- щина	1776	п. чв. – тр. чв. XVIII	Д/ш		ХК			др. чв. XVIII		1	ХК			др. чв. XVIII	3	8
100	Гаванський Андрій				п. пол. XVIII						др. чв. XVIII			ХК	1737	1738	др. чв. XVIII	3	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
101	Герць				др. пол. XVIII									ХК	1760		тр. чв. XVIII	3	
102	Гілевський Іоан	1734			др. чв. – др. пол. XVIII	Д	М	ХК, КМА		1762	тр. чв. XVIII	Б	1	ХК	1762	1791	др. пол. XVIII	2	11
103	Гнедич Іван	1775			ост. чв. XVIII-п. чв. XIX	Д	М	ХК	1787	1797	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1797	1801	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	3	
104	Григорович Іларіон	1696	Чернігів- щина	1760	ост. чв. XVII – тр. чв. XVIII			КМА	1714	1725	п. чв. XVIII	Б	3	ХК	1726	1733	др. чв. XVIII	1	1
105	Двигубський Василь	1749			др. чв. – тр. чв. XVIII	Д	М	ХК	1766	1777	тр. чв. – ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1777	1783	тр. чв. –ост. чв. XVIII	3	
106	Двигубський Іван Олексійович	1771	Курщина	1839	др. пол. XVIII – п. пол. XIX	Д	М	ХК	1781	1790	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1790	1793	ост. чв. XVIII	3	12
107	Ємельянов Ієракс				др. пол. XVIII	Д	М	ХК	1768	1777	тр. чв. – ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1777	1794	тр. чв. – ост. чв. XVIII	1	
108	Завадовський Микола				др. пол. XVIII									ХК	1768	1769	тр. чв. XVIII	3	
109	Занкевич (Зенкевич) Йосип			1745	ост. чв. XVII – п. пол. XVIII			КМА			ост. чв. XVII – п. чв. XVIII		5	ХК	1724	1736	др. чв. XVIII	1	2
110	Зарудницький (Зару- динський) Гавриїл				п. пол. XVIII									ХК	1738	1744	др. чв. XVIII	1	
111	Іваницький Іван				др. чв. – тр. чв. XVIII			ХК			др. пол. XVIII	Б	1	ХК	1766	1769	тр. чв. XVIII	3	6
112	Іванов Стефан				др. пол. XVIII	Д	В	ХК		1790	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1790	1791	ост. чв. XVIII	3	
113	Ільїнський Петро	1767			др. пол. XVIII	Д	В	ХК		1792	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1792	1793	ост. чв. XVIII		
114	Карпинський Йоакимф	1723	Харків- щина	1798	др. чв. – ост. чв. XVIII	Д		ХК, КМА			др. чв. XVIII	Б	2	ХК	1744	1757	др. чв. – тр. чв. XVIII	1	2
115	Кивачицький Авксентій				п. пол. XVIII			КМА		1725	п. чв. XVIII		2	ХК	1726	1738	др. чв. XVIII	1	2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
116	Ковалинський Михайло Іванович	1745	Харківщина	1807 тр. чв. XVIII – п. чв. XIX	тр. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д		ХК		1766	тр. чв. XVIII		1	ХК	1766	1769	тр. чв. XVIII	3	13
117	Кованка Порфирій			1763 п. пол. – тр. чв. XVIII				КМА			тр. чв. XVIII			ХК		1763	тр. чв. XVIII	1	8
118	Копеев Трифон	1772			ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	ХК	1788	1801	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Б	1	ХК	1801	1802	п. чв. XIX	3	
119	Копійський Пахомій				др. чв. – тр. чв. XVIII									ХК	1756	1757	тр. чв. XVIII	1	
120	Кордет Лаврентій	1720	Слоб. Україна	1781	др. чв. – ост. чв. XVIII	К		КМА			др. чв. XVIII		1	ХК		1775	тр. чв. XVIII	1	2
121	Краснопольський Гавриїл				п. пол. XVIII			КМА						ХК	1726	1727	др. чв. XVIII	1	
122	Кремповський Тимофій				п. пол. XVIII									ХК	1744	1759	др. чв. XVIII	1	
123	Коенатський Антоній				др. чв. – тр. чв. XVIII		г							ХК		1766	тр. чв. XVIII	3	
124	Курасовський Іоан				др. пол. XVIII	Д	в							ХК	1790	1791	тр. чв. XVIII	2	
125	Лавровський Іполит				п. пол. XVIII									ХК		1748	др. чв. XVIII	1	1
126	Люлянський Самуїл				п. пол. XVIII									ХК	1738	1743	др. чв. XVIII	1	
127	Малиновський Платон			1754	п. пол. – тр. чв. XVIII			КМА			п. чв. XVIII	Б	2	ХК	1728	1730	др. чв. XVIII	1	1
128	Миславський Варлаам			1791	др. пол. XVIII			КМА		1775	тр. чв. XVIII	Б	1	ХК	1775	1779	тр. чв. XVIII	1	1
129	Михайловський Яків	1773			др. пол. XVIII	Д	м	ХК	1785	1797	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1797	1799	ост. чв. XVIII	3	
130	Млодзинівський Матвій				п. пол. XVIII									ХК		1749	др. чв. XVIII	1	7
131	Мокренський Рафаїл		Слоб. Україна	1765	др. чв. – тр. чв. XVIII			ХК						ХК	1743	1758	др. чв. XVIII – тр. чв. XVIII	1	1
132	Мрозівський Софроній				п. пол. XVIII	Д		КМА			др. чв. XVIII	Б		ХК	1730	1735	др. чв. XVIII	1	
133	Назар'єв Василь	1761			др. пол. XVIII	Д	м	ХК	1770	1782	др. пол. XVIII	Б	1	ХК	1782			3	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
134	Одринський Іона				др. чв. – тр. чв. XVIII									ХК	1757		тр. чв. XVIII	1	
135	Ольховський Михайло	1774			тр. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	ХК	1788	1798	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1798	1810	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	3	
136	Орнатовський Іоан	1783			ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	ХК, КМА			ост. чв. XVIII – п. чв. XIX		1	ХК	1807	1808	п. чв. XIX		
137	Острогорський Андрій				др. чв. – тр. чв. XVIII									ХК	1757	1759	тр. чв. XVIII	1	
138	Оттон Петро				др. чв. – тр. чв. XVIII									ХК	1771		тр. чв. XVIII	3	
139	Пелкинський Гедеон				п. пол. XVIII									ХК	1730		др. чв. XVIII	1	
140	Переверзев Іван Опанасович			1794	др. пол. XVIII			ХК						ХК	1771	1774	тр. чв. XVIII	3	14
141	Піонтницький Арсеній				п. пол. XVIII			КМА					4	ХК	1746		др. чв. XVIII	1	
142	Попов Петро	1762		1789	др. пол. XVIII	Д	м	ХК	1775	1786	тр. чв. XVIII	Б	1	ХК	1786	1789	ост. чв. XVIII	3	11
143	Поппель Амвросій				п. пол. XVIII							Б	7	ХК	1736	1744	др. чв. XVIII	1	2
144	Приходько Федір	1773			др. пол. XVIII	Д	м	ХК	1783	1792	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1792		ост. чв. XVIII	3	
145	Прокопович Андрій	1756	Полтавщина	1826	др. пол. XVIII – п. чв. XIX	Д/ш	м	ХК	1770	1780	др. пол. XVIII	Б	1	ХК	1780	1822	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	2	6
146	Прокопович Іван				др. пол. XVIII									ХК	1773	1774	тр. чв. XVIII	2	
147	Прокопович Семен				п. пол. XVIII	Д/ш								ХК	1744		др. чв. XVIII		
148	Пясковський Сильвестр				п. пол. XVIII									ХК	1730		др. чв. XVIII		
149	Романовський Іван				п. пол. XVIII									ХК	1743		др. чв. XVIII	3	
150	Романовський Федір				др. чв. – тр. чв. XVIII									ХК	1773		тр. чв. XVIII	2	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
151	Садовський Федір				п. пол. XVIII									ХК	1741		др. чв. XVIII		
152	Селиванов Антон	1773			ост. чв. XVIII	Д	в	ХК		1792	ост. чв. XVIII		1	ХК	1792		ост. чв. XVIII	3	
153	Селунський Іоан				п. пол. XVIII						п. пол. XVIII			ХК		1743	др. чв. XVIII	1	4
154	Сковорода Григорій Савич	1722	Полтав- щина	1794	др. чв. – ост. чв. XVIII	К		КМА	1734	1741	др. чв. XVIII	Р	8	ПК, ХК	1750	1769	тр. чв. XVIII	3	13
155	Слотвинський Митро- фан			1752	п. пол. XVIII			КМА, Львів. ак.		1725	п. чв. XVIII	Б	3	ХК	1727	1737	др. чв. XVIII	1	4
156	Снісарев Василь Іванович	1756	Харків- щина	1833	др. пол. XVIII – п. чв. XIX	Д		ХК, КМА	1772	1786	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1786	1786	ост. чв. XVIII	2	6
157	Солунський Дмитро				п. пол. XVIII									ХК	1738		др. чв. XVIII	3	
158	Сулима Семен				п. пол. XVIII									ХК	1743	1744	др. чв. XVIII	3	
159	Сулятицький Самуїл				п. пол. XVIII									ХК	1741	1744	др. чв. XVIII	1	
160	Татарський Федір	1767	Харків- щина	1830	др. пол. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	ХК	1777	1789	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1789	1798	ост. чв. XVIII	1	15
161	Тещинський Варлаам			1764	п. пол. – тр. чв. XVIII			КМА	1723		п. чв. XVIII	Б		ХК	1727	1741	др. чв. XVIII	1	1
162	Толмачов Яків Васи- льович	1779	Харків- щина	1873	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д		ХК, КМА	1793	1803	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Б	1	ХК	1803	1809	п. чв. XIX	3	5
163	Томаров Даниїл	1766			др. пол. XVIII	Д	в	ХК		1787	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1787	1794	ост. чв. XVIII	3	
164	Томаров Іван	1772			др. пол. XVIII	Д	в	ХК	1784	1791	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1791	1794	ост. чв. XVIII	3	
165	Топольський (Та- польський) Афанасій			1744	п. пол. XVIII			КМА						ХК	1734	1744	др. чв. XVIII	1	11
166	Троїцький Василь	1769			др. пол. XVIII	Д	в	Севська сем.			ост. чв. XVIII			ХК	1790	1794	ост. чв. XVIII	2	
167	Ульянов Яків	1756			др. пол. XVIII	Д	м	ХК	1763	1780	др. пол. XVIII	Б	1	ХК	1780	1782	ост. чв. XVIII	3	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
168	Феген Карл-Йоганн		«німецькі землі»		др. пол. XVIII									ХК		1784	ост. чв. XVIII	3	8
169	Федорович Іоїль				др. чв. – тр. чв. XVIII									ХК	1751		тр. чв. XVIII	1	
170	Федоровський Василь	1773			ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	ХК	1785	1796	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1796	1803	ост. чв. XVIII	2	
171	Федоровський Григорій				др. пол. XVIII									ХК	1790	1791	ост. чв. XVIII		
172	Федоровський Феофан				др. чв. – тр. чв. XVIII									ХК	1757	1770	тр. чв. XVIII	1	1
173	Федорчин Іван	1758			др. пол. XVIII	Д	в	ХК						ХК	1782		ост. чв. XVIII	3	
174	Фідовський Олександр				др. пол. XVIII									ХК	1789		ост. чв. XVIII	3	
175	Фіневський Філарет				др. чв. – ост. чв. XVIII								9	ХК	1757		тр. чв. XVIII	1	1
176	Флоринський Кирило			1744	п. пол. XVIII			КМА, Німеччина	1730	1730	п. пол. XVIII	Б	1	ХК	1730	1736	др. чв. XVIII	1	4
177	Чудновський Іван	1776			ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	ХК	1787	1800	ост. чв. XVIII	Б	1	ХК	1800	1808	п. чв. XIX	3	
178	Шванський Михайло Іванович	1738	Чернігівщина	1790	др. чв. – ост. чв. XVIII	Д/ш		КМА	1745	1760	др. чв. – тр. чв. XVIII	Б	1	ХК	1760	1790	др. пол. XVIII	2	11
179	Шлаковський Авраам				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1769	1770	тр. чв. XVIII	1	
180	Юзефович Іоан				др. чв. – тр. чв. XVIII									ХК	1751		тр. чв. XVIII	1	
181	Юнгіус Годфрид				п. пол. XVIII									ХК	1741	1742	др. чв. XVIII	3	
182	Адамович Данііл				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1766	1768	тр. чв. XVIII	1	
183	Александровський Григорій				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1770		тр. чв. XVIII	1	
184	Андрієвський				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1753		тр. чв. XVIII		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
185	Андрущенко Семен Матвійович	1782	Полтавщина	1850	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д		ПК, КМА		1805	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Б	1	ПК	1805	1819	п. чв. XIX	3	
186	Базилевич Петро	1745			др. чв. – ост. чв. XVIII	Д	м	КМА		1771	тр. чв. XVIII	Б	1	ПК	1771	1776	тр. чв. XVIII	2	6
187	Базилевич Петро	1750			др. пол. XVIII	Д	м	КМА		1772	тр. чв. XVIII	Б	1	ПК	1772	1776	тр. чв. XVIII	2	6
188	Барлуй Петро				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1768		тр. чв. XVIII	3	
189	Богданович Козьма				п. пол. XVIII			КМА				Б		ПК	1739	1740	др. чв. XVIII	2	8
190	Варлаам				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1761		тр. чв. XVIII	1	
191	Веприцький Ілля				п. пол. XVIII									ПК	1749		др. чв. XVIII	1	
192	Воскобойников Іван				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1774		тр. чв. XVIII	3	
193	Гервасій				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1752		тр. чв. XVIII	1	
194	Гиновський Гавриїл	1717	Київщина		п. чв. – тр. чв. XVIII	М		КМА		1743	др. чв. XVIII	Б	1	ПК	1743	1747	др. чв. XVIII	1	8
195	Горпаський Трофим				п. пол. XVIII			КМА				Ф		ПК	1740		др. чв. XVIII	3	
196	Гречина (Гречка) Степан			1812	др. чв. – тр. чв. XVIII		г	КМА		1764			1	ПК	1764	1784	тр. чв. – ост. чв. XVIII	2	
197	Гошкевич Пилип				п. пол. XVIII			КМА						ПК	1741	1743	др. чв. XVIII	2	
198	Дейнекін Василій				ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	КМА, ПК		1801	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Б	1	ПК	1801		п. чв. XIX	3	
199	Джевецький (Древецький, Деревицький) Стефан				п. пол. XVIII			КМА				Б		ПК	1738	1740	др. чв. XVIII	2	
200	Домонтович Федір	1752	Переяславщина	1819	др. пол. XVIII – п. чв. XIX	К		ПК, КМА		1762	тр. чв. XVIII	Б	1	ПК	1774	1819	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	2	11

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
201	Еплінський Данііл				др. пол. XVIII									ПК	1797		ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	2	6
202	Журовський Іоан				п. пол. XVIII			КМА				Б		ПК	1738	1740	др. чв. XVIII	2	
203	Зеленський Володи- мир				п. пол. XVIII			КМА			др. чв. XVIII			ПК	1743	1749	др. чв. XVIII	1	7
204	Зеленський Петро	1766			др. пол. XVIII	Д		КМА	1776	1788	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1788		ост. чв. XVIII	3	
205	Іванов Гавриіл				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1773		тр. чв. XVIII		
206	Іоїль				др. пол. XVIII									ПК	1786		ост. чв. XVIII	1	
207	Ісаєвич Михайло				п. пол. XVIII							Ф		ПК	1740	1741	др. чв. XVIII	2	
208	Каленович Герасим				др. чв. – тр. чв. XVIII			ПК						ПК	1761	1764	тр. чв. XVIII	2	
209	Каменський Йосип				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1770	1771	тр. чв. XVIII		
210	Канівецький Єліфаній	1776	Переяславщина	1825	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	ПК, КМА		1798	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1798	1805	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	1	14
211	Кисилевський Авраам				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК		1772	тр. чв. XVIII	2	6
212	Кійков Марк				ост. чв. XVIII – п. чв. XIX									ПК	1798		ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	2	6
213	Козачківський (Козач- ковський) Йосип	1771	Переяславщина		ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	КМА		1793	ост. чв. XVIII	Б	3	ПК	1798	1817	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	2	11
214	Леванда Іоан	1734	Київ	1814	др. чв. XVIII – п. чв. XIX	М		КМА	1748		др. чв. – тр. чв. XVIII	Б	3	ПК	1762	1763	тр. чв. XVIII	2	6
215	Лісієвич Іоан				п. пол. XVIII			КМА			др. чв. XVIII			ПК	1738	1742	др. чв. XVIII	2	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
216	Логановський Іван Васильович (Йоакимф)	1763	Київ	1817	др. пол. XVIII – п. чв. XIX	Д/ш		КМА	1779	1792	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1792	1793	ост. чв. XVIII	3	8
217	Максимович Стефан				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1769	1771	тр. чв. XVIII	3	
218	Малиновський Олексій	1716	Львівщина		п. пол. XVIII	Д		КМА		1737	др. чв. XVIII	Б		ПК	1741	1744	др. чв. XVIII	3	
219	Митаревський Никанор				п. пол. XVIII									ПК		1750	др. чв. XVIII	1	
220	Мохов Йосип Омелянович (Йоасаф)	1779	Черкащина		ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д		КМА, ПК	1793	1801	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1801		п. чв. XIX	3	8
221	Нетребкін Іван				ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	Ново-рос. сем., чк, ПК		1801	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1801		п. чв. XIX	3	
222	Орловський Гавриїл				ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	КМА		1800	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1800		п. чв. XIX	3	
223	Осиповський Олександр				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1753		тр. чв. XVIII	3	
224	Острогорський Федір				др. пол. XVIII									ПК	1780	1784	ост. чв. XVIII	3	
225	Павловський Йов	1776			др. пол. XVIII	Д	м	ПК, КМА		1798	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1798	1801	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	2	6
226	Пішнячевський (Піснячевський) Павло				ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	КМА		1800	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1800	1801	п. чв. XIX	3	
227	Піючевський Захарій				ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	КМА		1801	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1801	1812	п. чв. XIX	3	
228	Платон				др. пол. XVIII									ПК			ост. чв. XVIII	1	1
229	Позняховський Даніїл				ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	КМА		1800	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1800	1801	п. чв. XIX	3	
230	Покорський Пилип				п. пол. XVIII									ПК	1742	1743	др. чв. XVIII	3	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
231	Прилуцький Йосип				др. пол. XVIII									ПК		1770	тр. чв. XVIII	2	
232	Прокопович Семен				п. пол. XVIII			КМА				Б		ПК	1739	1746	др. чв. XVIII	3	
233	Прохоровський Іван				др. пол. XVIII									ПК	1798		ост. чв. XVIII	3	
234	Рисієвич Іоан				п. пол. XVIII			КМА			п. пол. XVIII	Б	1	ПК	1738	1744	др. чв. XVIII	2	
235	Романовський Данило				др. пол. XVIII									ПК	1784		ост. чв. XVIII	3	
236	Романовський Лука				др. пол. XVIII			КМА			тр. чв. XVIII			ПК	1769	1772	тр. чв. XVIII	3	
237	Росінський Василь				др. пол. XVIII			КМА			тр. чв. XVIII	Б		ПК	1770	1772	тр. чв. XVIII	3	
238	Савинський Анастасій	1767		1811	др. пол. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	ПК, КМА		1788	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1788	1800	ост. чв. XVIII	1	5
239	Савинський Іоан			1806	др. пол. XVIII – п. чв. XIX			КМА						ПК	1763	1770	тр. чв. XVIII	2	6
240	Савич Леонтій	1779			ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	ПК		1800	ост. чв. XVIII	Ф	1	ПК	1800	1817	п. чв. XIX	3	
241	Сем'яновський Савва				ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д	м	КМА, ПК		1801	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1801		п. чв. XIX	3	
242	Смолодович Дмитро	1744			др. чв. – тр. чв. XVIII	Д		КМА		1772	тр. чв. XVIII	Б	1	ПК	1772	1775	тр. чв. XVIII	2	
243	Сподинський Іван				др. пол. XVIII									ПК	1773	1774	тр. чв. XVIII	3	
244	Ставицький Інокентій	1761	Кам'я- нець- Поділь- ський	1808	др. пол. XVIII – п. чв. XIX	Д/ш	п	КМА		1786	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1786	1788	ост. чв. XVIII	1	8
245	Стефанов Пилип				п. пол. XVIII									ПК	1741	1742	др. чв. XVIII	2	
246	Стріха Кіндрат				др. чв.-тр. чв. XVIII									ПК	1761	1765	тр. чв. XVIII	1	
247	Суровський Іоан				п. пол. XVIII									ПК	1744	1745	др. чв. XVIII	1	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
248	Суходольський Роман	1773	Полтавщина	1820	ост. чв. XVIII – п. чв. XIX	Д		КМА	1784	1798	ост. чв. XVIII	Б	1	ПК	1798	1800	ост. чв. XVIII	3	5
249	Терлецький Антон				др. пол. XVIII									ПК	1777	1778	ост. чв. XVIII		
250	Терлецький Павло				п. пол. XVIII									ПК	1751	1754	тр. чв. XVIII	1	
251	Тимофій				др. чв. – тр. чв. XVIII									ПК	1761		тр. чв. XVIII	1	
252	Трипольський Федір				др. пол. XVIII									ПК	1797	1798	ост. чв. XVIII	3	
253	Фаворський Яків				п. пол. XVIII			КМА						ПК	1743	1744	др. чв. XVIII	1	
254	Шишацький Варлаам	1750	Полтавщина	1821	др. пол. XVIII – п. чв. XIX	Д		ПК, КМА			тр. чв. XVIII	Б	1	ПК	1771	1785	тр. чв. – ост. чв. XVIII	1	2
255	Яворський Назарій				др. чв. – тр. чв. XVIII			КМА			др. чв. XVIII		3	ПК	1762	1765	тр. чв. XVIII	2	6

Умовні позначення та посилання до таблиці 2

Місце навчання / викладання:

ЧК – Чернігівський колегіум
 ХК – Харківський колегіум
 ПК – Переяславський колегіум
 КМА – Києво-Могилянська академія
 КС – Катеринославська семінарія

Походження викладача:

Д – із духовенства
 М – із міщан
 Д/ш – із дворян/шляхти
 К – із козаків

«Національність»:

м – «малорос»
 в – «великорос»
 г – «грек»
 п – «поляк»

Рівень освіти:

Б – богослов'я
 Ф – філософія
 Р – риторика

Діяльність, яка передувала викладанню в колегіумі:

- 1 – діяльності не було
- 2 – чернець монастиря в українській єпархії
- 3 – викладач Києво-Могилянської академії
- 4 – викладач у великоросійській семінарії
- 5 – настоятель монастиря в українській єпархії
- 6 – викладач Московської академії
- 7 – чернець монастиря у великоросійській єпархії
- 8 – інше (співак)
- 9 – настоятель монастиря у великоросійській єпархії

Статус викладача під час викладання в колегіумі:

- 1 – чернець
- 2 – біле духовенство
- 3 – світська особа/особа, яка не мала духовного чину

Діяльність (посада) викладача колегіуму після залишення закладу:

- 1 – настоятель монастиря в українській єпархії
- 2 – настоятель монастиря у великоросійській єпархії

- 3 – чернець монастиря в українській єпархії
- 4 – викладач Московської академії
- 5 – викладач Олександрівської (Петербурзької) семінарії
- 6 – священник в українській єпархії
- 7 – чернець монастиря у великоросійській єпархії
- 8 – викладач Києво-Могилянської академії
- 9 – єпископ української єпархії
- 10 – чиновник міністерства народної освіти
- 11 – помер
- 12 – студент Московського університету
- 13 – викладач (домашній тощо)
- 14 – викладач у великоросійській семінарії
- 15 – священник у великоросійській єпархії

Посилання до таблиці 2

1. ОДД. – СПб., 1910. – Т. 14 (1734 г.). – Стб. 259.
2. Маркович Я. А. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. 2. – М., 1859. – С. 399.
3. КМА. – С. 43–44.
4. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1–2. – С. 207.
5. КМА. – С. 72–73.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. 682, оп. 1, спр. 1.
7. КМА. – С. 79.
8. Там само.
9. Там само. – С. 80.
10. Там само. – С. 81.
11. Там само. – С. 94.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. 682, оп. 1, спр. 1.
13. Там само, ф. 679, оп. 1, спр. 1230, 1293.
14. РГИА, ф. 796, оп. 78, д. 983.
15. Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. – С. 35.
16. РГИА, ф. 796, оп. 18, д. 32, т. 5; Андрущенко М. В. Парнас віршотворний. – С. 140.
17. КМА. – С. 126.
18. Там само. – С. 131.
19. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 9.
20. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 9.
21. КМА. – С. 135; ОДД. – СПб., 1910. – Т. 39 (1759 г.). – Стб. 552.
22. КМА. – С. 162.
23. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 9.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 941.
25. Винский Г. С. Мое время. Записки. – СПб., 1914. – С. 11.
26. КМА. – С. 179.
27. Там само. – С. 190.
28. Там само. – С. 203.
29. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1–2. – С. 207.
30. Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 244.

31. КМА. – С. 222.
32. Страдомский А. Никодим Сребницкий, епископ Черниговский и Новгород-Северский // ЧЕИ. – 1876. – № 22; КМА. – С. 224.
33. РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 579; оп. 78, д. 983.
34. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 941.
35. Там само, ф. 682, оп. 1, спр. 1.
36. КМА. – С. 241.
37. Там само. – С. 253–254.
38. КМА. – С. 255; Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 941.
39. КМА. – С. 257; РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 579.
40. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 537.
41. Там само, оп. 1, спр. 941.
42. КМА. – С. 268.
43. Там само. – С. 270.
44. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1–2. – С. 129.
45. РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 579; Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1899. – № 2.
46. Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 244.
47. КМА. – С. 285.
48. Держархів Чернігівської обл., ф. 682, оп. 1, спр. 1.
49. КМА. – С. 296, ІР НБУВ, ф. 230, спр. 26.
50. РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 579.
51. КМА. – С. 316.
52. Там само. – С. 322.
53. Там само. – С. 333.
54. Там само. – С. 346–347.
55. Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. – С. 33.
56. ОДД. – Пг., 1915. – Т. 18 (1738 г.). – Стб. 952.
57. КМА. – С. 351–352; Сулоцкий А. Архиереи из сибирских уроженцев. Иоаникий Павлуцкий, епископ воронежский // Странник. – 1868. – Сент. – С. 107.
58. Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. – С. 33.
59. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 9; РГИА, ф. 796, оп. 18, д. 32 (т. 5).
60. КМА. – С. 395; Страдомский А. Переписка префектов Черниговского коллегиума иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской Академии иеромонаха Георгия Конисского // ЧЕИ. – 1866. – № 22; Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 9.
61. КМА. – С. 401.
62. Никольский С. Материалы для истории Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1890. – № 10; Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 537.
63. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 11.
64. РГИА, ф. 796, оп. 18, спр. 32, т. 5.
65. ІР НБУВ, ф. 305, спр. 259; ОДД. – Спб, 1907. – Т. 15 (1735 г.). – Стб. 469; Рукописи Иркутской духовной семинарии южно-русского происхождения // Труды КДА. – 1892. – № 10. – С. 310.
66. КМА. – С. 451.
67. Там само. – С. 495.
68. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1898. – № 9.
69. КМА. – С. 500.
70. Там само. – С. 511–512.
71. Там само. – С. 517–518; Лещенков Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 133.

72. РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 579.
73. Там само, оп. 18, спр. 32, т. 5.
74. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1896. – № 7.
75. КМА. – С. 581.
76. РГИА, ф. 796, оп. 84, д. 402.
77. КМА. – С. 593.
78. РГИА, ф. 796, оп. 8, д. 223.
79. Там само, оп. 78, д. 970.
80. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1042.
81. РГИА, оп. 18, спр. 32, т. 5.
82. Там само, ф. 796, оп. 18, д. 32, т. 1; оп. 19, д. 378; оп. 33, д. 137.
83. Войтков А. Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // Труды КДА. – 1903. – № 6. – С. 321.
84. КМА. – С. 50–51; ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1484.
85. РГИА, ф. 802, оп. 1, д. 106.
86. Там само.
87. Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века : дис. ... канд. ист. наук. – СПб., 2008.
88. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2161.
89. Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 217.
90. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2161.
91. Письма партикулярные к Его Преосвященству от губернатора Щербинина // КЕВ. – 1874. – № 1. – С. 42.
92. КМА. – С. 81.
93. Там само. – С. 88.
94. РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 97.
95. Там само, оп. 8, д. 223.
96. РГИА, ф. 796, оп. 78, д. 970; Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 217.
97. РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 97.
98. ОДД. – М., 1914. – Т. 22 (1742 г.). – Стб. 565, 641; СПб., 1906. – Т. 16 (1736 г.). – Стб. 264.
99. КМА. – С. 124.
100. РГИА, ф. 796, оп. 18, д. 32 (т. 1).
101. Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 633.
102. РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 418; ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2202.
103. Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 217.
104. КМА. – С. 153; Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского. – С. 59.
105. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2195.
106. Императорский Московский университет : 1755–1917 : энциклопедический словарь / сост. А. Ю. Андреев, Д. А. Цыганков. – М., 2010. – С. 211–212; РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 97.
107. РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 97.
108. Ніженець А. М. На зламі двох світів. – С. 137.
109. КМА. – С. 219; РГИА, ф. 796, оп. 14, д. 386.
110. РГИА, ф. 796, оп. 18, д. 32 (т. 1, 5).
111. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 236.
112. РГИА, ф. 796, оп. 71, д. 418.
113. Там само, оп. 74, д. 97.
114. КМА. – С. 254.
115. РГИА, ф. 796, оп. 8, д. 223; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. 2 (1721–1795). Т. 1 (1721–1750 гг.). Ч. 2. – С. 385.
116. Императорский Московский университет : 1755–1917 : энциклопедический словарь. – С. 336–337; Ніженець А. М. На зламі двох світів. – С. 137.
117. КМА. – С. 260.
118. Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 654.
119. Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. – С. 48.
120. КМА. – С. 283.
121. РГИА, ф. 796, оп. 8, д. 223.
122. Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. – С. 41; ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1480.

123. Стеллецкий Н. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 530.
124. РГИА, ф. 796, оп. 71, д. 418.
125. Документы и дела, относящиеся к жизни и деятельности Св. Иоасафа (Горленко), епископа Белгородского и Обоянского. Вып. 1–2. – С. 28.
126. ИР НБУВ, ф. 301, спр. 661 п.
127. КМА. – С. 351.
128. Там само. – С. 364–365.
129. РГИА, ф. 796, оп. 78, д. 970.
130. Документы и дела, относящиеся к жизни и деятельности Св. Иоасафа (Горленко), епископа Белгородского и Обоянского. Вып. 1–2. – С. 52.
131. ЦДІАК України, ф. 2009, оп. 1, Т. 1., спр. 583; Стеллецкий Н. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 718–719.
132. ОДд. – СПб., 1907. – Т. 15 (1735 г.). – Стб. 469; Рукописи Иркутской духовной семинарии южно-русского происхождения // Труды КДА. – 1892. – № 10. – С. 310.
133. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2191, 2195.
134. Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегіума. – С. 48.
135. Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 217; РГИА, ф. 802, оп. 1, д. 277.
136. РГИА, ф. 802, оп. 1, д. 106.
137. Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегіума. – С. 48; ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2104.
138. Материалы для истории Курской епархии // КЕВ. – 1891. – № 19.
139. Рукописи Иркутской духовной семинарии южно-русского происхождения // Труды КДА. – 1892. – № 10. – С. 310.
140. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1974, 2161.
141. Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды КДА. – 1903. – № 8.
142. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 365, 2202.
143. РГИА, ф. 796, оп. 28, д. 111.
144. Там само, оп. 74, д. 97.
145. КМА. – С. 443–444; РГИА, ф. 802, оп. 1, д. 106, 277, 443.
146. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 679, 2161.
147. Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегіума. – С. 41.
148. Рукописи Иркутской духовной семинарии южно-русского происхождения // Труды КДА. – 1892. – № 10. – С. 310.
149. РГИА, ф. 796, оп. 18, д. 32, т. 5.
150. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2161.
151. ВР ІЛ, ф. 37, спр. 360.
152. РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 97.
153. Там само, оп. 23, д. 841.
154. КМА. – С. 488–490.
155. РГИА, оп. 8, д. 223; Історія Львова : у 3 т. Т.1. – С. 253.
156. КМА. – С. 500–501.
157. РГИА, ф. 796, оп. 18, д. 32, т. 1.
158. Там само, д. 32, т. 5.
159. Там само; ВР ІЛ, ф. 37. Спр. 360.
160. РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 97; оп. 78, д. 970.
161. КМА. – С. 530.
162. Там само. – С. 537; Толмачев Я.В. Автобиографическая записка // РС. – 1892. – Т. 75.
163. РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 97.
164. Там само.
165. КМА. – С. 538; РГИА, ф. 796, оп. 14, д. 397; оп. 74, д. 97.
166. РГИА, ф. 796, оп. 74, д. 97.
167. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2191.
168. КМА. – С. 559.
169. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 598.
170. РГИА, ф. 796, оп. 78, д. 970; Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 217.
171. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 1256.
172. Стеллецкий Н. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч.1. – С. 728; Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегіума. – С. 48.

173. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 2191.
174. Там само, спр. 365.
175. *Солнцев П.* Очерк истории Харьковского коллегиума. – С. 48, 51.
176. КМА. – С. 562; РГИА, ф. 796, оп. 12, д. 247.
177. РГИА, ф. 802, оп. 1, д. 106.
178. КМА. – С. 589.
179. *Пархоменко В.* К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 127; ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 641.
180. ЦДІАК України, ф. 1973, оп. 1, спр. 598.
181. ВР ІЛ, ф. 37, спр. 360.
182. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 581, 641.
183. *Демидовский В.* Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20.
184. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 206.
185. КМА. – С. 37.
186. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1101.
187. Там само.
188. Там само, спр. 641.
189. РГИА, ф. 796, оп. 18, д. 32, т. 3.
190. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 369.
191. Страницка из прошлого г. Переяслава // КС. – 1889. – № 8. – С. 479.
192. *Пархоменко В.* К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 127–128.
193. *Демидовский В.* Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20.
194. КМА. – С. 136; [Вишневский Д.] Случай из губернской жизни // КС. – 1895. – № 1. – С. 7.
195. *Пархоменко В.* К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 238.
196. КМА. – С. 152; *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 19.
197. КМА. – С. 171.
198. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 3.
199. РГИА, ф. 796, оп. 18, д. 32, т. 3; *Пархоменко В.* К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 238.
200. КМА. – С. 187–188.
201. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 20.
202. *Пархоменко В.* К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 238.
203. КМА. – С. 223.
204. Там само.
205. *Демидовский В.* Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20.
206. Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии // ПГВ. – 1862. – № 52.
207. *Пархоменко В.* К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 238.
208. *Пархоменко В.* К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 126; ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 369.
209. *Пархоменко В.* К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 128.
210. КМА. – С. 250–251.
211. *Войтков А. Н.* Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // Труды КДА. – 1903. – № 7. – С. 58.
212. *Демидовский В.* Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20.
213. КМА. – С. 264.
214. *Демидовский В.* Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20; КМА. – С. 312–313.
215. *Пархоменко В.* К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 237.

216. КМА. – С. 329.
217. Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 127; ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 754.
218. КМА. – С. 351; Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 238; ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8236.
219. Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20.
220. КМА. – С. 380; Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 3.
221. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 3.
222. Там само.
223. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 206.
224. Там само, спр. 1447, 1733.
225. КМА. – С. 416; Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 3.
226. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 24.
227. Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав. – К., 1910.
228. Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 17.
229. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 24.
230. Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 239.
231. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 754.
232. [Вишневский Д.] Случай из губернаторской жизни // КС. – 1895. – № 1; РГИА, ф. 796, оп. 18, д. 32 (т. 3).
233. РГИА, ф. 796, оп. 78, д. 984.
234. КМА. – С. 455; ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8236.
235. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1733.
236. КМА. – С. 460; Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 127.
237. Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 128; ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 754.
238. КМА. – С. 470; Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 20. – С. 732.
239. КМА. – С. 470.
240. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 3.
241. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1888. – № 3.
242. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1101.
243. Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 10. – С. 128.
244. КМА. – С. 510.
245. Пархоменко В. К истории образования на Украине // КС. – 1905. – № 9. – С. 238.
246. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 369, 537.
247. Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 1294.
248. КМА. – С. 519.
249. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1305.
250. Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // ПЕВ. – 1888. – № 20; ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 206.
251. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 369.
252. РГИА, ф. 796, оп. 78, д. 984.
253. Там само, оп. 18, д. 32 (т. 5).
254. КМА. – С. 592–593.
255. Там само. – С. 609; ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 538.

Таблиця 3¹**Число викладачів у базі даних «Викладачі православних колегіумів»**

Навчальний заклад	Число викладачів	Відсоток від загальної кількості
Харківський колегіум	101	39,6
Чернігівський колегіум	75	29,4
Переяславський колегіум	75	29,4
Чернігівський колегіум, Харківський колегіум	1	0,4
Чернігівський колегіум, Переяславський колегіум	1	0,4
Харківський колегіум, Чернігівський колегіум	1	0,4
Переяславський колегіум, Харківський колегіум	1	0,4
Разом	255	100,0

Таблиця 4

Станове походження викладачів

Колегіум	Походження викладача	Число викладачів	%
Переяславський колегіум	Із духовенства	21	80,8
	Із дворян/шляхти	2	7,7
	Із козаків	1	3,8
	Із міщан	2	7,7
	Разом	26	100,0
Харківський колегіум	Із духовенства	38	84,4
	Із дворян/шляхти	5	11,1
	Із козаків	2	4,5
	Разом	45	100,0
Чернігівський колегіум	Із духовенства	14	59,1
	Із дворян/шляхти	3	13,6
	Із козаків	2	9,1
	Із міщан	4	18,2
	Разом	23	100,0
Всі колегіуми	Із духовенства	73	77,7
	Із дворян/шляхти	10	10,6
	Із козаків	5	5,3
	Із міщан	6	6,4
	Разом	94	100,0

Таблиця 5

Станове походження викладачів: динаміка змін

Стан викладача	Кін. XVII ст., чол. (%)	П. чв. XVIII ст., чол. (%)	Др. чв. XVIII ст., чол. (%)	Тр. чв. XVIII ст., чол. (%)	Чт. чв. XVIII ст., чол. (%)	Поч. XIX ст., чол. (%)
Із духовенства	2 (14,3 %)	8 (8,9 %)	14 (9,9 %)	45 (31,7 %)	63 (53,4 %)	30 (71,4 %)
Із дворян/шляхти	2 (14,3 %)	4 (4,4 %)	3 (2,1 %)	6 (4,2 %)	6 (5,1 %)	4 (9,5 %)
Із козаків	0 (0 %)	2 (2,3 %)	4 (2,8 %)	5 (3,5 %)	4 (3,4 %)	1 (2,4 %)
Із міщан	3 (21,4 %)	4 (4,4 %)	6 (4,2 %)	3 (2,1 %)	2 (1,7 %)	2 (4,8 %)
Немає даних	7 (50,0 %)	72 (80,0 %)	115 (81 %)	83 (58,5 %)	43 (36,4 %)	5 (11,9 %)
Разом	14 (100,0 %)	90 (100,0 %)	142 (100,0 %)	142 (100,0 %)	118 (100,0 %)	42 (100,0 %)

1 Талиці 3–17 складені на підставі бази даних «Викладачі православних колегіумів» (табл. 2).

Таблиця 6

Діяльність, яка передувала викладанню в колегіумі

Діяльність, яка передувала викладанню	Число викладачів	%
1 навчання	86	72,3
2 чернець монастиря в українській єпархії	14	11,8
3 викладач Києво-Могилянської академії	8	6,7
4 викладач у великоросійській семінарії	2	1,7
5 настоятель монастиря в українській єпархії	4	3,4
6 викладач Московської академії	1	0,8
7 чернець монастиря у великоросійській єпархії	1	0,8
8 інше (співак)	1	0,8
9 настоятель монастиря у великоросійській єпархії	2	1,7
	119	100,0

Таблиця 7

Діяльність, яка передувала викладанню в колегіумі: динаміка змін

Діяльність, яка передувала викладанню	Кін. XVII ст., чол. (%)	П. чв. XVIII ст., чол. (%)	Др. чв. XVIII ст., чол. (%)	Тр. чв. XVIII ст., чол. (%)	Чт. чв. XVIII ст., чол. (%)	Поч. XIX ст., чол. (%)
1 навчання	2 (14,3 %)	13 (14,4 %)	25 (17,6 %)	54 (37,5 %)	67 (56,8 %)	35 (83,3 %)
2 чернець монастиря в українській єпархії	3 (21,4 %)	9 (10,0 %)	10 (7,0 %)	7 (4,9 %)	4 (3,4 %)	0 (0,0 %)
3 викладач Києво-Могилянської академії	2 (14,3 %)	3 (3,3 %)	5 (3,5 %)	5 (3,5 %)	4 (3,4 %)	2 (4,8 %)
4 викладач у великоросійській семінарії	0 (0,0 %)	1 (1,1 %)	2 (1,4 %)	1 (0,7 %)	1 (0,8 %)	0 (0,0 %)
5 настоятель монастиря в українській єпархії	3 (21,4 %)	3 (3,3 %)	3 (2,1 %)	1 (0,7 %)	1 (0,8 %)	1 (2,4 %)
6 викладач Московської академії	0 (0,0 %)	1 (1,1 %)	1 (0,7 %)	1 (0,7 %)	0 (0,0 %)	0 (0,0 %)
7 чернець монастиря у великоросійській єпархії	0 (0,0 %)	1 (1,1 %)	1 (0,7 %)	0 (0,0 %)	0 (0,0 %)	0 (0,0 %)
8 інше (співак)	0 (0,0 %)	0 (0,0 %)	1 (0,7 %)	1 (0,7 %)	1 (0,8 %)	0 (0,0 %)
9 настоятель монастиря у великоросійській єпархії	0 (0,0 %)	0 (0,0 %)	1 (0,7 %)	2 (1,4 %)	2 (1,7 %)	1 (2,4 %)
немає даних	4 (28,6 %)	59 (65,6 %)	93 (65,5 %)	72 (50,0 %)	38 (32,2 %)	3 (7,1 %)
Разом	14 (100,0 %)	90 (100,0 %)	142 (100,0 %)	144 (100,0 %)	118 (100,0 %)	42 (100,0 %)

Таблиця 8

Місце навчання викладачів

Місце викладання	Місце навчання	Число викладачів, чол.
Переяславський колегіум	Переяславський колегіум	2
	Києво-Могилянська академія	30
	Переяславський колегіум, Києво-Могилянська академія	9
	Новоросійська семінарія, Чернігівський колегіум, Переяславський колегіум	1
	немає даних	33
Переяславський колегіум, Харківський колегіум	Києво-Могилянська академія	1
Харківський колегіум	Харківський колегіум	33
	Катеринолав. семінарія, Харківський колегіум	1
	Києво-Могилянська академія	16
	Києво-Могилянська академія, Львівська академія	1
	Києво-Могилянська академія, «німецький університет	1
	Севська семінарія	2
	Харківський колегіум, Києво-Могилянська академія	8
	немає даних	39
Харківський колегіум, Чернігівський колегіум	Києво-Могилянська академія	1
Чернігівський колегіум	Чернігівський колегіум	7
	Києво-Могилянська академія	27
	Львівська Академія, Києво-Могилянська академія	2
	Переяславський колегіум, Києво-Могилянська академія	1
	Чернігівський колегіум, Києво-Могилянська академія	8
	немає даних	30
Чернігівський колегіум, Переяславський колегіум	Києво-Могилянська академія	1
Чернігівський колегіум, Харківський колегіум	Києво-Могилянська академія	1

Таблиця 9

Статус викладача під час викладання в колегіумі

Статус викладача	Число викладачів	%
Чернець	114	48,9
Біле духовенство	41	17,6
Світська особа/особа, яка не мала духовного чину	78	33,5
Разом	233	100,0

Таблиця 10

Статус викладача під час викладання в колегіумі: динаміка змін

Статус викладача	Кін. XVII ст., чол. (%)	П. чв. XVIII ст., чол. (%)	Др. чв. XVIII ст., чол. (%)	Тр. чв. XVIII ст., чол. (%)	Чт. чв. XVIII ст., чол. (%)	Поч. XIX ст., чол. (%)
Чернець	12 (100, %)	55 (70,5 %)	84 (65,6 %)	52 (41,3 %)	22 (21,4 %)	7 (18,0 %)
Біле духовен- ство	0 (0,0 %)	9 (11,5 %)	19 (14,8 %)	28 (22,2 %)	26 (25,2 %)	8 (20,5 %)
Світська особа/ особа, яка не мала духовного чину	0 (0,0 %)	14 (18,0 %)	25 (19,6 %)	46 (36,5 %)	55 (53,4 %)	24 (61,5 %)
Немає даних	1	4	9	12	11	1
Разом	13	82	137	138	114	40
Загальна кількість з виз- наченим стату- сом	12 (100, %)	78 (100, %)	128 (100, %)	126 (100, %)	103 (100, %)	39 (100, %)

Таблиця 11

Діяльність (посада) викладача колегіуму після залишення закладу

Діяльність після викладання	Загальне число викладачів, чол.	Число викладачів без урахування тих, про яких немає даних, %
1 настоятель монастиря в українській єпархії	18	19,1
2 настоятель монастиря у великоросійській єпархії	13	13,8
3 чернець монастиря в українській єпархії	3	3,2
4 викладач Московської академії	7	7,4
5 викладач Олександрівської (Петер- бурзької) семінарії	4	4,3
6 священик в українській єпархії	16	17,0
7 чернець у великоросійській єпархії	4	4,3
8 викладач Києво-Могилянської академії	10	10,6
9 єпископ української єпархії	4	4,3
10 чиновник міністерства народної освіти	1	1,1
11 помер	8	8,5
12 студент Московського університету	1	1,1
13 викладач (домашній тощо)	2	2,1
14 викладач у великоросійській семінарії	2	2,1
15 священик у великоросійській єпархії	1	1,1
немає даних	161	
Разом	255	100

Таблиця 12

Діяльність (посада) викладача колегіуму після залишення закладу: динаміка змін

Діяльність після викладання	Кін. XVII ст., чол.	П. чв. XVIII ст., чол.	Др. чв. XVIII ст., чол.	Тр. чв. XVIII ст., чол.	Чт. чв. XVIII ст., чол.	Поч. XIX ст., чол.
1 настоятель монастиря в українській єпархії	3	11	14	10	3	0
2 настоятель монастиря у великоросійській єпархії	3	8	11	7	4	1
3 чернець монастиря в українській єпархії	0	0	2	2	2	1
4 викладач Московської академії	0	7	7	0	0	0
5 викладач Олександрівської (Петербурзької) семінарії	0	0	0	2	4	3
6 священник в українській єпархії	0	0	5	14	13	5
7 чернець монастиря у великоросійській єпархії	0	3	4	2	0	0
8 викладач Києво-Могилянської академії	1	5	5	7	5	4
9 єпископ української єпархії	2	2	2	2	2	1
10 чиновник міністерства народної освіти	0	0	0	0	1	1
11 помер	0	3	5	5	5	2
12 студент Московського університету	0	0	0	1	1	1
13 викладач (домашній тощо)	0	0	1	2	2	1
14 викладач у великоросійській семінарії	0	0	0	1	2	1
15 священник у великоросійській єпархії	0	0	0	1	1	1
немає даних	5	51	86	88	74	20

Таблиця 13

Середній вік викладачів

Навчальний заклад	Середній вік викладача
Харківський колегіум	24
Переяславський колегіум	24
Чернігівський колегіум	34
Переяславський колегіум, Харківський колегіум	28

Таблиця 14

Середня тривалість викладання у колегіумі

Навчальний заклад	Середня тривалість викладання, роки
Переяславський колегіум	5
Харківський колегіум	7
Чернігівський колегіум	4
Чернігівський колегіум, Харківський колегіум	10
Переяславський колегіум, Харківський колегіум	19

Таблиця 15

Рівень освіти викладачів

Курс, яким викладач завершив своє навчання	Загальне число викладачів, чол.	Число викладачів, %	Число викладачів без урахування тих, про яких немає даних, %
Богослов'я	94	36,9	95
Риторика	1	0,4	1
Філософія	4	1,6	4
немає даних	156	61,1	
Разом	255	100,0	100

Таблиця 16

Рівень освіти викладачів: динаміка змін

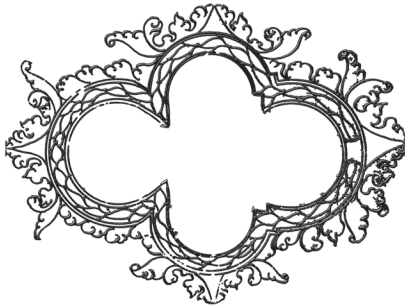
Курс, яким викладач завершив своє навчання	Кін. XVII ст.	П. чв. XVIII ст.	Др. чв. XVIII ст.	Тр. чв. XVIII ст.	Чт. чв. XVIII ст.	Поч. XIX ст.
Богослов'я	0	9	13	25	54	6
Риторика	0	0	1	0	0	0
Філософія	0	0	0	0	1	0
немає даних	2	11	16	8	6	1
Разом	2	20	30	33	61	7

Таблиця 17

«Національність» викладачів

Етніонім	Число викладачів, чол.	Число викладачів без урахування тих, про яких немає даних, %
«Великорос»	8	15,1
«Грек»	2	3,8
«Малорос»	42	79,2
«Поляк»	1	1,9
Разом	53	100,0

Список ілюстрацій

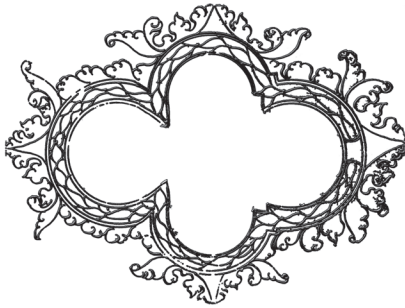
---

1. Титульний аркуш конспекту з поезики (Харківський колегіум, 1736 р.; ІР НБУВ, ф. 306, спр. 323 п 100)
2. Зворот титульного аркушу конспекту з поезики (Харківський колегіум, 1736 р.; ІР НБУВ, ф. 306, спр. 323 п 100)
3. Вірш «Mars Rossysky», який записаний у вигадливій формі (із рукописної збірки Чернігівського колегіуму 1708 р.; ІР НБУВ, ф. I, спр. 206)
4. Титульний аркуш конспекту з поезики (Чернігівський колегіум, 1730 р.; ІР НБУВ, ф. 305, спр. 259)
5. Сторінка конспекту з діалектики (Харківський колегіум, 1727 р.; ІР НБУВ, ф. 312, спр. 685 / 478)
6. Сторінки конспекту з поезики (Чернігівський колегіум, 1730 р.; ІР НБУВ, ф. 305, спр. 259)
7. «Дев'ять муз». Малюнок із панегірика на пошану викладача Чернігівського колегіуму Тимофія Максимовича, 1730 р. (Греческие музы в малорусском изображении // КС. – 1884. – № 4)
8. «Лабіринт» на пошану гетьмана Івана Мазепи. «Зерцало от писанія Божественного», Чернігів, 1705 (Маслов С. І. Етюди з історії стародруків. – К., 1925)

9. Перші сторінки каталогу бібліотеки Харківського колегіуму 1753 р. (ВР НБ ХНУ, збір. рукописів, спр. 1817/с 895)
10. План міста Чернігова XVIII ст. (Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – М., 1965)
11. План міста Переяслава другої половини XVII – XVIII ст. (Переяслав-Хмельницький и его исторические памятники. – К., 1954)
12. План міста Харкова 1787 р. (Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Описово-статистичні джерела. – К., 1991)
13. План і фасад Києво-Могилянської академії (креслення М. Цапенка) (Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967)
14. План і фасад Новгород-Сіверського колегіуму (креслення М. Цапенка) (Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967)
15. План і фасад Чернігівського колегіуму (креслення М. Цапенка) (Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967)
16. План і фасад Переяславського колегіуму (креслення М. Цапенка) (Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967)
17. Будинок Чернігівського колегіуму (фото автора)
18. Графічна реконструкція будинку Харківського колегіуму (мал. О. Лейбфрейда) (Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків, 1999)
19. Будинок Переяславського колегіуму (фото автора)
20. Реконструкція класу Чернігівського колегіуму у історико-культурному заповіднику «Чернігів стародавній» (фото автора)
21. Реконструкція класу Переяславського колегіуму у Меморіальному музеї Г. С. Сковороди (фото автора)

Показчик імен¹

Авксентій Кивачицький 238, 244
Авраам Кисилевський 254
Агапіт 117
Адамович Г. 61
Адріан 40
Адруг А. 277
Аксамитов Д. В. 277
Александровський Ф. 215
Алексюк А. М. 36
Альвар Е. 55, 56, 64
Амвросій 48, 64, 207
Амвросій Дубневич 95, 132, 135–136, 208–209, 217
Амвросій Подобєдов 169
Амвросій Поппель 136, 156, 242
Амнесс Ж. 81, 113
Амфілохій Леонтович 158
Анакреонт 113
Анастасій Савинський 245
Ангальт 291
Андреева О. А. 25, 281
Андреев А. Ю. (Андреев А. Ю.) 10, 12, 18, 20–22, 28, 25,
27, 36–37, 39, 50, 69, 92, 148, 251, 301, 306–307, 309, 316
Андросова С. 265
Андрушко В. А. 101, 104, 130, 135–136
Андрущенко М. 8, 81, 87, 97, 114, 149
Андрущенко Семен 184
Анічков Д. (Аничков Д. С.) 69
Анна Іоанівна 44, 73
Антоній Ксенатський 117
Антоній Стаховський 56, 89, 107, 108, 240, 268
Антоній Черновський 246

---

¹ До показчика внесені імена, які зустрічаються в основному тексті книги та посиланнях.

- Антоновский С. И. 70
 Апанович Е. М. 64
 Аполлоній 313
 Апостол Д. 97, 288
 Апостол П. 97, 288
 Аристотель 34, 82, 133–136, 137, 139, 147, 150
 Арріаг Родріго де 138
 Арсеній Берло 66, 238, 250, 280, 283, 293, 324
 Арсеній Могилянський 246, 270
 Артемова Л. В. 172
 Архангельский А. 33, 157
 Афанасій Топольський 155, 246, 258
 Ахенваль Готфрид 127
 Ахтирцев І. 302
 Багалій Д. І. (Багалей Д. И.) 7, 94–95, 127, 145, 292, 294, 296, 303, 311
 Бадалич И. М. 97
 Базилевич Петро 133, 263, 267
 Базилевичі 216, 267
 Байбаков А. 91
 Бакай Н. 296–297
 Бантыш-Каменский Д. 222, 282
 Бантыш-Каменский М. М. (Nicolaus Bantisch-Kamenski) 109, 143, 147
 Барлуй Петро 242
 Бароній Цезар 120, 123–125
 Барсов А. А. 56, 66
 Батезатул М. 299
 Батієвський В. 230
 Баумейстер Фрідріх Християн (Friedrich Christian Baumeister) 139–141, 143–148, 151
 Бекон Френсіс 139
 Белларміно Роберто (San Roberto Francesco Bellarmino) 164
 Беньковская Т. Е. 110
 Берелович В. 298
 Берли 47, 238
 Билярский П. С. 257
 Бінгам Джозеф (Joseph Bingham) 169
 Біруков Олександр 151
 Благовещенский А. 148, 161
 Благовещенський М. (Благовещенский М.) 47, 73, 132, 147, 186–187, 189, 208–209, 217, 261, 263
 Блинова Т. Б. 22, 28
 Боброва М. І. 18
 Бове В. 120
 Бовкало А. А. 237
 Богачевська-Хомяк М. 20
 Богданов А. П. 33
 Боголюбов О. М. (Боголюбов А. Н.) 8, 69, 71, 143, 221, 245
 Бонвеч Б. 18
 Бонеберг 74, 252
 Боневал 78
 Бородій М. К. (Бородий Н. К.) 221
 Бородин Л. И. 236
 Борозни 216
 Боссюе Ж. Б. (Боссюэ Ж. Б.) 124–126, 129, 164
 Броклис Л. 21, 53, 54, 119, 121–122, 126, 150, 153
 Бруккер Йоганн Якоб (Johann Jakob Brucker, Бруккер И.) 148, 320
 Брюнінг А. див. Brünning A.
 Брюховецький В. С. 135
 Бугославский П. 56
 Буддей 124, 159, 169
 Будинський 207
 Булгаков Г. 128, 145, 165, 187
 Булгаков М. 155, 159, 168, 177
 Буліч Н. (Булич М.) 63
 Бурдалу Луї (Louis Bourdaloue) 164
 Бург Йоганн Фрідріх (Johann Friedrich Burg) 89, 109
 Буткевич Т. И. 72, 217, 224
 Буткевичі (Бутько, Бутьковські) 216–217
 Буторина Т. С. 171, 202
 Бюшінг А. 124–125
 Валуцький (Волуцький) Серапіон 87
 Ванновський І. 301
 Вареній Б. (Варениус Б.) 124–125
 Варлаам Ванатович 238
 Варлаам Лящевський 117
 Варлаам Тешинський 238, 240
 Варлаам Шишацький 158, 169, 240, 244, 250, 270, 312
 Василій Базилевич 72, 162, 291
 Василій Великий 115
 Вебер Макс (Max Weber) 267
 Вейдлер Йоганн Фрідріх (Johann Friedrich Weidler) 69
 Вейль Г. 149
 Вейссенс 143
 Венецький Гаврило 294, 296
 Венецький Степан 133, 217
 Вергілій 58, 87, 89–90, 92, 113
 Веретенников В. И. 311
 Вернацький Іван 218
 Верховський П. В. 35, 41–42, 200
 Верхратський С. А. 221
 Весин Л. 127
 Виноградов В. В. 167
 Вишневський Д. (Вишневский Д.) 38, 46, 55, 68, 71, 83, 85, 101, 108, 154, 156, 180, 188, 294, 302
 Вишневський І. 210
 Віда М.-Д. 82

- Віктор Садковський 182–183, 211, 241
Вінклер Йоганн Генріх (Johann Heinrich Winkler) 140, 143, 148, 320
Вінтер Е. 157, 309–310
Вітинський Стефан 88, 135, 239, 242, 246, 269
Вишленкова О. А. (Вишленкова Е. А.) 18, 315–317, 321
Владимиров В. Н. 236
Владимирский-Буданов М. 33, 47, 49–50, 176, 191
Водолаженко О. 116, 118, 213, 240, 270, 295
Возняк М. С. 8, 66
Войтков А. Н. 9, 116–117, 118, 186, 254, 267, 271, 291
Войцеховичі 297
Волков Б. 124, 142
Володимир Зеленський 218
Волошинов Павло 183
Волчков С. 124
Вольтер 78, 125–126, 146, 152
Вольф Х. 126, 140–142, 144, 146–150, 195
Вольховський Афанасій 157–158, 241
Волтерский В. П. 100, 103
Воссіус Г. 91
В'яземський Г. І. 79
Габлевич М. 16
Гаванський Андрій 242
Гавриїл Бужинський (Гавриил Бужинский) 43, 112
Гавриїл Гиновський 107, 241
Гавриїл Іскра 181, 252
Гавриїл Краснопольський 98, 238
Гавришев К. 297
Гайдн Ф. Й. 292
Гарскова И. М. 236
Гаттерер Йоганн Кристоф 127
Гаукроджер С. 26
Гедеон Антонський 116, 242, 245–246, 256, 269, 270
Гедеон Криновський 164
Гейнекцій Йоганн Готліб (Johann Gottlieb Heineccius) 112, 144, 146
Геллерт Х. Ф. (Christian Fürchtegott Gellert) 79
Георгій Кониський 97, 103, 113, 132, 136, 157, 180–182
Гервасій Линцевський 208, 210
Герман Прохорович 85
Геродот 120, 123
Герхард Йоганн (Johann Gerhard) 157, 159, 165
Герць 252, 261
Гесіод 91, 115
Геснер Йоганн Матіас (Johann Matthias Gesner, Геснер И. М.) 56, 102
Глібов І. 307
Гмітереке Г. див. Gmiterek Н.
Гнідич М. 128
Гоголь М. В. 225, 295, 299
Голберг 129
Голіцин Д. М. 282
Голіцин О. 298
Голіцин О. М. (Голицын А. М.) 95, 188, 204, 222, 271, 282
Голіцин М. М. 48, 188, 282
Голіцини 225, 298
Голлазій 159, 161
Головащенко С. 153, 169–170
Голтергоф Ф. (Гельтергоф Ф., Franz Holt-erhof) 75
Голубев С. 137
Гольманн 143
Гомер 90, 115
Горацій 82, 89–90, 113
Горбенко Є. В. 277
Горленко В. П. 113, 295, 299
Горожанський Я. 216
Горський В. С. 11, 24, 137–140, 148, 157, 310
Готтшед Йоганн Кристоф (Johann Christoph Gottsched) 75–76, 148
Грабянка Григорій 259
Графтон Е. (Графтон Э.) 101, 102
Граціан Б. 103
Греч И. М. 75
Гречка (Гречина) Степан 114, 269
Гречихин А. А. 109
Григорій з Назіянсу 115
Григорович Ф. 184
Гроцій Г. 146
Грушевський О. 8
Грушевський М. 137
Губко О. Т. 7, 8, 32
Гуго Герман (Herman Hugo) 91
Гутан Н. М.
Густович Г. 302
Гюбнер Йоганн (Гюбнер И., Johann Hübner) 125, 126
Гошкевич Пилип 55, 85, 87, 104
Грочотті С. 31
Д'Аламбер Ж. Л. (Jean Le Rond D'Alembert) 142, 146
Дамаскин Семенов-Руднев 216
Данилевский Г. П. 269
Двигубський Андрій 227
Двигубський Василь 110, 145, 268
Двигубський Іван 172, 269, 272

- Двигубські 216
 Джевецький (Деревицький) Стефан 105, 106–107, 239
 Джунковський В. 118
 Декарт Рене 139, 146, 150
 Демидовський В. (Демидовский В.) 59, 68, 71–72, 126, 140, 168, 179–180, 198, 208, 212, 215, 229–231, 313
 Демков М. І. (Демков М. И.) 65, 106, 177, 182, 235
 Демосфен 115
 Дем'янчук В. М. 8
 Денеган Василь 219
 Державін Г. Р. 92, 113
 Дзюба О. 169
 Деревицький Стефан див. Джевецький Стефан
 Димитрій Смяловський 104
 Дідро Д. 146
 Дільтей Ф. Г. (Philipp Heinrich Dilthey) 129, 307
 Добровольський П. (Добровольский П.) 314
 Доброклонский А. П. 161
 Добролюбов Н. А. 61
 Докучаєв Н. (Докучаев М.) 90, 107, 165, 225
 Домонтович Федір 94, 244, 267
 Донаті А. 83
 Дончик І. М. 18
 Доронін А. В. 18
 Досіфей Богданович-Любимський 90, 250
 Дрексель Єремія (Jeremia Drexelius) 156
 Дух О. 29, 54, 119
 Дюбо Б. А. 75–76
 Дятлов В. А. 157
 Евсина Н. А. 177
 Езоп 58, 87, 89, 91, 117
 Ейлер Л. (Эйлер Л.) 142
 Еймс Вільяма (William Ames) 165
 Елеонская А. С. 103
 Епиктет 58, 107
 Еразм Роттердамський 62, 78, 102
 Ершов А. Г. 51
 Есаков В. А. 125
 Євтух М. Б. 8, 33
 Єпіфаній Белгородський 242
 Єпіфаній Канівецький (Епифаний Канівецький) 175, 257
 Єпіфаній Тихорський 43–44, 48, 65, 95, 106, 131, 157, 207, 208, 238, 250, 270, 279, 282, 324
 Єфрем Сірін 117
 Жданович Я. 95
 Жевахов Н. Д. 209, 279
 Жуков В. И. 38
 Жуковський А. 6, 10, 147
 Жуковський В. 113
 Жулкевський Лукаш 29
 Жураківські 216
 Журовський Іоан 239
 Жучков В. А. 23, 26
 Заблудовський П. Ю. 221
 Задорожна О. Ф. 177, 198, 224
 Завадовський Микола 172
 Запаско Я. 85, 90, 111, 120
 Зарудницький Йосип 300
 Захара І. 130
 Заштовт Л. 38
 Звездина Ю. Н. 91
 Знаменський И. 201, 262, 265
 Знаменський П. (Знаменский П.) 7, 33, 43–44, 47, 49, 63–64, 68, 73, 77, 115, 122, 129, 158–161, 169, 182–183, 191, 193, 200–201, 203–204, 207–208, 212, 216, 220, 227, 235, 239, 244, 248–249, 252, 262, 265, 272, 294, 318
 Золотницький В. (Золотницкий В. Т.) 142
 Зонара Й. 120
 Зонтиков Н. А. 216
 Зуєв В. Ф. (Зуев В. Ф.) 122, 293
 Зюсс В. 25, 149
 Иакинф (Карпинский) див. Йоакимф Карпинський
 Иванова Г. В. 236
 Ивановский В. 237, 265
 Истомин Г. 42, 73, 129, 201
 Іваницька Є. 210
 Іваницький С. 302
 Іванов Є. М. 213
 Івченко Л. В. 99
 Ієракс Ємельянов 177
 Ієремія Гусаревський 253
 Іларіон Григорович (Иларион Григорович) 104, 238, 257
 Іларіон Кондратковський 133, 158, 280, 313
 Іларіон Негребецький 280
 Іларіон Рогалевський 199, 217, 219, 263, 265
 Ілія Мінятій 164
 Іоан Дубинський 241, 244
 Іоан Златоуст 115, 117, 164
 Іоан Козлович 280, 281
 Іоан Максимович (Иоанн Максимович) 90, 106, 111, 120, 156, 176, 241, 264, 277, 324
 Іоан Селунський 269
 Іоаннов Петро 218
 Іраклій Комаровський 253
 Іриней Фальковський 160

- Іродіон Жураківський 207–208
 Ісаєвич Я. 9, 24, 32, 34–37, 85, 90, 111, 120
 Ісаєвичі 216
 Ісіченко І. 253, 312
 Іскра Яків 302
 Іустин 123
 Йоакимф Карпинський (Иакинф Карпинский) 83, 116, 160–161, 244, 256
 Йоасаф Горленко (Иоасаф Горленко) 68, 69, 97, 116, 208–209, 262, 279, 282
 Йоасаф Лип'яцький 86
 Йоасаф Миткевич 74, 282
 Йов Базилевич (Иов, Иов Базилевич) 9, 56, 116, 118, 133, 146, 156, 181, 186, 210, 224, 226, 240, 244, 254, 263, 266–267, 269, 271, 291, 293
 Йосип Занкевич 209, 244
 Кавалло Г. 81, 101, 102, 113
 Казарлицький Ю. В. 254
 Кадлубовський А. 91
 Калініченко В. В. 18
 Каменева Т. Н. 106, 175
 Каменський Йосип 242
 Каменецький Лукіан 217
 Канізії Петро 143
 Капніст В. В. 113
 Каптерев М. Ф. (Каптерев Н. Ф.) 35
 Каптерев П. Ф. 176
 Каразін В. Н. 317
 Карп С. Я. 12, 26, 75–76, 112, 298
 Карпинський Никон 166
 Карпов А. 225, 264
 Карташев А. В. 43
 Кастеліо Себастьян 56
 Кастельєс Мануель (Manuel Castells) 267
 Катерина II (Екатерина II, Catherine II) 11, 43, 49, 70, 73, 94, 129, 145, 148, 201, 254, 262, 265, 291, 306–310, 313
 Катон 89
 Катулл 58
 Кацкова Т. А. 77
 Каченовський В. М. 181
 Каченовський М. Т. 114, 128, 180–181, 207
 Кашуба М. 130
 Квенштедт Й. А. (Johann Andreas Quenstedt) 157, 159
 Квітка 264
 Квітка-Основ'яненко Г. Ф. (Квитка Г. Ф.) 15, 94, 145, 225, 291, 294–295, 297–298
 Квяткевич Я. 103
 Кедров М. І. (Кедров Н. И.) 41
 Кизимовський Петро 119, 242
 Кирило Флоринський (Кирилл Флоринский) 136, 250, 257, 269
 Кирил Лашевецький 65, 117, 125, 146
 Кіку В. 29
 Кіндрат Стріха 252
 Клопшток Ф. 76
 Кметь В. 29, 54, 119
 Кнабе Г. С. 34
 Кнапський Г. див. Knapski G.
 Княжнін 113
 Коваленко О. (Коваленко А. Б.) 72, 157
 Ковалинський М. (Ковалинский М.) 82, 192, 231, 268–269
 Козачинський М. 97
 Козачківський Андрій 267
 Козачківський Йосип 59, 145, 182, 184, 267, 272
 Козельський Я. П. (Козельский Я. П.) 141
 Колесник Є. О. 141
 Колесник І. І. 267–268, 271
 Колесников А. С. 148
 Коллінз Рендалл (Randall Collins, Коллінз Р.) 267–268, 271
 Колокольников В. 148
 Колосов В. И. 248
 Комаровські 216
 Коменський Я. 58
 Кононенко І. 18
 Кононова О. В. 10, 72, 312
 Корній Л. 99
 Корнух А. 163
 Коротков С. Н. 112
 Костянтин Бродський 74
 Котляревський І. П. 86
 Котляревський П. 185
 Котусенко В. 133–134, 139–140
 Кочеткова Н. Д. 167
 Кошелева О. Е. 147
 Коялович В. 103
 Кравецький А. Г. 64
 Кравченко В. В. 17, 128
 Крамаренко І. (Крамаренко И.) 58–62, 72, 90, 92, 162–163, 168, 180, 184–185, 210, 228, 247, 272, 285
 Краснокутська П. 225
 Крекотень В. І. 87–88
 Кривошея І. І. 216
 Крижанівський К. П. 291
 Крижанівський О. П. 312
 Крижанівський П. 125
 Крыжановский Е. 201, 220
 Крижановський Микита 217, 219
 Кузьмин А. И. 167
 Кузьміна В. Д. 97
 Кулакова И. П. 47, 143, 219
 Кулешова Г. И. 276

- Кулжинський І. (Кулжинський И. Г.) 59–60, 62, 68, 71, 93, 128, 181, 227, 282, 284
 Куліков В. О. 18
 Куліш П. 137
 Курас Гілмар (Hilmar Curas) 123–125
 Курганов М. (Курганов Н. Г.) 69
 Курзенин Э. Б. 142
 Курцій Квінт (Курций Квинт) 90, 101, 112, 119, 123, 125–126
 Кусбер Я. див. Kusber J.
 Лаврентій Горка 97, 103
 Лаврентій Кордет 72, 122, 124–125, 127, 146, 159, 164, 166, 169, 231, 254–255, 258–259, 266, 268–269, 271, 283–284, 291
 Лазар Баранович 40, 90, 97, 128, 277, 324
 Лазар Богословський 106
 Лазаревський А. 47, 238, 301
 Лакроц 124, 129
 Ланге Йоганн Йоахим (Johann Joachim Lange, Ланге И.) 56–57, 129, 169
 Лапто-Данилевський А. С. 175
 Лаптева Л. П. 9
 Ластовський В. В. 204
 Лахманн Р. 99, 103
 Лащенков Н. 185, 232, 284–286, 295
 Лебедев Д. М. 125
 Лебедев А. С. (Лебедев А. С.) 56, 59, 61–62, 65, 71, 75, 78, 91, 101, 112, 116, 118, 141–142, 151, 159–165, 168–169, 174, 178, 182–184, 186, 198, 208, 228, 250, 279, 288, 292, 295–297, 299–300, 314
 Лебедеви 216
 Леванда Іоан (Леванда И. В.) 252, 256, 269
 Левицький П. (Левицкий П.) 47, 57, 59, 60, 62, 94, 117, 133, 158, 174, 178–180, 191, 215, 280, 281–282, 289, 302
 Левицький Іоан 259
 Лежай Габріель Франсуа (Gabriel François Lejay) 110
 Лежицький-Рогалі 69
 Лейбниць Г. 140, 144, 147–149, 152, 173, 177, 195
 Лейбфрейд А. Ю. 8, 281
 Леонтьєвський І. 125
 Лизогуби 216
 Лисаневич Іван 227
 Лисаневич Тихон 300
 Лисий І. 138
 Литвин М. 24
 Литвиненко М. А. 127
 Литвинов В. 100–101, 104, 120, 130, 135–136, 191
 Литинський В. 40, 56, 75, 117, 119, 136, 140, 160, 164–165, 168, 223, 225, 263, 265–266, 279, 290, 315
 Лиховицький А. 269
 Лілеєв М. (Лилеев М. И.) 88, 117, 135, 169, 216, 218, 296
 Лінчевський М. (Линчевский М.) 57, 173–174, 177, 179–180, 187, 192, 288, 294
 Лісієвич Іоан 239
 Ліхачов Д. С. (Лихачев Д. С.) 79
 Ліхуди 35
 Логвин Г. 278, 280, 281
 Лойола Ігнатій 173, 187
 Лок Джон 139
 Ломоносов М. В. 65, 75–76, 91–92, 95, 110, 113, 123, 141–142, 146–147, 171
 Лонгінов М. М. 271
 Лоне де 127
 Лосієвський А. 61
 Лотман Ю. М. 31, 51
 Лотоцький И. 47, 205
 Лоха В. А. 11, 202, 211, 223, 233, 312
 Луб'яновський Ф. П. (Лубяновский Ф. П.) 62, 82, 93, 175, 272, 282, 291–292
 Лука Конашевич 282
 Лукичева Э. В. 125
 Лукіан 58
 Любарський П. 114
 Любжин А. И. 33, 63, 109
 Люлянський Самуїл 57
 Магницький Л. 69
 Мазепа Іван 48, 67, 85, 89, 95, 108, 213, 278, 288
 Мазур П. 7–8
 Мазуркевич О. Р. 172, 249
 Макарова И. В. 73, 236, 248–249
 Максимович Г. А. 203
 Максимович Микита 183
 Малиновський Олексій 239
 Малицький Н. В. 43, 203, 248
 Малышева Н. И. 124
 Маркевич Н. 278
 Марков В. 173
 Марковський М. 86
 Мартиновський Василь 222
 Масен Я. 96
 Маслійчук В. Л. 17
 Маслов С. І. 48, 67, 85, 89, 91, 95, 108, 135, 156, 157
 Маслюк В. П. 80, 86–88, 100, 120
 Маслюх А. 29, 54
 Масол Л. 72
 Матвієвич О. 227, 230
 Маффеї П. 20
 Мащенко С. 176, 201
 Медынский Е. Н. 8, 33, 176
 Мезин С. А. 26, 298

- Мелетій Смотрицький 64
 Меліссіно І. І. 74, 258
 Мендельсон Мозес (Moses Mendelssohn) 144
 Мерліак Амвросій 111
 Микитась В. 8, 139, 141, 271, 312
 Миклашевський Й. 289
 Миловидов Л. 305–307, 309
 Милорадович П. С. 225
 Мировицький І. 214
 Миронов Б. Н. 204
 Митрофан Довгалецький 86, 97, 103
 Митрофан Слотвинський 46–47, 83, 97, 115, 132, 134–135, 155, 238, 245, 248, 250
 Мишащенко А. Л. 8
 Мицько І. З. 36
 Міллер Д. П. (Миллер Д. П.) 94–95, 145, 203, 303, 311
 Мінці П. 181
 Мозгова Н. Г. 132
 Моїсєєв О. 209
 Моклаковський Г. 185
 Мононов Ф. 296, 297
 Морав П. див. *Moraw P.*
 Морозов А. А. 167
 Морозов Б. Н. 147
 Морозов П. 33
 Морхоф Даниель Георг (Danielis Georgii Morhof) 112
 Мосгейм Йоганн-Лоренц (Johann Lorenz Mosheim) 164, 169
 Мочульский В. 82
 Мюллер Р. А. 28
 Мюльпфурдт Г. 11, 12, 148
 Мюре М.-А. 112
 Наливайко Д. 16, 37, 114–115
 Наполеон 270
 Наріжний В. (Нарежний В. Т.) 15, 128, 180, 189, 225, 227, 283–284, 289, 295, 299
 Наркіс Армашенко (Гармашенко) 241
 Непот Корнелій 58, 113
 Нехаєва Е. В. 23
 Недзвєдзь Я. 30, 104–105
 Никодим Срібницький 132, 220, 278–279
 Ничпаевський Л. 290
 Ніженець А. М. 68, 88, 172, 186, 240, 268, 269, 271
 Никольський П. (Нікольський П.) 127
 Німчук В. В. 64
 Нічик В. 32, 35, 114, 130, 133, 138–139, 144–145, 147, 153, 170, 251
 Новіков А. 97
 Ньютон І. 150
 Овідій 58, 89, 90, 92, 95, 232
 Ов'єдо Франсіско де 138
 Огей Колосовський 115, 122, 282
 Оглоблин О. 312
 Озеандер Й. А. (Johann Adam Osiander) 157, 169
 Окам Вільям 153–154
 Окенфус М. див. *Okenfuss M. J.*
 Олександр Македонський (Великий) 98, 108, 112, 123
 Олександр І (Александр І) 309, 317
 Ольховський Михайло 244
 Омеляновський Я. 222
 Оріховський С. 103
 Ососков Козьма 184
 Отгон Петро 74, 77, 252
 Павло Перший (Павло Петрович) 142, 157, 201, 262, 265, 315
 Павло Терлецький 267
 Павловський В. 300
 Павловський Д. 158
 Павловський І. (Павловский И. Ф.) 293, 313
 Палладій Роговський 156
 Памва Беринда 65
 Паранько Р. 29, 54
 Парфеній Сопковський (Парфений Сопковский) 168
 Пархоменко В. 7, 47, 66, 73, 202, 208, 218–219, 221, 223, 239, 265, 280, 282–283, 296, 298, 313
 Паульсен Ф. 22–23, 25, 102, 137, 149, 174, 187
 Пафнутій Захаржевський 241
 Пахльовська О. 9, 32–34, 37, 170, 321
 Пекарський П. 124, 156–157
 Переверзєв І. (Переверзев И. А.) 66, 114, 127
 Перетц В. Н. 112–113
 Петро Агнцов 238
 Петро Венсович 238
 Петро Любарський 114
 Петро (Могила) 6
 Петро І (Перший, Великий) 38, 41, 98, 125, 127, 156–158, 200, 203–204, 208, 220, 245
 Петро Смеліч 46, 68, 73–74, 182, 219, 279
 Петро Федорович 257
 Петров В. 117
 Петров М. І. (Петров Н. И.) 9, 28, 47, 55, 57–58, 82–84, 90, 96–99, 113, 117, 135, 137, 147, 167, 169, 171–173, 175, 180, 189, 235, 238, 243, 245–246, 253, 289, 313
 Петров Ф. О. (Петров Ф. А.) 22, 33, 51, 317
 Петровські-Бахчевські 216
 Пехотинський Г. (Пехотинский Г.) 228, 291–292, 302

- Пилип Гошкевич 105
 Пилипюк Н. (Пилип'юк Н., *Pylupiyk N.*) 10, 24, 79–81, 87, 92, 103, 107
 Піксанов М. (Пиксанов Н. К.) 303
 Пісочинський Олександр 29
 Піючевський Захарій 112–113
 Платон 115
 Платон (Левшин) 71, 160, 164, 169, 193
 Платон Малиновский 55, 69, 91, 135, 155–157, 169, 240, 256–257
 Пліній Старший 120
 Плохій С. М. 312
 Плутарх 120, 123
 Пляшко Л. А. 283
 Под'ячий Григорій 302
 Покровський І. (Покровский И.) 47, 226, 264, 294, 297
 Полетика Г. А. 160
 Поликарпов Федор 125
 Половинкин С. М. 152
 Половникова С. А. 157
 Полонський 180
 Поляков Н. В. 11, 21, 23–24, 29, 306
 Полякова Ю. Ю. 8, 19
 Пом'яловський М. Г. 171, 189
 Пономарева В. В. 22, 33, 63, 77
 Понтан Я. 82–83, 96
 Поплятек Я. 194
 Попов П. М. 8, 91
 Попович М. 8, 38
 Порфирій Крайський 103, 282, 310
 Порфирьев И. Я. 110
 Посохов С. 18
 Посохова Л. Ю. 42–43, 47–49, 62–63, 67, 70, 78, 120, 127–128, 152, 172, 178, 188, 190–191, 204–205, 207–208, 212, 218, 221–223, 225–226, 263, 279, 283, 290, 293–294, 297, 306, 311–312, 315–316, 320
 Потьомкін-Таврійський 292
 Про А. 121
 Прокопова В. Д. 118
 Прокопович А. С. 63, 67, 89, 111, 122, 127–128, 161, 204, 222, 232, 244, 254, 256, 259, 263–264, 267, 271, 282, 285, 292, 295, 301
 Прокопович І. 125
 Прокопович Семен 267
 Проперцій 58, 119
 Пуфендорф Самуель (Samuel Pufendorf) 41, 119, 123–125, 142
 Пуха І. В. 172
 Пуховський К. див. *Puchowski K.*
 Пушкин А. С. 171
 Рамбах Я. 169
 Раумер К. 60
 Рафаїл Заборовський 116, 296
 Рафаїл Мокренський 244
 Репина Л. П. 234
 Ресто П'єр (Pierre Restaut) 76
 Рехневський Ю. 26
 Резанов В. І. (Резанов В. И.) 83, 96–97, 135, 288
 Рижський І. 143
 Різніченко В. 305
 Рогович М. 130
 Роденков Петро 219, 227
 Родников В. 33
 Рождественский С. В. 7, 42, 129, 154, 305, 307
 Розов М. (Розов Н. С.) 268
 Розумовський Кирило 291
 Романовський Н. 118
 Романовський Лука 242
 Росчаховський 295
 Рубан Василь 92, 231–232
 Руденко Ю. Д. 7–8, 32
 Румовський С. 142
 Румянцев М. П. 188
 Румянцев О. І. 301
 Румянцев-Задунайський П. О. (Румянцев П. А.) 203, 294, 301, 307
 Руссо Ж.-Ж. 78, 113
 Рыбаков Б. А. 129
 Савич Леонтій 90
 Савонов 180
 Савчук В. С. 11, 21, 23–24, 29, 36, 306
 Сазонова Л. І. (Сазонова Л. И.) 20, 34, 100
 Саллюстій 62, 89–90, 101, 119–120, 123
 Самарин Ю. Ф. 167
 Самборський Андрій 222
 Самуїл Миславський 56, 59, 61, 63, 65–66, 69, 71–75, 77–78, 89, 91, 101, 109, 111–112, 116, 118, 122–123, 126, 140–144, 147–148, 151, 159–161, 163–165, 168, 169, 190, 193, 250, 253–254, 258–259, 271, 283–284, 291, 293, 310
 Сандалюк О. М. 74
 Сарбевський М. К. 82, 86, 103, 103
 Светоній 123
 Свечинський І. 232
 Семенов П. 61
 Сенека 135
 Сенютович Тимофій 295, 301
 Серебренников В. 66, 69, 147, 151, 179, 185, 239, 288
 Серегина А. Ю. 121
 Серраті Жан 298
 Серяков С. О. 5, 12, 29, 31, 54–55, 60, 198–199, 223, 229, 249, 251, 288

- Сивокінь Г. М. 81, 114
 Сидорченко Л. В. 75
 Сильвестр Лебединський 123, 151, 160–161, 168–169, 184
 Сильвестр Ляскоронський 260, 266
 Сильвестр Новопольський (Новопольський) 132, 135–136, 180–182, 186, 193
 Сильвестр Медведєв 38, 92
 Симеон Борецький 245
 Симчич М. В. 130, 131, 133–134, 139, 144–145, 245
 Синьковский Д. 102
 Сірополко С. 289, 300
 Скабаланович Н. 36
 Скалігер Ю. Ц. 82
 Скворода Г. С. 8, 10, 82, 88, 117, 146, 172, 186, 192, 231, 240, 251–252, 249, 268–272, 296
 Скорупи 297
 Скот Йоан Дунс 153
 Скубала З. 28
 Слюсарський А. Г. 8
 Смагина Г. И. 12, 25, 77, 124, 126, 129, 148, 173, 177, 306
 Смирнов В. И. 249
 Смирнов С. К. 33, 147, 160
 Смолич І. К. (Смолич И. К.) 42, 182, 193
 Снегірьов М. М. (Снегирев М. М.) 120–121
 Снісарев В. І. (Снисарев В. И.) 118, 162, 172
 Соколов М. 126
 Сократ 58, 108, 144
 Солнцев П. 9, 74, 208, 282, 285, 293, 310, 314
 Солодянкина О. Ю. 295
 Солонин Ю. Н. 148
 Сорен Бернар Жозеф (Bernard Joseph Saurin) 164
 Софроній Земинський 250
 Софронова Л. А. 96–97
 Сперанський М. Н. (Сперанский М. Н.) 34–35
 Стаховичі 216
 Стеблій Ф. 24
 Стеллецький М. (Стеллецкий Н.) 55, 73–74, 76–78, 114, 155, 165, 167, 172, 183, 220–221, 224, 258, 261–262, 281
 Степаненко Г. В. 201
 Стефан Яворський (Стефан Яворский) 91, 135, 156–157, 166
 Стешенко І. 96
 Стойкович Опанас 222
 Стороженки 216
 Страдомський А. (Страдомский А.) 132, 135–136, 180–182
 Стратеман Вільгельм 111
 Стратий Я. М. 101, 104, 130, 135–136
 Струков Б. Г. 23, 25, 206, 223, 244, 289
 Суарес Ф. 103, 138
 Суворов Н. С. 21, 25
 Сулима М. 96
 Сулима Я. С. (Сулима А. С.) 297, 301
 Сулими 297
 Сумароков О. П. 92, 123–124
 Сумцов Н. Ф. 40, 106
 Сурж Яків 302
 Суторіус К. (Суториус К. В.) 12, 64, 83, 153–155, 157, 159, 243
 Сухомлинов М. И. 150, 309
 Танков О. (Танков А.) 166, 242, 254–255, 258, 268–269, 282
 Тацит 120–121, 123
 Твардовський С. 123
 Тевяшов С. І. 79
 Темниковський Е. Н. 41
 Тенгоборський В. 129
 Теофан 40
 Теплов Г. М. (Теплов Г. Н.) 142, 147, 307
 Теренцій 89
 Терлецький Н. 158, 313
 Терлецький Антон 267
 Тигровський Афіноген 217
 Тимківський Є. (Тимковский Е. Ф.) 183, 203, 301
 Тимківський І. Ф. (Тимковский И. Ф.) 93, 174, 188, 198, 228, 230–231, 281, 284, 291, 295, 298–299, 301
 Тимківський Федір 295
 Тимофій Кремповський 258
 Тимофій Максимович 108, 113, 240, 242
 Тит Лівій 90, 120–121, 123
 Тітлінов Б. (Титлинов Б. В.) 7, 49, 73, 285, 316, 318–320
 Титов Ю. Н. 201
 Тихорський М. 97
 Тишкин Г. А. 20
 Тібулл 58, 119
 Тітов Хв. (Титов Ф. И.) 138, 314, 316
 Ткачук М. 24, 131, 137–139, 148
 Токарський З. 28
 Толмачов Я. (Толмачев Я. В.) 62, 69, 76, 92, 102, 109–110, 119, 143, 211, 226, 246, 253, 263–264, 272, 282–284, 293–294
 Толстой Д. А. 182
 Тома Аквінський 153–155
 Томаров Даниїл 267
 Томаров Іван 267
 Топчієв Є. (Топчиев Е.) 62, 293
 Травкіна О. І. 40, 48, 85, 107, 109, 114, 137, 158, 175, 178, 205–206, 208, 211–213, 218–219, 221–222, 226, 248, 259–260, 277, 302, 313–314

- Тредіаковський В. К. (Тредиаковский В. К.) 88–89, 91
 Тризни 216
 Трофимова В. С. 234
 Трубачев А. 237
 Трунов О. 131, 136–137
 Турретин 159
 Тюмміг Людвіг Філіп (Ludwig Philipp Thümmig) 140–141, 148
 Ульянов Яків 122
 Уваров П. Ю. 51
 Ушивський Іван 57, 60
 Фадей Кокуйлович 240, 244, 250
 Фалес 58
 Феген К.-Й. 74
 Федір Татарський 172, 268–269
 Федоров В. А. 237
 Федоровський Д. 48, 282
 Федр 58–89
 Фенелон Ф. 77
 Феодосій Углицький 40
 Феоктист (Мочульський) 71, 110–111, 118, 178, 190, 212, 231–232, 247, 254, 279, 288, 314
 Феофан Жолтовський 104
 Феофан (Прокопович, Prokopowicz Th.) 41, 68, 83–84, 88–89, 92, 97, 102, 104, 105, 107–108, 119–120, 143, 154, 157–161, 164–167, 176, 190
 Феофан Федоровський 244
 Феофіл Ігнатович 314
 Ферлюдин П. 317
 Филарет (Гумилевський) 44, 46, 90, 132, 207, 286
 Філіпович І. 95
 Флеш'є Еспрі (*Esprit Fléchier*) 164
 Флоровський Г. (Флоровский Г.) 41
 Фотієв Василій 162
 Франко І. 137
 Фредерик Август 78
 Фрейер Ієронім (Hieronymus Freyer, Фрейер И.) 111, 124, 126
 Фрейнгсгейм 112
 Фріїхоф В. (Фрийхоф В.) 39
 Фріз Г. див. Freeze G. L.
 Фролов Э. Д. 103, 126
 Фукідід 115
 Хаген М. 16, 17
 Хаммерштейн Т. 5, 21, 27, 170
 Ханенко М. (Ханенко Н. Д.) 97, 289–290
 Харлампович К. В. 58, 132, 156, 246, 295
 Хвостов Д. І. 271
 Хейзінга Й. (Хейзинга Й.) 19–20
 Херасков М. М. 92, 113
 Хижняк З. І. 37, 40, 44, 73, 122, 135, 247, 291
 Хитров М. 43, 152, 215, 248
 Хойнацький А. Ф. 169, 250, 270, 312
 Хорошилова Л. Б. 22, 33, 63, 77
 Хренов М. А. (Хренов Н. А.) 190
 Христофор Сулима 94–95, 143, 185, 232, 270, 272, 284–286, 295
 Худаш М. Л. 206
 Цапенко М. П. 276–277, 280
 Цапина О. А. 26
 Цебриков Р. М. 72
 Цезар 89–90, 119, 123
 Целларій К. (Christoph Cellarius, Целларий К.) 56, 65, 89, 123
 Ципляк Н. 11, 317
 Цицерон 56–57, 91, 101, 113
 Червяковский П. 157–158
 Черкаський О. 298
 Черная Л. А. 19
 Чертков О. Д. 79
 Чечулин Н. Д.
 Чижевський Д. 36, 114, 138
 Чистович И. А. 71
 Чорний О. О. 131
 Шабельський С. 186–187
 Шанський Л. Н. 129
 Шарипова Л. див. Sharipova L.
 Шарф К. 16
 Шафонський О. Ф. (Шафонский А. Ф.) 136, 139, 226, 286, 289, 301
 Шванвиц М. 57
 Шванський Михайло 56, 271, 291
 Шевченко В. 8, 136–137
 Шевченко Ігор 6, 16
 Шевченко Тарас 267
 Шевченко Тетяна 5, 29, 30, 90, 93, 153, 171, 173–175, 179, 187, 194, 198–199
 Шевчук В. О. 86
 Шевяков І. І. 294
 Шекспір 113
 Шидловський Л. 279
 Шип Н. А. 8
 Шльоцер А. 124
 Шмідт К. (Шмидт К.) 30, 173
 Шмонин Д. В. 138
 Шпаківський Павло 295
 Шрекк 129
 Шуби 216
 Шютц С. 77
 Щанов А. 220
 Щербатов М. М. 123
 Щербинін Б. 311
 Щербінін Є. О. (Щербинин) 70, 74, 77–78, 266, 284, 310
 Экземплярский И. 215

- Юмашева Ю. Ю. 236
 Юнґіус Годфрід 74, 252
 Языков Дмитрий 142
 Яковенко Наталя 10–11, 16–17, 22, 24, 27, 29–31, 38, 93, 106, 251
 Яновський Г. 211
 Яновський Л. 38
 Яременко Максим 11, 18, 37–38, 198, 205–206, 213, 217, 260, 266, 290, 302, 306, 316, 321
 Alberti A. 16
 Bajerowa I. 79
 Baumeister F. див. Баумейстер Ф.
 Bednarski S. 30
 Brogi Bercoff G. 16
 Brüning A. 35
 Burg див. Бург Йоганн Фрідріх
 Cellarius C. див. Целларій К.
 Chachaj M. 27
 Chynczewska-Hennel T. 12, 306
 Cracraft J. 41
 Darowski R. 68, 143
 Dumanowski J. 27
 Freeze G. L. 212
 Garrard J. G. 23, 37, 41
 Gmiterek H. 27
 Grau H. 12
 Grzebien L. 12, 60, 96
 Hagen M. див. Хаген М.
 Hammerstein N. див. Хаммерштейн Т.
 Heineccius J. G. див. Гейнекцій Йоганн Готліб
 Hengst K. 5
 Hugo H. див. Гуто Герман
 Karp S. див. Карп С. Я.
 Karpinski H. див. Йоакимф Карпинський
 Knapski G. 57, 67
 Kochanowicz J. 73, 99, 288
 Kurkowski J. 287
 Kusber J. 11
 Lejay G. F. див. Лежай Габріель Франсуа
 Madariaga I. 49
 Matsuzato K. 16
 Mikulski K. 27
 Moraw P. 17, 20
 Morhof D. G. див. Морхоф Даніель Георг
 Mühlpfordt G. див. Мюльпфорд Г.
 Okenfuss M. J. 23, 37
 O'Malley J. 5
 Paszenda J. 30
 Pawlikowska-Brożek Z. 70, 288
 Piechnik L. 30, 54, 70–71, 115, 119, 288, 311
 Prokopowicz Th. див. Феофан Прокопович
 Puchowski K. 71, 80, 129, 288, 311
 Pylypiuk N. див. Пилипук Н.
 Raeff M. 37
 Ridder-Symoens H. 11
 Rothblatt Sh. 17, 20
 Saunders D. 16
 Scaglione A. 5
 Ševčenko I. див. Шевченко Ігор Sharipova L. 6
 Staffing G. M. 245
 Stasiewicz-Jasiukowa I. 5, 12, 30, 54, 61, 68, 70, 73, 79, 96, 99, 143, 234, 287–288
 Staszewski J. 27
 Sysin F. 6
 Winkler J. див. Вінклер Йоганн Генріх
 Wittrock B. 17, 20
 Yakovenko N. див. Яковенко Наталя

Наукове видання

Посохова Людмила Юріївна

**На перехресті культур, традицій, епох:
православні колегіуми України
наприкінці XVII – на початку XIX ст.**

Монографія

*На обкладинці відтворено фрагмент титульного аркуша конспекту з поетики (Харківський колегіум, 1736 р.), на звороті обкладинки – фрагмент зворотнього боку титульного аркуша того ж конспекту.
При оформленні книги також використані малюнки із конспектів учнів Чернігівського та Харківського колегіумів.*

Коректори П. В. Мокрушина, М. С. Хащина
Дизайн, оформлення, комп'ютерне верстання І. М. Дончик

Підписано до друку 27.06.2011 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 29,96. Тираж 300 пр. Зам. 1120

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна
61077, м. Харків, пл. Свободи, 4

Надруковано ФОП «Петрова І. В.»
61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79-В, к. 137
тел.: (057) 362-01-52

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ВОО № 948011 від 03.01.03.